

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

YENİ ÇAĞ'DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT
(1453-1669)

Hülya ÇİÇEK KAYMAKÇI

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Nuri ADIYEKE

İZMİR-2025

**DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI**

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Hülya ÇİÇEK KAYMAKÇI
Öğrenci No : 2019801004
Tez Başlığı : Yeni Çağ'da Venedik Hakimiyetinde Girit (1453-1669)

Savunma Tarihi : 30.06.2025

Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Nuri ADIYEKE

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı

Üniversitesi

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Nuri ADIYEKE

- Dokuz Eylül Üniversitesi

.....

Prof. Dr. Erkan GÖKSU

- Dokuz Eylül Üniversitesi

.....

Doç. Dr. Barış GÜR

- Dokuz Eylül Üniversitesi

.....

Doç. Dr. Ayşe DEĞERLİ VELET

- İzmir Demokrai Üniversitesi

.....

Doç. Dr. Hilal ORTAÇ (Ege
Üniversitesi)

- Ege Üniversitesi

.....

Hülya ÇİÇEK KAYMAKÇI tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği () / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ
Müdür

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Yeni Çağ’da Venedik Hâkimiyetinde Girit (1453-1669)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

30/06/2025

Hülya ÇİÇEK KAYMAKÇI

ÖZET

Doktora Tezi

Yeni Çağ'da Venedik Hâkimiyetinde Girit (1453-1669)

Hülya ÇİÇEK KAYMAKÇI

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Girit Adası 1204 yılında sonuçlanan IV. Haçlı Seferi'nin ardından Venedik Dogesi Enrico Dandolo'nun çabalarıyla satın alınarak da olsa Venedik Devleti'nin eline geçmiştir. Venedik Devleti adayı satın aldıktan sonra Girit yerlilerinin ve Ceneviz korsanlarının sert direnişleriyle karşı karşıya kalmıştır. Her ne kadar Girit, Monferrato Markisi I.Bonifacius'tan görece kolay bir şekilde alınmış gibi görünse de, Venedik yönetimi 1669'da adayı Osmanlılara devredinceye dek pek çok zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Venedik Devleti'nin adada yaşadığı sorunlardan biri başkentten soylu feodalleri gönderip neredeyse adanın her yerine yerleştirerek Ortodoks halkı ve arhontları ikinci plana attığı için çok sert isyanlarla karşılaşmasıydı. Venedik Devleti başkentteki gibi sesteria sistemini (altılı sistem) ve sonrasında dörtlü sistemi uygulayıp kendi vatandaşlarını yerleştirmeye çalışarak adanın tamamına hâkim olmayı denemiş fakat bu hedefinde çoğu zaman başarısız olmuştur. 1454 yılına kadar süregelen yoğun halk ayaklanmalarının ardından, Venedik yönetimi adada hem Osmanlı tehdidine karşı savunma önlemleri almak hem de idari yapıyı iyileştirmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, bir yandan Osmanlılara karşı savunma düzenlemeleriyle uğraşırken, diğer yandan Giritli halkın direnişiyle de mücadele etmiştir. Bu isyanların temel sebeplerinden biri, Venedikli bazı idarecilerin adayı usulsüz ve keyfi biçimde yönetmeleri, yerel halka ağır yükümlülükler getirmeleridir. Venedik Devleti, Girit Adası'nı yönetmekte her ne kadar zorluk yaşasa da 465 yıllık süreçte Doğu Akdeniz'deki siyasi, askeri ve ticari meselelerinde bu adadan faydalanmıştır ve sahip olduğu diğer yerlerden her

zaman daha fazla ön planda tutmuştur. “Yeni Çağ’da Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1453-1669)” adlı bu tezde özellikle adayla ilgili Venedik Devlet Arşivi’nde bulunan arşiv belgeleri ve Venedik kronikleri ışığında Venedik Devleti’nin baş kolonisi olan Girit Adası hem askeri-siyasi hem de sosyo-ekonomik açıdan ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Venedik Devleti, Girit Adası, Girit Krallığı, Akdeniz, Kolonizasyon, İsyân, Donanma, Girit Rönesansı, Giacomo Foscarini

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Crete under Venetian Rule in the Early Modern Period (1453-1669)

Hülya ÇİÇEK KAYMAKÇI

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Program

Following the Fourth Crusade, which concluded in 1204, Crete came under the control of the Venetian Republic through efforts led by Doge Enrico Dandolo, who secured the island through purchase. However, after acquiring the island, the Venetian Republic faced fierce resistance from both the local Cretan population and Genoese pirates. Although Crete seemed to be easily obtained from Boniface I, Marquess of Montferrat, the Venetian Republic encountered numerous challenges until it handed over the island to the Ottoman Empire in 1669. One of the primary issues faced by the Venetian Republic on the island was the strong rebellions triggered by its practice of prioritising the settlement of noble feudal lords from the capital while relegating the Orthodox populace and local archons to secondary roles. The Venetians attempted to dominate the island entirely by implementing systems like the “sesteria” and later the quadruple system, establishing their citizens across the territory. However, these efforts were often unsuccessful.

The Venetian Republic began to take measures and implement improvements on Crete out of fear of a potential Ottoman invasion, following the rebellions that persisted intensely until 1454. Despite focusing on defensive measures against the Ottomans, Venice simultaneously had to contend with uprisings by the Cretan population. The main reason for this unrest was the mismanagement of the island by certain Venetian officials, who often ruled improperly and imposed heavy burdens on the local populace.

The Venetian Republic benefited from the island for its political, military, and commercial affairs in the Eastern Mediterranean during its 465-year rule despite the difficulties in governing Crete. It was always prioritised above territories under Venetian control. This dissertation, titled “Crete under Venetian Rule in the Early Modern Period (1453-1669)”, aims to examine Crete, the main colony of the Venetian Republic, from military-political and socio-economic perspectives, particularly through archival documents from the Venetian State Archives and Venetian chronicles.

Keywords: Venetian Republic, The Island of Crete, The Kingdom of Crete, Mediterranean, Colonisation, Rebellion, Navy, Cretan Renaissance, Giacomo Foscari

YENİ ÇAĞ'DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT (1453-1669)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
EKLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİT ADASI'NIN COĞRAFİ KONUMU, KISA TARİHİ VE VENEDİK YERLEŞİMİ

1.1. GİRİT ADASI'NIN COĞRAFİ KONUMU	23
1.2. 1204 YILINA KADAR ADANIN TARİHİ	25
1.3. VENEDİK DEVLETİ'NİN GİRİT ADASI'NA YERLEŞİM SÜRECİ	37
1.3.1. Venedik Tarafından Girit Adası'na Gönderilen Görevliler	43
1.3.2. İsyanlar: Venedik'in Kolonizasyonuna Yerli Halkın Tepkisi	49
1.3.3. 1204-1453 Yılları Arasında Venedik Devleti'nin Girit Adası Aracılığıyla Yürüttüğü İlişkilere Genel Bakış	61

İKİNCİ BÖLÜM

1453-1669 YILLARI ARASINDA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI'NDA SİYASİ VE ASKERİ GELİŞMELER

2.1. KONSTANTINOPOLIS'İN DÜŞÜŞÜ/FETHİ VE SONRASINDA GİRİT DUKALIĞI'NDA YAŞANAN GELİŞMELER	76
2.2. 1463-1479 OSMANLI-VENEDİK SAVAŞI BOYUNCA GİRİT ADASI	85

2.3. 1479 YILINDAN SONRA GİRİT DUKALIĞI'NDA MEYDANA GELEN GELİŞMELER	100
2.4. VENEDİK-OSMANLI (1499-1503) SAVAŞI BOYUNCA GİRİT ADASI'NDA YAPILAN HAZIRLIKLAR	106
2.5. CAMBRAI BİRLİĞİ SAVAŞI VE GİRİT ADASI'NDA YAŞANAN GELİŞMELER	116
2.6. SPHAKİA İSYANI	122
2.7. I. SÜLEYMAN DÖNEMİNDE VENEDİK-OSMANLI İLİŞKİLERİ VE GİRİT ADASI'NA YAPILAN AKINLAR	126
2.8. REFORMİST BİR KARAKTER ÖRNEĞİ: PROVVEDITORE GENERALE GIACOMO FOSCARINI VE GİRİT'TEKİ SİYASİ VE ASKERİ REFORMLARI (1574-1577)	140
2.9. PROVVEDITORE GENERALE GIACOMO FOSCARINI'DEN SONRA GİRİT SAVAŞI'NA KADAR ADADA ALINAN ASKERİ ÖNLEMLER	144
2.10. GİRİT SAVAŞI (1645-1669)	156

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VENEDİK HAKİMİYETİNDE GİRİT ADASI'NIN EKONOMİK YAPISI

3.1. ADANIN TARIMSAL ÜRETİMİ	183
3.1.1. Buğday	183
3.1.2. Zeytin	190
3.1.3. Bağcılık ve Şarapçılık	192
3.1.4. Peynir Üretimi	201
3.1.5. Bal, Balmumu, Meyve ve Sebzeler	204
3.2. ADANIN TARIM DIŞI ÜRETİM FAALİYETLERİ	206
3.2.1. Tuz	206
3.2.2. Kereste	209
3.2.3. Deri ve Tekstil	211
3.3. ADANIN TİCARİ HAYATI	214
3.3.1. Ticari Hayat	214
3.3.2. Denizcilik Faaliyetleri	218

3.3.2.1. Girit Tersanesi	218
3.3.2.2. Gemi Çeşitleri	225
3.3.3. Venedik Girit’inde Kullanılan Para Çeşitleri	244

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ÇAĞ’DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI’NDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

4.1. VENEDİK GİRİT’İNDE SOSYAL YAPI	251
4.2. YENİ ÇAĞ’DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI’NDA DEMOGRAFİK YAPI	279
4.3. YENİ ÇAĞ’DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI’NDA MİMARİ YAPI	283
4.3.1. Kentlerin İmarı ve Kentlerde Yapılan Eserler	283
4.3.2. Savunma Kaleleri	295
4.3.3. Dini Yapılar	307
4.4. YENİ ÇAĞ’DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI’NDA EĞİTİM, EDEBİYAT VE BİLİM	312
4.4.1. Venedik Hâkimiyetinde Girit’te Kurulan Akademiler	322
4.4.2. Resim ve Müzik	324
SONUÇ	327
KAYNAKÇA	333

KISALTMALAR

ADC	Archivio di Duca di Candia
ANC	Archivio di Notai di Candia
ASV	Archivio di Stato di Venezia
b.	Busta
BMC	Biblioteca Museo Correr
BNM	Biblioteca Nazionale Marciana
Bkz.	Bakınız
Cap.	Capitolo
cura-	curator
çev.	Çeviren
ed.	editör
f.	Filza
fol.	Folyo
MSN	Museo Storico Navale
No./nr./n.	Numara
p.	page
SM	Senato Miste Registri
s.	sayfa
ss.	sayfa sayısı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
trs.	Translate
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve benzeri
Vol.	Volume

EKLER LİSTESİ

EK 1: Girit Haritası Kaynak: www.europeana.eu	ek s.1
EK 2: Modern Girit Haritası Kaynak: Google Maps	ek s.1
EK 3: Knossos Sarayı'nı ortaya çıkaran İngiliz Arkeolog Sir Arthur Evans,	ek s.2
EK 4: Kandiye'de bulunan Venedik Loggiası	ek s.3
EK 5: Kandiye'de Venedik Dönemi Çeşmesi-Bembo Çeşmesi	ek s.3
EK 6: Kandiye-Francesco Morosini Çeşmesi	ek s.4
EK 7: Kandiye'de bulunan Venedik Limanı	ek s.4
EK 8: Venedik Dönemi Kandiye Tersanesi	ek s.5
EK 9: 4 Venedik Dönemi Kandiye Tersanesi, ASV-Senato, Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche b.525, filza 767-768	ek s.5
EK 10: Candia (Kandiye) Venedik Dönemi Liman Surları	ek s.6
EK 11: ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b.536, filze 784	ek s.6
EK 12: Kandiye Deniz Müzesi	ek s.7
EK 13: Ioannes Mocenigo Dönemi Venedik Surları-Kandiye	ek s.7
EK 14: Aziz Marcus Kilisesi-Kandiye	ek s.8
EK 15: Rimondi Çeşmesi-Rethimno (Resmo)	ek s.8
EK 16: Rethimno'daki (Resmo) Venedik Loggiası	ek s.9
EK 17: Venedik Dönemi Rethimno Kalesi ve Surları	ek s.9
EK 18: Rethimno Kalesi	ek s.10
EK 19: Venedik Limanı ve Feneri (Rethimno)	ek s.10
EK 20: Resmo Limanı, ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 537, filza 786	ek s.11
EK 21: Resmo Şehri, ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b.541, filza 794 Rethimno Kalesi, Limanı ve Tersanesi	ek s.11
EK 22: Venedik Limanı ve Feneri (Canea-Hanya)	ek s.12
EK 23: Venedik'in Canea'daki (Hanya) Büyük Tersanesi	ek s.12
EK 24: EK 23: Girit Savaşı'nda görev alan Venedikli Ranieri'nin Hanya'da ikâmet ettiği yer	ek s.13
EK 25: Venedikli Ranieri'nin ikamet ettiği yerin içten görünüşü	ek s.13

EK 26: Venedik Surlarının Temeline İnşa Edilen Hanya Deniz Müzesi	ek s.14
EK 27: Canea'daki Venedik Surları	ek s.14
EK 28: ASV Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche b.536, f.785, Girapetra Kalesi	ek s.15
EK 29: ASV Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 536, filza 785, Mirabello Kalesi	ek s.15
EK 30: EK 29: ASV Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche b. 538, filze 787 Sithia Kalesi	ek s.16
EK 31: ASV Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche b. 538, filze 787	ek s.16
EK 32: 1668 Yılı Osmanlı Birliklerinin Kandiye'yi Kuşatması- Kaynak: Biblioteca Nazionale Marciana	ek s.17
EK 33: Düvel-i Ecnebiye Defteri, A.DVN. DVE, d 016/4.	ek s.7

GİRİŞ

Tarih boyunca Girit Adası farklı medeniyetler için hemen her anlamda önem arz etmiştir. MS 400'lü yıllardan itibaren coğrafi açıdan "çamurlarla" örtülü Veneto bölgesini geliştirip özellikle 1204 yılından sonra Akdeniz ve Karadeniz'de sayılı güçlerden biri haline gelen Venedik Devleti için de şüphesiz Girit Adası 450 yıllık bir süreçte stratejik açıdan değer verdiği ve kaybetmek istemediği bir yer olmuştur. Venedik Devleti, Girit Adası'nı kaybetmemek için askeri, siyasi, diplomatik ve ticari anlamda hemen her yolu denese de 1669 yılında adayı Osmanlı İmparatorluğu'na bırakmak zorunda kalmıştır. Venedik Cumhuriyeti'nin 1204 yılından 1669 yılına kadar sahip olduğu Girit Adası'nın tarihi ile ilgili çalışmalar XX. yüzyıldan itibaren başta Yunanistan, İtalya, Fransa ve Amerika gibi ülkelerde ivme kazanmıştır. Buna karşın, Venedik hâkimiyetindeki Girit'e ilişkin çalışmaların Türkiye'deki yansımalarına bakıldığında, bazı sınırlı bilgi kırıntılarının dışında, bütüncül bir telif eserin kaleme alınmadığı görülmektedir. Türkiye'de 1645-1669 yılları arasında meydana gelen Girit Savaşı'na dair nitelikli tezler ve telif eserler bulunmaktadır. 1669 yılından sonra Osmanlı dönemi Girit Adası üzerine ise Nuri Adıyeke ve Ayşe Nükhet Adıyeke başta olmak üzere pek çok araştırmacı kıymetli çalışmalar meydana getirmişlerdir. Fakat 1453-1645 yılları arasında gerek Venedik hâkimiyetinde Girit'e dair herhangi bir çalışma yapılmamış olması gerekse 1645-1669 yıllarını içeren Girit Savaşı ile ilgili çalışmalarda Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan belgelerin kullanılmamış olması veya Venedik bakış açısının bulunmaması bir eksikliğe yol açmıştır. Venedik hâkimiyetinde Girit Adası çalışmaları ile ilgili bu eksikliğin farkına varılması Yüksek Lisans döneminden bu yana danışmanım olan Dr. Öğretim Üyesi Nuri Adıyeke'nin önerileri ve Yüksek Lisans tezinin kaleme alınma sürecinde yapılan okumalar sonucunda gerçekleşmiştir. Girit'in Orta Çağ'daki yönetimi hakkında kısa bir süre önce bir doktora tezi yapıldı.¹ Fakat adadaki Venedik yönetiminin Yeni Çağ kısmı henüz Türkçe literatürde büyük bir boşluktur. Sözkonusu boşluğun kapatılması ele alınan çalışmanın öncelikli hedeflerden birini oluşturmaktadır.

¹ Emre Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde, 2024.

“Yeni Çağ’da Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1453-1669)” başlıklı tez çalışması giriş, 4 bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmektedir. Birinci bölümde çalışmanın bütünlüğünün sağlanması açısından Girit Adası’nın coğrafyasına ve tarih öncesi dönemine kısaca değinilmiştir. Bu bölümde Girit’in coğrafyasının ve tarih öncesi dönemin yanı sıra Bizans ve Arap dönemlerine de değinilmesinin ardından Venedik Cumhuriyeti’nin IV. Haçlı Seferi ile birlikte Akdeniz’de nasıl güçlü hale geldiği ve bu seferin sonucunda Girit Adası’na nasıl yerleştiği tartışılmıştır. Venedik Cumhuriyeti’nin Girit Adası’na yerleşme sürecinde başkentte uyguladığı “sexteria” sistemi olarak bilinen sistemden, başkentten Girit Adası’na gönderilen duka, rector ve capitaneus gibi hizmetlilerden ve en önemlisi de yerli halkın Venedik yönetimine karşı tepkisi yani isyanlardan söz edilmiştir. Bu bölümde isyanların ardından Venedik Cumhuriyeti’nin Girit Adası aracılığıyla Menteşeoğulları ve Aydınoğulları beylikleriyle yürüttüğü ilişkiler kaleme alınmıştır. Ancak çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için bu ilişkilerle ilgili çok fazla ayrıntı verilmesi tercih edilmemiştir.

“1453-1669 Yılları Arasında Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası’nda Siyasi ve Askeri Gelişmeler” başlıklı ikinci bölümde, ilk olarak 1453 yılında II. Mehmet tarafından Konstantinopolis’in alınmasından sonra Venedik hâkimiyetindeki Girit Adası’nın Konstantinopolis ile olan bağı, Girit’in bu fetihten nasıl etkilendiği, çıkış sebebi tartışmalı olsa da Sifis Vlastos İsyanı ve bu isyanın bastırılmasının ardından II. Mehmet’in Ege Adaları’na yönelmesiyle Venedikli yetkililerin bu duruma bakış açıları verilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümün başında özellikle II. Mehmet’in Konstantinopolis’in fethinden sonra başta Girit ve Eğriboz olmak üzere Ege Adaları’na bir tehdit oluşturması sebebiyle Venedikli yetkililerin önce Eğriboz ardından da Girit Adası için aldığı bazı önlemler vurgulanmıştır. Nitekim çalışmada da görüleceği gibi Venedik hükümeti Eğriboz’un Osmanlılara karşı savunulması adına Girit Adası’ndan donanma ve okçu desteği göndermiştir. Bilindiği üzere Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu 1463-1479 yılları arasında Ege Adaları ve Dalmaçya üzerinde mücadele etmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu bu süreçte doğrudan Girit Adası’na bir sefer gerçekleştirmese de Venedik Cumhuriyeti Osmanlı ile yürüttüğü savaşlarda Girit Adası’ndan özellikle buğday ve savaş mühimmatları elde etmiştir. Çalışmanın bu kısmında Girit Adası’nın Venedik Cumhuriyeti’ne yaptığı katkılar değerlendirilmiştir. II. Mehmed döneminde Osmanlı ile Venedik arasında 16

yıllık mücadelenin ardından iki devlet arasında bir savaş görülmemiştir. Ancak bu süreçte Venedik, Osmanlı ile bir çatışmaya girmemesine karşın Girit Adası başta olmak üzere sahip olduğu diğer yerlerde olası bir savaşa karşın hazırlıklar yapmıştır. 1499 yılında tekrar başlayacak olan savaş öncesinde Osmanlıların bir savaş hazırlığında olduğu ve Venediklilerin bu gibi haberlere ulaştığı çalışmada ele alınmıştır.

İkinci bölümün devamında 1499-1503 yıllarında Osmanlı-Venedik savaşında ve 1508-1516 yılları arasında Venedik'in İtalya Yarımadasında Cambrai Birliği ile verdiği mücadelelerde Girit'in rolüne, adanın güneybatısında konumlanan Sphakia'da Hieronymus Corner adlı Venedikli görevlinin usulsüz uygulamalarına ve yerli halka karşı olumsuz davranışlarına, Kıbrıs'ın fethi ve İnebahtı Savaşı'na kadarki dönemde Venedik'in Girit'e bakış açısına değinilmiştir. Çalışmanın bu kısmında özellikle Venedik'in henüz Kıbrıs kaybedilmeden Girit Adası'nı Doğu Akdeniz'deki en önemli kalesi düşüncesine sahip olduğu belgeler aracılığıyla verilmiştir. 1571 yılında Kıbrıs'ın kaybedilmesinden sonra Venedik Cumhuriyeti, Hristiyan dünyasının da desteğiyle bir "Liga" yani "birlik" kurmuş ve Osmanlı donanmasını İnebahtı'da mağlup etmiştir. Bu savaşın ardından Venedik ile Osmanlı arasında 1645 yılında başlayan Girit Savaşı'na kadar herhangi bir çatışma yaşanmadı. 1574 yılından itibaren Venedik Cumhuriyeti adaya gönderdiği Provveditore Generale Giacomo Foscarini ile birlikte Girit Adası'nda reform denilebilecek ciddi önlemler almaya başlamıştı. Bunun en önemli nedenlerinden biri Giacomo Foscarini öncesinde adada görev alan memurların usulsüz uygulamalarıydı. Girit'teki memurların usulsüz uygulamaları adanın kaynaklarının bazı dönemlerde çok fazla azalmasına, ekonominin bozulmasına, savunma yapılarının zayıflamasına ve toplumsal çürümelere neden olmuştur. Dolayısıyla Venedik Cumhuriyeti 1574'ten sonra Girit Adası'nda özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun adaya saldırma ihtimaline karşı surların güçlendirilmesi, tersanelerin ve inşası süren gemilerin geliştirilmesi, başkentten adaya birlik gönderilmesi, buğday temini ve hazinenin düzeltilmesi gibi konularla ilgilenmiş ve bu gelişmeler Venedik arşiv belgelerine fazlasıyla yansımıştır. İkinci bölümün sonunda kaleme alınan Girit Savaşı öncesi Venedik'in Girit Adası'nda aldığı önlemlere çarpıcı örnekler verildikten sonra 24 yıldan uzun süren savaşların öyküsü ile bölüm bitirilmiştir. 1645-1669 yılları arasında devam eden Osmanlı kuşatmaları sırasında Venedik'in uyguladığı stratejiler ve önlemler belgelerde ön planda olduğu için bu

kısımda da olaylara ağırlıklı olarak Venedik gözünden bakılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte karşılaştırmalı olması açısından az da olsa Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden de bilgiler verilmiştir.

“Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası'nın Ekonomik Yapısı” adlı üçüncü bölümde ilk olarak Girit Adası'nın önde gelen ürünlerinden buğday, şarap (malvazia), peynir, zeytin ve tuz gibi ürünlerin Venedik'in adadaki ekonomisine ne gibi katkılar sağladığı tartışılmıştır. Venedik, Girit'teki bu ürünleri dönemin koşullarına göre birbirine tercih etmiştir. Venedik, Girit'teki hâkimiyetinin yaklaşık iki yüzyıllık süresi boyunca ihracatta ve ithalatta şarabı tercih ederken daha sonrasında adada meydana gelen kıtlıktan dolayı buğdayı ön plana çıkarmıştır. Ele alınan çalışmada ürünler için oluşturulan bazı memuriyetler de dahil olmak üzere özellikle savaş zamanlarında buğdayın Venedik'in sahip olduğu yerlere katkısına değinilmiştir. Üçüncü bölümün ikinci kısmında Venedik'in can damarı olan Girit'teki tersane ve gemi çeşitlerinden söz edilmiştir. Girit'teki tersanelerin anlatılmasının yanı sıra Venedik denizciliğinin temellerine dair ayrıntılar da verilmiştir. Girit'teki tersanelerden ve gemilerden söz edilirken “provveditore generale” gibi görevlilerin raporlarından yola çıkılarak alınan önlemler anlatılmıştır. Denizcilik ile ilgili konulara değinildikten sonra Venedik Cumhuriyeti'nin Doğu Akdeniz'de ayakta kalması için oldukça önemli olan ekonomik faaliyetler ele alınmıştır. Bu bölümde son olarak Venedik'in Girit Adası'ndaki hazinesi olan “camera” ve para politikasına yer verilmiştir.

“Yeni Çağ'da Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası'nda Sosyo-Kültürel Hayat” adlı dördüncü bölümün başında Venedik hâkimiyetinde Girit'teki sosyal yapıda bulunan unsurlardan yani Katolikler, Ortodokslar, Yahudiler ve az da olsa Türkler ve Ermenilerden söz edilmiştir. Bu bölümün ilk konusu olan sosyal yapı başlığı, Venedik yönetiminin sistemine yönelik çıkan isyanların ve neredeyse Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçişine kadar tam olarak adaya neden hâkim olamadığının anlaşılması açısından oldukça önemlidir. “Sosyal Yapı” başlığında Venedik ve Girit soyluları, kadınlar, sıradan vatandaşlar, köylüler ve köleler gibi sınıflar anlatılmıştır. Dördüncü bölümün bir sonraki alt başlığında Girit'in önde gelen şehirleri Kandiye, Hanya, Resmo ve Sithia başta olmak üzere adada bulunan şehirlere dair demografik istatistikler verilmeye çalışılmıştır. Bölümün devamında Venedik'in Girit'teki kolonizasyonunun anlaşılması açısından Orta Çağ dönemindeki mimari yapılardan

kısaca söz edildikten sonra 1453-1669 yılları arasında Venedikli yetkililerin mimari anlamda yaptıkları katkılar ele alınmaktadır. Sivil ve dini mimari olarak ayrı ayrı işlenen bu kısımda kaleler, loggialar, kiliseler, çeşmeler ve saraylar gibi yapılar bulunmaktadır. Venedik dönemindeki Girit'te bulunan yapılara bakıldığında doğal afetlerden dolayı sık aralıklarla onarımlardan geçirildiği ve günümüze kadar birçoğunun ayakta kaldığı görülecektir. Dördüncü bölümün son kısmında Venedik hâkimiyetinde Girit'teki eğitim ve bilim konusu incelenmektedir. 1453 yılı öncesinde çok fazla eğitim ve bilim faaliyetleri görülmeyen adada bu yıldan sonra özellikle İtalya'nın Padova ve Roma kentlerinde eğitimlerini tamamlayıp Girit'e gelen bilim insanlarının bilim akademileri kurdukları görülmektedir. Bununla birlikte İtalya'da okuyan Giritli bazı öğrencilerin bir süre sonra öğretmenlik yaptıkları, bilimsel faaliyetlere ve kitap basma etkinliklerine çok fazla katkı yaptıkları anlaşılmaktadır. Giritli bilim insanları o kadar önemliydi ki bugün Padova Üniversitesi'nin avlusunda onların isimleri duvarlara kazılı durumdadır. Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda gerçekleşen tüm bilimsel ve edebi faaliyetler "Girit Rönesansı" adını almıştır. Dolayısıyla bu kısımda "Girit Rönesansı" kavramı da bu çerçevede tartışılmaktadır.

"Yeni Çağ'da Venedik Hâkimiyetinde Girit (1453-1669)" adlı çalışma her tezde veya telif eserde olduğu gibi bazı sorunsallara yanıt bulma amacıyla kaleme alındı. Bu sorunsallardan biri Venedik Cumhuriyeti'nin 1204 yılında ele geçirdiği ve 1669 yılına kadar elinde tutmaya çalıştığı Girit Adası'na diğer sahip olduğu yerlere göre neden daha fazla önem verdiği idi. Bugüne kadar ortaya konulan çalışmaların birçoğunda Venedik'in Kıbrıs Adası'na Girit Adası'na göre çok daha fazla önem verdiği düşüncesi görülmektedir. Fakat Venedik Devlet Arşivi'ndeki belgeler detaylı bir şekilde incelendiğinde Girit Adası'nın hem 1489 yılında Kıbrıs'ın alınmasından önce hem de sonrasında Venedik için Doğu Akdeniz'deki siyasi varlığının olmazsa olmazı olarak nitelendiği farkedilecektir. Bu doğrultuda Venedik Cumhuriyeti'nin diğer kolonilere göre Girit Adası'na daha fazla önem atfettiği arşiv kaynakları ve dönem kroniklerinden faydalanılarak söz konusu tezde ortaya konulmaya çalışıldı. Tezde yanıt aranan sorulardan bir diğeri 1453 yılında II. Mehmed'in Konstantinopolis'i ele geçirmesinden sonra Venedik hâkimiyetindeki Girit Adası'nda "Girit Rönesansı" olarak adlandırılan bir gelişmenin yaşanıp yaşanmadığı üzerine idi. 1453 yılı öncesinde Venedik hâkimiyetindeki Girit Adası'nda edebiyat ve sanat

alanlarında kayda değer bir gelişme gözlemlenmezken, bu tarihten itibaren Konstantinopolis'ten hem Venedik'e hem de Girit'e yönelen göç hareketleri neticesinde önemli bir değişim yaşanmıştır. Özellikle Giritli gençlerin başta İtalya'da, başta Padova Üniversitesi olmak üzere, çeşitli kurumlarda eğitim almaları sonucunda adada akademilerin kurulması sağlanmış; bu durum edebî ve sanatsal gelişmelere anlamlı katkılar sunmuştur.

Türk tarihi açısından da öneme sahip bir diğer sorunsal ise Venedik'in bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği siyasi ve askeri siyasetinin Girit Adası'na yansımaları ile ilgilidir. Bilindiği gibi Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce dahi Batı Anadolu'daki Türk beylikleriyle ilişkilerinin büyük bir çoğunluğunu Kandiye Dukalığı üzerinden yürütmüştür. Venedik, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yıllarında Osmanlı'yı ciddi bir tehdit olarak görmese de 1423-1430 yılları arasında Selanik'in ele geçirilmesi konusunda Osmanlı ile çatışmasında Kandiye Dukalığı'nı hem askeri hem de lojistik anlamda kullanmaya başlamıştır. Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Kandiye Dukalığı'ndan destek alması durumu ileriki yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Venedik Cumhuriyeti, Selanik Savaşı'nın ardından bir diğer önemli kolonisi olan Eğriboz'un Osmanlılara kaybedilmemesi için Girit Adası'ndan sürekli olarak okçu ve buğday desteği almıştır. 1470 yılında Eğriboz'un kaybedilmesinden sonra Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan savaşlar sırasında da iase ve askeri destek dışında Girit Adası'nı istihbarat açısından kullanmaya çalışmıştır. Bununla birlikte tezde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kıbrıs Adası'nı fethinde Venedik'in Girit Adası'ndan destek alıp almadığı sorusuna cevaplar arandı.

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Adası'nın insan ve doğal kaynaklarından nasıl ve ne derece yararlandığı sorularının yanı sıra sivil ve dini mimari açısından adada herhangi bir iz veya miras bırakıp bırakmadığı da tezin sorunsallarından biri idi. Bu sorunsala gerek arşiv belgelerinden gerekse de yapılan saha araştırmalarından yanıtlar verildi. Venedik, Girit Adası'nı 465 yıl boyunca yönettiği için adada sivil ve dini mimari açıdan miras bırakması doğaldır. Fakat bu noktada dikkati çeken Venedikli yetkilerin Girit Adası'nda yapılar inşa ettirirken Venedik başkentindeki yapıların adeta “minyatürlerini” yaptırarak adayı kolonileştirmesidir. Nitekim adada inşa ettirilen tersaneler, loggialar, saraylar ve çeşmeler bu alanda çalışan araştırmacılara bu konuda

çok güzel örnekler sunmaktadır. Öte yandan Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nın dini mimarisine bakıldığında da yine başkentteki örneğe göre yapıların inşa ettirildiği görülmektedir. Girit Adası'na Venedik Cumhuriyeti'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu sahip olmasına karşın ada ziyaret edildiğinde mimari yönünden Venedik mirasının- ki Hanya şehrinin Venedik'e benzerliği ortadadır- çok daha ağır bastığı hemen göze çarpmaktadır.

Ele alınan tezde son olarak Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nın sosyo-ekonomik yapısının 1453-1669 yılları arasında ne durumda olduğu sorunsalı üzerinde duruldu. Bu sorunsala arşiv metinlerinde ve kroniklerde var olan bilgilerden yararlanılarak Girit Adası'nın demografik yapısına, adada yaşayan sınıflara ve etnik nüfusa, ticari açıdan büyük öneme sahip buğday, şarap, kereste gibi ürünlere bakılıp yanıtlar arandı. Venedik bir "ticaret" imparatorluğu olduğu için Girit Adası'ndan ne boyutta yararlandığı sorusuna yanıtlar vermek oldukça elzemdi.

"Yeni Çağ'da Venedik Hâkimiyetinde Girit (1453-1669)" adlı tezde anlatım açısından üç ayrı yöntem kullanıldı. Bu metodlardan ilki tarihsel yöntemdir. Tarihsel yöntem; kaynak tarama, iç ve dış tenkit, tahlil ve sentez (terkip) aşamalarından meydana gelmektedir. Tezin yazım aşamasından önce tarihsel yönetime uygun bir şekilde ilk olarak konuyla bağlantılı arşiv belgeleri, kronikler, seyahatnameler ve telif eserler tarandı. Kaynak tarama aşamasının ardından elde edilen tüm kaynaklar iç ve dış tenkit sürecinden geçirildi. İç ve dış tenkit aşamasının ardından tarihsel yöntemin en kritik aşamalarından biri olan tahlil kısmında bu kaynaklar karşılaştırmalı olarak değerlendirildi ve çözümlendi. Bütün kaynaklar değerlendirme süzgecinden geçirilerek ortaya atılan tezlere cevaplar arandı ve son olarak bunlar sentez haline getirildi. Yöntemlerden ikincisi anlatı (Narrative) yöntemidir. Anlatı yöntemine göre tezin bazı bölümlerinde dönem olaylarının bütüncül açıdan anlaşılması açısından kronolojiye sadık kalarak tarihi olaylar anlatıldı. Nitekim Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetindeki Girit Adası'nda meydana gelen önemli olaylar kronolojik bir şekilde anlatılmadan yorumlama yoluna gidilemezdi. Tezde başvurulmuş son metodolojik yaklaşım ise hermeneutik yöntemdir. Hermeneutik yöntem diğer bilimlerde olduğu gibi tarih biliminde de yorumlama sanatı olarak bilinir. Başka bir deyişle hermeneutik yöntemle metinlerde ifade edilenlerin aslında ne anlama geldiği yorumlanır. Tezde hermeneutik yönetime göre gerek arşiv kaynaklarında gerekse de kroniklerde geçen

bilgilerin ne gibi anlamlara geldiği ya da gelebileceği üzerine yorumlamalarda bulunuldu.

Dört bölümde anlatılan bu bütüncül çalışmanın doğaldır ki bazı sınırlılıkları ve zorlukları bulunmaktaydı. Bu zorluklardan biri arşiv kaynaklarına erişimdi. 1453-1669 yılları arasını kapsayan dönemin çalışılması için öncelikli olarak Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan “Duca di Candia, Notai di Candia, Senato Dispacci Provveditore da mar e terra e altre cariche, Senato Mar ve Senato Misti” gibi arşiv belgelerine erişmek son derece önemlidir. Ayrıca sözünü ettiğimiz arşiv kaynaklarına Türkiye’den ulaşmak her anlamda neredeyse imkânsızdır. Dolayısıyla Kandiye Dukalığı ile ilgili kaynaklara ulaşma zorluğunun tezin kaleme alınmasından önce aşılması gerekiyordu. Bu zorluk Venedik’e gidilerek Venedik Devlet Arşivi’nde, Marciana (Nazionale Biblioteca Marciana) ve Correr Kütüphanelerinde ilgili belgelere ulaşılması ile aşılmıştır. Çalışmanın ele alınma sürecinde mevcut zorluklardan biri de kaynak dillerinin öğrenilmesi ve kullanılması ile ilgiliydi. Kaynak dilleri ile ilgili zorlukların aşılması adına Venedik’e gidilip arşiv belgelerine ulaşılmadan önce özel İtalyanca dersler alındı ve Venedik’teyken İtalyan paleografyasına dair kitaplar edinilip belgelerin çözülmesi yoluna gidildi. Yeni Çağ’da Venedik hâkimiyetinde Girit Adası ile ilgili belgelerin tamamına yakını İtalyanca olmasına karşın bazı belgeler Yunanca ve Latince idi. Yunanca ve Latince belgelerin okunmasında destek alınarak belgelerin yorumlaması yoluna gidildi.

Bu çalışmanın bir diğer zorluğu ise kaleme alınan dönemdeki kavramlar üzerinedir. “Provveditore Generale, Capitaneus, Cancellarius, Rector, Pregadi, Sesteria/Sesteria” gibi birçok kelimenin tam karşılıklarını anlayabilmek adına hem telif eserlerdeki bilgiler karşılaştırıldı hem de Giuseppe Boerio’nun “Dizionario del Dialetto Veneziano”² adlı Venedik lehçesi sözlüğünden yararlanıldı. Son olarak bu tez çalışmasının en büyük zorluklarından biri de çalışılan konunun yani Girit coğrafyasının görülmesiydi. Çünkü tarih çalışmalarında özel olarak coğrafi bir yer ele alınıyorsa çalışmanın bütünlüğü açısından o yerin görülmesi oldukça elzemdir. Bu nedenle kısa süreliğine de olsa Girit Adası’na gidip özellikle Venedik’in adadaki başkenti Kandiye, Resmo ve Hanya şehirlerindeki Venedik izlerine dair hemen her

² Giuseppe Boerio, **Dizionario del Dialetto Veneziano**, Banca Popolare di Vicenza, Venezia, 1856.

unsur fotoğraflandı. Dolayısıyla Venedik'in gerçekten de Girit Adası'nda muazzam derecede kolonileşme izleri bıraktığı yerinde görüldü.

Tarih yazımında çok çeşitli kaynaklar kullanılmaktadır. Ne var ki tarih mutfağının en önemli kaynak çeşidi arşiv malzemeleridir. Ele alınan bu çalışma için de arşiv kaynakları oldukça büyük önem arz etmektedir. Nitekim “Yeni Çağ'da Venedik Hâkimiyetinde Girit (1453-1669)” başlıklı bir çalışmanın temel arşiv malzemesi Girit'te görev alan Venedikli yetkililerin kaleme aldığı kaynaklardır. 465 yıl boyunca Girit Adası'na hâkim olan Venedik Cumhuriyeti'nin en çok belgeye sahip olduğu yerlerden birisi doğaldır ki bu adadır. 1669 yılında adayı Osmanlı İmparatorluğu'na bırakmak zorunda kalan Venedik Cumhuriyeti Girit Adası'ndaki belgeleri başkente taşımış ve çeşitli süreçlerden sonra bugünkü Venedik Devlet Arşivi binasına taşımıştır. “L'Archivio di Stato di Venezia” adıyla bilinen Venedik Devlet Arşivi 1815 yılında Frari Katedrali'nin bulunduğu yerde kurulmuştur ve 1817 ile 1822 yılları arasında özellikle Palazzo Ducale'de (Dükler Sarayı) korunan belgeler buraya taşınmıştır. Girit Adası'nı ilgilendiren belgelerin başkente taşınması ise Venedik'in Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı antlaşmadan sonra meydana gelmiştir. İlk olarak feodal beylerin meclisinden üç yerel başkan, dönemin “Provveditore Generale da Mar” görevinde bulunan Francesco Morosini'ye adayla ilgili tüm belgelerin toplanıp Venedik'e aktarılmasını teklif etmiştir. Francesco Morosini Osmanlı İmparatorluğu ile antlaşma yapmasının yanı sıra doğrudan arşiv belgelerinin taşınmasını söylemese de genel anlamda katkıda bulunduğu açıktır. “Duca di Candia” ve “Notai di Candia” adıyla geçen noterlik belgelerinin dışında Girit Adası'nda bulunan Aziz Titus Katedrali'nin arşivlerinden de başkente aziz kalıntıları, sunak tabloları, kilise kıyafetleri, litürjik eşyalar gibi maddi unsurlar da taşınmıştır.³ Francesco Morosini'nin Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı antlaşmadan sonra “Lazzaretto” adı verilen yerde Duca di Candia ve Notai di Candia ve Kandiye'deki memurluklarla ilgili 44 kasa belge kalmıştı. 21 Haziran 1670 tarihinde Tomaso Sachiellari, “Kandiye Belgelerinin Muhafızı” görevini kabul etti ve Girit ile ilgili belgeler 31 Temmuz'da Dukalık Sarayı'na tamamıyla teslim edilmiştir:

³ Maria Francesco Tiepolo, “Le Fonti Documentarie di Candia”, **Venezia e Creta atti del Convegno internazionale di studi**, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997, a cura di Gherardo Ortalli, Venezia, 1998, s.48.

*Kandiye’den getirilen kitaplar ve yazmaların karantinası sona erdiğinden ve bu süreç Serenissima’nızın 8 Şubat tarihli kararıyla Sağlık memurluğuna emanet edilmiş olduğundan bu karar doğrultusunda tüm belgelerin memurluğumuza teslim edilmesi gerekmektedir. Biz de hemen üst makamlardan gelen bu emirleri yerine getirmek üzere belgeleri teslim almak için başvurduk. Ancak karantina sırasında gözetimde olan kişilerden aldığımız bilgilere göre bu kitapların altmıştan fazla kasa ve yaklaşık 4.000 civarında kitap olduğu ve boyutlarının olağanın çok ötesinde olduğu, ayrıca birçok başka belge bulunduğu bildirilmektedir. Bu kadar büyük bir arşivi saklayacak yeterli alan memurluğumuzda bulunmamaktadır. Fakat bu teslimatın hemen yapılması emredildiğinden ve ayrıca bu kitapların serbest bırakılması ve kamu tarafından gerektiğinde incelenebilmesi için acele edilmesi gerektiğinden, uygun bir yer bulunduğu onları teslim almaya hazırız. Bu belgelerin önemi, güvenlikleri açısından Palazzo dışında bir yer düşünmememize neden oluyor. Her şeyi kamuya bildirmenin görevimiz olduğunu düşünüyoruz ki uygun talimatlar alınabilsin. Belgeleri nereye yerleştireceğimize dair emirleri aldığımızda onları hemen teslim alıp kararda öngörülen envanteri büyük bir titizlikle hazırlayacağız. Teslimat ve envanter konusunda gerekli tüm özeni göstereceğimizden emin olabilirsiniz. Saygılarımızla.*⁴

Girit ile ilgili belgelerin Venedik’e getirilmesinden sonra XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sınıflandırma işlemleri yapılmıştır ve bu XX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiştir.⁵ 1950 yılı sonlarında belgelerin tasnifi Maria Francesco Tiepolo tarafından son olarak ele alındı. Arşiv belgeleri yapılan son sınıflandırmadan sonra günümüzdeki halini aldı. Bu çalışmayla ilgili yoğun olarak “Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche” ve “Duca di Candia” arşiv belgeleri kullanılmakla birlikte “Senato Mar”, “Senato Misti” ve “Maggior Consiglio” gibi diğer arşiv malzemelerinden de yararlanıldı.

Venedik Devlet Arşivi’nde genel olarak senato kayıtları bulunsa da ayrı bir başlık altında toplanan “Senato, Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche” arşiv belgeleri çalışmamızda en fazla kullanılan kaynakların başında gelmektedir. İtalyanca “provvedere” yani “tedarik etmek, sağlamak” fiilinden türeyen “Provveditore” adlı görevliler İtalyan kent devletlerinde hükümet için görev alan ve statüsü yüksek olan memurlar arasındaydı ve özellikle Venedik Cumhuriyeti’nde görülürlerdi. Tahıl provveditoresı, yiyecek provveditoresı, sağlık provveditoresı gibi farklı görevlilerin yanı sıra “genel provveditore”lik kurumu XIV. yüzyıldan itibaren

⁴ Tiepolo, “Le Fonti Documentarie di Candia”, s.52; Irene Papadaki, “From Crete to Venice the Transfer of the Archives”, **Thesaurismata**, 46 (2016), Periodikon tou Ellinikou Institoutou Bizantinon kai Metabyzantinon spoudon, Venetia, s.286.

⁵ Irene Papadaki, “From Crete to Venice the Transfer of the Archives”, **Thesaurismata** 46 (2016), s.241.

görülmeye başlanmıştır. Provveditoreler genel anlamda sivil ve askeri yetkilere sahip yüksek yetkili memurlardı.⁶ Bu belgelerin içerisinde Venedik'in sahip olduğu farklı yerler olmakla birlikte Girit'te yer alan provveditorelerin ada ile ilgili yazdığı raporlar yer almaktadır. “Senato, Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche” belgelerinin içindeki konular dağınık olmakla birlikte ağırlıklı olarak Venedik tersanelerindeki düzenlemeler ve inşalar ile başta buğday ve biscotto olmak üzere tedarik edilen ürünlerle ilgili raporlar bulunmaktadır. Provveditore kurumu XIV. yüzyılda kurulmasına karşın belgeler 1500 yılından Venedik Cumhuriyeti'nin yıkıldığı 1797 yılına kadarki süreleri kapsamaktadır. Fakat diğer senato belgelerinde XIV. yüzyılda görev alan provveditoreler ile ilgili bilgiler yer almaktadır. “Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche” belgelerinde ele alınan çalışma açısından dikkat çekici üç nokta bulunmaktadır. Bunlardan biri bazı dosyaların içerisinde Osmanlıca belgelerin yer almasıdır. İkincisi Girit Adası ile ilgili dosyaların çoğunda Türkler ile ilgili bilgilerin geçmesidir. Son olarak da Girit Adası'nda bulunan Kandiye, Resmo, Hanya ve Ierapetra gibi kentlerdeki tersaneler ve tahkimatlar gibi yerlere ait çizimler yer almasıdır. Bu çizimler günümüz çalışmaları için oldukça faydalıdır. Provveditore belgelerinden özellikle 1600'lü yıllardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirilecek savaşlar için yapılan savaş hazırlıkları ve alınan önlemler adına önemli bilgiler edinebilmektedir. Ayrıca Provveditore Generale Giacomo Foscarini gibi ondan sonra gelen provveditorelerin Girit Adası'ndaki topluma, ekonomi ve ticarete dair ayrıntılı bilgiler vermesi özellikle sosyo-ekonomik tarihyazımı açısından değerlidir ki bu çalışmada bu anlamda belgelerden yoğun olarak faydalanılmıştır.

“Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche” belgelerinin yanı sıra bu çalışmada sıklıkla kullanılan bir diğer belge grubu “Duca di Candia” dır. Venedik Devlet Arşivi'nde 0990 numaralı fondoda bulunan Duca di Candia belgeleri 90 adet dosyadan oluşmaktadır. Yaklaşık 30 tanesi Venedik'in Girit'teki Orta Çağ dönemine ait olmakla birlikte belgelerin çoğu 1453 yılından 1669'a kadarki süreci kapsamaktadır. Duca di Candia belgeleri “Litterorum Receptorum, Ducali, Memoriali, Actorum, Catastici, Consiliarum, Ecclesiastiche” gibi başlıklardan oluşmaktadır. Duca

⁶ Provveditore için bkz. <https://www.treccani.it/vocabolario/provveditore/> (Erişim Tarihi 01.02.2023)

di Candia belgelerinde dukaların, rectorların ve sonrasında provveditorelerin raporları bulunmaktadır. Bu belgelere konu açısından bakılacak olursa Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche belgelerine göre biraz daha fazla içeriğe sahip olduğu görülecektir. Çünkü Duca di Candia belgelerinde iki veya daha fazla kişi arasında meydana gelen toprak tartışmalarından dini konulara, dini konulardan askeri ve siyasi konulara dair içerikler yer almaktadır. Duca di Candia belgelerinde her bir Girit dukasının yönetiminde olduğu sırada meydana gelen olaylar yer aldığı için dukaları kronolojik olarak takip etmek de mümkündür. Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche belgelerinde olduğu gibi Duca di Candia belgelerinde de Türklere karşı bazı savaş önlemleri ve Türk korsanlardan söz edilse de Provveditore belgelerindeki kadar yoğun olmadığı görülmektedir. Ancak bu belgelerde adada meydana gelen sosyal ve dini olaylar yer aldığı için sosyo-ekonomik tarih yazımında değerlendirilmesi uygun bulunulmuştur. Duca di Candia belgeleri için belirtilmesi gereken bir nokta da bazı dosyaların araştırmacılara verilmemesidir.

Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Senato Mar belgeleri de çalışmada yararlanılan kaynakların bir başka grubudur. Senato Mar belgeleri 1440 yılından başlayarak 1797 yılına kadar sürmektedir. Senato Misti belgeleri gibi Senato Mar belgeleri de sadece Girit Adası ile ilgili değil Venedik'in sahip olduğu tüm yerler ile ilgilidir. Fakat Senato Misti'de karadaki yerler de bulunmaktayken Senato Mar ağırlıklı olarak denize kıyısı olan bölgeleri içermektedir. Bu belgelerde Girit'e dair doğrudan bir karar alınacağı veya Girit yönetiminden diğer bölgelerle ilgili bir eylemde bulunulması istendiği zaman ilgili konunun üzerine "Regimini Crete" yani "Girit Yönetimine" şeklinde bir başlık atılmıştır. Senato Mar belgelerinde sözü edilen durum şu şekilde geçmektedir:

Kandiye Yönetimimize

Tinos adasındaki rektörümüzden aldığımız mektuplar doğrultusunda, ihtiyaç doğduğunda oraya 50 piyadenin gönderilmesi için sizlere talimat vermek istiyoruz. Bu, daha önce de yapıldığı gibi, adanın iyi bir şekilde korunması için gerekli görülmektedir. Bu talebi makul ve yerinde bulduk, bu yüzden sizlere ve Senato'ya, yukarıda belirtilen rektörümüz tarafından yardım talep edildiğinde, derhal piyadeleri gönderme talimatı veriyoruz. Bu durumun gerektirdiği şekilde ada ve sadık halkımızın güvenliğini sağlamak için derhal harekete geçmelisiniz. Halkımızın korunması bizim için büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla, bu

*vesileyle, yukarıda bahsedilen talimatları büyük bir dikkat ve uygun hızla yerine getireceğinize inanıyoruz.*⁷

Senato Mar belgelerinde Girit Adası ile ilgili içeriklere bakılacak olursa adanın olası Türk tehdidine karşı savunma anlamında güçlendirilmesi, savaş hazırlıkları, rector, duka, capitaneus, provveditore gibi yöneticilerin seçimleri, galea adıyla bilinen kadirgaların donatılması ve düzenlenmesi, sözü edilen yöneticilerin kaldığı binaların onarımları ve Eğriboz, Korfu ve Kıbrıs gibi adalara Girit Adası'ndan destek gönderilmesi gibi konular görülmektedir. Çalışmada özellikle 1453-1571 yılları arasındaki olayların anlatıldığı kısımda, Senato Mar belgeleri geniş bilgi sundu. Çünkü bu süreçte Osmanlı-Venedik arasında cereyan eden savaşlar öncesindeki hazırlıklar ve savaşlara dair arşiv belgelerinde en fazla bilgi bu belgelerde detaylandırılmıştı.

Senato Mar belgelerinin yanı sıra yine Senato kategorisine giren bir diğer belge grubu “Misti Registri”dir. Senato Misti belgeleri 1300 ile 1440 yıllarını kapsasa da ele alınan çalışmanın birinci bölümünde Girit Adası'nda Venedik hâkimiyetinin ilk yüzyılları anlatılırken bu belgelerden yararlanıldı. Senato Misti belgeleri Venedik'in sahip olduğu tüm bölgeleri kapsadığı için özellikle Girit Adası'nda meydana gelen isyanların ve yöneticilerin anlatıldığı kısımda kullanıldı. Bunun nedeni ise isyanlar sırasında veya sonrasında Venedik Senatosu'nun bu isyanlarla aldığı kararların oldukça önemli olmasıdır. İsyanlar dışında Senato Misti belgelerinde Girit Adası'nda görevlendirilen duka ve yardımcıları ve diğer memurlarla ilgili çeşitli kararların yer alması çalışmanın ilk bölümü açısından dikkate değerdir. Senato Misti belgelerinde görünen en dikkat çekici özellik bir karar alındıktan sonra bu karar için yapılan oylamanın “de parte, de non ve non sinceri” yani “evet, hayır ve çekimser” şeklinde belirtilmesidir. Ele alınan çalışmada sözü edilen diğer belge grupları kadar olmasa da “Maggior Consiglio” yani “Büyük Konsey” belgelerinden de faydalanıldı. Büyük konsey kayıtları XIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar sürmüştür. Büyük Konsey kayıtlarında Venedik hâkimiyetinde Girit Adası ile ilgili özellikle ilk yüzyıllara ait daha fazla belge bulunmaktadır. Bu belgelerde Girit Adası'ndaki yöneticiler için alınan kararların bulunması bu kişilerin görev tanımlarının anlaşılması açısından değerlidir. Senato Mar belgelerinde olduğu gibi yoğun olmamasına karşın 1453

⁷ ASV, **Senato Mar**, 17 Şubat 1569.

sonrasında Türklere karşı yapılan savaş hazırlıklarının kayda alınması da Türk tarihçiliği için dikkat edilmesi gereken bir unsurdur:

Bu yüce meclis tarafından kararlaştırılmıştır ki, en yüce efendimiz duka, en hain düşman olan Türk'e karşı, Hristiyanların bu en kutsal seferine şahsen katılacaktır; aynı zamanda Papa ve Burgonya Dukası ile birlikte hareket edecektir, zira onlarla bir ittifak kurmuş ve iyi bir anlaşmaya varmış bulunmaktayız. Bu bağlamda, söz konusu dukanın yanında denizcilik işlerinde bilgili, deneyimli ve kendisine yakın olan bir akrabası bulunması uygun olacaktır. Bu nedenle, asil kişi Laurentius Mauro, Girit Dukası, dükün talebi ve isteği doğrultusunda bu mutlu sefere katılacak ve efendimiz dük ile birlikte olacaktır. Ancak, eğer bu konuda herhangi bir değişiklik ya da geri çekilme kararı verilirse, bu yeniden değerlendirilecektir. Bu bağlamda, en yakın pazar günü yapılacak oturumda Laurentius Mauro'nun yerine Girit Dukası seçilecektir⁸

Venedik Devlet Arşivi'ndeki belgelerin kullanılmasının yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin "Düvel-i Ecnebiye Defterleri" de Venedik'teki belgelerle karşılaştırılabilmesi açısından dikkate alınması gereken önemli belgeler arasında yer almaktadır.

Orta ve Yeni Çağ tarihi çalışmaları açısından kronikler, günlükler ve seyyahatnameler araştırmacıların sıklıkla başvurduğu dönem kaynakları arasında yer almaktadır. Bu çalışmada da hem Venedik hem de Girit tarihi açısından önemli olan bazı dönem kaynakları kullanıldı. Çalışmada kullanılan dönem kaynaklarından biri Marino Sanuto'nun "*I Diarii*"si yani "*Günlükler*" idir. Marino Sanuto 22 Mayıs 1466 tarihinde Letizia di Pellegrino Venier ve Leonardo Marino Sanuto'nun çocuğu olarak Venedik'te doğmuştur. Babası Leonardo Marino Venedik Dogesi Cristoforo Moro'nun yeğeniydi. Leonardo Marino farklı hümanistlerle yazışmalar yapmıştır ve felsefi ve teolojik metinlerden oluşan bir kütüphaneye sahip olmuştur. 10 Ağustos 1474 tarihinde Venedik Devleti adına Papalık Curias'ına elçi olarak atanan Leonardo Marino 11 Ekim'de hayatını kaybetmiştir. Marino Sanuto 1481 yılında Giovanni Boccaccio'nun "*Genealogie deorum gentilium*" adlı eserine göndermeler yaparak mitolojik konulu kısa bir inceleme olan "*Memorabilia deorum dearumque*"yi yazmıştır. Marino Sanuto ayrıca genç yaşında epigrafiye meraklı olduğu için mezar yazıtlarını içeren "*De antiquitatibus et epitaphiis*" adlı kapsamlı bir derleme yazmıştır. Ayrıca Marino Sanuto, 1484 yılından önce Francesco Petrarca'nın bir mektubunu kopyalamıştır. Marino Sanuto Büyük Meclis'te bulunduğu için "*De origine, situ et magistratibus urbis venetae*" adlı eserini yazmak adına Venedik'in kurumsal işleyişini

⁸ ASV, **Maggior Consiglio**, 30 Kasım 1462, fol.47.

iyi bir şekilde kavramıştır. Bu eserini Doge Agostino Barbarigo'ya ithaf etmiştir. Marino Sanuto "I Diarii" adlı eserinden önce son olarak "Vitae ducum Venetorum" yani "Venedik Dogelerinin Hayatı" eserini kaleme almıştır. Marino Sanuto'nun tarih yazımı açısından en dikkati çeken özelliği ise arşiv belgelerini kullanmasıdır. Bu çalışmada yararlanılan "I Diarii" eseri Marino Sanuto tarafından 1533 yılında tamamlanmış olmakla birlikte 58 ciltten meydana gelmesiyle oldukça hacimli bir eserdir. "I Diarii" Girit Adası ile ilgili ayrıntılı bilgiler içermesinin yanı sıra gün gün kaydedilen olaylardan oluşmaktadır. Son olarak Marino Sanuto'nun "I Diarii" adlı eseri özellikle İtalya, Avrupa ve Akdeniz tarihini kapsadığı için bu alanları çalışan araştırmacılar için göz ardı edilemeyecek nitelikte bir eserdir.

Domenico Malipiero 1445 yılında Venedik'te Francesco di Fantino ve Polissena Garzoni di Andrea'nın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Erken yaşta babasını kaybeden Domenico Malipiero 1479 yılında Zara'ya giden bir kadırgada komutanlık yapmıştır. Bunun ardından Capitano Generale da Mar Antonio Loredan kendisini Veglia Adası'ndaki kuşatma için çağırmıştır. 1496 yılında provveditorelik görevini üstlenen Domenico Malipiero hem Kotor'da hem de Mora Yarımadası'nda Türklere karşı yapılan mücadelelerde yer almıştır. 26 Temmuz 1500 tarihinde provveditore enérale da mar gibi yüksek bir göreve getirilen Domenico Malipiero son olarak capitano general mar görevini yerine getirmiştir. Domenico Malipiero askeri ve siyasi kariyerine bir de "*Annali Veneti dall'Anno 1457 al 1500*" adlı bir kronik sığdırmıştır. Bu eser Domenico Malipiero'nun şahit olduğu olayları anlatması açısından dönem kaynağı niteliğindedir. 1564 yılında Francesco Longo'nun düzenlediği eser 1843-1844 yıllarında Agostino Sagredo tarafından Tommaso Gar'in "*Archivio storico Italiano*" adlı eserinde yayımlanmıştır. Domenico Malipiero'nun eserinin çoğunluğunda 1453 yılından sonra Türklere karşı mücadeleler ve Girit Adası'nın Venedik için rolüne dair anekdotlar yer aldığı için bu çalışmada yararlanıldı. Bu eser ağırlıklı olarak siyasi ve askeri ağırlıklı olmakla birlikte Papa ile Venedik Cumhuriyeti arasında Türklere karşı yapılan hazırlıklara dair yazışmalar yer almaktadır.

Pietro Bembo, 20 Mayıs 1470 tarihinde soylu bir ailenin çocuğu olarak Venedik'te doğmuştur. Pietro'nun babası Bernardo, Venedik'in farklı memuriyetlerinde çalışan büyük bir otorite sahibi bir kişiydi. Bernardo'nun zengin bir

kütüphaneye sahip olması ve Floransa’da yaptığı elçilik Pietro Bembo’yu olumlu anlamda etkilemiştir. Pietro Bembo babasının katkıları dışında Venedik ve Padova’da yetenekli öğretmenlerinden dersler almış ve dönemin en önemli Yunan dili uzmanı Konstantinos Laskaris’ten eğitim almak için Messina’ya gitmiştir. Pietro Bembo aldığı tüm eğitimlerden sonra “*Asolani*” adlı eserin yanı sıra 1487 ile 1513 yılları arasında kapsayan bir “*Rerum venetarum Historiae*” yani bir “*Venedik Tarihi*” kaleme almıştır. Pietro Bembo bu eserinin girişinde eser ile ilgili bazı bilgiler vermektedir:

Kendi seçimimle ya da isteğimle değil, adeta bir tür kaderin sonucu ya da her ne olursa olsun şansın bir getirisi olarak 44 yıllık Venedik tarihi yazmaya koyuluyorum. Andrea Navagero’ya bu görev resmen emanet edilmişti ancak Fransa’ya yaptığı bir diplomatik görev sırasında öldüğünde son dileği olarak yazılarının yakılmasını istemişti. Bunun üzerine Onlar Meclisi (Consiglio dei Dieci), bu kamu hizmeti konusunda benim yardımımı istedi ve resmi bir kararla ülkemin beklentilerini karşılamamı talep etti. Reddetmekten utanç ve mahcubiyet duyardım, bu yüzden 60 yaşında çeşitli ve çok yönlü bir yazım türüne yöneldim ve gerçekten şimdiye kadar üstlenilmesi en zor şey olduğunu söyleyebilirim. Cumhuriyet’in talebi olmasaydı, insanlar bu yaşta böyle bir yükü üstlenmeye cesaret ettiğim için beni eleştirebilirlerdi. Anlatmam gerekenler sadece İtalya, Almanya, Fransa ve İspanya’nın halkları ve kralları tarafından değil aynı zamanda Türk önderleri tarafından da kışkırtılan karada ve denizde aynı şekilde yürütülen neredeyse kesintisiz birçok büyük savaştır. Hiç kimse, her birinin tek bir ciltte toplanmak yerine, bütün bir tarihin ayrı ve eksiksiz bir cildini doldurabileceğini inkâr etmeyecektir. Ayrıca, yurtiçinde senatonun birçok kararı, birçok yasa, ünlü davalar, yeni makamlar, cömert ve misafirperver bir şekilde ağırlanan birçok kral, birçok dini tören, yurtiçinde ve yurtdışında birçok kehanet, fırtınaların ve yıldızların şaşırtıcı değişimleri, bu dönemin tarihini sayısız örnek olayla doldurmuştur.⁹

Pietro Bembo’nun eseri genel anlamda Venedik tarihine yönelik olsa da bu eserde Girit Adası ve Türkler ile ilgili ayrıntılar olduğu için faydalanılmıştır. Eser ağırlıklı olarak siyasi ve askeri kapsama sahip olmasına karşın Girit Adası’ndaki malvezia şarabının İngiltere’ye götürüldüğüne veya adada meydana gelen büyük bir depremin meydana gelişine dair bilgiler vermesi Pietro Bembo’nun elindeki malzemeleri iyi kullandığına ve haber kaynağının sağlam oluşuna işaretir.

Andrea Valier, 11 Eylül 1615 tarihinde Giulio di Sebastiano ve Elisabetta Priuli di Bernardo’nun çocuğu olarak Venedik’te dünyaya gelmiştir. Andrea Valier 1640-1641 yıllarında “Saviato agli Ordini” ve 31 Ağustos 1646 tarihinde donanma komutanı olarak görev almıştır. Venedik ile Osmanlı arasında cereyan eden savaşların başlarında

⁹ Pietro Bembo, **History of Venice**, ed and trs. Robert W. Ulery, Vol.:1, The I Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, Cambridge, 2007, s.3.

Avogadori del Comun ve Terraferma’da beş savio (bilge)dan biri olarak çalışmıştır. 1669 yılına kadar çeşitli görevleri yürüten Andrea Valier, Girit Savaşı bittikten sonra 1671-1675 yılları arasında provveditore generale da mar görevine yükselmiştir. Girit Savaşı’nın sonlarında Andrea Valier’e barış elçisi olarak İstanbul’a gitmesi teklif edilse de o bunu reddetmiştir. Savaş bittikten sonra elçi olmayı teklif etmiş fakat bu sefer de Venedik Hükümeti bunu kabul etmemiştir.¹⁰

Andrea Valier savaş zamanı yürüttüğü bu görevlerinin yanı sıra “*Kandiye Savaşı Tarihi*” adıyla bir de eser meydana getirmiştir. Bu eser Venedik Dogesi Alvise Contarini’ye ithaf edilmiştir. Andrea Valier, Girit Savaşı ile doğrudan bağlantılı olduğu için Venedik bakış açısından savaşın anlaşılması adına birincil elden kaynak niteliğindedir. Türk tarih yazımında nasıl ki 25 yıl süren bu savaşın Osmanlı ekonomisine zarar verdiği belirtiliyorsa Andrea Valier de eserin girişinde bu savaşın Venedik Cumhuriyeti için büyük bir mali külfet oluşturduğundan söz etmektedir. Andrea Valier 1644 yılında Hristiyanların Avrupa’daki durumunun çok talihsiz olduğunu, Avrupa’nın her yerinde savaş yapıldığını ve bu savaşlar sırasında sadece Venedik’in biraz nefes alabildiğini yazmıştır. Ancak Venedik Cumhuriyeti’nin de kendisini daha güvenli hale getirmek ve garnizonlarını arttırmak zorunda kaldığı için harcamalar yaptığını ifade etmiştir.¹¹ Andrea Valier, Girit’in düşüşünün başlıca nedeninin Venedik soylularının Girit halkına uyguladığı dar görüşlü ve baskı rejimi olduğunu ve bu nedenle yerel halkın Osmanlı ordularına karşı direnişte iş birliği yapmadığını vurgulamıştır. Bununla birlikte Venedikli olduğu için yazarın Osmanlı’ya karşı tarafsız olduğu da söylenemez. Eserinin başlarında Osmanlı ailesinin tiranlıkla siyasi entrikalar yürüttüğünü ve Sultan İbrahim’in hile yoluyla Venedik ile süren yetmiş yıllık barışı bozduğunu ifade etmesi onun tarafsız olmadığına işaretir.

Girit Savaşı’nın anlatıldığı kısımda yararlanılan eserlerden biri de 30 Ağustos 1616 tarihinde Venedik’te doğan Battista Nani’nin, *Historia della repubblica Veneta* (*Venedik Cumhuriyeti’nin Tarihi*) adlı kitabıdır. Battista Nani’nin babası Padova’da podestàlık yaparken amcası Giovanni, “San Marco Procuratorluğu” görevini yürütmüştür. Her ikisi de dogeliğe aday olarak sunulmuştur. Battista Nani 28 Nisan 1643 tarihinde Venedik’in Fransa elçisi seçilirken 30 Mart 1644 tarihinde savio di

¹⁰ https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-valier_%28Dizionario-Biografico%29/ (Erişim Tarihi 01.02.2023)

¹¹ Andrea Valier, *Dell’Istoria della Guerra di Candia*, s.3.

terrafarma görevine seçilse de bu görevi icra edememiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile Girit Savaşı'nın başlayacağı sıralarda Battista Nani bu savaş için Senato'dan denizciler toplama, savaş gemileri kiralama ve gerekli mühimmat sağlama emri almıştır. Battista Nani Osmanlı ile savaşların sürdüğü sırada 17 Mart 1652 tarihinde Venedik Cumhuriyeti'nin resmi tarihçisi ve devlet arşivlerinin baş sorumlusu olarak seçilmiştir. Prenslerle görüştüğünü, bakanlarla müzakere ettiğini ve önemli olayları yürütenlerle konuştuğunu ifade etmesi Battista Nani'nin eserinin tam bir dönem kaynağı niteliğinde olduğunu göstermektedir. Her ne kadar eserini oluştururken asıl olarak arşiv belgelerine değil kendi yaşadıklarına dayandırsa da Nani'nin Venedik Devlet Arşivi'ne erişiminin olması büyük bir artıydı. Bu eser, Girit Savaşı'nın öncesini ve savaş yıllarını kapsadığı için çalışmamızda Battista Nani'nin eserinin ilk iki cildinden faydalandık. Eserin, Bologna'da basılan 1680 baskısından yararlanıldı.

Çalışmamızda, arşiv kaynakları ve çağdaş Venedik kroniklerinin yanı sıra İtalyanca, Yunanca ve İngilizce telif eserlerden de faydalanılma yoluna gidildi. Venedik dönemi Girit'inin Orta Çağ dönemlerinin anlatıldığı birinci bölümde XIII-XV. yüzyıllar arası Girit tarihi çalışmalarında önde gelen isimlerden biri olan ve National Hellenic Research Foundation'da görevini sürdüren Charalambos Gasparis'in "Capitaneus Crete" (1998), "O Rektoras Retimnou Apodidei Logariasmo 3 Ianouariou 1416" (2013), "I elia kai to ladi. Paragogi kai emporio sti mesaioniki Kriti (13os-14os aionas)" (1996) isimli makaleleri söz konusu çalışmada kullanıldı.¹² Charalambos Gasparis bu makalelerinin dışında Orta Çağ Girit'ine dair birçok önemli telif eser kaleme almıştır. Charalambos Gasparis'in çalışmaları ele alınan tezin kapsamı dışında olmasına karşın birinci bölümde Girit'teki Venedikli görevliler kaleme alınırken faydalanıldı. Charalambos Gasparis gibi Girit Adası çalışmaları adına büyük katkıları olan bir diğer tarihçi Chyrssa Maltezou'dur. Uzun yıllar Girit Üniversitesi'nde çalışan, Bizans ve Bizans Sonrası Araştırmaları Merkezi'nde ve Venedik'teki Bizans ve Bizans Sonrası Çalışmaları Enstitüsü'nde yöneticilik yapan ve Atina Üniversitesi'nden emekli olan Chyrssa Maltezou'nun, *I Kriti sti Diarkeia tis*

¹² Gasparis Charalambos, "O Rektoras Retimnou Apodidei Logariasmo 3 Ianouariou 1416", **Antidorima**, Ypo tin Aigidia Dimou Retimnis, Retimno, 2013, ss.95-106; Gasparis Charalambos, "I elia kai to ladi. Paragogi kai emporio sti mesaioniki Kriti (13os-14os aionas)" **Elia kai Ladi**, D'trihmero ergasias Kalamata 7-9 Maiou 1993, Athens 1996, ss.151-158; "Capitaneus Crete", **Byzantina Symmeikta** 12, Etniko Idrima Erevnon Institutouto Bizantinon Erevnon, Atina, 1998, ss.171-214.

*Peridou tis Venetokratias (1211-1669)*¹³ adlı monografisi ve *From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)*¹⁴ isimli eserlerinden yararlanıldı. Chyrssa Maltezou monografisinde Girit'teki Venedik hâkimiyetinin tamamını ele almış olmasına karşın monografi kısa olduğu için her olayın detayına inememiştir. Fakat yine de bu değerli tarihçinin eserinde var olan önemli bilgilerden çalışmanın ilgili yerlerinde yararlanılmıştır.

XVI. yüzyılda Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'ndaki sosyal sınıflarla ilgili çok sayıda makale ve telif eser yazan tarihçilerden biri Atina Akademisi'nin yöneticisi olan Kostantinos (Kostas) Lambrinos'tur. Bu çalışmanın özellikle Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nın sosyo-ekonomik tarihinin anlatıldığı dördüncü bölümde Kostantinos Lambrinos'un Kostas E. Lambrinos, "Gli Archontoromei nella Creta Veneziana. Un Gruppo e la Sua Evoluzione nel XVI e XVII secolo." (2013), "I Katoikoi tis Kritikis İpatrou kata to 16o kai 17o Aiona Koinoniko-Politika Gnorismata kai Praktikes Ekprosopisis" (2002), "Il Popolo nei centri urbani veneto-cretesi: status istituzionale e socio-politico (XVI-XVII sec.)" (2023-2024), "Il Vocabolario sociale nella Creta veneziana e i problemi del censimento di Tri(vi)san. Approcci interpretativi e desiderata di ricerca" (2007), "Koinonies tis ipetrou stin ellinobenetiki Anatoli (13os-18os ai), (2018)¹⁵ adlı makalelerinden yararlanıldı. Dördüncü bölümde sıklıkla yararlanılan yazarlardan biri XX. yüzyılın başında Venedik Bilim, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından Girit'teki Venedik izlerini araştırmak için görevlendirilen Giuseppe Gerola'dır. İtalyan tarihçi yaklaşık 30 yıllık araştırmaları süresince Girit'teki

¹³ Chyrssa Maltezou, *I Kriti sti Diarkeia tis Peridou tis Venetokratias (1211-1669)*, Sindesmos Topikon Enoseon Dimon&Koinotiton Kritis, Kriti, 1990.

¹⁴ Chyrssa Maltezou, "From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)", **Mediterranean Historical Review**, Vol.:10, No.: 1-2 (1995), ss.189-201.

¹⁵ Kostas Lambrinos, "Gli Archontoromei nella Creta Veneziana. Un Gruppo e la Sua Evoluzione nel XVI e XVII secolo.", **Mediterranea**, No.:27 (2013), ss.149-160; bu makalenin çevirisi için bkz. Hülya Çiçek Kaymakçı, "Venedik Girit'inde Archontlar: 16. ve 17.Yüzyıllarda Ayrıcalıklı Bir Grup ve Gelişimi", **CAHIJ**, Vol.:21 (2023), ss.135-144;Kostas Lambrinos, "I Katoikoi tis Kritikis İpatrou kata to 16o kai 17o Aiona Koinoniko-Politika Gnorismata kai Praktikes Ekprosopisis", **Thesaurismata** 32 (2002), Periodikon tou Ellinikou Institutou tou Bizantinon kai Metabyzantinon spoudon, Venetia, ss.97-151; Kostas Lambrinos, **Il Popolo nei centri urbani veneto-cretesi: status istituzionale e socio-politico (XVI-XVII sec.)**, Akademia Atinon Kentron Erevnis tou Mesaionikou kai Neou Ellenismou Mesaionika kai Nea Ellinika, Atina 2023-2024; Kostas Lambrinos, "Il Vocabolario sociale nella Creta veneziana e i problemi del censimento di Tri(vi)san. Approcci interpretativi e desiderata di ricerca", **I greci durante la Venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)**, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007, a cura di Chyrssa Maltezou-Angeliki Tzavara-Despina Vlassi, Venezia, 2009, ss.183-197; Kostas Lambrinos, **Koinonies tis ipetrou stin ellinobenetiki Anatoli (13os-18os ai)**, Akademia Atinon Kentron Erevnis tou Mesaionikou kai neou Ellenismou, Atina, 2018.

Venedik hâkimiyeti ile ilgili birçok bilgi toparlayıp *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*¹⁶ adıyla dört ciltlik bir kitap kaleme almıştır. Giuseppe Gerola'nın eserinde Venedikli yetkililerin Girit'te inşa ettirdiği kaleler, kiliseler, saraylar, tersaneler, çeşmeler, surlar gibi yapılara dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Venedik hâkimiyetinde Girit Adası ile doğrudan ilgili olmasa da çalışmada Girit'in genel tarihini anlatan bazı eserlere başvurulmuştur. Bu eserlerden biri Theocharis Detorakis'in yazdığı *History of Crete* adlı eseridir.¹⁷ Bu kitap Girit'in tarih öncesi döneminden modern döneme kadar Girit tarihini içermektedir. Theocharis Detorakis'in eseri Girit Adası'nda tarih boyunca meydana gelen olayların ve gelişmelerin genel anlamda anlaşılması açısından kıymetli olmasına karşın eser özellikle Venedik ve Osmanlı dönemlerinin anlatıldığı kısımda bazı sorunlar¹⁸ içerdiği için karşılaştırmalı bakış açısıyla okunmalıdır. Theocharis Detorakis'in Venedik ve Osmanlı dönemlerini anlattığı kısımda en çok dikkat çeken olumsuz denilebilecek özelliklerden biri arşiv kaynaklarının ve Osmanlı ile ilgili Türkçe kaynakların bulunmamasıdır. Theocharis Detorakis'in eseri dışında arşiv belgeleri açısından zayıf olmasına karşın genel bir anlayış kazanılması anlamında Chris Moorey'in *History of Crete*¹⁹ adlı eserinden yararlanılmıştır. Çalışmamızda 1930 yılında *Venetian Ships and Shipbuilders of the Fifteenth and Sixteenth Centuries* adlı doktora teziyle Harvard Üniversitesini bitiren ve Minnesota ve Johns Hopkins gibi Amerika'nın önde gelen üniversitelerinde dersler veren ve "American Historical Association", "Society for Italian Historical Studies" gibi kurumlarda yöneticilik yapan Frederic Lane'in telif eserlerinden ve makalelerinden yararlanılmıştır. Venedik tarihi ve gemileri üzerine çok önemli çalışmaları bulunan Frederic Lane'in "Venice and History" (2020), "Venetian Merchant Galleys, 1300-1334: Private and Communal Operation" (1963), "Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance" (1992)²⁰ isimli kitap ve

¹⁶ Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 1905.

¹⁷ Theocharis Detorakis, *Istoria tis Kritis*, Irakleio, Kritis, 1990; Theocharis Detorakis, *History of Crete*, Translated by John C. Davis, Iraklion, Crete 1994.

¹⁸ Theocharis Detorakis'in eserinin değerlendirilmesi için bkz. Hülya Çiçek Kaymakçı, "Theocharis E. Detorakis, History of Crete, Translated by John C. Davis, Iraklion, Crete 1994, 510p.", *OTAM* 54 (2023), ss.239-243.

¹⁹ Chris Moorey, *A History of Crete*, Haus Publishing, London, 2019.

²⁰ Frederic Lane, "Venetian Merchant Galleys, 1300-1334: Private and Communal Operation", *Speculum*, Vol.:38, No.: 2 (1963), ss.179-205; Frederic Lane, *Venice and History*, John Hopkins University Press, Baltimore, 2020; Frederic Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, The John Hopkins University Press, 1992.

makaleleri kullanılmıştır. Frederic Lane'in eserleri her ne kadar Venedik odaklı olsa da Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Adası'nda ürettiği kadırgaların ve tersanelerin anlaşılması açısından incelenip kullanılması elzemdir.

Venedik'in Girit Adası'nda sahip olduğu kadırgaları nasıl değerlendirdiğinin ve kadırgaların 1570 yılından sonra geçirdiği dönüşümlerin daha iyi anlaşılması açısından Padova Üniversitesi'nde Doçent olan Guido Candiani'nin "Dalla Galea alla Nave di Linea Le Trasformazioni della Marina Veneziana (1572-1699)", "Tra controllo del territorio e sorveglianza navale: la leva marittima veneziana a Creta, 1575-1645"²¹ adlı makaleleri özellikle Girit Adası'nda 1645-1669 arasında meydana gelen savaşlardan söz edilirken faydalanıldı. Söz konusu çalışmada Türkçe literatürde bulunan iki ismin eserlerinden yararlanıldı. Bu eserlerden biri Johann Wilhelm Zinkeisen'in *Osmanlı Tarihi* nin ikinci ve dördüncü ciltleridir.²² Wilhelm Zinkeisen eserinin dördüncü cildinde Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nın özellikle Provveditore Generale Giacomo Foscarini sonrası dönemini kaleme almıştır. Wilhelm Zinkeisen'in eseri araştırmacılar açısından değerli olmasına karşın Venedik arşiv belgeleri yönünden özellikle Yahudileri anlattığı kısımda taraflı yazdığı için bir değerlendirme sürecinden geçirilip yararlanılması gerekmektedir. İkinci eser ise yakın geçmişte Türkçeye *XVII. Yüzyıl Dünyasında Venedik, Avusturya ve Türkler* ismiyle çevrilen Kenneth Setton'ın *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century* adlı çalışmasıdır.²³ Haçlı Seferleri Tarihi kitaplarının editörü olarak da bilinen Kenneth Setton'ın bu eserinden Girit Savaşı'nın anlatıldığı ikinci bölümde sıklıkla yararlanılmıştır. Kenneth Setton, çalışmasında Venedik arşiv belgelerini yoğun olarak kullanmış olmasına karşın Osmanlı belgelerinin eksikliği çalışmanın karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Son olarak genel literatür taraması yapıldı ve Venedik ve Girit hakkında yapılan çalışmalar da incelendi.

²¹ Guido Candiani, **Dalla Galea alla Nave di Linea Le Trasformazioni della Marina Veneziana (1572-1699)**, Città del Silenzio Edizioni 2009;²¹ Guido Candiani, "Tra controllo del territorio e sorveglianza navale: la leva marittima veneziana a Creta", 1575-1645" a cura di Livio Antonielli e Stefano Levati, **Controllare il territorio. Norme, corpi e conflitti tra medioevo e prima guerra mondiale**, ss.129-167.

²² Wilhelm Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt: 4, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

²³ Setton, Kenneth M, **The Papacy and the Levant (1204-1571)**, Cilt: 3, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1984; Setton, Kenneth M, **XVII. Yüzyıl Dünyasında Venedik, Avusturya ve Türkler**, çev. Arif Erbil, Al Baraka Yayınları, İstanbul, 2022.

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre önsöz yazmamız olası olmadığı için teşekkür kısmının burada yazılması uygun görülmüştür. Bu bağlamda “Yeni Çağ’da Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1453-1669)” başlıklı bu çalışmanın her aşamasında bana rehberlik eden, bilimsel dürüstlüğü, titizliği ve nezaketiyle yol gösteren değerli danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Nuri ADIYEKE’ye en derin teşekkürlerimi sunarım. Araştırma sürecinde gösterdiği sabır, verdiği ilham ve sağladığı akademik katkılar, bu tezin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. Akademik bir rehber olmanın yanı sıra eleştirel düşünciyi teşvik eden ve bağımsız çalışmaya yönlendiren bir örnek olmuş, bilimsel yaklaşımıyla bakış açımı geliştirmiştir. Karşılaştığım her zorlukta destekleyici tavrıyla yanımda bulunan danışmanıma, bana duyduğu güven ve verdiği cesaret için de minnettarım. Aynı zamanda Ca’Foscari Üniversitesi’nde (Universita Ca’Foscari Venezia) ve Venedik’te araştırmalarımı sürdürebilmem için beni davet eden danışmanım Doç. Dr. Vera CONSTANTINI’ye ve arşivde yaptığım çalışmalar boyunca her zaman güler yüzlü ve yardımsever olan Venedik Devlet Arşivi çalışanlarına, doktora sürecinde yurt içindeyken akademik anlamda çalışmalarımın aksamaması adına burs desteği veren Türk Tarih Kurumu’na ve tüm Türk Tarih Kurumu çalışanlarına, Venedik’in Ca’Foscari Üniversitesi’nde misafir araştırmacı statüsüyle Venedik Devlet Arşivi’nde bulunan arşiv belgelerinin ve Venedik’teki Marciana ve Correr müzelerinin kütüphanelerindeki el yazmalarının edinilmesinde araştırma bursuyla destek olan TÜBİTAK’a ve TÜBİTAK çalışanlarına çok teşekkür ederim. Yunanca ve Latince belgelerin okunmasının yanı sıra doktora sürecinin her anında yanımda olan ve sonsuz sabırla beni motive eden eşim Arş. Gör. Dr. Emre KAYMAKÇI’ya ayrıca teşekkür ediyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİT ADASI'NIN COĞRAFİ KONUMU, KISA TARİHİ VE VENEDİK YERLEŞİMİ

1.1. GİRİT ADASI'NIN COĞRAFİ KONUMU

Doğu Akdeniz'in stratejik açıdan önemli adalarından biri olan Girit Adası, Batı dillerinde Kreta, Creta, Crete olarak yaygın bir şekilde adlandırıldığı gibi Araplar tarafından da İkrîtiyye, İkrîtiş, İkrîdiş ve Akrîtiş gibi sözcüklerle ifade edilmiştir. Adanın en önemli şehirleri Hanya, Resmo, Kandiye ve Sithia'dır. Girit Adası Sicilya, Sardinya, Kıbrıs ve Korsika'dan sonra Akdeniz'in beşinci büyük adası olmakla birlikte Doğu Akdeniz'in de Kıbrıs'tan sonraki ikinci büyük adasıdır.²⁴ Adanın büyüklüğü yaklaşık 8300 km² olup doğu-batı uzunluğu 240 ile 260, kuzey-güney boyunca genişliği 12 ile 60 kilometreyi bulmaktadır. Girit'in yüzölçümü ile ilgili verilen rakamsal veriler, ada çevresinde bulunan irili ufaklı pek çok adanın bileşimiyle değişiklik göstermektedir.²⁵ Girit Adası söz konusu uzunluğu ve genişliği ile günümüzde Yunan adalarının en büyüğüdür. 23°-31' ve 26°-20' doğu enlemi ve 34°-55' ve 35°-41' kuzey boylamları ise Girit Adası'nın dünya üzerindeki koordinatlarını göstermektedir.²⁶ Dolayısıyla Girit Adası, Ege Denizi ve Akdeniz'in buluştuğu, Anadolu, Afrika ve Mora Yarımadasına yakın stratejik bir noktada bulunmaktadır. Leonardo Quirini *relacionesinde*²⁷ Girit Adası'nın coğrafi konumunu şu şekilde aktarmaktadır:

Kuzeyden kendi adını taşıyan Girit Denizi tarafından dövülür. Doğudan Karpat Denizi tarafından yıkanır. Güneyden ise Punic ya da Afrika Denizi ve batıdan İyon Denizi tarafından çevrelenir. Afrika, Asya ve Avrupa olmak üzere üç kıtaya komşudur. Doğu anakarası İskenderiye'den 450 mil uzaklıktadır. Güneydoğudan

²⁴ Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021, ss.15-16; Ersin Gülsoy, "Girit Adası'nda Savaş ve Abluka: Adadaki Kalelerin Savunma Sistemleri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması", **Türk-İtalyan Müsterek Harp Tarihi Sempozyumu Bildirileri 21-22 Ekim 2019**, Yayına Hazırlayan: Gültekin Yıldız-Serkan Osmanlıoğlu, Milli Savunma Yayınları, İstanbul, 2020, s.87.

²⁵ Ayşe Nükhet Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.8; Girit Adası'nın etrafını çevreleyen irili ufaklı adalardan en önemlileri Sozoro, Suda, Gavzos, Grambosa/Gramvusa'dır.

²⁶ Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, ss.15-16; Cemal Tukin, "Girit", **TDV**, Cilt: 14, İstanbul, 1996, s.85.

²⁷ Relazione; bir konunun durumu, bir uzman görüşünün sonuçları, bir komite tarafından yapılan çalışma veya bir meslek kuruluşu hakkında bilgi veren sözlü veya yazılı açıklamalardır.

*ya da güneyden (Afrika'dan) 250 mil uzaklıktadır. Kuzeyden ise Malio Burnu'na 100 mil mesafededir.*²⁸

Girit Adası'nın kültür ve ekonomi başta olmak üzere birçok alanında belirleyici rol oynayan faktörlerin başında coğrafi ve topografik özellikleri gelmektedir. Adanın coğrafi özellikleri dikkate alındığında kuzey ve güney kıyılarının birbirinden farklı olduğu gözlemlenmektedir. Kuzeyde dağlar denize kademeli bir şekilde inerken güney kıyılarında dağlar denize doğru dik bir şekilde uzanmaktadır. Bu nedenle kuzey kıyıları hem zirai faaliyetler hem de ulaşım açısından daha elverişlidir. Girit Adası yüksekliği 2000 metreyi aşan bir dağ silsilesine sahiptir. Adanın en önemli dağları neredeyse tüm batı bölümünü kaplayan Akdağlar (Lefka Ori/Asprovouna), merkezde konumlanan ve 2.497 metre uzunluğa sahip Girit dağlarının en yüksekği İda Dağı (Psiloritis) ile Dikte Dağı ve Lasithi sıra dağlarıdır.²⁹ Yüksek dağ etekleri arasında sıkışmış verimli topraklar ise adanın topografik özelliklerinde öne çıkan bir diğer etmendir. En önemli ve verimli ovası da adanın orta bölgesinde bulunan Mesera Ovası'dır.

Adada batıdan doğuya ve kuzeyden güneye doğru kuraklık artmaktadır. Aynı şekilde güney ve kuzey kıyılarında yağış miktarı da farklılık göstermektedir. Yağış miktarı kuzeydeki Akdağlar'da yoğunken güneyde bulunan bazı bölgelerde aksine oldukça azdır. Dağlardaki sıcaklık ise her 1000 metrede yaklaşık 6°C'ye kadar düşmektedir. Yağışlar genellikle sonbahar ve kış mevsimlerinde yağmur şeklinde görülmektedir. Dağların zirvelerine kışın kısmen kar yağsa da adanın geneli Akdeniz iklimi, daha açıklayıcı bir ifadeyle ılıman iklimin etkisi altındadır. Alçak ve düz olan bölgelerde ise kış mevsimi oldukça kısa sürmektedir. Dolayısıyla kışın dondurucu soğukların olmadığı adada yazlar da aşırı sıcak ve kurak geçmemektedir.³⁰ Girit Adası'nda Hanya'nın batısında Platania/Platanya, Kifyaris ve Yufiros adlı akarsular ırmak büyüklüğündedir. Çok sığ ve kayalık olduğu için adada gezilebilir akarsu yoktur. Girit Adası'nda birkaç akarsu yatağında bilhassa yaz aylarında bir miktar su birikintisine rastlanırken çoğu akarsu yatağı kupkurudur. İklim değerleri göz önüne alındığında adada akarsu azlığının ve akarsu yataklarının kurak olmasının nedeni de açıklanmış olmaktadır. Coğrafi konumu ve topografik özellikleri üzerinde kısaca

²⁸ Leonardo Querini, *Relazione dell'Isola di Candia nell'anno 1595*, Firenze, 1897, s.5.

²⁹ Ed. John Boardman, *The Cambridge Ancient History The Prehistory of the Balkans and the Middle East and the Aegean World Tenth to Eight Centuries B.C*, Vol.:3 Part: I, Cambridge University Press, 2008, ss.771-773.

³⁰ Ayşe Nühket Adıyeke-Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*, s.20.

durulan adanın tarih öncesine de bakmak çalışmanın bütünlüğünü sağlamak açısından elzemdir.

1.2. 1204 YILINA KADAR ADANIN TARİHİ

Pek çok mitolojik³¹ anlatıya konu olan adanın tarihi önemi Minos dönemine kadar uzanmaktadır. XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyıl boyunca yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen veriler neticesinde Girit Adası'nda Minos Uygarlığı'na dair izlere rastlanmıştır. Minos Uygarlığı adı ilk kez İngiliz arkeolog Arthur Evans (1851-1941) tarafından Zeus ile Europa'nın oğlu olarak kabul edilen mitolojik Kral Minos'tan ilham alınarak oluşturulmuşsa da sonrasında günümüze değin bu adla bilinmiştir. Uygarlık, İngiliz arkeolog tarafından kronolojiye bağlı kalınarak Erken Minos, Orta Minos ve Geç Minos olarak üç ayrı evreye ayrılmıştır.³² Paleolitik Çağ'a ait avcı toplayıcı yerleşimcilere dair izlerin bulunmadığı Girit'te ilk insan kalıntılarının hemen hemen MÖ 6000 yıllarında görüldüğüne inanılmaktadır. 2008-2009 yıllarında Amerikalı Thomas Strasser ve Yunan arkeolog Eleni Panagopoulou yönetiminde Girit'in güneybatısında Plakias bölgesinde yapılan çalışmalar sonucunda Neolitik döneme dayandırılan insan yapımı ok başları ve mızrak ucuna ulaşılmıştır.³³ Bulunan aletlere bakıldığında Girit Adası'nın tarih öncesinin Neolitik kökene dayandırıldığını ifade etmek mümkündür. Neolitik çiftçilerin de Batı Anadolu, Kilikya ve Suriye'den deniz yoluyla Girit'e geldikleri düşünülmektedir.³⁴ Dahası yarıllarında çeşitli bitkilerle birlikte koyun ve sığır getirdikleri de iddialar arasındadır. Çiftçilerin kullandıkları balta, bıçak ağzı, keski, oraklar, ok başları gibi aletlerin taşlardan ve hayvan

³¹ Antik dünyada geçmişî hatırlama süreci daha çok mitolojik anlatılar üzerinden gerçekleşmekteydi. Günümüzde dahi kimlik hakkında çeşitli varsayımların temelinde mitolojik kavramların bulunduğu ve geçmişî bu şekilde meşrulaştırmak için mitolojiden yararlanıldığı bilinmektedir. Girit Adası ile ilgili mitolojik anlatıların başında Zeus'un başkahramanı olduğu hikâye gelmektedir. Girit Adası ile ilgili mitolojik söylemlere dair bkz. Chris Moorey, **A History of Crete**, Haus Publishing, London, 2019, ss.12-14.

³² İngiliz arkeolog Arthur Evans, Minos Uygarlığı'nı Early Minoan, Middle Minoan ve Late Minoan olarak üç kısımda incelemiştir. Girit kazılarında önemli rol oynayan Yunan arkeolog Profesör Nikolas Platon ise saray özelliklerini esas alarak Minos dönemini Pre-palace, Proto-palace, Neo-palace ve Post-palace olarak dört farklı döneme ayırmıştır. Minos dönemi her iki arkeolog tarafından farklı dönemlere ayrılmıştır. Bu dönemleri tablo şeklinde görmek için bkz. Theocharis E. Detorakis, **History of Crete**, Translated by John C. Davis, Iraklion, Crete, 1994, ss.8-9.

³³ Chris Moorey, **A History of Crete**, s.19.

³⁴ Arif Müfid Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK, Ankara, 1999, s.43.

kemiklerinden yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeptendir ki Girit'teki Neolitik dönem yerleşmelerinin hem geniş çaplı hem de bir amaca sahip olduğu söylenebilir. Girit Adası'na çiftçilerle birlikte tarım toplumunun hâkim olması adada zorunlu ve kalıcı bir değişimi beraberinde getirmiştir. Şöyle ki adada asıl yiyecek kaynağı, arpa ve buğday gibi tahılların yetiştirilmesiyle elde ediliyordu. Bu tahıllara daha sonra çavdar, darı, bezelye ve yulaf gibi ürünler de eklenmişti. Hatta bu dönemin sonuna doğru tahıl ürünlerinin yanında tavşan ve eşek benzeri hayvanların varlığı da kaynaklarda yerini almıştır.³⁵

Neolitik dönem Girit Adası'nda bütün bir şekilde yapıların görülmediği fakat taşlardan ve çamurlardan duvarların yapıldığı, kısa bir zaman sonra ise inşa tekniklerinin kısmen geliştiği ve ortaya dikdörtgen biçimli taş temellerin üzerine pişmiş çamur tuğlalardan duvarlar örüldüğü bilinmektedir. Duvarların çatıları ise kil, kamış veya ağaç gövdeleri ile kaplanırdı. Knossos, Katsambas ve Gortyn yakınlarında konumlanmış Mitropoli'de yapılan kazılar sonucunda birçok küçük oda benzeri yapıların varlığı Neolitik döneme işaret etmektedir. Arif Müfid Mansel "Ege ve Yunan Tarihi" adlı eserinde Neolitik dönemin mesken ve yerli halkın geçim kaynaklarını özetle şu şekilde aktarmaktadır:

*Daldan ve kamıştan yapılmış, üzerleri çamurla sıvanmış kulübelerden başka mağaralar da Neolitik dönemde konut olarak kullanılıyordu. Taş temeller üzerinde kerpiç duvarlı, çeşitli büyüklükteki mekânlardan meydana gelen dört köşeli bir ev Knossos'ta sarayın altında bulunmuştur. Ev kalıntıları arasında elde edilen değirmen taşları, bu insanların yalnız balıkçılık ve avcılıkla değil, tarımla da uğraşmış olduklarını göstermektedir.*³⁶

Girit Adası'nın jeolojik oluşumu ve yüzyıllarca süren sismik değişimler adanın birçok noktasında bazıları küçük bazıları büyük olmak üzere yüzlerce mağara³⁷ ve kaya sığınağı gibi doğal barınma yerlerini ortaya çıkarmıştı. Girit halkı da mağaraları bir sığınak bazı durumlarda ise hayatta kalma-direnme noktası olarak kullanmıştır.

Oda benzeri yapıların, mağaraların ve kaya sığınaklarının barınma amacıyla kullanılması bir yana dönemin sonuna doğru Phaistos, Gortyn, Kastelli ve Hanya'da önemli nüfus artışı da gözlenmektedir. Nüfusu oluşturan temel birim geniş aile ve

³⁵ Moorey, s.18.

³⁶ Mansel, s.12.

³⁷ Konut olarak kullanılan mağaralara örnek olarak Miamu, Eileithyia, Arkalokhori, Trapeza, Platyvola mağaraları verilebilir. Stylianos Alexiou, **Minos Uygarlığı**, çev. Elif Tül Tulunay, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991, s.22.

klanlardı. Ancak sınıfsal farklılığa veya toplumlar arasındaki ekonomik ayrımcılığa dair bilgiler yetersiz kalmaktadır. Toplumun anaerkil mi yoksa ataerkil bir anlayışa mı sahip olduğu bilinmeyen mevzular arasında yerini korumaktadır. İnsana dair bilinen ve benimsenen konu Girit'te Neolitik dönemde ölü gömme geleneğinin var olduğu ve evlerinin alt kısmına, kaya sığınaklarına veya barınma amacıyla kullandıkları mağaralara ölülerini çömlekler, taş aletler ve hayvanlarla gömdükleridir. Bu dönemle ilgili söylenebilecek bir diğer dikkat çekici nokta her ne kadar tartışmalı bir konu da olsa MÖ 3500 yılından önce Girit Adası'nda savunmaya dair bir buluntunun izlerine rastlanılmaması ve bu düşünceyle birlikte Girit halkının savaşçı bir toplum olmadığı kanaatinin oluşmasıdır.³⁸ Girit halkının savaşçı bir toplum olup olmadığı tartışılır olsa da Knossos Kralı'nın güçlü bir donanmaya sahip olması Girit'i diğer toplumlardan ayıran en önemli özelliklerinden biridir.

Eski Giritlilerin kendilerini hangi ad veya sıfatla çağırdıkları bilinmezliğini korumaktadır. Arthur Evans tarafından "Minoslu" olarak adlandırılan Girit halkı Ersin Gülsoy'un ifadesiyle de Küçük Asyalılar, Minos kültürünü ortaya çıkarmış ve MÖ 3000-1400 tarihleri arasında günümüz Avrupa medeniyetinin ilk nüvelerini oluşturmuşlardır.³⁹ Son zamanlarda yapılan çalışmalarda Minosluların kökeni hakkında Anadolu, Balkanlar veya Ortadoğu'dan geldiği ihtimali üzerinde durulmaktadır.⁴⁰ Fakat nereden gelmiş bulunurlarsa bulunsunlar ortak görüş Minosluların muhtemelen Neolitik dönem nüfus ve yeni dalga ile gelen yerleşimcilerin karışımı olduğudur. MÖ 2600'li yıllarla beraber Girit halkının metal eşyaları kullanması dikkat çekici bir gelişmedir. Bu tarihlerde Girit halkı komşu ülkelerle olan ticari faaliyetlerini de geliştirmeye özen göstermiştir. Yine bu tarihlerde Girit'in en önemli kenti olarak bilinen Knossos⁴¹ denizcilik alanında da diğer uygarlıklarla karşılaştırıldığında büyük bir ivme yakalamıştı. Diğer önemli kentleri Mesara Ovası

³⁸ Thukydides eserinde bu tartışmalı konuya farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Detaylı bilgi için bkz: Thukydides, **Peloponnesos Savaşları**, I.IV, çev. J.M.Dent, New York, 2010.

³⁹ Ersin Gülsoy, **Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1997, s.2.

⁴⁰ Ellen Adams, **Cultural Identity in Minoan Crete Social Dynamics in the Neopalatial Period**, Cambridge University Press, 2017, s.43; Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss.36-37.

⁴¹ Günümüzde Irakleio olarak bilinen yer Eski Çağ'da Knossos olarak adlandırılmaktaydı. Eski çağlardan günümüze önemini koruyan bu yerleşimi Araplar "Handek/Handak" şeklinde adlandırmış fakat Venedik döneminde Candica/Candia olarak geçmeye başlamıştır. Ersin Gülsoy, "Kandiye", **TDV, Cilt: 24**, İstanbul, 2001, s.303; **The Encyclopedia of Islam**, ed. E. Van Donzel, B. Lewis ve CH. Pellat, Vol.:4, Brill, 1997, s.539.

yakınlarında bulunan Phaistos/Festos/Faistos, Zakro ve Knossos’a 40 km. uzaklıkta olan Mallia’dır.⁴² İçlerinde sarayları olan ve krallar tarafından yönetilen şehir devletleri şeklinde yapılan yerleşim yerlerinin arasına içerisinde sarayı olmayan Khania (Hanya), Gurnia, Palaikastro ve Hagia Triada gibi yerleşimler de eklenebilir.

MÖ 2700-1450 tarihleri arası Minos Uygarlığı’nın en parlak dönemidir. Bu dönemde Girit’te “Saray Çağı” olarak adlandırılan bir dönem yaşanmıştır. Girit Adası’nın yönetim şekli bilinmemekle birlikte Knossos’tan yönetildiği düşünülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi adanın pek çok şehrinde saray inşa edilmiştir. Knossos’ta ilk büyük sarayın inşasına MÖ 1900 yılı civarında başlanmıştır. İnşa edilen ilk sarayların deprem veya istila gibi nedeni tam bilinmeyen sebeplerle yıkıldığı fakat hemen ardından daha büyük ve görkemli sarayların yapıldığı düşünülmektedir.⁴³ Saray özelliklerine bakıldığında iki katlı, çok sayıda odadan oluşan labirente benzer yapılar karşımıza çıkmaktadır. Sarayların etrafı surlarla çevrili değildi. Tipik saraylar kraliyet ailesinin yaşam yeri olarak belirlenmiştir. Evans da bu görüşü desteklemektedir.⁴⁴ Fakat sarayların kralların yerleşim yeri olarak tasvir edilmesi tartışmalı bir konudur. Minos sanatına bakıldığında güçlü bir yönetici imgesinin ve Knossos haricinde diğer saraylarda taht odalarının olmaması bu tartışmaların ortaya çıkma sebebidir. Kraliyet ailesinin yaşam merkezi olup olmadığı bilinmemekle birlikte sarayların içinde yönetim işlerinin görüşülmesi, dini ritüellerin⁴⁵ yapılması ve yiyeceklerin stoklandığı alanlar bulunması komünal bir yaşamın belirtilerini göstermektedir. “Doğu kısmında olduğu gibi sarayın başka kısımlarında da türlü ihtiyaçları karşılayan özel oturma ve tören daireleri, tahıl, şarap ve zeytinyağı depoları ve atölyeler gibi birtakım daireler bulunmakta, bunlar koridorlar ya da iç avlular aracılığıyla birleştirilmektedir.”⁴⁶ Arif Müfid Mansel eserinde sarayların çevresindeki komünal yaşamdan da söz etmektedir:

Etrafında tahkimat bulunmayan bu saraylar ekser hallerde kaldırımlı, fakat girintili ve çıkıntılı sokakları, birbirine bitişik çok katlı evleri, kanalizasyon ve başka birtakım sıhhi tesislere sahip şehirlerin ortasında bulunmaktadır.

⁴² Detorakis, s.7; Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, s.22.

⁴³ Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.41.

⁴⁴ Moorey, s.48

⁴⁵ Knossos’ta bulunan Minos Kralı dinsel gücü elinde tutarak tanrı-kral kimliğini taşıdığı da kaynaklarda geçmektedir. Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, s.44.

⁴⁶ Mansel, s.37.

Sarayların yöresinde asillerin konakları yer almakta, bu konaklardan sonra tüccar, zanaatkar, gemici ve işçilerin oturdukları mahalleler gelmektedir.⁴⁷

Minoslular denizci insanlardı ve coğrafi konumu itibariyle komşu oldukları Mısır, Anadolu ve Yunanistan anakarası ile ticaret yapıyorlardı. Karşılıklı ticaretin ana metalleri ise kumaş, zeytinyağı, kereste seramik ve altın, gümüş, bakır, fildişi gibi hammaddelerdi. Minoslular gemi yapımında da oldukça yetenekliydi. Gemilerin her biri kare yelkenli, tek direkli ve geniş pruvalara sahipti. Gemicilikteki yetenekleri sayesinde birkaç yüzyıl boyunca Ege'ye hâkim olmuşlardı. Tunç Çağı olarak adlandırılan dönemde Girit gerek komşularıyla ticari ilişkileri gerekse de mimari, heykeltıraş ve resim gibi sanatlarıyla Batı Uygarlığı'nın çekirdeğini oluşturmuştur.⁴⁸ Bu dönemin en önemli gelişmesi seramik örneklerinde görülmüştür. Şiddetli depremler ve istilalar sırasında sarayların yıkılmasıyla büyük sanat eserleri de zarar görmüş ve bu sanat eserlerinden küçük parçalar varlığını korumuştur. Küçük parçalardan yola çıkılarak Girit sanatına dair göze çarpan önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Babotin⁴⁹ tekniğinin kullanıldığı vazolar Girit sanatının derece atladığını göstermektedir. Şekil ve teknik olarak göz alıcı vazolara İda Dağı'nın güney yamacındaki Kamares mağarasında bulunduğu için "Kamares vazoları" denmiştir.⁵⁰ Kamares keramiğine dair bulgulara aynı zamanda Mısır'da Kahun yakınlarında XII. sülaleye ait bir yerleşmenin enkazında da rastlanılmıştır.⁵¹ Bu durum Girit ile Mısır arasında ticari etkileşimin yoğun olduğunu gözler önüne sürmektedir. Birkaç satır önce aktarılmaya çalışılan aslında Girit'in vazo sanatı, heykeltıraş, resim ve mimaride Batı Uygarlığı'nın ilk izlerini taşıdığı ve bu izlerde genel olarak Mezopotamya ile Yakındoğu'da bulunan uygarlıkların payının büyük olduğudur.⁵²

Girit'te "Saraylar Çağı" olarak bilinen dönemin sonlarına doğru (MÖ 1450-1400) yine deprem, istila gibi nedeni bilinmeyen felaketlerin ardından saraylar yıkılmış ve Girit Uygarlığı çöküş sürecine girmiştir. Girit Uygarlığı'nı çöküşe götüren en büyük felaket Thera (Santorini) Adası'nda bulunan yanardağın patlaması

⁴⁷ Mansel, s.37.

⁴⁸ Tekin, s.41.

⁴⁹ Kabin hamuru yaş haldeyken dış yüzeyine çıkıntı şeklinde küçük parçacıkların eklenmesiyle yapılan bir çeşit süsleme tekniğidir. Stylianos Alexiou, **Minos Uygarlığı**, çev. Elif Tül Tulunay, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991, s.30; Mansel, s.31.

⁵⁰ Mansel, s.31.

⁵¹ Alexiou, s.13.

⁵² Oğuz Tekin, **Eski Yunan Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.26.

sonucunda bölgede meydana gelen şiddetli depremlerdi. Depremler dışında Mikenlerin (Akha/Aka)⁵³ Peloponnessos'tan gelerek Girit Adası'nı istila etmesi de ada halkı için büyük bir felaketti. Mikenler adayı Knossos'tan yöneterek Giritlilerin kullandıkları Linear A yazısını⁵⁴ kendi dillerine entegre edip yeni bir yazı sisteminin - Linear B- gelişmesini sağlamışlardır. Linear B yazısı Yunanistan'daki diğer toplumlar tarafından da benimsenmiştir. Oğuz Tekin'in değerlendirmelerine göre Girit Adası'nda önce hiyeroglif yazısı, sonra Linear yazısı ve Mikenlerin adaya yerleşmelerinin ardından da Linear B yazısı kullanılmıştır.⁵⁵ Linear B yazısı İngiliz mimar Michael Ventris ve John Chadwick tarafından büyük emeklerle çözüme kavuşturulan ve soldan sağa doğru yazılan bir tür hece yazısıdır.⁵⁶ Linear B yazısının araştırmacılar için önemi Mikenlere dair önemli bilgiler veriyor olmasından kaynaklanmaktadır. Mikenlerin savaşçı bir kimliğe sahip olmaları da Linear B yazılı tabletlerde geçmektedir. Mikenler; kaleler, saraylar ve anıt mezarlarıyla dikkat çekerek "Kahramanlar Çağı" olarak adlandırılan bir çağın mimarı konumunda bulunmaktadır. Mikenlerin her biri feodal beylikler halinde saray veya kalelerde hüküm sürmekteydi. Burada önemle vurgulanması gereken Miken saraylarındaki değişikliklerdir. Miken sarayları sur duvarları ile çevriliydi ve yine Minoslulara nazaran yönetimde aristokrat kral figürü bulunmaktaydı. Bir diğer farklılık ise saraylarda bulunan fresk ve vazo resimlerindeki üslup değişikliğinde görülmektedir. Sanatta gözlenen bu değişikliklerle birlikte araştırmacılar tarafından elde edilen diğer bulgular da Mikenlerin adaya geldiğini kanıtlamaktadır.

Yunanistan'ın kuzeyinden güneyine doğru hareket ederek Girit Adası'na⁵⁷ ulaşan Dorlar, Miken Uygarlığı'nı yaklaşık olarak MÖ 1200/1150 yılları arasında yıkmıştır. "Tarihin Babası" Herodotos'un eseri *Historiai*'de Dorlar şu şekilde yer almıştır:

⁵³ Miken Uygarlığı MÖ 1600-1200 yılları arasında Yunanistan anakarasında varlığı sürdüren ve Girit'e gelerek Minos Uygarlığını istilalarla çöküşe sürükleyen bir uygarlıktır.

⁵⁴ Linear A yazısı MÖ 1600'lerde Minoslular tarafından kullanıldığı düşünülen fakat çözülemeyen bir tür çizgi yazısıdır. Tekin, **Roma Tarihine Giriş**, s.43.

⁵⁵ Tekin, **Roma Tarihine Giriş**, s.43.

⁵⁶ John Chadwick, **The Decipherment of Linear B**, Cambridge University Press, 1970; Tekin, **Eski Yunan Tarihi**, s.28.

⁵⁷ Dorlar, Yunanistan'ın kuzeyinden gelerek Girit Adası da dahil Rodos, Kos gibi adalara ve Batı Anadolu'nun güneybatısındaki birçok noktaya (Bodrum, Datça) yerleşmiş bir kavimdir. George Thomson, **Eski Yunan Toplumu Üstüne bir İnceleme: Tarihöncesi Ege**, çev. Celal Üster, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s.95

Bunun üzerine Yunanlılardan en güçlü olanları hangileridir diye bilgi toplamaya başladı. Aldığı bilgilere göre, bunlar Lakedaimonlularla Atinalılardı, biri Dorların başında geliyordu, öbürü İonialıların. Yunanistan'ın üstün ırkları bunlardı, İonialılar Pelasglardan iniyorlardı. Dorlar ise Hellenlerden. Hellenler boyuna oradan oraya göçmüşlerdi. Kral Deukalion zamanında Phtiotis'te yaşıyorlardı, Hellen oğlu Doros zamanında Ossa ve Olympos eteklerindeki Histiaia denilen bölgedeydiler. Kadmoslular gelip onları Histiaia'dan kovmuşlar, onlar da Pindos'a gitmek zorunda kalmışlar ki oranın adı Makednon idi. Bu sefer oradan da Dryopis'e göçmüşler ve bütün bu göçlerden sonra Peloponnesos'a varıp Dorlar adını almışlardı.⁵⁸

Dorlar, Peloponnesos'ta Miken hâkimiyetini sona erdirdikten sonra Ege Adaları'na göç etmiş ve Girit'i işgal etmişlerdir. Dorların Ege Adaları'na ve Batı Anadolu kıyılarına göç etmesiyle beraber Yunan dünyasında yeni bir dönem başlamıştır ki buna “Yunan Orta Çağı” veya “Karanlık Çağ” denmiştir. Bu dönemde önceleri tek başlarına hüküm süren kralların yerine kent devletlerin kurulmasıyla birlikte aristokratlar görülmeye başlanmıştır.⁵⁹ Kralların etkisini yitirmesinin yanı sıra nüfus da azalmıştır. Fakat krallar MÖ VII. yüzyılda Girit'te görülmeye devam etmiştir.⁶⁰ Dor dönemiyle birlikte Yunan dünyasında kent devleti olarak bilinen oluşumlar meydana gelmiş ve bu dönemde Girit'in önemi eski yüzyıllara göre biraz daha azalmıştır. Roma dönemine kadar Girit Adası'nda ticaret ve tarım devam etse de bu sadece adaya yetecek derecedeydi. İhracat Dor döneminde yok denecek azken sadece yüksek kaliteli olan ve “Hadra” olarak bilinen vazo önemli derecede ihraç edilen bir ürün olmuştur.⁶¹ Girit'te ticaretin en fazla yapıldığı yer ise Knossos olmakla birlikte buraya daha çok Akdeniz dünyasından ürünler gelmiştir. Dor döneminde Giritliler ilgili söylenebilecek son unsur ise Yunan dünyasında meydana gelen savaşlarda okçu ve piyade askeri olarak kullanılmalarıdır.

Dor döneminin ardından Yunan dünyasında MÖ V. yüzyıldan itibaren “Klasik Dönem” olarak bilinen dönem başlamış ve kent devleti olarak örgütlenen birçok şehir görülmüştür. Klasik dönemle birlikte Yunanlılar hem Doğu'daki ezeli düşmanı olan Perslerle hem de kendi içerisindeki -bu Sparta ile Atina arasındaki Peloponnesos Savaşı olarak bilinir- mücadeleler vermiştir. Girit Adası bu savaşlarda tarafsız kalmayı

⁵⁸ Herodotos, **Tarih**, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, I.56.

⁵⁹ Mansel, s.97.

⁶⁰ Mansel, s.106.

⁶¹ Moorey, s.40.

tercih etmiştir. Herodotos, Yunanlılarla Persler arasındaki savaşları anlattığı eserinde Giritlilerin tarafsızlığını şu şekilde anlatmaktadır:

Giritlilere gelince, bu işle görevli Yunanlılar geldiği zaman şöyle davrandılar: Delphoi'ye resmi elçiler gönderdiler; Yunanlılara yardım konusunu danıştılar. Pythia cevap verdi: "Aptallar!" Menelaos'a yardım ettikten sonra Minos'un hışmına uğrayıp onca gözyaşı dökmüş, sızlanmış, Minos Kamikos'ta öldüğü zaman öcünü almak için onlar sizden yardımlarını esirgedikleri halde, siz bir barbarın kandırdığı kadın için onlara arka çıkmıştınız!" Bu cevap karşısında Giritliler bu çatışmanın dışında kalmaya karar verdiler.⁶²

IV. yüzyıldan sonra da Girit yavaş yavaş ittifaklara katılmış ve askeri anlamda da stratejik öneme sahip olmuştur. Klasik dönemde Girit Adası'nın en önemli özelliği ise "Gortyn" olarak bilinen yazılı kanunlar üretmiş olmasıdır.⁶³ 323 yılında başlayıp 69 yılında sona eren Hellenistik dönemde Girit tarafsız kalmaya devam etmesine karşın adadaki en önemli iki şehir olan Knossos ve Gortyn arasında mücadeleler meydana gelmiştir. Knossos, Gortyn'den farklı olarak atalarının zamanında olduğu gibi adanın tamamı üzerinde hâkim olmayı hedefliyordu.⁶⁴ Hellenistik dönem yaşanırken ve bu iki kent birbirleriyle mücadele içerisindeyken bu dönemde Romalıların Kuzey Afrika'daki Kartacalılarla Pön Savaşları olarak bilinen savaşları gerçekleştirdiği bilinmektedir. Roma Cumhuriyeti Kartacalılar dışında bir de Makedonyalılarla mücadele etmişti. Roma Cumhuriyeti Makedonyalılara savaş açmadan önce Makedon lider V.Philippus Girit içerisinde var olan şehir çatışmalarında isyanın sona ermesine katkıda bulunarak Ege Denizi'nde kontrolü sağlamayı hedeflemişti. V.Philippus 700 birlik gönderip çatışmaları sona erdirmiş ve MÖ 216 yılında Girit'in neredeyse batısının tamamına hâkim olmayı başarmıştır. Bununla birlikte V.Philippus "Girit'in koruyucusu" unvanını almıştır.⁶⁵ V.Philippus adanın batısında hüküm sürerken doğusu da Mısır'daki Ptolemaios hanedanlığının koruyuculuğuna girmiştir. V.Philippus, önemli Ege adalarından biri olan Rodos'a açtığı savaşta Giritli korsanlardan faydalanmıştır. Giritli korsanların yanı sıra bazı Girit

⁶² Herodotos, **Tarih**, VII.169.

⁶³ P.J.Rhodes, **Antik Yunan'ın Kısa Tarihi**, çev. Cumhur Atay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s.106.

⁶⁴ Diodorus Siculus, XXXIII. 10. <http://attalus.org/translate/diodorus33.html> (Erişim Tarihi 02.03.2023)

⁶⁵ Detorakis, s.90.

şehirleri de Rodos'a savaş ilan edince devreye Roma Cumhuriyeti girmiş ve tarihe "Makedonya Savaşları" olarak geçen savaşlar başlamıştır.⁶⁶

Roma Cumhuriyeti ile Makedonya arasında süren mücadelelerde özellikle Girit'in batısında bulunan korsanlar Roma'ya desteğini sürdürmüşler ve MÖ 197 yılında V.Philippus mağlup edilmiştir. Bir dönem V.Philippus'un yanında olan Girit bu sefer Roma'yı destekleyerek cumhuriyetin hâkimiyeti altına girmiştir. Romalılarla Kartacalılar arasındaki mücadeleler sırasında Girit'in o dönemki büyük şehirlerinden Gortyn ve Kydonia arasında bir çatışma çıksa da Romalıların aracı olarak Quintus Minucius adlı kişi göndermesiyle kısa sürede sonlandırılmıştır.⁶⁷ Makedonya ve Kartaca savaşlarından sonra tam bir Akdeniz gücü haline gelen Roma Cumhuriyeti'nin Girit'te tam hâkimiyet sağlaması ise Roma'nın bir başka ciddi rakibi olan Pontos Kralı VI. Mithradates ile gerçekleştirdiği savaşlar sırasında görülmüştür. Bilindiği üzere Roma Cumhuriyeti yalnızca İtalya Yarımadası'nda, Kuzey Afrika'da ve Doğu Akdeniz'de değil "Asia Minor" olarak adlandırılan Küçük Asya'da da çok fazla etkin olmuştur ve Roma'nın bu şekilde etkin olması o coğrafyada bulunan yerel oluşumları rahatsız etmiştir. Karadeniz'de Pontos Krallığı'nın başında olan VI. Mithradates de Roma'ya karşı çıkanlardan biriydi. Mithradates MÖ 85 yılında komutanı Dorylaos'u Girit'e göndererek ondan Romalılara karşı Giritli paralı asker almasını istemiş ve Romalılara isyan etmiştir. Nitekim Giritliler gerçekten de yoğun bir şekilde Pontos ordusunda hizmet vermişlerdir.⁶⁸

Roma Cumhuriyeti bir süre müttefiki olan Giritlilerin VI. Mithradates'e yardım etmeleri üzerine MÖ 74 yılında Marcus Antonius'u Girit'i fethetmesi için göndermiştir. Marcus Antonius ilk olarak Girit'i zor yoluyla alma seçeneğini değil Girit'in bir diğer korsan yuvası olan Kilikya ile ittifakın sona erdirilmesi teklifini değerlendirmek istemiştir. Girit bunu kabul etmeyince Marcus Antonius Girit'e bir deniz seferi gerçekleştirmiştir. Fakat Marcus Antonius'un bu ilk seferi başarısızlıkla sonlanmıştır. Girit'in Kydonialı Panares ve Knossoslu Lasthenes adlı komutanları bu savaşta başarılı olarak birçok Roma gemisini batırmıştır. Birçok esir vermek zorunda

⁶⁶ Moorey, s.43.

⁶⁷ Detorakis, s.95.

⁶⁸ Theodor Mommsen, **The History of Rome**, Vol.:3, The Cambridge University Press, 2009, s.291; Adrienne Mayor, **Mithradates**, çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.77.

kalan Romalı Marcus Antonius Girit ile anlaşmak zorunda kalmıştır.⁶⁹ Roma Senatosu, ünlü Marcus Antonius'un babası, Marcus Antonius'un mağlup olmasının ardından Giritlilerden savaşta esir olan kişileri bırakmalarını, tüm Girit gemilerinin itaat etmelerini ve 4.000 gümüş para ödemelerini istese de Giritliler bu maddeleri reddetmişlerdir.⁷⁰ Bu da yeni bir Roma-Girit savaşı anlamına gelmekteydi. Giritliler yine Panares ve Lasthenes'i komutan olarak seçerken Romalılar consul Quintus Caecilius Metellus'u savaş için atamışlardır. Panares ve Lasthenes, Kydonia ve Knossos gibi büyük şehirlerde direnmelerine karşın Hierapytna şehrinin düşüşüyle birlikte Romalılar bütün Girit'e boyun eğdirmeyi başarmışlardır.⁷¹ Roma tarihi üzerine yazan dönem tarihçisi Cassius Dio Giritlilerin tarihlerinde ilk defa başka insanların hükmü altına girdiğini ifade etmiştir.⁷² Romalı Quintus Caecilius Metellus bu başarısının ardından "Girit Fatih" anlamına gelen "Creticus" unvanını almıştır.

Roma Cumhuriyeti Girit'i ele geçirdikten sonra Girit'teki savaş durumu sona ermiş ve adada uzun süre barış sağlandığı için bu dönem Pax Romana (Roma Barışı) adıyla bilinmiştir. Roma hâkimiyetinde Girit Adası'nın siyasi ve askeri tarihiyle ilgili çok az bilgi bulunmasına karşın Roma Cumhuriyeti'nin Girit'i askeri üs olarak kullandığı ve meşhur Giritli okçulardan faydalandığı bilinmektedir. Iulius Caesar'ın yeğeni olan Octavianus MÖ 27 yılında Actium Savaşı'nda Marcus Antonius'u mağlup etmiş ve bir süre sonra Principatus adıyla bilinen İmparatorluk dönemi başlamıştır. Bu dönemin başlarında Octavianus Knossos'a boyun eğdirerek burayı Colonia Julia Nobilis Cnossus adıyla kolonileştirmiştir. Bununla birlikte Girit Cyrenaica ile birlikte bir eyalet haline getirilmiştir. Roma döneminde Girit'in başkenti Gortyn olmuş ve Romalı bir proconsul tarafından yönetilmiştir.⁷³ Pax Romana olarak bilinen dönemde Girit tarihin her döneminde olduğu gibi bir ticaret merkezi olmaya devam etmiş ve zeytinyağı ve şarap gibi ürünlerin ihracatı sürmüştür. Girit Adası, MS 323 yılında kurulan Bizans yani Doğu Roma İmparatorluğu'nun yönetimine kadar Roma İmparatorluğu'nun elinde kalmıştır.

⁶⁹ Moorey, s.55.

⁷⁰ Detorakis, s.102.

⁷¹ A.N. Sherwin-White, "Lucullus, Pompey and the East", ed. J.A.Crook-Andrew Lintott, **The Cambridge Ancient History The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C**, The Cambridge University Press, 2008, s.250.

⁷² https://penelope.uchicago.edu/thayer/e/roman/texts/cassius_dio/36*.html (Erişim Tarihi 03.03.2023)

⁷³ Moorey, s.57.

I. Constantinus'un Konstantinopolis'te imparatorluğunu kurmasından önce Diocletianus döneminde Girit, Küçük Asya'daki Mysia⁷⁴ bölgesine bağlanmıştı. Diocletianus'un ardından Girit Adası Illyricum eyaletine dahil edilmiş ve son olarak MS 395'te Bizans İmparatoru Theodosius hâkimiyetinde Bizans topraklarının içine alınmıştır. VI. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nun eyalet sistemi içerisinde kalan Girit bir süre sonra daha özerk hale gelmeye başlamıştır. VIII. yüzyılla birlikte Bizans İmparatorluğu'nda Roma İmparatorluğu'nun eyalet sisteminden farklı olarak yeni bir sistem gelmişti ki bu thema sistemiydi.⁷⁵ Bizans İmparatorluğu sahip olduğu toprakları themalar şeklinde ayırmıştı. Fakat Girit'in bir thema olup olmadığı tartışmalı bir konu olarak günümüze kadar gelmiştir. Bir kısım araştırmacılara göre Girit thema sistemiyle yönetilirken bir kısım araştırmacılar ise Girit'in bir thema olmadığı görüşünü ortaya atmışlardır.

Girit'in Bizans dönemindeki başkenti yine Gortyn olarak kalmıştır. Birinci Bizans dönemi olarak adlandırılan dönemde Girit'in nüfusu yaklaşık 250.000 olmakla birlikte doğal olarak imparatorluğun resmi dini Hristiyanlık olduğu için nüfusun tamamına yakını Hristiyan idi. Pax Romana ile birlikte adada sağlanan sükûnet Bizans yönetiminin ilk yüzyıllarında bozulmuştur. İmparator I. Leo döneminde MS 467 yılında büyük bir deprem yaşadıktan sonra Girit Adası MS 623 yılında Slavlar tarafından istilaya uğramış ve bu sükûnet dönemi sona ermiştir.⁷⁶ Ayrıca Bizans İmparatoru I. Iustinianus döneminde MS 542 yılında "Iustinianus" olarak da bilinen imparator döneminde büyük bir veba salgını yaşanmış ve Girit'i de etkilemiştir.⁷⁷ Ancak Girit Adası'na asıl zarar veren Slavların istilasına değil bu dönemde Muaviye ile birlikte Akdeniz'de kendilerini göstermeye başlayan Arapların şiddetli istilaları olmuştur.

Emevi halifesi Muaviye'nin donanması Kos Adası'nı yağmaladıktan sonra 654 yılında ilk defa Girit Adası'na çıkarma yapmışlardır. Araplar Girit'i ilk istila ettiklerinde adayı hemen ele geçiremeseler de 670'li yıllarda akınlarına devam etmişlerdir. Bu dönemlerde Araplar, Bizans başkenti Konstantinopolis'i de kuşattıkları

⁷⁴ Eski Çağ'da günümüzde Anadolu'nun Kuzeybatısında bulunan bölgeye verilen isim.

⁷⁵ Thema sistemi için ayrıntılı bkz. Cüneyt Güneş, **Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem Thema Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

⁷⁶ Dimitris Tsougarakis, **Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Rule**, Historical Publications, Athens, 1988, ss.21-22.

⁷⁷ Moorey, s.68.

için Girit Adası donanma açısından sorun yaşamıştır. Girit Adası'nda Arapların akınları devam ederken Bizans dünyasında yaşanan ikonaklast yani tasvirkırıcılık hareketlerinden ada da nasibini almıştır. Bizans İmparatorluğu'na sıkı sıkıya bağlı olan Giritliler ikonalar konusunda başkentteki görüşten farklı olarak ikonafıl yani ikonasever olarak hareket etmişlerdir. İkonasever Giritliler Bizans İmparatoru III. Leo'ya karşı isyan hareketinde bulunsalar da Girit'in ikonaklast yöneticisi tarafından sert bir şekilde bastırılmışlardır.⁷⁸ İkona mücadelelerinin ardından 700'lü yıllarda da sürekli olarak adayı istila eden Araplar sonunda 824 yılında Abbasi halifesi El'Memûn döneminde Girit Adası'nı ele geçirmişlerdir. Endülüs'ten İskenderiye'ye giden Ebu Hafs 3.000 kişilik ordusuyla Girit'e gelmiş ve kendilerinden sonra Kandiye olarak bilinecek olan yerde kendi emirliğini kurmuştur. Araplar Antik Çağ'da Knossos şeklinde bilinen yerde ismi Rabazulhendek'ten gelen Kandiye şehrini inşa etmişlerdir.⁷⁹ Araplar da tıpkı Romalıların yaptığı gibi Girit Adası'nı deniz seferleri için üs olarak kullanmışlardır.

Girit Adası Arapların eline geçmiş olsa da Bizans İmparatorluğu'nun bu önemli yeri Araplara tamamen bırakmaya niyeti yoktu. Bu nedenle Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas döneminde adayı geri almak için ciddi hazırlıklara başlanmıştı. 961 yılında adayı geri alacak olan Bizanslılar ilk olarak 960 yılında Rum Ateşi ile donatılmış 2.000 büyük savaş gemisi, 1.000 hızlı savaş gemisi yani dromon ile birlikte Girit Adası'nı ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas iki yıl süren kuşatmanın sonunda Kandiye'yi alarak Girit Adası'nı tekrardan Bizans hâkimiyetine dahil etmiştir. Nikephoros Phokas'ın Girit'i tekrar ele geçirmesinin belki en önemli sonucu Girit'in tekrardan Konstantinopolis ile bağ kurmasıdır. Bu bağ adayı Venedikliler ele geçirecek olsa da 1453 yılına kadar sürecektir. Bizans İmparatorluğu'nun Girit'i tekrar almasıyla adada ikinci Bizans dönemi başlamış oldu. 961 yılından 1204 yılında Venedik'in eline geçeceği süreye kadar devam eden ikinci Bizans dönemi Nikephoros Phokas'ın Kandiye şehrinin savunmasını güçlendirmesi ve limanlarda önemli deniz üsleri oluşturulması ile başlamıştır. Nikephoros Phokas ile birlikte Girit'in savunması güçlenmiş ve ada 1000'li yıllarda Komnenos ve Angelos hanedanları döneminde özellikle ekonomik

⁷⁸ Tsougarakis, s.27.

⁷⁹ Ersin Gülsoy, "Kandiye", **TDV**, Cilt: 24, İstanbul, 2001, s.303.

anlamda büyük gelişme yaşamıştır.⁸⁰ Komnenoslar döneminde Venedik Cumhuriyeti'ne verilen ayrıcalıklarda Venedikli tüccarların Girit'te de rahatça ticaret yapabilme haklarının olması Girit'in ekonomisine önemli katkılar yapmıştır. Venedik döneminde nasıl ki başkentten adaya Venedikli soylular gelip güçlü bir konumda oldularsa Bizans döneminde de Komnenos ve Angelos hanedanlarına yakın olan Kontostephani ve Doukas gibi soylu aileler Girit'te etkin olmuşlardır.⁸¹

620'li yıllardan 961 yılına kadar sık aralıklarla savaflara sahne olan Girit Adası'nın ikinci Bizans dönemi sükûnet ve gelişme dönemi olarak kayıtlara geçmiştir. Venedik döneminde Girit Adası'nın yönetiminde aynı şekilde görüleceği gibi Bizans döneminde de Girit'i "dux" veya "katepan" unvanı olan kişiler yönetmiştir. "Dux" veya "katepan" adlı kişilerin yönettiği Girit Adası bu dönemde thema olarak düzenlenmişti.⁸² Komnenoslar ve Angeloslar döneminde neredeyse hiçbir askeri olay görmeyen Girit Adası'nın kaderi Enrico Dandolo'nun Bizans başkenti Konstantinopolis'e yönlendirdiği IV. Haçlı Seferi sonrasında farklı bir noktaya evrilecektir. IV. Haçlı Seferi sonucunda Venedik Cumhuriyeti Latinlerle beraber Bizans İmparatorluğu'nun topraklarını (Romania) paylaşarak en büyük payı kendisine almış ve gücüne güç katmıştır. Ancak Venedik'in bu seferden sonra en büyük kazanımı Doge Enrico Dandolo'nun yoğun girişimleriyle Monferrato Markisi I. Bonifacius'tan Girit Adası'nı satın almasıdır. Venedik Cumhuriyeti'nin eline geçen Girit Adası sükûnet döneminden yine yaklaşık üç yüz yıl sürecek olan sıkıntılı bir sürece girecekti. Bu sıkıntılı sürecin büyük bir çoğunluğunu ise yerli halkın Venedik Cumhuriyeti'ne karşı isyanları oluşturacaktı. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Venedik Cumhuriyeti'nin adaya yerleşme süreci ve bu sıkıntılı süreç ele alınacaktır.

1.3. VENEDİK DEVLETİ'NİN GİRİT ADASI'NA YERLEŞİM SÜRECİ

Venedik Devleti'nin Girit Adası'nda kurduğu idari sisteme değinmeden evvel XIII. yüzyıla kadar Venedik Cumhuriyeti'nin Akdeniz'de yayılma sürecine bakılması çalışmanın bütünlüğü açısından gereklidir. Başlangıçta Bizans İmparatorluğu'na bağlı

⁸⁰ Tsougarakis, s.77.

⁸¹ Tsougarakis, s.81.

⁸² Judith Herrin, "Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos (1180-1205)", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol.:29 (1975), s.272.

olarak Venetler⁸³ tarafından kurulan Venedik Devleti'nin başında seçimle göreve gelen bir *doj/doç/doge*⁸⁴ bulunurdu. 697 yılında ilk dogesi Paoluccio Anafesto'yu seçen Venedik Devleti Bizans'a olan bağlılığını kısmi olarak azaltmıştır.⁸⁵ Venedik Devleti, bu tarihten itibaren Bizans İmparatorluğu'nun hasımlarına karşı olan mücadelesinde Bizans'ın en büyük destekçisi olmuştur. Verdiği destek sayesinde Bizans İmparatorluğu'ndan birtakım ayrıcalıklar almaya başlayan Venedik Devleti 840 yılına gelindiğinde Bizans'tan tam bağımsızlığını kazanmıştır. Fakat bağımsız bir devlet konumunu elde etse de ticari ve siyasi çıkarlarını korumak için Bizans İmparatorluğu ile iş birliğine devam etmiştir.⁸⁶

Venedik Devleti, konumu itibarıyla Adriyatik Denizi'nin uç noktasında bulunuyordu. Bu nedenle Adriyatik Denizi'nde vuku bulan korsan saldırılarına karşı Bizans İmparatorluğu'na destek verebiliyordu.⁸⁷ Denize bağlı bir devlet olan Venedik, Bizans'a verdiği desteklerden sonra Akdeniz'de güçlenmesini sağlayan birtakım ayrıcalıkların sahibi olmuştu. Venedik'e denizlerde rahatça ticaret yapmasının önünü açan maddelerin bulunduğu Bizans Devleti ile Venedik arasındaki ilk ticari anlaşma 992 yılında Doge II. Pietro Orseolo (991-1009) döneminde imzalanmıştı.⁸⁸ İmzalanan anlaşmaya göre Bizans İmparatorluğu'nun sahip olduğu tüm topraklarda Venedikliler ticaret yapabileceklerdi ve vergilerin bir kısmından muaf olabileceklerdi. Bizans

⁸³ Venetii ismiyle anılan halk eski çağlardan beri Venedik'te yaşamaktaydı. Venetler tabiri Iulius Caesar'ın *Gallia Savaşı* adlı eserinde geçmektedir. Iulius Caesar, **Gallia Savaşı**, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006, s.86; Donald Nicol, **Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine**, çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.1; Sina Kabağaç-Erdal Alover, **Latince Türkçe Sözlük**, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995, s.628; Tacitus, **Germania**, çev. A. Birley, Oxford University Press, 1999, s.61.

⁸⁴ Doç/doge/doj kelimesi Venedikliler tarafından yönetici olan kişinin belirtilmesi amacıyla kullanılan bir kelimedir. Köken olarak Latince dux kelimesinden türetilmiştir. Şerafettin Turan, **Türkiye-İtalya İlişkileri (Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine)**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, ss.21-22. Kaynaklara göre Venedik'in ilk dogesinin adı Paoluccio Anafesto idi. Maria Pia Pedani, **Doğu'nun Kapısı Venedik**, çev. Gökçen Karaca Şahin, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s.11.

⁸⁵ Venedikliler 697 yılında kendilerini yönetmesi adına on iki temsilciden oluşan bir heyet kurmuşlardır. Aynı tarihte kurulan bu heyet tarafından ilk doge seçilerek Bizans'tan da ilk kısmi bağımsızlığını elde etmişlerdir. J.M Roberts, **Avrupa Tarihi**, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2010, s.256; Hülya Çiçek Kaymakçı, "Venedik Arsenal'i ve Denizciliğine Dair", ed. Derya Gürtaş Dündar, **Orta Çağ Dünyası**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2025, s.199; Emre Kaymakçı, **Ege Adaları'nda Hâkimiyet Mücadelesi (Bizans ve Venedik'in Türkleri Durdurma Teşebbüsleri-XI.-XV. Yüzyıllar)**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s.25.

⁸⁶ Nicol, s.25.

⁸⁷ Herrin, Judith. **Ravenna Capital of Empire, Crucible of Europe**, Princeton University Press, 2020, ss.335-347.

⁸⁸ Orijinal anlaşma metninin bulunduğu eser için bkz. Marco Pozza ve Giorgio Ravegnani, **I trattati con Bisanzio 992-1198**, Il Cardo, Venezia, 1993.

İmparatorluğu ile Venedik Devleti arasında yapılan bir diğer anlaşma ise 1082 tarihli'dir. Norman saldırılarına karşı Bizans İmparatorluğu, Venedik'ten yardım istemiştir. Venedik Devleti, askeri desteği ve donanma gücüyle yine Bizans İmparatorluğu'nun yanında olmuştur.⁸⁹ Bu anlaşma bir önceki anlaşmaya göre daha kapsamlıydı ve Venedik'in önemli bir güç elde ettiğinin göstergesiydi. II. Basileios ve I. Aleksios Komnenos'tan alınan ayrıcalıklar sonraki yıllarda ufak tefek değişikliklere uğrasa da sonraki Bizans imparatorları tarafından yenilenmeye devam etmiştir. Venedik ve Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler karşılıklı yardımlaşma ve verilen tavizler şeklinde devam ederken bir yanda da Papa II. Urbanus tarafından 1096 yılında Haçlı seferleri başlatılmıştı. Kısacası Bizans'ın Venedik'e verdiği bu imtiyazlar Venedik'i "Mare Imperius" yani "Deniz İmparatorluğu" olma yolunda 1204 yılına kadar önemli bir konuma yükseltmiştir.⁹⁰

Yukarıda belirtildiği üzere Venedik Cumhuriyeti XIII. yüzyılın başlarında Bizans'tan *chyrosobull* adı altında aldığı çeşitli ayrıcalıklar ve ticari girişimleri sayesinde Doğu Akdeniz'de etkisini hissettirmeye başlamıştı.⁹¹ 13 Nisan 1204 yılında meydana gelen Dördüncü Haçlı Seferi sonucunda Bizans İmparatorluğu dağılmaya yüz tutmuşken Venedik Cumhuriyeti de Bizans İmparatorluğu'nun bırakacağı mirastan aslan payını almak için büyük çaba harcamıştı.⁹² Venedik'in çabaları sonuç vermiş, imparatorluğun dörtte biri başkentin ise sekizde üçüne sahip olmuştu.⁹³ Bu imparatorluk toprakları içerisinde Girit Adası da bulunmaktaydı.

⁸⁹ Nicol, s.58; Anne Karsten, s.24.

⁹⁰ Emre Kaymakçı, "Modern Dönem Öncesi Kolonizasyonuna Bir Örnek: Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Adası'na Yerleşme Süreci", **CAHIJ**, 22 (2024), s.44.

⁹¹ Kaymakçı, ss.96-104; Donald M. Nicol, **Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453**, çev. Bilge Umar, Türkiye İş Bankası kültür Yayınları, İstanbul, 2016, ss.10-11; Dördüncü Haçlı Seferi'nin tüm detayları için bkz. Niketas Khoniates, **Historia (1195-1206)**, çev. Işın Demirkent, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2013; Geoffroi Villehardouin, **IV. Haçlı Seferi Kronikleri**, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

⁹² Averil Cameron, **Bizanslılar**, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, ss.55-61.

⁹³ Venedik Cumhuriyeti, Bizans topraklarına sahip olduktan sonra dogelerine "Roma İmparatorluğu'nun dörtte birinin sahibi" anlamına gelen *Dominus quartae partis et dimidia totius imperii Romaniae* unvanı vermiştir. Tommaso Bertele, **Venedik ve Konstantiniye: Tarihte Osmanlı Venedik İlişkileri**, çev. Mahmut H. Şakiroğlu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s.33; Kaymakçı, s.60; ASV, **Pacta e Aggregati, Liber Albus I**, f.73; İmparatorluğun dörtte biri olarak kastedilen alanı Şerafettin Turan eserinde "*Patras Körfezi'ne kadar bugünkü Arnavutluk ve Yunanistan sahilleriyle İyonya adalarını, Mora'daki Lacedemonia, Isparta yöreleri ile Koron (Corone, Koroni) ve Modon (Modone, Methoni) şehirlerini, Ağrıboz (Eubea, Negroponte), Andros, Egina, Salamine ve Ciclad adaları*" olarak sırasıyla belirtmektedir. Turan, s.39; Karsten, s.31.

Girit Adası, Cumhuriyet'in ticari ve siyasi çıkarları için çok önemliydi ve Suriye ile Mısır'daki ticaret merkezine giden sıçrama tahtası niteliğindediydi. Aynı zamanda Venedik Devleti adayı olarak rakibi Cenova'nın Doğu Akdeniz'deki bölge ticaretini de engellemek istiyordu. Bizans İmparatoru III. Aleksios (1195-1203), Dördüncü Haçlı Seferi'nden önce Girit Adası'nı Montferrat Markisi Bonifacius'a vadetmişti.⁹⁴ Girit Adası her ne kadar Selanik Kralı Montferrat Markisi Bonifacius'un elinde olsa da Venedik Devleti 1204 yılının yazında Cumhuriyet'in en güvenilir ve sadık hizmetkarlarından olan Sand ve Cartisiti (Venedikli Marco Sanudo⁹⁵ ve Veronalı Ravano dalle Carceri) adında iki temsilci göndererek adanın satışı veya takası için görüşmelere başlamıştı. Yapılan görüşmeler neticesinde Girit Adası aynı yılın 12 ağustosunda Edirne'de imzalanan antlaşma ile Venedik'e bir miktar gümüş karşılığında bırakılmıştır. Girit'in bırakılması yani "Refutatio Cretae" olarak tarihe geçen bu antlaşmayla birlikte Venedik Devleti aslında önemli bir ticaret merkezinin de sahibi olmuştu ve Ceneviz'in adayı ele geçirme tehlikesini kısa bir süreliğine durdurmuştu.⁹⁶

Bonifacius'un adayı Venediklilere bırakması Ceneviz'in Akdeniz'deki planlarını bozmuştur. Nitekim Ceneviz Devleti adanın Venediklilere bırakılması konusunda memnun olmadığı için hemen adaya askeri kuvvetlerini gönderdi. Malta Kontu Enrico Pescatore komutasında Ceneviz korsanları adayı işgal ettiler. Pescatore bu başarısının ardından "Comes Malte et Dominus Creti"⁹⁷ unvanını alarak Girit Adası'nın doğu ve orta bölümlerinde 14 adet kale inşa ettirdi.⁹⁸ Ceneviz'in Girit Adası'na yerleşme çabalarını fark eden Venedik Devleti ise adaya 1206 yılının ortalarında Raniero Dandolo ve Ruggiero Premarino komutasında 31 kadirga göndererek Ceneviz'e tepki göstermiştir. Pescatore'ye ait 4 kadirgayı ele geçiren Venedik filosu 1207 yılında Ceneviz'e karşı saldırılarını arttırmıştı. Tarihler 7 Nisan 1207'yi işaret ettiğinde Venedik'ten yeni bir filo hareket ederek önce Modon ve Koron'u ele geçirmiş ve hemen ardından yönünü Girit Adası'na çevirmiştir. Adada

⁹⁴ Turan, s.44.

⁹⁵ Marco Sanudo için bkz. John Knight Fotheringham, **Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago**, Oxford, 1915, s.3.

⁹⁶ Maltezou Chyrssa, **I Kriti sti Diarkeia tis Periodou tis Venetokratias (1211-1669)**, Sindesmos Topikon Enoseon Dimon kai Koinotiton, Kriti, 1990, s.107.

⁹⁷ "Comes Malte et Dominus Creti" unvanı "Malta Kontu ve Girit Efendisi" olarak çevrilebilir.

⁹⁸ Maltezou, s.107.

karşı karşıya gelen iki İtalyan devleti arasında vuku bulan şiddetli çatışma adanın önemli şehri Kandiye'ye sıçradı. İki taraf arasında çatışmalar devam ederken Pescatore, Ceneviz'den mühimmat, para ve gemi talebinde bulundu. 1209 yılında Ceneviz tarafından gönderilen filo adaya ulaşmadan Venedik filosu Girit Adası'na 6 kadirgayla birlikte ilk duka göreviyle Giacomo Tiepolo'yu göndermiştir. Venedik Devleti sıkı diplomatik süreçler ve para karşılığında elde ettiği adayı Ceneviz'e bırakacak değildi. Bu nedenle 1211 yılında aldığı bir dizi önlemlerle Pescatore'yi adadan uzaklaştırmayı başarmıştı. Niketas Khoniates Ceneviz'in korsan saldırılarını eserinde⁹⁹ "İnsanlığın yüz karası, hiçbir şeyde üstün olmayan, her yerde ve her zaman sefil olan bazı Cenovalı korsanlar 5 ticaret gemisini donattılar ve 24 trirem hazırladılar ve Girit'e yelken açtılar." şeklinde nakletmektedir. 1217 yılında ise Syracusa Kontu olarak bilinen Cenevizli Alamanno da Costa bu defa Girit Adası'na bir saldırı girişiminde bulunmuştur.¹⁰⁰ Bu saldırı girişimi de başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra Venedik tam anlamıyla adaya odaklandı. Fakat Serenissima'nın en büyük engeli Ceneviz veya Maltalı korsanlar değildi. Aksine en büyük tehdidi Venedik hâkimiyetini istemeyen adanın yerli unsurları oluşturmaktaydı.

Ceneviz tehlikesini adadan uzaklaştıran Venedik Cumhuriyeti'nin ilk amacı adada sivil ve askeri olarak kuvvetli ve kalıcı bir Venedik varlığını kendi vatandaşları aracılığıyla kurmaktır. Her ne kadar fethin zorluklarıyla mücadele etmek amacıyla hareket etmiş olsa da Venedik Cumhuriyeti'nin benimsediği askeri kolonizasyon sistemi adada tamamen Venedik yönetimini kurmaya yönelikti. 1211 yılı eylül ayında "Concessio Crete" olarak adlandırılan kararnameyle Doge Pietro Ziani tarafından askeri hizmetler karşılığında kolonizatörlere büyük toprak parçaları verilmiştir.¹⁰¹ Adanın orta ve doğu kısmında bulunan en verimli topraklar Venedikli ilk yerleşimcilere (feodal beyler)¹⁰² ayrıldı. Askeri hizmetler karşılığında adaya

⁹⁹ Niketas Khoniates, **Historia (1195-1206)** çev. Işın Demirkent, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.227.

¹⁰⁰ Turan, s.44.

¹⁰¹ Alvise Zorzi, **La Repubblica del Leone Storia di Venezia**, Bompiani, Milano, 2017, s.111; Maltezou, s.109.

¹⁰² Venedik Devleti adaya yerleştirdiği feodal beylere çeşitli imkanlar sağlamıştır. Girit Adası her bir kişinin bir kısmını alıp satma ve takas etme hakkı olmak koşuluyla bu feodal beylerin egemenliğinde olacak, soylu feodallere Duka ve yardımcılarının kararıyla atların bakımı ve yemlenmesi için çayır alanı verilecek, Kandiye'ye gidenler ise arazi ve ev sahibi olabilecekti. ASV, **Pacta e Aggregati, Liber Albus**, fol.79; Emre Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde, 2024, s.5.

yerleşenler dışında kısa bir süre sonra Venedik tarafından adaya Venedik'ten de insanlar gönderilmiştir.¹⁰³

Girit Adası Venedik hâkimiyetine girdikten kısa bir süre sonra “Regno di Candia” yani “Kandiye Krallığı” adını aldı ve günümüzde benzeri Venedik'te de mevcut olan 6 bölgeye bölündü.¹⁰⁴ Adanın “sexteria/sestiere” olarak bilinen idari taksimatı Aziz Markos (Rizokastro, Pediadas ve Pezokunavos), Aziz Croce /Stavros (Monofatsi, Kainourio ve Pyrgiotissa), Aziz Apostili (Ierapetra, Sithia, Lasithi ve Mirabello), Aziz Pavlos (Kato Syvritos, Resmo ve Psychro), Castello (Ario, Mylopotamos ve Apano Sybritos) ve son olarak Dorsoduro (Selinos, Kissamos ve Hanya) şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁰⁵ Dikkatle bakıldığında Kandiye şehrinin olmadığı görülecektir. Bunun nedeni Kandiye'nin doğrudan Venedik tarafından yönetilmesidir. XIV. yüzyılda Girit Adası'nda uygulanan sexteria sistemi devam etmeyecek ve yerini “territoria” olarak bilinen sisteme bırakacaktır. Territorie adanın dört idari bölgeye göre yeniden düzenlendiği bir sistemdir. Ierapetra dahil Sithia, Mirabello ve Lashithi bölgesini içeren Candia, Rethymnon¹⁰⁶ (Milopotamos, Amari) ve Hanya (Selinos, Sphakia) doğudan batıya olarak territorie sistemiyle bölünen toprakları içermektedir. Burada dikkati çeken bir nokta bulunmaktadır ki o da Sphakia bölgesinin hiçbir zaman Venedik yönetimini benimsemediği, Venedik'in de doğrudan egemenliğini Sphakia'ya dayatmaya çalışmadığı ve bu nedenle Girit Adası'nın yarı bağımsız diyebileceğimiz tek bölgesi olmasıdır.¹⁰⁷ Bu konu ileriki sayfalarda geniş biçimde ele alınacaktır.

Venedik'in 1211 yılında adanın verimli topraklarına yerleştirdiği kişilerden birtakım istekleri de bulunmaktaydı. Adaya yerleşen feodaller sahip olduğu toprakları Girit Dukası ve danışmanlarının izniyle sadece Venediklilere bırakabilecekler, feodaller Girit Adası'nı her türlü tehlikeye karşı gelmek amacıyla gerekli teçhizatlarla birlikte 3 at ve 2 yaver bulunduracaklar, her 4 yılın sonunda sestiere başına toplam 500

¹⁰³ Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, s.33.

¹⁰⁴ Venedik'teki sestiere olarak adlandırılan altı bölgenin isimleri ise şu şekildedir: San Polo, Castello, Santa Croce, Dorsoduro, San Marco ve Cannareggio. Her bir sestiere Venedik'in tarihi ve coğrafi özellikleriyle ilintilidir. Bkz. Giorgio Ravegnani, **Bisanzio e Venezia**, Mulino, 2020, s.133.

¹⁰⁵ ASV, **Pacta e Aggregati, Liber Albus I**, fol.70; Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.34; Jan Morris, **The Venetian Empire A Sea Voyage**, Penguin Books, 1990, s.122; Chyrssa, s.109.

¹⁰⁶ Günümüzde Resmo olarak bilinmektedir.

¹⁰⁷ Moorey, s.130; Maltezou, s.111.

hyperpyrayı¹⁰⁸ Venedik’e ödeyeceklerdi.¹⁰⁹ Bu sorumluluklar sadece feodal beylere değil aynı zamanda onların çocukları veya haleflerine de aitti. Venedik Devleti tarafından 1222, 1233, 1252 yıllarında da adaya pek çok insan aktarımı yapmıştır. Öyle ki XIV. yüzyılın başına kadar adaya yerleşenlerin sayısı neredeyse 10.000’i bulmuştur. Bu sistemle Venedik, Girit Adası’nı Maltezou’nun deyiimiyle “başkent in sadık bir kopyası” haline getirmişti.¹¹⁰

1.3.1. Venedik Tarafından Girit Adası’na Gönderilen Görevliler

Girit Adası’na askeri ve sivil yerleşimciler getirtilip çeşitli haklarla adada kalmaları sağlandıktan sonra Venedik tarafından bir de yönetim sistemi oluşturulmak amacıyla çeşitli sorumlulukları yerine getirmekle görevlendirilen memurlar atanmıştır. Venedik Devleti’nin atadığı en yüksek rütbeli görevli, baş yönetici *Duka*’dır.¹¹¹ 1211 yılında Girit Adası’na atanan ilk duka ise Giacomo Tiepolo’dur.¹¹² Başta Duka Giacomo Tiepolo olmak üzere Osmanlıların adayı fethine kadar atanan tüm dukalar başkent Venedik’e adanın durumu ve adadaki gelişmelerle ilgili raporlar yazarak bilgi verirlerdi. Duka unvanıyla atanan bu yöneticilerin bazıları Venedik’e döndüğünde doge olarak görev yaparlardı. Duka Giacomo Tiepolo da Venedik’te dogelik makamında bulunanlardan biridir. Aynı zamanda Girit Adası’nda birkaç yüzyıl uygulanan sivil kanunları oluşturan önemli bir kişiliktir.¹¹³ Girit Adası’nda dukaya yardım etmek üzere duka ile birlikte iki danışman (*consiglieri*) da atanırdı.¹¹⁴ Duka ve iki yardımcısı Girit’in başkenti Kandiye’de ikamet ederlerdi.

¹⁰⁸ Hyperper, hyperpyron, iperper, perperi: Bizans İmparatorluğu’nda kullanılan altın paralara verilen isimdir. Turan, s.22.

¹⁰⁹ ASV, **Pacta e Aggregati, Liber Albus I**, fol.70; Emre Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, ss.34-35.

¹¹⁰ Maltezou, s.110.

¹¹¹ Girit Adası’na atanan duka ve yardımcılarının görevleri, dikkat etmeleri gereken hususlar ve aldıkları maaşlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ASV, **Maggior Consiglio**, Registri, Comune I.

¹¹² W. Heyd, **Yakınoğu Ticaret Tarihi**, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.306; David Abulafia, **The Great Sea A Human History of the Mediterranean**, Penguin Books, 2011, s.387.

¹¹³ Thomas Madden, **Venice A New History**, Viking, 2012, s.235.

¹¹⁴ Arşiv metinlerinde duka ve yardımcısı şu şekilde geçmektedir: “Capta quod scribatur duce et consiliariis Crete quod factum illorum qui a kallendis septembris proxime elapsi hucusque ivissent ad partes Turchie...” ASV, **Senato Misti**, 20 Haziran 1335.

Duka ve iki yardımcısından sonra Girit Adası'nda önemli konumda bulunan görevlilerden biri de *rector/rettor*'du.¹¹⁵ Dukaların olduğu gibi rectorların da iki yardımcısı olurdu ve yardımcılarıyla birlikte rectorlar da adanın yönetiminden sorumlu idi. Aynı zamanda askeri, siyasi ve yargı yetkileri bulunuyordu.¹¹⁶ Sadece Kandiye'de değil Resmo, Sithia, Hanya gibi adanın pek çok şehrine rector ataması Venedik Senatosu tarafından yapılmaktaydı.¹¹⁷ Girit Adası'na iki yıllığına atanan rectorlar Venedik dogesinin yanı sıra adadaki dukaya ve iki yardımcısına karşı da sorumluydu.¹¹⁸ Rectorlar göreve ikinci kez tekrar seçilebilmekle birlikte dukalar ikinci defa seçilemezlerdi. Dukalar gibi rectorların da hem atları hem de sahip oldukları topraklarla ilgili sorumlulukları vardı.¹¹⁹ Rectorlar da başkente bilgi vermekle yükümlüydüler ve bu bilgilerini mektup veya raporlar şeklinde sunmaktaydılar.¹²⁰

Girit Adası'nda duka ve rectordan sonra kaptan, başkan ve reis kavramlarına karşılık gelen görevlilerden bir tanesi de *capitaneus*'tur. Adanın önemli hemen her bölgesinde görevlendirilen capitaneusların görevleri arasında özellikle başkent Kandiye başta olmak üzere adada meydana gelen isyanları bastırmak, yetkililerin izni dahilinde piyade veya süvari toplamak ve görev aldıkları bölgelerde tımarların askeri gücünü korumak bulunuyordu. Capitaneusların görev aldıkları süre boyunca masrafları Venedik hazinesi tarafından karşılanmakla birlikte aylık 20 hyperpyra maaş almaktaydılar. Capitaneusların her biri bağlı bulunduğu bölgede atlılarla ve yanlarında birer kâtip ile üstlendikleri sorumlulukları yerine getiriyordu.¹²¹ Capitaneusların siyasi ve askeri gücü ellerine aldıkları en önemli olay adada vuku bulan Aziz Titus olayından sonrasındı. Askeri ve siyasi yetkilerle Venedik Senatosu tarafından 17 Eylül 1367 tarihinde Girit Adası'na gönderilen ilk capitaneusun Ioannis Geno olduğu çeşitli

¹¹⁵ Latince bir kelime olan “rector”un anlamı rehberlik eden, yönetendir. Geç Antik Çağ'dan Rönesans'a kadar bu unvan yargı ve idari işlemleri yürüten kişilere verilmiştir. Emre Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.46.

¹¹⁶ Maltezou, s.111; Sally Mckee, **Uncommon Dominion Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity**, University of Pennsylvania Press, 2000, s.27.

¹¹⁷ Maria Georgopolou, **Venice's Mediterranean Colonies**, Cambridge University Press 2001, s.59; Rembert Eufe, “La Cancellaria del Duca di Candia e il volgare a Creta”, ed. Daniele Baglioni, **Il Veneziano “De La da Mar”**, Gruyter, 2019, s.142.

¹¹⁸ Charalambos Gasparis, “O Rektoras Retimnou Apodidei Logariasmo 3 Ianouariou 1416”, **Antidorima, İpo tin Aigida tou Dimou Retimnis**, Retimno, 2013, s.96.

¹¹⁹ Girit Adası'nda rectorların kaç ata sahip oldukları ve atların kaç ducat (Venediklilerin kullandığı altın para birimi) değerinde olduğunu öğrenmek için bkz. ASV, **Libri Commemoriali**, 30 Temmuz 1347, No.:209

¹²⁰ ASV, **Senato Misti**, 25 Mayıs 1350.

¹²¹ ASV, **Duca di Candia**, b.12, 26 Ekim 1344, f.1.

kaynaklarda geçmektedir.¹²² 13 Mart 1371 tarihli senato kararlarına bakıldığında ise capitaneusların görev tanımı ve sahip oldukları haklara dair maddeler bulunmaktadır.¹²³ Capitaneuslar da tıpkı dukalar gibi görev ve sorumluluklarının yanında bazı kısıtlamalara tabi tutulmuşlardı. Venedik senato kararlarında yer alan bazı kısıtlamalar capitaneus ve ailesinden herhangi birinin adada ticaret yapamayacağı, herhangi bir işletmeye bağlı hisse sahibi olamayacağı, emrinde bulunan süvari ve piyadeleri kendi istek ve çıkarları doğrultusunda toplayıp görevlendiremeyeceği, kendisi ve ailesinden herhangi birinin hiçbir şekilde kimseden hediye kabul edemeyeceği şeklindedir. Bu kısıtlamalardan herhangi birini yapmak gibi bir hataya düşerse capitaneus tüm sorumluluğu üstlenir ve senatonun belirlediği cezayı kabullenirdi.¹²⁴ Tüm bunların dışında capitaneuslar da hizmet süreleri dolduğunda Venedik’e gider ve senato önünde yaptıkları işler ve harcamalarla ilgili detaylı bir rapor sunarlardı. Bu konuda senatonun tavrı net bir şekilde ortadadır: “Sözü edilen capitaneus, Venedik’e vardıktan sonra ya da sorgulanıp sorgulanmadığına bakılmaksızın bize ve meclisimize ada hakkında bildiği ve düşündüğü şeyleri, onurumuz ve adanın korunması adına on beş gün içinde bilgi vermek zorundadır.”¹²⁵

Girit Adası’nda hizmet veren capitaneuslardan başka Venedik’in sahip olduğu tüm kolonilerdeki deniz ağından sorumlu bir de *Capitaneus Generale da Mar* veyahut “Golfi” ismiyle bilinen bir görevli bulunurdu. Capitaneus Generale da Mar, kolonilerdeki diğer capitaneusların yaptıklarıyla ilgilenmek durumundaydı.¹²⁶ Ayrıca capitaneus de mar her iki yılda bir Girit Adası için sayıları 6 ile 10 arasında değişen donanmaya önderlik etmek ve komutası altında bulunan bu donanmayı silahlandırmakla görevliydi.¹²⁷ Capitaneus Generale da Mar aynı zamanda Venedik

¹²² Charalambos Gasparis, “Capitaneus Crete”, *Simmeikta* 12, 1998, s.175; Nicolas Karapidakis, *Administration et Milieux Administratifs en Crete Venitienne (XVIe siecle)*, 1983, s.12.

¹²³ Freddy Thiriet, *La Romanie Venitienne Au Moyen Age Le developpement et l’exploitation du domaine colonial venitien XII-XV siecles*, Bibliotheque des Ecoles Francaises d’Athenes et de Rome, Paris, 1959, s.253.

¹²⁴ ASV, SM, 10 Şubat 1371, f.98r.

¹²⁵ “Item teneatur dictus capitaneus inter XV dies postquam applicuerit Venecias siue interrogatus fuerit, siue non, dare nobis et nostro consilio quecunque sciuerit et crediderit esse pro meliori dicte insule et cum honore nostro et conservacione eius.” ASV, SM, 10 Şubat 1371, f.98r.

¹²⁶ Gasparis, s.189.

¹²⁷ Michel Balard, “L’Amministrazione genovese e veneziana nel Mediterraneo Orientale”, a cura di Gherardo Ortalli-Dino Puncuh, *Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV*, Atti del Convegno Internazionale di Studi Genova-Venezia, 10-14 Marzo Atti della Societa Ligure di Storia Patria Nuove Serie-Vol.:46 (CXV), Genova, 2000, s.209.

Cumhuriyeti'nin gelişmiş ticari ağında önemli bir yere sahip mude sistemi¹²⁸ -bir çeşit ticaret kadirgalarından oluşan ve savaş gemilerinin eşlik ettiği konvoy- olarak da bilinen konvoylara eşlik ederdi.¹²⁹

Önceki satırlarda anlatıldığı üzere Venedik Cumhuriyeti'nin hâkim olduğu tüm toprak ve kolonilerde ve her alanda çeşitli yetkilerle görevlendirdiği birbirinden farklı görevleri ifa eden hizmet adamları bulunurdu. Girit Adası özelinde de kendisine hizmet eden ve senatoya bilgi veren üst düzey görevlileri olmasıyla birlikte adadaki kalelerden sorumlu tutulan hizmetkârlar mevcuttu. Venedik hâkimiyetinin başlangıcı sırasında Cumhuriyet, Cenevizlerle mücadele ederken adayı işgal eden Malta Kontu Enrico Pescatore adlı komutan tarafından Girit Adası'na sayıları 14'ü bulan kaleler inşa edilmişti.¹³⁰ Venedik Cumhuriyeti Cenevizlileri bertaraf ettikten sonra adaya yerleşmiş ve kendi sistemine benzer bir yapıyı adaya entegre etmeye çalışmıştır. Bu sistemin içinde kalelere muhafızlar atamak da bulunmaktaydı. Söz konusu kale muhafızları Venedik literatüründe *castellaneus* olarak tanımlanmakta ve göreve başlamaları neredeyse dukalar kadar geriye yani 1232 yılına kadar gitmektedir. Pediada, Priotisse, Bonifacio, Belvedere, Ierapetra, Novo ve Malvicino gibi kalelerde *castellaneus*lar hizmet ederlerdi.¹³¹ Adı geçen tüm kaleler daha önce anlatılagelen Venedik'in adada kurduğu *sexteria* sisteminin içinde bulunuyordu ve *sexteria* olarak ayrılan her bir bölge kendi kale muhafızlarına yani *castellaneus*larına sahipti. *Sexteria* sistemi yerini *territorie*ye bıraktığında dahi kale muhafızlığı devam etmişti.¹³² Duka ve yardımcıları tarafından soylu yerliler arasından seçilen *castellaneus*ların yargı yetkisi bulunmaktaydı. Öncelikli hedefleri arasında adayı meydana gelmesi muhtemel

¹²⁸ Mude/muda Venedik Devleti'nin kontrolü altında bulunan ve aynı zamanda devlete vergi vermekle yükümlü ancak özel ortaklıklara ve şahıslara kiralanan bir çeşit konvoydu. Yılda iki defa gerçekleştirilen bu ticari oluşuma Venedik Devleti de maddi destek sağlardı. Mudenin esas amacı doğu ile batı arasında mal alışverişinin güvenle sağlanmasıydı. Palmira Brummet, **Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi**, çev. H. Nazlı Pişkin, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, ss.228-229; Hülya Çiçek Kaymakçı, "Venedik Arsenal'i ve Denizciliğine Dair", ss.216-217.

¹²⁹ Freddy Thiriet, **La Romanie Venitienne**, s.248.

¹³⁰ D.Giuseppe Gerola, **La Dominazione Genovese in Creta**, Rovereto, 1902, ss.10-11.

¹³¹ Nicolas Karapidakis, **Administration et Milieux Administratifs en Crete Venitienne (XVIe siecle)**, Inconnu, 1982, s.213.

¹³² Gasparis, s.190; Thiriet, s.252.

iç ve dış tehdit ve saldırılara karşı korumak olsa da görev tanımları içinde soyguncuları ve katilleri yakalayıp hükümete teslim etmek gibi basit işler de bulunmaktaydı.¹³³

Venedik Devleti Akdeniz’de oluşturduğu koloni ağında sürekli ticari faaliyetlerde bulunarak büyük bir güce ulaşmıştır. Serenissima sahip olduğu her bir liman kenti ve koloni bölgelerinde ticari etkinlikleri devam ettirdiği gibi söz konusu yerlerde gelir ve giderleri de kayıt altına almıştı. Girit Adası’nı da egemenliği altına almaya başladığı yıllarda siyasi niteliği olmayan, görevi sadece vergi ve gelir giderleri kontrol eden “camerarius” adlı bir kişi görevlendirmişti. Nasıl ki Girit Adası’nda her bir bölgenin kendine ait kale muhafızı varsa kendine ait bir de camerası yani hazinesi bulunuyordu. Hazineden sorumlu haznedar veya saymana denk gelen kişi ise “camerari” idi.¹³⁴ Girit’e gönderilecek camerariusların maaşları yılda 150 hyperpyra olarak belirlenmiş olup hükümet için bir at bulundurmaları zorunluydu.¹³⁵ Venedikliler için Girit’teki hazineye aktarılan gelirlerin içerisinde en önemlileri gemiler aracılığıyla elde edilen gelirlerdi. Her bir geminin titizlikle incelenen gelirlerinin birçoğu hazineye aktarılırken bir kısmıyla Venedik tarafından atanan hizmetkârların ihtiyaçları karşılanırdı.¹³⁶

Senato ve Büyük Konsey (Maggior Consiglio) kayıtlarından elde edilen bilgilere göre katipler yani “cancellarius”lar Venedik tarafından Girit Adası’na gönderilen görevliler arasındaydı ve hazine görevlilerinden daha düşük maaş -yılda 125 hyperpyra- alıyor olsalar da Senato Misti kayıtlarında tek tek alabilecekleri ek ödenekler de belirtilmiştir. Ek ödeneklerle birlikte görevleri tüm yazılı belgelerin düzenlemesi ve korunması olan cancellariusların maaşları hazinedarların maaşlarını bir miktar aşıyor görünmektedir.¹³⁷ Girit Adası’nda görevli duka ve yardımcıları ve diğer görevliler gibi cancellariuslar da yaptıkları tüm işleri, tuttukları kayıtları hem Venedik’e rapor halinde sunmakla yükümlüydüler hem de bazı kısıtlamalara tabi tutulmuşlardı. Venedik’in önemle üzerinde durduğu kısıtlamalar diğer görevlilerde

¹³³ O’Connell, **Venice outside the Lagoon: Politics and Local Administration in Fifteenth Century**, Doktora Tezi, Northwestern University, 2002, ss.38-39.

¹³⁴ Karapidakis, s.18.

¹³⁵ ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Pilosus, 26 Temmuz 1293.

¹³⁶ ASV, **Senato Misti Registre**, 3 Şubat 1338.

¹³⁷ ASV, **Senato Misti Registre**, 26 Ekim 1335.

olduğu gibi hiçbir şekilde hediye alınmaması, buğday ticareti başta olmak üzere ticari faaliyette bulunmamalarıydı.¹³⁸

Yukarıda aktarılan Venedik’e bağlı görev tanımları, yetkileri ve tabi tutuldukları kısıtlamalar ile aldıkları maaşlarla duka ve yardımcıları, rector, capitaneus, castellaneus, camerarius ve cancellariuslar gibi Girit Adası’nda en üst düzey mevkilerde bulunan hizmetkarlar dışında en az bu pozisyonlarda bulunan kadar önemli uğraşları olan görevliler de Venedik için çalışmalarını sürdürüyordu. Bu görevliler adli makamlarda bulunan ve avukat anlamına gelen *advocatores communis*¹³⁹ ve *notaio* (noterler) idi. Girit dukaları ile rectorlar için adli faaliyetlerde bulunma amacıyla bu görevlilerin atamaları yapılmıştı. Avukatların sayıları 12 olmakla birlikte başta Venedik’teki soylular daha sonra vali tarafından seçilmişlerdi. Sayıları 17’yi bulan noterler de aynı şekilde önce Venedikli soylular sonra da vali tarafından seçilip Girit Adası’na hizmet etmek üzere gönderilirdi.¹⁴⁰ Venedik Devlet Arşivi’nde “Notai di Candia” başlığı altında Girit Adası’ndaki görevli avukat ve noterlerin yaptığı hukuki işlemler ve aldıkları kararlar bulunmaktadır. Görevleri gereği adadaki davaları inceleyip adaleti sağlayan, vasiyetname, miras gibi süreçleri takip edip sonuca bağlayan bu memurların görevleri ile ilgili bilgiler senato kayıtlarında bulunan belgelerin satır aralarına yansımıştır.¹⁴¹ Asayişten sorumlu “domini de die ve domini nocte (gece bekçisi)” gibi hizmetkârlar da Girit Adası’nda görev almıştı.¹⁴²

Venedik hâkimiyetinde Girit Adası’nda oldukça önemli rol oynayan bu idari aktörlerin zamanla aldıkları ücretler, görev tanımları ve yetkileri genişletilerek sayıları arttırılmıştır. İdari alanda görev alan Serenissima’nın bu sadık hizmetkarları başkente döndüklerinde icraatlarıyla ilgili detaylı bir rapor sunmak zorundaydılar. Senato tarafından raporlarda yer alan bilgiler dikkate alınarak adadaki gelişmelere müdahale edilip olumlu olduğu düşünülen kararlar alınırdı.

¹³⁸ ASV, **Senato Misti Registre**, 26 Ekim 1335.

¹³⁹ *Advocatores communis* olarak tanımlanan görevliler günümüzdeki avukatlara değil daha ziyade Venedik hâkimiyeti Girit Adası’nda hakimler veya mahkeme sahiplerine karşılık gelmektedir. Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.55.

¹⁴⁰ Stephen C. Margaritis, **The Colonial Administration of Venice: 1204-1669 Crete and the Ionian Islands**, Yüksek Lisans Tezi, The University of Southern California, 1958, s.20.

¹⁴¹ ASV, **SM**, 10 Mart 1390, f.61r; **Maggior Consiglio Novella** f.89v; ASV, **SM**, 16 Mayıs 1392, f.58r.

¹⁴² ASV, **Libri Commemoriali**, IV, f.162.

1.3.2. İsyancılar: Venedik'in Kolonizasyonuna Yerli Halkın Tepkisi

Tarihin hemen hemen her döneminde ekonomik buhranlar başta olmak üzere idari ve dini nedenlerle irili ufaklı pek çok isyan hareketi meydana gelmiştir. Fakat Venedik Devleti'nin Girit Adası'na yerleşme sürecinde başlayan ve neredeyse iki yüz yıl boyunca aralıklarla devam eden isyanların nedenleri tarih boyunca meydana gelen genel isyanlardan kısmen farklılık arz etmekteydi. Şöyle ki 961 yılında Bizans İmparatoru Nikephoras Phokas Girit Adası'nı Arapların elinden ikinci defa aldıktan sonra adaya on iki soylu göndermişti. "Archontopula" ve "Nobili Cretensi" olarak adlandırılan bu soylular Girit Adası'nda Venedik hâkimiyetinden sonraki süreçte Venedik'i en çok uğraştıran grubun içerisindeydi.¹⁴³ Çünkü Giritli soylular adadaki varlıklı kişilerdi. Venedik Devleti adaya hâkim olduktan sonra kendi yönetim sisteminin benzerini adada uygulama girişiminde bulunmuştu. Dolayısıyla adanın varlıklı ve söz sahibi kesimi olan Giritli soyluların çıkarları zedelenmiş, topraklarının büyük çoğunluğu ellerinden alınmıştı. Sonuç olarak Venedik hâkimiyeti Girit Adası'nda vuku bulan isyanlar Venedik'in toprak yönetiminden kaynaklanmaktaydı. Toprak yönetimi üzerine süregelen çekişme Yunanca konuşan Ortodoks Giritliler ile Latince konuşan Katolik Venedikliler arasındaydı. Belirtilmesi gereken önemli bir husus da Ortodoks Giritlilerin, Bizans İmparatorluğu tarafından Venediklilerin ellerinden kurtarılabileceklerine dair olan inançları çerçevesinde Venediklilere direnmeleri ve bu inançlarını Konstantiniyye'nin Türklerin eline geçene kadar sürdürmeleriydi.

Girit Adası'nda Venedik'in karşı karşıya kaldığı isyanların hem sayısı hem de şiddeti oldukça fazla olmakla birlikte sadece 1211-1367 yılları arasında birçoğu hemen bastırılabilen isyanların dışında on büyük isyan yaşanmıştı. Chris Moorey'in eserinde isyanlarla başa çıkmaya çalışan Venedik'in durumunu özetleyici şöyle bir ifade bulunmaktadır.¹⁴⁴ "Venediklilerin Girit'i satın alarak nasıl bir eşek arısı yuvasına girdiklerini önceden görmüş olmaları pek olası değil." Venedik birkaç yüzyıl boyunca adadaki isyanları kontrol altına alabilmek için büyük yatırımlarla adadakilere büyük yaptırımlar uygulamıştır. Mülkiyet veya daha küçük şikayetler üzerine gerçekleşen isyanlar söz konusu olduğunda Venedik Devleti isyanları bastıran liderlere kazanılan

¹⁴³ Pal Kelemen, *El Greco His Byzantine Heritage Candia, Venice, Toledo*, Macmillan, 1963, s.33.

¹⁴⁴ Moorey, s.87.

başarı karşısında cömert davranıp fazladan tımar ve ayrıcalık sunardı. Lakin isyan doğrudan Venedik yönetiminin adadaki varlığını hedef aldığında Venedik'in verdiği karşılık fazlasıyla sert oluyordu. Bu durumda Venedik yönetimi alınan önlemleri, köylerin yakılması, isyanı çıkaran ailelerinin öldürülmesi hatta isyanın başladığı tüm alanın tamamen temizlenmesine ve kapatılmasına kadar ileriye götürmekteydi.¹⁴⁵

Venedik Devleti tarafından adaya gönderilen kolonistler 1211 yılında Girit Adası'na yerleşir yerleşmez Aziz Stephanos (Agiostefanis) ismiyle bilinen ilk isyanla karşı karşıya kalmışlardı. Lasithi'de liderleri Aziz Stephanos öncülüğünde başlayan isyanda Giritli asiler Sithia ve Mirabellos kalelerini ele geçirerek adanın doğusuna doğru ilerlemeye devam ettiler.¹⁴⁶ İsyanın geniş bölgelere yayıldığı haberini alan Girit Dukası Giacomo Tiepolo, isyanı bastırmak için Archipelagos/Takımadalar Dukası Marco Sanudo'dan 30 şövalye (cavalie) mülkü karşılığında yardım talebinde bulundu.¹⁴⁷ Hatırı sayılır askeri güce sahip olan Marco Sanudo, Giacomo Tiepolo'nun yardım isteğine kayıtsız kalmadı ve isyanı bastırmak için yardım gönderdi. Marco Sanudo'nun desteğiyle asiler bertaraf edilse de liderleri Aziz Stephanos'un akıbetine dair bilgiler belirsizliğini korumaktadır. Asi Giritlilerin sebep olduğu isyan bastırılmıştı fakat Giacomo Tiepolo verdiği vaatleri yerine getirmeyi reddetmişti. Aynı şekilde Marco Sanudo da Girit Adası'nı fethetmeyi kendine amaç edinmişti. Bu amaç doğrultusunda adaya saldıran Marco Sanudo hedefine ulaşamamış ve Giacomo Tiepolo ile 1212 yılında antlaşma¹⁴⁸ imzalayarak yanında 20 Giritli soyluyla adadan ayrılmıştır.

Adada meydana gelen bir diğer isyan ise Giritli soylu ailelerden Skordiller ve Melissinosların öncülük ettiği isyandır. Bir önceki isyan hareketinden daha ciddi boyutta olan bu ayaklanma Resmo bölgesinde Apano Syvritos (Yukarı Syvritos) ile Kato Syvritos'ta (Aşağı Syvritos) çıkmıştır. Bu nedenle bazı kaynaklarda bu isyan İki Syvritos İsyanı olarak adlandırılır. Kısa sürede neredeyse adanın batı kısmının tümüne yayılan isyanın ortaya çıkış sebebi ise Resmo bölgesinin Venedik tarafından atanan

¹⁴⁵ Moorey, s.87.

¹⁴⁶ Andrea Dandolo, **Ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta: aa.46-1280 d.C.**, Zanichelli. Muratori L.A. Bologna, 1958, s.285.

¹⁴⁷ John Wilhelm Zinkesein, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt: 4, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s.413.

¹⁴⁸ Antlaşmanın içeriğinde daha ziyade Marco Sanudo lehine maddeler bulunmaktadır. Bu maddelerden bazıları şöyledir: Karşılıklı esir değişimi, Sanudo'ya para ödemesi, ek olarak adadaki bölgelerden buğday ve arpa verilmesi vb. şeklindedir. Fotheringham, s.97.

castellaneusu Petros Philicanevos'un yağmacı davranışlarıyla birlikte Skordil ailesine ait at, sığır ve otlakları çalmasıydı.¹⁴⁹ Theodorakis'e göre dönemin Girit Dukası olan Paolo Querini isyanı bastırmakta ya isteksizdi ya da bunu başaramamıştı.¹⁵⁰ Sonuçta isyanı bastırma konusunda başarısız görünen Paolo Querini'den sonra dükalık görevine Domenico Delphino atanarak asilerle 13 Eylül 1219 tarihinde bir antlaşma imzalanması sağlanmıştır. Ayaklanmanın liderlerine birtakım ayrıcalıklarla birlikte toprakları geri verildi. Bu isyanın önemi ilk defa Giritli köylülerini rahatsız eden Venediklilerin cezalandırılması ve Giritli archontlara Venediklilerin sahip olduğu ayrıcalıkların verilmesidir. Venediklilerin cezalandırılmasıyla Giritli archontlar Venedik'e bağlılık yemini ettiler.¹⁵¹

Venedikliler taviz verdikleri isyanı bastırdıklarını düşünerek 1222 yılında Girit Adası'na bir grup daha yerleşimci getirmişlerdir. Fakat bu yeni grubun adaya gelip yerleşmesiyle Venedik Devleti yeni sorunlarla karşılaşmıştır. Sorunların başında Theodoros Melissenos ve Mikhael Melissenos'un önderi oldukları yeni bir isyan geliyordu. Sadece Melissenosların dahil olduğu isyan hareketi Venedikliler tarafından 1223 yılında Girit yerlilerine toprak verilmesi karşılığında kısmen sona erdirilmiştir.¹⁵² Venedik yönetimi isyanları kendi uyguladığı sistemle bastırdığını düşünmüş olsa da Girit halkı Venedik yönetime boyun eğecek gibi görünmüyordu. Nitekim 1228 yılında başrolünde yine Skordiller ve Melissenosların bulunduğu yeni bir isyan hareketi yaşanmıştır. İsyan, Giritli yöneticilerin dini anlamda (Ortodoksluk bağı) kendilerini bağlı hissettikleri İznik İmparatorluğu ile Girit arasında iş birliğinin sağlanması yönündeki çabalarının sonucunda ortaya çıkmıştır.¹⁵³ İznik İmparatorluğu'nun 33 savaş gemisi destek vermesiyle Resmo, Castel Nuovo ve Milopotamos ele geçirilmiştir.¹⁵⁴ Görüldüğü üzere İznik İmparatoru III. Ioannes Vatatzes'in destek

¹⁴⁹ Detorakis, s.154; Maltezou, s.118.

¹⁵⁰ Detorakis, s.154; Zinkesein, s.415.

¹⁵¹ Thiriet, s.132.

¹⁵² Zinkesein, s.415; Detorakis, s.155.

¹⁵³ Morris, s.130; İznik İmparatorluğu için ayrıntılı bkz. Michael Angold, **A Byzantine Government in Exile Government and Society under Laskarids of Nicaea**, Oxford University Press, 1975.

¹⁵⁴ "I ribelli allora si rivolsero a Giovanni Vatatzes, che inviò a Creta una flotta di 33 navi sotto il comando del Megaduka." (Asiler, Megadük komutasında Girit'e 33 gemiden oluşan bir donanma gönderen Ioannes Vatatzes'e başvurdular.) Silvano Borsari, **Il Dominio Veneziano a Creta nel XIII Secolo**, Fausto Fiorentino Editore, Napoli, 1963, s.41.

verdiği bu isyan önceki isyanlardan çok daha ciddiydi.¹⁵⁵ Venedik donanması karşısında daha fazla direnme gücü gösteremeyen İznik donanmasının desteği zamanla azalsa da adadaki isyan, yerliler tarafından bir süre daha devam ettirilmiş ve nihayetinde bir antlaşma ile sona erdirilmiştir. 1233, 1234 ve 1235 yıllarında Kandiye Dukası Bartholomeo, isyanın liderleri Nicholas Demonoyannis ve Mikhael Melissenos’u antlaşma yapmaya ikna etmiştir. Toprakları ve birtakım ayrıcalıkları güvence altına alınan liderler Venedik Devleti’ne bağlılık sözü vermiştir.¹⁵⁶ İki Syvritos olarak bilinen topraklarda başlayan Skordiller ve Melissenosların önderi oldukları isyanın ardından yine tarihe “İki Syvritos” şeklinde geçen bir antlaşma yapılmıştır. Antlaşmanın beşinci maddesi Syvritos bölgesindeki tüm toprakların bir önceki duka döneminde düzenlenen haliyle kalması ve bu şekliyle devamına karar verilmesiyle önem arz etmekteydi.¹⁵⁷

1261 yılına kadar geçen sürede Venedik yönetimi Giritlileri kontrol ederek adada bir sükûnet döneminin zeminini hazırlamayı başarmıştır. Venedik Cumhuriyeti bu sükûnet döneminde adaya yeni kolonistlerin gönderimi için hazırlıkları yaptı. 1252 yılına gelindiğinde yeni kolonistler adaya gönderilmişti. Venediklilerin herhangi bir isyan hareketi olmadan geçen barış dönemi boyunca adadaki en önemli icraatlarından biri Hanya şehrini yeniden inşa edip güçlendirmeleridir.¹⁵⁸ Bölge toprakları, bir kısmı yerleşimcilere bir kısmı devlet mülküne ait olan bölge doksan malikaneye bölünmüştü. Fakat Venedikli yöneticilerin tüm çabalarına rağmen Venedikli yerleşimci sayısı yerli halkın sayısına göre düşük oranda kalıyordu. Hatta o dönem Hanya şehri için “quasi tota vacua” (neredeyse boş) denilebilirdi.¹⁵⁹ Hanya şehrini yeniden inşa süreci sırasında Girit’teki sükûneti bozacak bir olay meydana gelmiştir ki o da Bizans İmparatorluğu’nun başkentinin Latin egemenliğinden çıkmasıdır.

Bilindiği üzere 1204 yılında gerçekleşen IV. Haçlı Seferi ile Bizans İmparatorluğu’nun başkenti olan Konstantinopolis Latinler tarafından işgal edilmişti ve 1204-1261 yılları arasında Latinlerin egemenliğinde kalmıştı. 1261 yılının ağustos

¹⁵⁵ Andrea Dandolo, s. 292; Laurentis de Monacis, s. 156; Heyd, s.306; Thiriet, s.98; Nicola di Cosmo- Lorenzo Pubblici, **Venezia e i Mongoli Commercio e diplomazia sulle vie delle seta nel medioevo**, Viella, 2022, s.39; Maltezou, s.116.

¹⁵⁶ Detorakis, s.156; Maltezou, s.117.

¹⁵⁷ Maltezou, ss.119-120; Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, ss.60-61.

¹⁵⁸ Andrea Dandolo, **Chronica**, s.304.

¹⁵⁹ Maltezou, s.120.

ayında Bizans İmparatorluğu eski başkentine tekrar kavuşunca dini anlamda Bizans'a bağlı olan Girit halkının umutları da tekrar yeşermişti.¹⁶⁰ Görünüşe göre Bizans İmparatoru VIII. Mikhael Palaiologos da Girit halkı ile aynı arzuyu yüreğinde taşıyordu. IV. Haçlı Seferi ile kaybedilen yerleri -bu yerler içinde Girit Adası da bulunuyordu- tekrar Bizans hâkimiyetine almak için büyük çaba sarf ediyordu. Bu doğrultuda Bizans İmparatoru Giritli archontlara Venedik yönetimine karşı ayaklanmaları yönünde mektup göndermiştir. Halihazırda Venedik yönetimini dolayısıyla Katolik Hristiyan yönetimini istemeyen Girit halkı ile özellikle soylu ailelerden Skordiller, Melissenoslar ve Khortatzislerin önderliğinde bir isyan çıkmıştır. Diğer isyanlara göre daha milliyetçi niteliğe sahip bu isyan dört yıl sürmüştür. Bizans İmparatoru VIII. Mikhael Palaiologos'un diplomatik desteklerinin askeri yardımlarla desteklenmediği bu isyan 1265 yılında imzalanan bir antlaşmayla sona ermiştir.¹⁶¹ İsyanın Girit halkında yarattığı belki de en büyük hayal kırıklığı Bizans İmparatoru'nun Girit Adası'ndaki Venedik hâkimiyetini resmen tanımasıydı.

Başarısızlıkla sonuçlanan bu isyanın ardından ne Girit halkının Venedik yönetiminden kurtulma isteği ne de Bizans ile yeniden birleşme umudu sona ermedi ve bu durumda yeni isyanlar kaçınılmazdı. 1262 yılında başlayan isyandan tam 10 yıl sonra 1272'de bu defa Resmolu kardeşler Georgios ve Theodoros Khortatzis'in önderlik ettiği bir isyan hareketi patlak vermiştir.¹⁶² Bu isyan Georgios Khortatzis'in Venedik yanlısı bir Giritliyi öldürmesi üzerine başlamış ve kısa sürede Venedik'e karşı isyan yayılmıştır.¹⁶³ Asiler adanın çoğu yerinde yangınlar çıkarmışlar ve Pirgiotissa yöresindeki boğazları ve Xilodema'da bulunan geçitleri ele geçirmişlerdir. Venedik tarafından atanan Girit Dukası Marino Geno her ne kadar isyanı bastırmaya çalışsa da başarısızlığa uğramış ve isyan sonucunda hem Giritli hem de Venedikli olmak üzere her iki halktan pek çok kişi öldürülmüştür.¹⁶⁴ Duka, dukanın yardımcılarında biri ve Venedikli soylulardan bazıları ölenler arasındaydı. Venedik anakarasından Girit Adası'ndaki Venedikli soylulara destek amacıyla gönderilen takviye kuvvetlerle isyan

¹⁶⁰ Michael Angold, **Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261) A Byzantine Government in Exile**, Oxford University Press, 1975, s.81.

¹⁶¹ Moorey, s.88.

¹⁶² Muratori L.A, **Laurentii de Monacis Chronicon Rebus Venetis**, Venetiis, 1758, s.160.

¹⁶³ Adada meydana gelen isyanların çoğunun sebebi Venedik yönetiminin ada halkı tarafından benimsenmemesiydi. Theocharis Detorakis de eserinde 1272 yılında başlayan isyanın Venediklilerin baskıcı ve keyfi yönetiminden kaynaklandığını belirtmiştir. Detorakis, ss.157-158.

¹⁶⁴ Laurentis de Monacis, s.160; Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.64.

1278 yılında bastırılmıştır. Duka Marino Gradonico tarafından yenilgiye uğratılan Khortatzis kardeşler ve isyana katılan birçok Girit soylusu Venedik yönetimi tarafından suçlu ilan edildikleri için çareyi adadan kaçmakta buldular.¹⁶⁵

Khortatzis İsyanı'nı takip eden birkaç yıl sonra adada bir isyan daha meydana gelmiştir. Bu isyanın baş mimarı Girit Adası'nda dönemin en ünlü ailesi Kallergislerden, Aleksios Kallergis'ten başkası değildi. Aleksios Kallergis, Bizans İmparatoru Nikephoras Phokas'ın soyundan geliyordu. Güçlü bir Bizans geçmişi olan Giritli beylerden Aleksios Kallergis'in 1282 yılında Venedik yönetimine karşı başlattığı bu hareket Girit aristokrasisinin hiç şüphesiz en önemli isyan girişimlerinden biriydi ve ileriki yıllarda bu isyanın ada halkı için önemli yansımaları olacaktı.¹⁶⁶ Aleksios Kallergis daha önce meydana gelen iki isyanda iki taraflı bir politika benimseyerek hem Venedik yönetimini hem de isyan çıkaran Giritli asileri desteklemişti.¹⁶⁷ Desteklerinden ötürü Venedik Devleti tarafından geniş araziler elde etmiş ve onurlandırılmıştı. İki taraflı siyaseti sayesinde Aleksios Kallergis hem Giritliler hem de Venedikliler tarafından saygı duyulan *arhon*lardan biri olarak geniş mülklere sahip olmuştu.

Aleksios Kallergis, Khortatzis İsyanı'nda Venediklilere verdiği desteğin karşılığı olarak Venedikliler tarafından birtakım vaatler almıştı.¹⁶⁸ Fakat Venedik Devleti verdiği yükümlülükleri yerine getirmeyip Aleksios Kallergis ile olan antlaşmalarına uygun davranmamış ve kendisine vaat ettiği toprağı vermemiştir. 1282 yılında başlayan bu isyan neredeyse 17 yıl sürmüş ve 1299 yılında sona ermiştir. Ada içinde çok çabuk yayılan Milopotamos merkezli isyana Kallergis ailesinin kışkırtmalarıyla Gavalades, Vlastos, Varouchon gibi pek çok soylu ailenin yanında din adamları da katılmıştır.¹⁶⁹ Venedik yönetimi isyanın başlangıcında isyan alevlenmeden sert önlemlerle asileri durdurmaya çalışmıştı. Fakat asiler bazen şaşırtmalarla bazen de pusularla Venedik savunmasının kuvvetini tükettiler. Asiler tarihe gerilla taktiği (vur-kaç)¹⁷⁰ olarak geçen bir savunma anlayışıyla Venediklileri Batı Girit'ten çıkarmayı

¹⁶⁵ Maltezou, s.120; Detorakis, s.158.

¹⁶⁶ Moorey, s.88.

¹⁶⁷ Laurentis de Monacis, ss.161-162.

¹⁶⁸ Venedik Devleti ile yaptığı iş birliği sonucunda kendisine toprak mülklerinin yanı sıra bir de en iyi Giritli anlamına gelen "cretarch" unvanı da verilmişti. Detorakis, s.159.

¹⁶⁹ Maltezou, s.122; Detorakis, ss.159-160.

¹⁷⁰ Gerilla sözcüğü İspanyolca küçük savaş anlamına gelmekle birlikte gerilla bir tür düzensiz savaşı ifade etmektedir. Aynı zamanda silahlı siviller veya küçük bir savaşçı grubunun geleneksel bir

başarmışlardı. Kesin bir galibiyetin olmadığı, Venedik gücünün nispeten tükendiği isyan sırasında bir de Venedik'in ezeli rakibi Cenevizlilerin Venedik'e ait liman ve adalara saldırısı gündemdeydi. 1294 yılında patlak veren Venedik-Ceneviz savaşı sırasında Venedik yönetimi Girit Adası ile tam anlamıyla ilgilenememiştir. Venedik'in içinde bulunduğu bu krizi fırsata çevirmek isteyen Bizans İmparatoru II. Andronikos Palaiologos (1282-1328) hemen Girit Adası'na haber göndererek ayaklanmaya devam etmelerini istemişti.¹⁷¹ Giritli soylu beylerin büyük çoğunluğu Ceneviz'in de müdahalesiyle Venedik yönetiminden kurtulabileceklerini düşünmeye başlamışlardı. Ceneviz, Venedik'e karşı mücadelesinde bir yandan da Aleksios Kallergis'ten destek istemişti. Fakat Aleksios Kallergis Ceneviz'e destek vermeyi reddetmişti ve bu nedenle Giritli yoldaşları tarafından Venedik yanlısı olarak suçlanmıştı. Aleksios Kallergis'in yanlı tutumuyla hayal kırıklığına uğrayan Giritli beyler Bizans İmparatorluğu ile birliğin sağlanamayacağını ve Venedik yönetiminden kurtulamayacaklarının farkına vararak taktik değiştirmişlerdir. Venedik yönetiminden kendilerine ayrıcalıklarının verilmesi konusunda anlaşmaya varacakları bir görüşme talep ettiler. Venediklilerle yapılan gizli ve sancılı bir dizi müzakere sonucunda 4 Nisan 1299 tarihinde bir antlaşma imzalanmıştır.¹⁷²

Yukarıdaki satırlarda da ifade edildiği gibi bu isyan, adada yaşanan sonraki gelişmeler üzerinde büyük bir öneme sahip olacaktı. Zira isyanın sonucunda Girit Dukası Michael Vitale tarafından imzalanan ve Venedik Cumhuriyeti tarafından onaylanan bu antlaşmayla ilk defa Girit halkına tanınan haklar kalıcı ve kapsamlı olarak düzenlenmişti. Girit halkından ziyade asıl hak sahibi Aleksios Kallergis idi. 33 maddeden oluşan ve tarihe "Pax Alexii Callergi" olarak da geçen antlaşma hem Aleksios Kallergis'in hem de asilerin haklarının tanındığı maddeler içermektedir. Asilerin gerek barış zamanlarında gerekse de savaş sırasında işlemiş oldukları tüm

orduya sıkıntı yaratmak için baskın, pusu ve sürpriz unsuru sayılabilecek taktikler kullandığı çatışmaları tanımlamak için kullanılmaktadır. Edna Sussman-Solomon Ebere, "All's Fair in Love and War- Or is It? Reflections on Ethical Standarts for Counsel in International Arbitraiton", **The American Review of International Arbitration (ARIA)**, 22/4(2011), (611-623) s.612; Söz konusu taktikte önemli olan neden savaştıkları değil, nasıl savaştıklarıdır. Bu sayede yetersiz güç ve kuvvetlerine rağmen hayatta kalabilir ve bazen de galip gelebilirler. Preet Singh Oberoi, "Understanding Guerrilla Tactics in International Arbitration", **Christ University Law Journal**, 3/2(2014), (69-84), s.73.

¹⁷¹ Nicol, **Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453**, s.136.

¹⁷² Laurentis de Monacis, s.163.

suçlara genel bir af getirilmiştir.¹⁷³ Antlaşmaya göre Stroumbula'nın batısındaki topraklar Aleksios Kallergis'e tımar olarak verilerek kendisinin isyandan önceki hâkim konumu yenilendi.¹⁷⁴ Ayrıca bu antlaşmada ilk defa kilise ve din adamlarına atıfta bulunulmuştur. Kandiye'nin batısında bulunan Ortodoks manastırlarının kontrolü Aleksios Kallergis'e bırakılmış ve bölgedeki tüm Latin manastırlarından gelir elde etmesine imkân verilmiştir. Feodal beylere ayrıcalık verme, onları onurlandırma ve savaş atları besleme gibi haklar da kendisine verilmiştir. İsyan sırasında Aleksios Kallergis'in kurduğu mahkemelerin kararlarının olduğu gibi teyidi kabul edildi. Bu anlaşmanın belki de Venedik ve Girit halkı arasındaki ilişkileri kapsamında en önemli maddesi Venedik yönetiminin Giritliler ile Venedikliler arasındaki evliliklere onayıyla birlikte Aleksios Kallergis'e Ortodoks piskoposluğunu kurma yetkisinin verilmesiydi.¹⁷⁵ Aleksios Kallergis'e tanınan imtiyazlar dışında isyanı destekleyen yüz kölenin serbest bırakılması konusunda da başarı sağlanmıştı. Asilerin ödenmemiş daha önceki borçları için vergi muafiyeti getirilerek ödemeleri kolaylaştırılmıştı.¹⁷⁶

Antlaşmanın sonuçlarını değerlendirmek gerekirse halihazırda her isyanda Venedik yanlısı tutum sergileyen Aleksios Kallergis, Girit Ortodoks nüfusunun lideri olarak konumunu sağlama almasının yanında muazzam bir güce de ulaşmış oluyordu. Bu süreçten sonra Aleksios Kallergis ve ailesi Venedik Cumhuriyeti'ne ettiği bağlılık yeminine sadık kalmıştır. Hatta Kallergis ailesinin adı Venedik Cumhuriyeti tarafından Venedik soylularının adının yazıldığı *Libro d'Oro* (Altın Kitap)'da kayıtlıydı ki bu Giritli bir soylu için eşsiz bir ayrıcalıktı.¹⁷⁷ Antlaşmanın bir diğer önemi ise Venedik'in Girit Adası üzerinde egemenliğini sağlamak amacıyla kurduğu tımar sisteminin ada halkı için faydalı olmadığına anlaşıldığı idi. Bununla birlikte Venedik'le imzalanan bu antlaşma Girit soyluları, din adamları ve Venedikli soylular için faydalı idi. Aleksios Kallergis ve isyana katılan diğer asiler kendilerine tanınan haklar karşılığında Venedik'e sadık kalacaklarını belirtip verdikleri bağlılık yeminlerini yenilemişlerdir.

Venedik yönetimi Girit halkına tanıdığı ayrıcalıklarla onları ancak 1319 yılına kadar idare edebilmişti. 1319 yılında bu defa isyanın merkezi Sphakia idi. Sphakia

¹⁷³ ASV, *Liber Pactorum IV*, f.310; Kaymakçı, *Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)*, s.66.

¹⁷⁴ ASV, *Liber Pactorum IV*, f.310.

¹⁷⁵ ASV, *Senato Misti Registre*, 27 Ağustos 1342.

¹⁷⁶ Detorakis, ss.161-162.

¹⁷⁷ Moorey, s.89.

bölgesinde çıkan isyanın nedeni ise diğer isyanlardan oldukça farklıydı. Venedik tarafından Girit Adası'na atanan bir garnizon komutanı, adanın diğer önemli ailelerinden biri olan bir Skordilis ailesinin kızına saldırmıştır. Skordilli aile ve yakınları tarafından garnizon komutanı ve adamları öldürülmüş ve böylece isyanın fitili ateşlenmiştir. Fakat bu neden isyanın görünen yüzüydü. İsyanın görünmeyen kısmında Venedikli vergi tahsildarlarının, memurların suiistimalleri ve keyfi uygulamaları büyük rol oynamaktaydı.¹⁷⁸ Girit'in batısından pek çok Girit halkı Sphakialıların yardımına koştu. Aleksios Kallergis Venedikliler adına arabuluculuk yaparak isyanı yatıştırırsa da aynı yıl Varouchis ile Vlastos ailelerinin önderlik ettiği iki küçük isyan daha gerçekleşmiş ve bu isyanlar da Aleksios Kallergis'in müdahalesiyle sonuçsuz kalmıştır.¹⁷⁹

Adaya yeni atanan Duka Vlasio Zeno'nun Girit kıyılarına akınlarda bulunan korsanları püskürtmek, Venedik kadirgalarının yapımı ve tamiri için halka ağır vergiler yüklemesi Sphakia İsyanı'ndan sonra bir süre harekete geçmeyen Girit halkının sabrını tekrar taşırırmıştı. Ağır vergiler altında ezilen Girit halkı 1333 yılında Margarites kasabasında toplanıp yeni vergilere karşı çıkarak tepkisini göstermiştir.¹⁸⁰ İsyana kısa sürede Sphakia, Selinos ve Kissamos topraklarına doğru yayılarak genişlemiştir. Adı geçen bölgelerde isyanı yürütenler arasında Bardas Kallergis, Kissamos'tan Nikolaos Prikosiridis ve 3 Syropoulos kardeşler bulunuyordu. İsyana bir yıl sonra başarısızlıkla sonuçlanmış ve isyanın liderleri öldürülmüştür. Henüz Margarit İsyanı'nın izleri silinmeden 1341 yılında Aleksios Kallergis'in yeğeni Leo Kallergis, Venedik yanlısı olmayan Kallergis ailesinin birkaç üyesi ve Psaromelingos ailesinin birleşerek çıkardığı isyanla Venedik yönetimi bir kez daha yeni bir krizle uğraşmak durumunda kaldı. Venedik yanlısı olan Kallergis ailesinin birkaç üyesi, Leo Kallergis'in tutuklanması için yoğun çaba harcamış ve neticede Leo Kallergis öldürülmüştür.¹⁸¹ Leo Kallergis'in ölümüyle isyan sona ermemiş, aksine isyanın şiddeti ciddi boyutlara ulaşmıştır. Psaromelingos ailesi ve Leo Kallergis'in kayınpederi olduğu düşünülen Kapsokalyvas intikam alma düşüncesiyle Sphakia çevresindeki dağlara yerleşip Apo

¹⁷⁸ Maltezou, s.124; Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.68.

¹⁷⁹ Detorakis, ss.163.

¹⁸⁰ Laurentis de Monacis, s.164; Charalambos Gasparis, "I Kritiki Epanastasi tou 1333", **Kritika Xronika**, 2012, s.80.

¹⁸¹ Laurentis de Monacis, s.168.

Syvritos ve Kato Syvritos bölgelerini kontrol altına almayı başararak Milopotamos yakınındaki Kastelli'yi kuşattılar. Bunun üzerine isyan Kandiye Dukası tarafından asilere hazırlanan tuzak sonucunda başarısız olmuş ve asilerin birkaçı öldürülmüştür. Kalanların bir kısmı da ya Venedik'e gönderilip ölüme terk edilmiştir ya da hapishaneye atılmıştır.¹⁸²

Venedik'in Girit Adası'nda karşılaştığı isyan hareketleri bitmek bilmiyordu. Diğer bir ifadeyle Giritlilerin Venedik otoritesine karşı isyankâr eylemleri bitmiyordu. 1363 yılına kadar adada gerçekleşen isyan hareketleri Giritli soylular ve ağır vergi yükü altında ezilen Girit halkı tarafından başlatılmıştı. Fakat 1363-1364 arasında meydana gelen Aziz Titus İsyanı diğerlerinden oldukça farklıydı. Zira bu isyan Girit'in Venedikli soylularının katıldığı bir isyan hareketi olarak dikkati çekmekteydi. Kısmen kültürel asimilasyona uğrayan Girit'in yerleşik Venediklilerinden olan Gradenigo ve Venier adlı iki büyük ve soylu ailelerin başını çektiği liderler Venedik tarafından Kandiye limanını onarmaya yönelik alınan yüksek vergi kararlarından memnun olmayıp ayaklanmışlardı.¹⁸³ Uygulanmaya konulan yeni vergi, Venedik feodal beyleri, tahmin edilmesi güç bir şekilde Giritli Kallergisler ile birleştirmişti. Girit Adası'nda adeta “devlet içinde devlet” örneğiyle bağımsız bir hükümet kurarak Venedik'in adadaki egemenliğini sarstılar.

9 Ağustos 1363 tarihinde isyan açık bir şekilde başladı. Kandiye Dukası Leonardo Dandolo asileri mülklerine el koymak ve ölümle tehdit ederek isyanı bastırmayı düşünmekle belli ki yanılmıştı. Çünkü asiler Kandiye Dukası ve iki yardımcısını tutuklayarak adada bir cumhuriyet ilan etmişlerdi. Asiler tarafından Aziz Titus Cumhuriyeti'nin ilan edildiği adada bayraklarla beraber yönetim de hemen değiştirilmişti.¹⁸⁴ Yeni hükümete başkanlık etmesi için “Guvernator et Rector” unvanıyla Marcus Gradenigo seçildi. İsyanı yürüten Venedikli feodal beyler ile Giritli soylular, Ortodoks ve Katolik kiliselerinde iki tarafa da eşit imkanlar sunmuşlardı. Adada yaşanan ilginç gelişmelerden bir tanesi de Katolik Venediklilerin bir kısmının Ortodoksluğa geçmesidir. Bu gelişmelerle Venedik Devleti'nin adayı aldıktan sonra adadaki tüm kurumlara Katolikleri yerleştirme politikasının Aziz Titus İsyanı sonucunda başarısızlığa uğradığını söylemek yanlış olmayacaktır.

¹⁸² ASV, *Senato Misti Registre*, 15 Şubat 1336.

¹⁸³ Detorakis, s.165.

¹⁸⁴ Laurentius de Monacis, ss.173-175.

Venedik yönetimi, adadaki Venedikli yerleşimcilerin ve Giritlilerin karşılıklı etkileşimleri ve çıkarları nedeniyle aralarındaki ittifaktan rahatsızlık duymuştur. Bu durumu barışçıl yollarla çözemeyeceğinin bilincine vardığında konuyu Papa V. Urbanus'a ve batıdaki müttefiklerine nakletmiştir. Venedik Devleti'ne göre isyan hareketi hain bir eylemdi ve bu eylemin derhal bastırılması gerekiyordu. Venedik Devleti bir yandan adadaki isyanı nasıl durduracağına yönelik faaliyetlerde bulunurken bir yandan da topladığı İtalyan paralı askerlerle birlikte 33 kadirgayı ve 12 nakliye gemisini Girit'e gönderdi.¹⁸⁵ Venedik Devleti, Papa, Kıbrıs, Macaristan, Sicilya, Kudüs, Rodos'taki şövalyelerinin başından ve hatta ezeli rakibi Ceneviz'den de destek almıştır.¹⁸⁶ 7 Mayıs 1364 tarihinde Kandiye'ye ulaşan Venedik donanması Kandiye'nin batısında bulunan Frascia Körfezi'ne yanaştı. Venedikli kronik yazarı Giorfio Dolfin eserinde Venediklilerin askeri hazırlıklarını şu şekilde aktarmaktadır:

*Venedik Cumhuriyeti, Girit'teki isyan haberini ve elçilerin göndermiş olduğu mesajlara yanıt verilmediğini duyunca hemen Venedik'ten çıkan tüm kadirga ve gemilerin Donanma Kaptanı olarak Domenico Michiel'i atadı. O sırada Michiel, Körfez kaptanıydı ve mümkün olduğunca çok silahlı asker topladı. Aynı zamanda Verona'dan Luchin dal Vermo'yu çağırdı ve ona da mümkün olduğunca asker toplamasını emretti. Luchin dal Vermo, 13 Mart 1364'te Venedik'e geldi ve büyük bir onur ve zaferle karşılandı*¹⁸⁷

Venedik donanması hız kesmeden isyanı bastırmak için asillerle çatışmaya girdi. Kısa bir süre sonra asilerin isyanı bastırıldı ve Venedik Devleti tekrar adada otoriteyi sağladı. Aziz Titus bayrağı indirilerek adada tekrar Aziz Marcus bayrağı dalgalandı. Başkent'te alınan en katı emirleri uygulamak üzere adaya provveditoreler gönderildi. İsyanın sonuçları asiler için oldukça ağır olmuştu. “Proditors rebelles (hain isyancılar)” olarak adlandırılan isyanın önde gelen liderleri idam edilmişti.¹⁸⁸ Kalanların çoğunun mülklerine el konulmuştu. Venedikli yerleşimci isyancılar ise kendilerine tanınan daha

¹⁸⁵ Moorey, s.242.

¹⁸⁶ Moorey, s.90.

¹⁸⁷ “Et habiando habuto la Signoria tal novella dela rebellion de Candia et che li ditti non haveano voluto dar risposta a li ambasciatori mandadi da la dogal Signoria, subito feceno Capitano Zeneral de tutte le gallie e nave e navillie che uscivano de Venetia e che erano insidi missier Domenego Michiel, el qual era Capitano del Colfo et fece soldar quanta zente d'arme fu possibile e mando subito per missier Luchin dal Vermo da Verona et fecelo assoldar quanta zente d'arme fu possibile et arrivo el ditto in Venecia a di XIII marzo 1364, el qualcun grandissimo honor e triumpho.” Giorgio Dolfin, **Cronicha dela Nobil Città de Venetia et dela sua Provintia et Destretto Origini 1458**, a cura di Angela Caracciolo Arico, Centro di Studi Medievali e Rinascimentali, Venezia, 2007, s.45.

¹⁸⁸ Maltezou, s.125.

önceki imtiyazları ellerinden alındıktan sonra aileleriyle birlikte başkente gönderilmişlerdi.¹⁸⁹

Gradenigo ve Venier ailelerinin bazı üyeleri ve Venedikli yerleşimcilerin bazıları Venedik saldırılarından kaçmayı başarmışlardı. Henüz isyan tam anlamıyla bastırılmamış ve isyancı liderlerin tasviyeleri devam ederken Venedikli feodal beyler ile Kallergis Ailesi başka isyan planlamakla meşguldüler. Yeniden milli duygularla yaratılan bir isyan söz konusuydu.¹⁹⁰ İsyanın amacı Bizans İmparatorluğu ile yeniden birleşmekti. Bu isyanın başlangıcıyla Venedik'in adaya hâkimiyeti üzerinden yaklaşık 160 yıl geçmesine rağmen Girit halkının Bizans İmparatorluğu ile birleşme umudu tükenmemişti. Bizans İmparatoru V. Ioannes Palaiologos, Atina Piskoposu Anthimos'u Girit kilisesinin başına geçmesi ve isyana katkı sunması amacıyla Girit Adası'na taşınmaya ikna ederek isyana açık bir şekilde destek vermiştir. İsyan Batı Girit'te başlamış ve diğer isyanlardan birkaçı gibi kısa sürede adanın tamamına yayılmıştır.¹⁹¹ Şehirlere saldırmak için herhangi bir savaş girişimi yoktu. Sadece sürekli taciz ve gerilla taktiği ile hareket edilmiştir. Mirabellos, Milopotamos, Ierapetra gibi bölgelerde de isyancılara verilen destek büyümüştür. Venedik Cumhuriyeti Papa'yı Girit'teki isyan hareketini bir haçlı seferi olarak ilan etmesi için yoğun çaba harcamıştır. Dolayısıyla isyanı önlemeye yönelik harekatta yer alan tüm askerlerin günahı bağışlanmış olacaktı. Sınırsız kaynaklara, denizlerin ve limanların kontrolüne hâkim olan Venedik Devleti adadaki isyan bölgelerini fiilen kuşatmıştır. 1365 yılında isyancıların karşı karşıya kaldığı erzak kıtlığı onları açlığa mahkûm etmiştir. Malzeme kıtlığından dolayı moralleri bozulan isyancılar az bir süre dayanabildiler. Asi liderler Venedik Devleti tarafından tek tek yakalanıp idam edilmiştir. Adanın doğu bölgeleri Venedik'e bağlılıklarını ilan etti. Sphakia'da Kallergis kardeşlerin isyanı 1367 yılının başına kadar sürse de isyan Venedik tarafından nihayetinde bastırılmıştır. İsyanın sonunda Kallergis ailesi tutuklandı. Titus Venier ise adadan kaçtı. Geride kalan tüm asiler Venedikli yöneticiler tarafından işkence edilerek öldürüldüler. Girit'e isyanı desteklemekle görevli gelen Atina Piskoposu Anthimos hapishanede öldü veya öldürüldü. Asilerin sığındığı Lassithi, Sphakia ve Milopotamos bölgeleri boşaltıldı ve

¹⁸⁹ Detorakis, s.168.

¹⁹⁰ Detorakis, s.169.

¹⁹¹ Zinkesein, s.431.

burada yaklaşık yüz yıl boyunca ne insanların yerleşmesine ne de hayvanların otlatılmasına izin verilmedi.¹⁹²

Venedik Cumhuriyeti Girit Adası'nda uygulamaya koyduğu toprak sistemiyle yerel halkın bazı haklarını görmezden gelmiştir. Girit halkının ikinci plana atıldığı adada Venedik yönetimine karşı isyan hareketleri hiç eksik olmadı. İsyanların birçok sebebi olmakla beraber büyük isyanlar daha ziyade Venedik'in adada yerleştirmeye çalıştığı toprak sistemi ile Venedik tarafından atanan görevlilerin uyguladığı ağır vergiler ve yağmacı tavırlarından dolayı vuku bulmuştur. Ağır vergi yükü altında ezilen Girit halkının isyan çıkarmasının bir sebebi de dini anlamda kendilerini bağlı hissettikleri Bizans İmparatorluğu ile tekrar birleşme umutlarını hiçbir zaman kaybetmemeleridir. 1367 yılına kadar meydana gelen isyanlara karşı Venedik'in tutumu oldukça sertti. Venedik Devleti adada meydana gelen isyanlara karşı önlem almakta zorlandığı noktalarda ise müttefiklerinden destek almıştır. Venedik'in isyanlarla mücadelesinde dikkati çeken bir husus bulunmaktadır ki o da Venedik Devleti'nin isyanları bastırırken Giritli isyankarlara karşı tutumunun oldukça acımasız buna karşın Venedikli yerleşimci asilere daha ılımlı davranmış olmasıdır. Ulaşılabilen kaynaklarda 1367 yılından Konstantinopolis'in kaybına kadar Venedikliler ile Girit halkı arasında "açık bir savaş (guerra publica occurente)" sayılabilecek herhangi bir hareketin izine rastlanılmamıştır. Konstantinopolis'in kaybindan sonra zaman zaman adada isyanlar gerçekleşmiştir ve bu isyan hareketleri sonraki bölümlerde yeri geldikçe detaylandırılacaktır.

1.3.3. 1204-1453 Yılları Arasında Venedik Devleti'nin Girit Adası Aracılığıyla Yürüttüğü İlişkilere Genel Bakış

Venedik Cumhuriyeti XIII. yüzyıl başlarından itibaren isyanlarla baş etmeye çalışırken bir yanda da ezeli ve olası rakiplerine karşı siyasi, ticari, diplomatik ve ekonomik bir mücadele içindeydi. Venedik Devleti kurulduğu yıllardan itibaren Bizans İmparatorluğu ve 1204-1453 yılları arasında da Ceneviz Devleti ile yoğun siyasi ve ticari etkileşim halindeydi. VIII. ve IX. yüzyıllarda bağımsızlığını kazanan Venedik

¹⁹² Moorey, s.91; Maltezou, s.125; Detorakis, ss.169-170; Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, ss.74-75.

Cumhuriyet, 1204 yılına kadar Bizans'tan aldığı imtiyazlarla gücüne güç kattı ve bu tarihten sonra denizlerdeki etkili aktörlerden biri olmayı başardı. Önceki satırlarda da anlatıldığı gibi Venedik Devleti Bizans'a ait toprakların çoğunu ele geçirmişti ve bu aksiyonlarına 1453 yılına kadar devam etmişti. Venedik ve Bizans arasında Girit özelindeki ilişkiler daha çok Girit halkının Bizans'a dini bağlılığından doğan isyan hareketleri ve ticari faaliyetlerinden kaynaklanmaktaydı. Adada meydana gelen 1262 ve 1363-67 isyanları milli duygularla gerçekleşen Venedik'in bastırmakta güçlük çektiği büyük isyanlardı. Girit halkının hem İznik İmparatorluğu'na hem de Bizans İmparatorluğu'na dini yönden bağlı oluşu Venedik'in adadaki yerlilerle çatışmasına neden oluyordu. Nitekim Girit yerlileri de Venedik yönetimini benimsemekte uzun yıllar güçlük çekmiştir. 1228 yılında adada meydana gelen isyanda hatırlanacağı üzere İznik İmparatoru III. Ioannes Vatatzes 33 gemi ile ada halkına yardım etmişti. Sonraki yıllarda ise Bizans İmparatorluğu'nun desteğiyle ada halkı Venedik yönetimine karşı isyanlarında daha etkili olmuştu. Girit kapsamı dışında ise Venedik ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ticari ve siyasi ilişkiler Konstantinopolis'in kaybına kadar devam etmiştir. Bizans İmparatorluğu bazı konularda Venedik'e rakip olması adına Cenevizlilere ayrıcalıklar vererek bu İtalyan deniz devletinin de gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹⁹³ Böylelikle Venedik ile Ceneviz arasında bir denge kurmaya çalışılmıştır.

Venedik Devleti'nin Girit Adası bağlamında denizlerdeki en etkili rakiplerinden biri de Ceneviz'di. Ceneviz, Girit Adası'nı Venedik'ten alabilmek için sayısız girişimde bulunmuş ve her defasında sadece Venedik'in kuvvetini zayıflatarak başarısızlığa uğramıştı. Girit Adası özelinde Venedik ve Ceneviz'in ilk karşılaşmaları Venedik Devleti'nin adayı bir miktar gümüş karşılığında satın aldığı tarihlere dayanır. 1204 yılında meydana gelen IV. Haçlı Seferi'nden sonra Venedik Devleti, Girit Adası ile birlikte Bizans'ın sahip olduğu pek çok liman kentini de hâkimiyetine almıştı. Ceneviz ise Venedik'ten sonra Bizans'tan ayrıcalık elde edip gelişmeye devam etmiştir ve Venedik'in XIII. yüzyıl başlarında Bizans'ın dörde biri ile Konstantinopolis'in sekizde üçüne hâkim olmasını kendi çıkarları için olumsuz bir gelişme olarak addetmiştir. Bu nedenle Venedikliler Girit Adası'na yerleşmeye başlar başlamaz

¹⁹³ Samuele Romanin, *Storia documentata di Venezia*, Socio del Veneto Ateneo e dell' Accademia di Padova, Venezia, 1855, s.213; Pavan, s.269.

Cenevizliler hemen adaya çıkarma yapmışlardır. İki İtalyan deniz devletinin kendi aralarındaki bu ilk çatışma 1206-1219 yılları boyunca devam etmiştir. Bu çatışmaların sonucunda Girit Adası Venedik Devleti'nde kalmıştır. Hem Bizans'ın Venedik Devleti'ne karşı Ceneviz'i destekleme politikası hem de Venedik-Ceneviz arasındaki rekabet Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışına denk sürmüştür. Bazı dönemlerde rekabet yerini fazlasıyla kanlı mücadelelere bırakmıştır. Venedik ile Ceneviz arasında Girit Adası'nda yaşanan çatışmalardan sonra 1256 ile 1381 yılları arasında 4 büyük savaş meydana gelmiştir. Savaşların meydana geldiği bölge Akdeniz olmakla birlikte zaman zaman Ege ve Adriyatik'in kıyı bölgelerine sıçradığı da bilinmektedir. Mücadelelerin aktörleri Venedik ve Ceneviz'di. Fakat çatışmaların sınırları genişlediğinde iki tarafın müttefikleri de savaşa kayıtsız kalmamıştır. Dolayısıyla savaşa katılan devletlerin hem sayısı hem de alanı artmıştır. Venedik Cumhuriyeti Akdeniz'de yoğun ticari ilişkilerinin sekteye uğramaması ve ekonomik ayrıcalıklarının kaybolmaması adına mümkün olduğu kadar sorunlarını savaş ile değil diplomasi yoluyla halletmeyi tercih etmekteydi. Ceneviz, Bizans İmparatorluğu'ndan aldığı destekle denizlerde önemli bir konuma erişmişti ve bu durumda Venedik'in bölgedeki çıkarlarını tehdit etmişti. Kısacası iki İtalyan deniz devletinin savaşmaması gibi olasılık çok azdı. Nitekim savaşların ilki 1256-1270 yılları arasında gerçekleşmiştir. Yaşanan ilk savaşın iki taraf için de önemi 13 Mart 1261 tarihinde imzalanan Nymphaion (Kemalpaşa/Nif) Antlaşması'nda yer alan maddelerde saklıdır. Antlaşmayla birlikte Galata Ceneviz'e tahsis edilmişti. Bunun yanı sıra Cenevizliler Bizans topraklarında serbestçe ticaret yapabilecek ve konsolosluk açabileceklerdi.¹⁹⁴ Bizans ile yapılan bu antlaşma Ceneviz'in denizlerde gelişmesine yönelik atılan büyük bir adımdı.

Venedik ile Ceneviz arasındaki bir sonraki savaş 1293 ile 1299 yılları arasında meydana gelmiştir. 6 yıl süren savaşın nedeni Karadeniz'de kendi aralarında yaptıkları ticarete bir anlaşmaya varamamış olmalarıdır. Bizans İmparatorluğu'nun da dahil olduğu bu mücadelede üstün gelen taraf Ceneviz olmuştur. Bu tarihten sonra Venedik ve Ceneviz arasında uzun süren bir barış dönemi yaşanmıştır. Bu sükûnet döneminde hem birbirleriyle hem de komşu devletlerle ticari faaliyetleri sürdürmeye özen göstermişlerdir. İki İtalyan devleti arasındaki çekişme 1350 yılında yine

¹⁹⁴ A.A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s.604; Nicol, **Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453**, çev. Bilge Umar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.45; Aldo Galatto, "Ceneviz", **TDV**, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s.363.

Karadeniz'deki ticari etkinliklerden doğan anlaşmazlıklarla başlamıştır.¹⁹⁵ 1355 yılına dek süren savaş aslında Cenevizlilerle anlaşmazlık yaşayan Aragon Kralı IV. Pedro'nun Venedik ile ittifak kurmasıyla patlak vermiştir. Karadeniz'de meydana gelen ve Ege ve Mora Yarımadası'na kadar yayılan bu savaşta iki tarafa da müttefikleri destek vermiştir. 1 Haziran 1355'te sona eren mücadele sonunda iki taraf da ağır maddi kayıplarla birlikte Levant'taki kolonileri de ciddi zarar görmüştür. Yapılan antlaşma ile iki taraf savaş öncesi statülerini korumuştur.¹⁹⁶

Venedik Cumhuriyeti her ne kadar Ceneviz ile mücadele içerisinde olsa da XIV. yüzyıl boyunca Ege, Adriyatik ve Akdeniz'de ekonomik ve diplomatik bağlantılarını sürdürerek bölgedeki konumunu güçlendirmeye devam ediyordu. Bu durum pek çok rakibi gibi özellikle Ceneviz'in de düşmanlığını kazanmasına neden oluyordu. Ceneviz, Venedik'i her zaman kendine bir tehdit unsuru olarak görmekteydi ve her fırsatta Venedik gemilerine zarar verip ticaretine engel olmaktaydı. Venedik ile Ceneviz arasında yaşanan bu son ve en etkili mücadelenin de çıkış noktasını Ceneviz'in Venedik Devleti'nin Adriyatik ile olan bağlantısını kesme girişiminde aramak gerekir.¹⁹⁷ Kısa süren soğuk savaş Ceneviz'in etki alanını genişletme düşüncesiyle son buldu. İki devlet arasında 1376-1381 yılında Ege sahillerinden başlayarak Adriyatik Denizi'ne kadar yayılan oldukça büyük bir savaş meydana geldi.¹⁹⁸ Bu savaşta Venedik Cumhuriyeti Girit Adası'ndaki Venedikli yetkililerden de destek talebinde bulunmuştur. İlk zamanlarda Ceneviz savaşı önde götürüyor olsa da 1380 yılı sonunda Venedik donanmasının başında bulunan Carlo Zeno Girit başta olmak üzere Venedik'in hâkim olduğu diğer bölgelerden getirdiği desteklerle Ceneviz

¹⁹⁵ Halil İncalcık, "Osmanlıların Trakya'ya Yerleşmesi (1352-1361)", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı:52, Ankara, 2010, ss.13-15.

¹⁹⁶ Venedik ve Ceneviz arasında meydana gelen bu üçüncü savaş "Boğaz Savaşı" olarak da adlandırılmaktadır. Ruthy Gertwagen, "The Contribution of Venice's Colonies to Its Naval Warfare in The Eastern Mediterranean in the Fifteenth Century", **International Journal of Maritime History**, 19, No.: 1 (June 2007), s.120.

¹⁹⁷ Chioggia Savaşı'nın arka planında Bizans İmparatoru V. Ioannes'in imparatorluğun borçlarına karşılık aday Venedik'e bırakması vardı. Fakat oğlu IV. Andronikos ise Bozcaada'yı Cenevizlilere kendisini hapisten kurtarması karşılığında teklif etmişti. Cenevizlilerin önceki Venedik karşıtı politikalarına Bozcaada meselesi de eklenince savaş kaçınılmaz olmuştur. Chioggia Savaşı'nın detayları için bkz. **Commemoriali della Repubblica di Venezia Regesti**, Venezia, 1883, n.3, 20 Haziran 1380 ss.143-144/ 4 Temmuz 1380, s.144/14 Ocak 1380, s.156.

¹⁹⁸ Halil İncalcık, **Osmanlı ve Haçlılar**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, ss.56-57.

ve müttefiklerini¹⁹⁹ bozguna uğratmıştır.²⁰⁰ İki İtalyan devleti arasında tarihe Chioggia Savaşı olarak geçen bu son ve dördüncü savaş Savoia Kontu VI. Amadeo'nun büyük uğraşları sonucunda 8 Ağustos 1381 tarihinde imzalanan Torino Barışı ile son bulmuştu. Her iki İtalyan devletinin büyük kayıplar vermesi dışında iki devletin de Bozcaada'ya sahip olamaması büyük bir talihsizlikti. Bozcaada halkı savaştan kısa bir süre sonra Girit ve Eğriboz'a nakledilmiştir.²⁰¹ Chioggia Savaşı'ndan sonra Ceneviz Devleti'nin gücü kırılmış ve yavaş yavaş denizlerdeki etkisi yok olmuştur. Venedik Devleti ise tam tersi bu savaştan sonra denizlerdeki hâkimiyeti ele geçirmiş ve bir rakibini daha bertaraf etmiştir.

Venedik Devleti, Bizans İmparatorluğu ve Ceneviz eksenindeki ilişkiler 1204-1453 yılları arasında genel itibariyle yukarıda anlatıldığı şekilde devam ederken Venedik Devleti bir yandan da Türk beylikleriyle ekonomik ve diplomatik ilişkilerini sürdürmekteydi. Venedik Devleti'nin Girit Adası aracılığıyla ticari ve diplomatik etkileşimde bulunduğu en önemli Türk beylikleri arasında sırasıyla Menteşe Beyliği, Aydınolu Beyliği ve Osmanlı Beyliği bulunmaktaydı.

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Dukalığı aracılığıyla ticari ve siyasi etkileşimde olduğu Menteşe Beyliği'nin 1282 tarihinde kurulduğu tahmin edilmektedir.²⁰² Kurucusunun ismini alan beylik Venedik Cumhuriyeti'nin yoğun ticaret noktalarından birinde -Güney batı kıyı kesiminde bulunan Balat, Milas ve Muğla yörelerinde- varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla bulunduğu konum itibariyle denizcilikte gelişmiş olması ve kurulduktan kısa bir süre sonra Ege Adaları'na saldırılmasıyla Venedik'in dikkatini üzerine çekmiştir. Venedik ile Menteşe Beyliği arasındaki ilişkilerin temelinde iki devletin de ticarete verdiği önem yatmaktadır. Bu dönemin en önemli ticaret unsuru ise kölelerdi. Söz konusu iki devlet arasındaki diplomatik krizin köle ticaretini sekteye uğratma ihtimali de vardı. Örneğin Menteşe Beyi Mesud tarafından

¹⁹⁹ Chioggia Savaşı'nda Ceneviz'in müttefikleri arasında Macaristan Kralı, Aquileia Patriği, Avusturya Dükü ve Padova bulunmaktaydı. Riccardo Calimani, **Storia della Repubblica di Venezia**, Mondadori, 2019, s.218.

²⁰⁰ Calimani, **Storia della Repubblica di Venezia**, ss.217-220.

²⁰¹ Turan, ss.288-300.

²⁰² Paul Wittek, **Menteşe Beyliği**, çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1944, ss.26-27; Halil İnalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", ed. İdris Bostan&Salih Özbaran, **Türk Denizcilik Tarihi**, Cilt: 1, Deniz Basımevi, İstanbul, 2009, s.31; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003 (8.Baskı), s.54; Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.279.

Rodos'a bir saldırı düzenlendiğinde Girit Dukalığı'nda hemen ticarete dair bir karar alınır ve ticaretin sürdürülebilir olması için mümkün olduğunca savaş ihtimalinden uzak durulurdu.²⁰³

Bazı kaynaklarda Venedik Cumhuriyeti ile Menteşe Beyliği arasında 1331 yılından önce anlaşma yapıldığı ve iki devlet arasında alışverişin olduğuna dair ifadeler yer alsa da 13 Nisan 1331 tarihindeki antlaşma yapılan ilk antlaşma olarak kabul edilmektedir.²⁰⁴ 1331 yılı antlaşması bu iki devletin siyasi tarihlerinde kendi aralarında yaptıkları belki de en önemli antlaşmadır. Antlaşmanın birkaç maddesini detaylandırmak neden önemli bir antlaşma olduğunu kavramaya yetecektir. Girit Dukası Marino Morosini ile Menteşe Beyi Orhan tarafından imzalanan antlaşmanın ilk maddesinde taraflar arasında barış ve dostluğun tesis edileceği ve iki tarafın da her ne olursa olsun birbirlerini koruyacakları önemle vurgulanmıştır. Esirlerin karşılıklı olarak takasıyla ilgili olan maddeden sonra üçüncü madde karşımıza çıkmakta ki bu önemli maddelerden biridir. Üçüncü maddede Venedikli ve Giritli tüccarların Menteşe Beyliği'nin hâkim olduğu tüm bölgelerde zarar görmeden ve ücret ödmeden serbestçe ticaret yapabilmesine olanak sağlandığı yazmaktadır.²⁰⁵ Dördüncü madde ile zarara uğrayan tüccarların zararları Türkler tarafından tanzim edilecekti.²⁰⁶ Yedinci ve sekizinci maddeler ise çarpıcı maddeler arasında bulunmaktadır. Yedinci maddede Menteşe Beyliği'ne ait topraklarda Venediklilere ait bir konsolosluk açılacağı belirtilmektedir. Sekizinci maddede ise Giritlilerin bir kiliseye ve kendilerine ait evlere sahip oldukları görülmektedir.²⁰⁷

On dört maddeden oluşan antlaşmaya genel olarak bakıldığında iki tarafın birbirlerini korumak esasına dayanan bir antlaşma gibi görünse de aslında bu antlaşma ile daha ziyade Venediklilerin ve kolonilerindeki tüccarların haklarının gözetildiği görülecektir. Diğer bir ifadeyle Menteşe Beyliği'nin egemenliğini kısıtlayan bir antlaşmadır. Girit Dukalığı aracılığıyla yapılan bu anlaşma 1337 yılında Venedikli tüccarlara tanınan haklar dahil Menteşe Beyi İbrahim tarafından yenilenmiştir. Yıldırım Bayezid Menteşe topraklarını himayesine alana kadar Venedik ile Menteşe

²⁰³ Elizabeth Zachariadou, **Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)**, Library of the Hellenic Institute of Byzantine Studies, Venice, 1983, s.5.

²⁰⁴ Zachariadou, s.5.

²⁰⁵ Zachariadou, s.187.

²⁰⁶ Zachariadou, s.196.

²⁰⁷ Zachariadou, s.188; Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.98.

Beyliği arasındaki çıkara dayalı ve çalkantılı, siyasi ve ticari ilişkiler 1358, 1375, 1403, 1407, 1414 yıllarında yapılan anlaşmalarla devam etmiştir.

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Dukalığı aracılığıyla sürdürdüğü bir diğer ilişki Aydınogulları ile olan ilişkilere aittir. Aydınogulları Beyliği, Mübarizeddin Gazi Mehmet Bey tarafından Tire, Ayasuluk ve Birgi çevresinde kurulmuştur.²⁰⁸ Menteşe Beyliği ile çekişen Aydınoglu Mehmet Bey 1308 yılında Ayasuluk'u kendi topraklarına katmıştı.²⁰⁹ Bizans İmparatorluğu, Ceneviz ve Venedik arasında bu dönemde çıkar çatışmaları yaşanmaktaydı. XIV. yüzyılda Ege Denizi başta olmak üzere Akdeniz, Karadeniz ve Adriyatik kıyılarında bu üç devlet arasında bir dizi çekişme görülmekteydi. Aralarındaki çekişmelerden en fazla zararı Bizans İmparatorluğu görmekteydi. Nitekim Aydınoglu Beyliği de Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu gerek İtalyan denizci devletlerle olan mücadelesinde uğradığı zararlardan gerekse Bizans'ın kendi içindeki taht kavgaları ve ekonomik krizlerden yararlanarak Ege Denizi'nde fetih hareketlerine yoğunlaşmıştı. Mehmet Bey'den sonra beyliğin başına Umur Bey geçmiş ve 1329 yılında Sahil İzmir'ini ele geçirmişti.²¹⁰ İzmir'in ele geçirilmesinden sonra Umur Bey denizlerdeki fetih hareketlerine başlamakla birlikte Aydınogulları'nın ilk deniz seferi Bozcaada üzerine gerçekleşmiştir. Önceki satırlarda da anlatıldığı üzere Bozcaada için Venedik ve Ceneviz devletleri yoğun bir çatışmaya girmişti ve iki devlet de kayda değer bir başarı elde edememişti. Bu adaya hâkim olmak isteyen isimlerden biri de Umur Bey'di. Fakat Umur Bey de Bozcaada'ya yaptığı seferde başarısız olmuştur.²¹¹ Bozcaada'daki başarısız girişimden sonra Sakız Adası'na bir sefer düzenleyen Umur Bey burada da istediğini elde edememiştir.²¹² Fakat Aydınoglu Umur Bey denizlerdeki seferlerini aksatmadan sürdürmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda diğer denizci Türk beyliklerinin de desteğiyle 1331'de Gelibolu, 1332 yılında Semadirek ve 1333 yılında da bazı Ege adalarına sefer

²⁰⁸ Mehmet Ersan ve Mustafa Alican, **Türklerin Kayıp Yüzyılı Beylikler Devri**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.141; Erdoğan Merçil, "Aydınogulları", **TDV**, Cilt: 4, İstanbul, 1991, s.239.

²⁰⁹ Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, TTK, 1989, s.267.

²¹⁰ 1317 yılında Aydınoglu Mehmet Bey tarafından İzmir'in yukarı kesimi yani bugünkü ismiyle Kadifekale alınmıştı. Oğlu Umur Bey ise sahil kesimini Aydınoglu topraklarına katmıştı. Böylece tüm İzmir Aydınogulları kontrolüne geçmiştir. Tuncer Baykara, **Aydınoglu Gazi Umur Bey**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, s.34.

²¹¹ Feridun Emecen, "Aydınoglu Umur Bey: Kısa bir Biyografi Denemesi", **Aydınogulları Tarihi**, ed. Mehmet Ersan, Cüneyt Kanat ve Mehmet Şeker, TTK, Ankara, 2013, s.46.

²¹² Ali Fuat Örenç, "Sakız Adası", **TDV**, Cilt: 36, İstanbul, 2009, s.6.

düzenlemişti.²¹³ Bu önemli noktalardan sonra yönünü Eğriboz'a çevirerek adayı haracgûzarı haline getirmişti.

Aydinoğlu Umur Bey'in Venedik'e ait Eğriboz Adası'na kadar ilerlemesi Venedik Cumhuriyeti'ni rahatsız etmişti. Venedik Cumhuriyeti Ege Denizi'ndeki durumdan oldukça rahatsız olup Türklere karşı bir Haçlı birliği oluşturulması için görüşmelere başlamıştı.²¹⁴ Görüşmeler sonucunda Venedik başta olmak üzere, Rodos Şövalyeleri, Papalık, Kıbrıs Krallığı ve Bizans İmparatorluğu'na ait büyük bir donanma hazırlanarak Türklere karşı birlik oluşturulmuştu.²¹⁵ Venedik hazırlanan bu donanmaya en önemli kolonisi Girit ve Eğriboz'dan sağladığı gemilerle destek vermişti.²¹⁶ 1332 yılında toplanan bu donanma ile 1334 yılında İzmir'e akın düzenlenmişti. Haçlı birliğinin donanması İzmir'e yaptığı akınlarda başarı elde edemeyip geri çekilmişti. Venedik bu durum karşısında Aydınoğulları ile ticari faaliyetlerini devam ettirebilmek için iş birliği yapmayı daha yararlı bulmuş olmalı ki 9 Mart 1337 tarihinde Girit Dukalığı aracılığıyla Aydınoğulları ile önemli bir antlaşma imzalamıştır.²¹⁷

20 maddeden oluşan barış ve ticaret antlaşmasının Menteşe Beyliği ile imzalanan antlaşmaya oldukça benzer olması dikkat çekicidir. Yine Venedik lehine olan bu antlaşmada Venedikli ve Giritli tüccarların her türlü hakları korunmuş ve Menteşe bölgesinde olduğu gibi Aydınoğulları'nın da hâkim olduğu yerlerde Venediklilere ait yerleşim yeri ve kilise açma hakkı verilmiştir.²¹⁸ Fakat iki devlet arasında antlaşma yapılması Gazi Umur Bey'in Ege Adaları ve Trakya'daki faaliyetlerini durduramamıştı. Antlaşmanın geçerliliği konusunda endişelenen ve Gazi Umur Bey'i tamamen durdurmak isteyen Venedik Cumhuriyeti Papa VI. Clemens'i yanına alarak Türklere karşı bir birlik oluşturmanın zeminini hazırlamaktaydı.²¹⁹ Birlik hazırlanırken Venedik Cumhuriyeti kendi senatosunda da Türklere karşı birtakım kararlar almaktaydı. Bu kararlardan konu itibarıyla en önemlisi Venedik Senatosu'nun Giritli yetkililerden olan beklentileridir. Kandiye'deki rector ve seçilen 3 bilgeden

²¹³ Erdoğan Merçil, "Aydinoğulları", TDV, Cilt: 4, İstanbul, 1991, ss.239-240.

²¹⁴ Zachariadou, s.21.

²¹⁵ Erdoğan Merçil, "Aydinoğulları", s.240.

²¹⁶ Türklere karşı olası bir tehdide hazırlıklı olmak için Girit ve Eğriboz adalarından üç kadırganın hazır bulunulması emredilmiştir. ASV, **Senato Misti Registri**, 20 Mayıs 1335.

²¹⁷ Turan, s.238.

²¹⁸ Zachariadou, ss.190-191.

²¹⁹ Zachariadou, s.43; Turan, s.238.

Türklerden gelebilecek tehdide karşı kadırga hazırlamaları, kadırgaları silahlandırmaları ve yapılacak harcamalar için de bir plan oluşturmaları istenmiştir.²²⁰ Bir yıl sonra ise esir alınan Türklerin Girit Adası'nda çoğalma ve adadakilere zarar verme ihtimaline karşı Girit'e Türk esirlerinin götürülmeyeceğiyle birlikte adada mevcut olan esirlerin de altı ay içinde adayı terk etmeleri emredilmiştir.²²¹

1342 yılında Girit Dukalığı Venedik Cumhuriyeti'nin Türklere karşı talep ettiği kadırgaları hazırlarken bir yandan da isyanlarla başa çıkmaya çalışıyordu. Girit'teki isyanların yanı sıra Cenevizliler de Eğriboz ve Sakız'ı ele geçirince Venedik Cumhuriyeti kolonisi Girit Adası başta olmak üzere sahip olduğu diğer önemli bölgeler için endişelenmeye başlamıştı. Bir yandan içinde bulunduğu Haçlı donanmasıyla Türklere karşı mücadele ederken bir yandan da Ceneviz'in adalara olan akınları Venedik'i ticari ve ekonomik olarak zorlarken bir de kolonisindeki isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Tüm bunlara Rodos Şövalyeleri ile yaşanan anlaşmazlık da eklenmişti. Venedikliler, Giritlilere Rodos Adası'nda yaptıkları tüm ticari faaliyetleri durdurmalarını emretti.²²²

1344 ile 1348 yılları arasında Türklere Haçlı birliği arasındaki savaşta Venedik Cumhuriyeti'ne Girit Adası'ndan sağlanan destek yadsınamaz büyüklüktedir. Girit Adası'ndan gönderilen 3 kadırgada büyük miktarda cephane bulunuyordu.²²³ 1346 yılına kadar Giritli yetkililer Haçlı birliğine ihtiyaç duyulan miktarda kadırga ve silah desteği vermiştir. Fakat 1346 yılında Haçlılar tarafından talep edilen silah desteğine olumlu yanıt vermemişlerdi.²²⁴ 1348 yılında Gazi Umur Bey vefat edince yerine kardeşi Hızır Bey geçmiştir. Hızır Bey, Gazi Umur Bey kadar cesur bir tutum sergilemediği gibi onun kadar kararlı da değildi. 18 Ağustos 1348 tarihinde Aydınogulları Beyliği Venedik, Kıbrıs Krallığı, Rodos ve Girit Başpiskoposunun da aralarında olduğu devletlerle ağır şartlar içeren bir antlaşmayı imzalamak mecburiyetinde kalmıştır.²²⁵ Venedik Cumhuriyeti 1348'de imzalanan bu antlaşmadan hemen sonra Girit aracılığıyla Türklere karşı tekrar harekete geçmiştir. Bu hareket Türklerin Ayasuluk'ta bir donanma oluşturup Girit'in Sithia topraklarına sefer

²²⁰ ASV, **Senato Misti Registre**, 6 Temmuz 1340.

²²¹ ASV, **Senato Misti Registre**, 6 Mart 1341; ASV, **Duca di Candia**, b.14 fol. 146 n2.

²²² Ratti-Vidulich, **Quaternus Consilium**, Fonti per la storia di Venezia, Venise, 1975, s.67.

²²³ Ratti-Vidulich, **Quaternus Consilium**, 24 Ocak 1345, s.13.

²²⁴ Ratti-Vidulich, **Quaternus Consilium**, 27 Mart 1346.

²²⁵ ASV, **Commemoriali** IV, 162.

düzenlemeleriyle son bulmuştur.²²⁶ 1351 yılında oluşturan Haçlı birliği dağılmaya yüz tutunca Venedik Cumhuriyeti diploması alanındaki yeteneklerini kullanarak Aydınogulları ile ticaretin devam etmesi amacıyla bir antlaşma yapmanın fırsatını kollamaya başlamıştı. Nitekim 7 Nisan 1353 tarihinde Hızır Bey ile Girit Dukası Marino Morosini ve kâtibi Francis de Firmo arasında 26 maddelik bir antlaşma imzalanmıştır.²²⁷ Antlaşmanın bir önceki antlaşma ile hemen hemen benzer olması akla gelmeyecek bir ihtimal değildir. Fakat bir önceki antlaşmada bulunan maddelere ek olarak bu antlaşmada “konsolos” kelimesi ön plana çıkmaktadır. Aydınogulları topraklarında Venediklilere ait bir konsolos bulunması antlaşmanın ayırt edici maddelerinden biridir.²²⁸ İki taraf arasında imzalanan 1353 tarihli antlaşma 1371 yılında imzalanan bir antlaşmayla yenilenmiştir.²²⁹

Venedik Devleti’nin genelinde siyasi, ticari ve diploması bağlamında yıllarca çatışma-anlaşma-çatışma şeklinde ilişki kurduğu ve özelinde ise Girit aracılığıyla etkileşimde bulunduğu bir diğer Türk beyliği Osmanlı Beyliği idi. Osmanlı Beyliği Söğüt ve Domaniç civarında kurucusunun ismiyle kurulmuştur. Kurulduğu yıllarda hedefini Balkanlar üzerine şekillendiren beylik kısa sürede genişlemiştir.²³⁰ Önceki satırlarda da açıklandığı gibi bu tarihlerde Aydınogulları Beyliği ve Menteşe Beyliği Ege Denizi’nde hem Bizans İmparatorluğu’nu hem de Venedik Cumhuriyeti’ni zor durumda bırakacak saldırı girişimlerinde bulunmaktaydı. Bizans İmparatorluğu, Türk beylikleriyle olan mücadelesinde Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan devletlerinden yardım talep ederken onlara önemli imtiyazlar tanıdı. Venedik Devleti XIV. yüzyılın ortalarında anakarasında “kara ölüm” olarak adlandırılan veba ile boğuşurken bir yandan da Bizans’tan aldığı ayrıcalıklarla birlikte Levant bölgesinde Bizans, Ceneviz ve Türk beylikleri üzerindeki ticari ve diploması hegemonyasını devam ettirmekteydi. Üstelik Ceneviz ile Venedik’in Bozcaada üzerinde başlayan ve uzun yıllar süren gerilimleri bulunmaktaydı. Türk beylikleri ise Ege Adaları’na akınlar düzenleyip

²²⁶ Ratti-Vidulich, *Quaternus Consilium*, ss.114-115.

²²⁷ Zachariadou, s.211.

²²⁸ Zachariadou, ss.212-214.

²²⁹ Turan, s.258.

²³⁰ Osman Bey (1302-1324) döneminde çevre bölgelerden Yarhisar, Bilecik, Karacahisar, İnégöl, Köprühisar ve Yenişehir gibi önemli yerler beyliğin topraklarına katılarak beyliğin sınırlarını genişletilmiştir. Bizans’la yapılan Bapheon (Koyunhisar) Savaşı sonrası ise Karahisar, Mekece, Akhisar, Geyve ve Leblebici gibi kaleler alınmıştır. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 1, ss.107-113.

oluşturulan Haçlı ordusuna karşı bir mücadelenin içindeydiler. Bu devletler ile Türk beylikleri arasındaki ilişkiler ifade edilen seyirde ilerlerken Osmanlı Beyliği de fırsatlardan istifade ederek Balkanlarda ilerlemiştir.²³¹

I. Murad'ın hüküm sürdüğü 1362-1389 arası dönemde Venedik Devleti ile Ceneviz arasında iki devletin büyük kayıplar verdiği ve 1381'de imzalanan Torino Barışı ile sona eren Chioggia Savaşı yaşanmıştı.²³² Bu tarihten itibaren Ceneviz Devleti'nin gücü ve etkisi büyük oranda azalmıştı. Fakat Venedik Cumhuriyeti verdiği kayıplar ve uğradığı zararlara rağmen en büyük rakibi Ceneviz'i yenerek kısa sürede denizlerdeki tek güç haline gelmiştir. Bu iki İtalyan devleti arasında yaşanan bu muazzam savaş sonrasında dahi Ceneviz Devleti 1387 yılında Osmanlı Devleti ile İlk Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nı²³³ imzalamayı ihmal etmemişti. Venedik Senatosu 1365, 1368 ve 1376 yıllarında Osmanlı Devleti ile ilişkilerin geliştirilmesi adına müzakerelerde bulunmuş²³⁴ olsa da 1382 ve 1384 tarihinde Osmanlı Devleti'ne elçiler göndererek müzakerelerin somut bir adıma dönüşmesini sağlamıştı.²³⁵ Ancak iki taraf için de kabul edilen ilk antlaşma I. Bayezid döneminde imzalanmıştır. 21 Mayıs 1390 tarihinde elçi Francesco Ouerini'nin I. Bayezid ile görüşmesi sonucunda Venedik Cumhuriyeti'ne verilen tek taraflı ahidnâmeyle Venediklilere Batı Anadolu topraklarında ticaret yapma olanağı tanınmıştır.²³⁶ Antlaşmanın ilk maddesi Venedik Cumhuriyeti'nin Batı Anadolu topraklarında Venedikli tüccarların ticaret yapmalarını istemelerine dairdir. İkinci madde Sithia'da Türkler ve Venediklilerin dahil olduğu hırsızlık olayı ile ilgilidir ve bu durum sonucunda Venediklilerin cezalandırılmaması gerektiği belirtilmektedir. Üçüncü madde de ise I. Bayezid'in Venedikli tüccarlara verdiği ticaret yapma hakkı ve iki devletin arasında imzalanan bu antlaşmadan duyduğu memnuniyet geçmektedir.²³⁷

²³¹ Feridun Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, ss.58-59.

²³² Turan, ss.288-300; Halil İnalcık, **Osmanlı ve Haçlılar**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, ss.56-57.

²³³ İki devlet arasında imzalanan bu antlaşmayla Ceneviz Devleti Osmanlı'ya Çanakkale Boğazı'ndan Gelibolu'ya geçişlerinde bir miktar altın karşılığında gemi kiralama kararıyla sonuçlanmıştır. Bir diğer önemli madde ise iki devlet arasındaki esirler ve vergilerle ilgilidir. Aldo Gallotta, "Ceneviz", **TDV**, Cilt: 7, İstanbul, 1993, ss.363-364.

²³⁴ Paolo Preto, **Venezia e i Turchi**, Viella, Roma, 2013, s.20; Turan, s.298.

²³⁵ **Diplomatarium Veneto-Levanticum 1351-1454**, ed. George Martin Thomas, Vol.:2, Cambridge University Press, 2012, ss.193-195.

²³⁶ **Diplomatarium Veneto-Levanticum 1351-1454**, Vol.:2, s.222.

²³⁷ **Diplomatarium Veneto-Levanticum 1351-1454**, Vol.:2, ss.222-223.

Türkler 1390 yılında imzalanan antlaşmadan sonra birkaç Ege adasında ve liman kentlerinde akınlar düzenlemişlerdi. Bu durum Venedik Senatosu tarafından önlem alınması gerekli durumlar arasında görülmekteydi. Nitekim senatonun aldığı kararlarda Girit Dukalığı aracılığıyla Ege Denizi ve Balat'taki Türk akınlarına karşı önlem alınması gerektiği ifade edilmiştir. Girit Dukalığı bu önleme 2 kadirgayla destek verecekti.²³⁸ Fakat I. Bayezid Konstantinopolis'e doğru hareket edince Venedik Cumhuriyeti derhal Girit'te kadirga hazırlığına başladı. Venedik Senatosu, Bayezid'e karşı 10 kadirga hazırlanması ve bu 10 kadirga 3'ünün Girit'te hazır halde bulunması talimatını verdi. Girit dışında Eğriboz Dukası da tam teçhizatlı kadirgalar hazırlatacaktı.²³⁹ Konstantinopolis'i kuşatma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da I. Bayezid, 23 Eylül 1396 tarihinde Niğbolu Savaşı'nda karşısında bulunan Macar Kralı Sigismund'un önderliğindeki Haçlı birliğini mağlup etmişti.²⁴⁰ Alınan mağlubiyetin ardından Venedik Cumhuriyeti Ayasuluk ve Balat'taki haklarını korumak için hemen Osmanlı Sultanı I. Bayezid ile tekrar bir antlaşma yapmanın doğru olacağını düşünmüş olmalıdır. Venedik belgelerinde geçen Girit'te yapıldığı düşünülen anlaşma çabaları da bir önceki ifadeyi destekleyecek niteliktedir.²⁴¹ Yıldırım Bayezid'in Osmanlı egemenliğine dahil ettiği beylikler, 28 Temmuz 1402 tarihinde Timur ile yapılan Ankara Savaşı neticesinde alınan başarısızlıkla tekrar dağılmıştır. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Venedik Cumhuriyeti ise hemen harekete geçerek Türklere karşı Girit Dukalığı'ndan Eğriboz ile Sakız Adası'ndaki kadirgalarla birleşmelerini ve bu doğrultuda Rodoslularla anlaşmalarını istemiştir.²⁴²

Osmanlı Beyliği 1402-1413 yılları arasında kardeşlerin tahta çıkış mücadelesi olan fetret devrini yaşamıştır.²⁴³ Bu dönemde de Venedik Devleti'nin Osmanlı Beyliği'ne karşı olumsuz tutumları devam etmiştir. 1413 yılında I. Mehmet Çelebi'nin taht mücadelesini kazanıp devletin başına geçmesiyle hem fetret devri kapanmış hem

²³⁸ ASV, **SM**, 2 Mart 1391, f.129r.

²³⁹ ASV, **SM**, 9 Aralık 1395, f.95r.

²⁴⁰ Herbert Adams Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu (1300-1403)**, çev. Hüseyin Dağ (Osmanlıcadan) çev. Bülent Arı (İngilizceden), 21.Yüzyıl Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1998, ss.170-172; Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, ss.67-68.

²⁴¹ ASV, **SM**, 16 Ağustos 1400, f.26r.

²⁴² Turan, s.341; ASV, **SM**, 16 Şubat 1402, f.139v.

²⁴³ 1402-1413 yılları arasında 11 yıl süren Bayezid'in oğulları Süleyman, Musa, İsa, Mehmet arasında taht mücadelelerinin yaşandığı dönemdir. Fahmeddin Başar, "Fetret Devri", **TDV**, Cilt: 12, İstanbul, 1995, s.486.

de Türk beylikleri tekrar Osman Beyliği çatısı altında birleştirilmiştir. 1416 yılında I. Mehmet Ege Denizi'nde ilerleme kaydediyordu. Osmanlı Beyliği'nin Ege'de ilerlemesi Venedik Cumhuriyeti'ni endişelendiren olumsuz bir gelişmeydi. Çalı Bey komutasında Osmanlı Beyliği ile Pietro Loredan komutasında Venedik donanması arasında 29 Mayıs 1416 tarihinde ilk deniz savaşı yaşanmıştır.²⁴⁴ Venedik Cumhuriyeti tarafından mağlup edilen Osmanlı Beyliği, Çalı Bey'le birlikte pek çok denizcisini de kaybetmiştir.²⁴⁵ Alınan bu yenilgi Osmanlı donanmasının denizlerde henüz başarı elde edecek kadar güçlü olmadığını kanıtı niteliğindedir. 6 Kasım 1419 tarihinde Osmanlı Beyliği ile Venedik Cumhuriyeti arasında Girit Adası'yla ilgili bir maddenin de bulunduğu bir antlaşma imzalanmıştır.²⁴⁶ I. Mehmet vefat ettikten sonra yerine oğlu II. Murat tahta geçmiştir. II. Murat tahta geçtiğinde Venedik Cumhuriyeti yeni sultanla yeni bir antlaşma yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Tam da bu noktada II. Murat Konstantinopolis'i kuşatma altına almıştı. Konstantinopolis kuşatması başarısızlıkla sonuçlanınca Sultan Murat yönünü Selanik'e doğru çevirmiştir. Dolayısıyla II. Murat döneminde Osmanlı ile Venedik arasındaki ilişkiler önemli bir liman kenti olan Selanik yüzünden bozulmuştur.

Selanik kenti 1387-1389 ile 1396-1402 yılları arasında bir Osmanlı toprağı idi. Fakat fetret döneminde Bayezid'in oğullarından biri olan Süleyman Çelebi, Bizans İmparatorluğu'nun desteğini alabilmek için Selanik kentini Bizans'a bırakmıştı.²⁴⁷ Bizans İmparatoru Manuel'in oğlu Andronikos ise birtakım şartlar karşılığında kenti 1423 senesinde Venedik Cumhuriyeti'ne bırakmaya razı olmuştu.²⁴⁸ II. Murat'ın Selanik kentine yönelmesi ve Venedik'in bu önemli liman kentini bırakmak istememesi üzerine iki taraf arasında yedi yıl süren bir savaş meydana gelmiştir. Venedik ile Osmanlı arasındaki bu savaşta Venedik Cumhuriyeti kolonisi Girit'ten hem ücretli asker hem de kadirga desteğı almıştır.²⁴⁹ Yedi yıllık savaş boyunca Venedik'in en büyük sıkıntısı buğday tedarikiydi. Venedik Cumhuriyeti buğday sıkıntısını da yine

²⁴⁴ Halil İncalcık, **Kuruluş Dönemi Sultanları**, İsam Yayınları, İstanbul, 2010, ss.125-126.

²⁴⁵ Turan, s.403.

²⁴⁶ İçerisinde Girit Adası'nın da bulunduğu Venedik Devleti'ne ait yerlere Türkler herhangi bir saldırı düzenlemeyecekti. **Diplomatarium Veneto-Levantinum 1351-1454**, Vol.:2, ss.318-319; Halil İncalcık, "İmtiyâzât", **TDV**, Cilt: 22, İstanbul, 2000, s.248; İncalcık, **Devlet-i Aliyye-I**, s.88.

²⁴⁷ Melek Delilbaşı, "Selanik'in Venedik İdaresine Geçmesi ve Osmanlı Venedik Savaşı (1423-1430)", **Belleten** Cilt: 40/150, Ankara, 1976, s.573; Nicol, **Bizans'ın Son Yüzyılları**, s.393.

²⁴⁸ Turan, ss.417-418.

²⁴⁹ Melek Delilbaşı, "Selanik'in Venedik İdaresine Geçmesi ve Osmanlı Venedik Savaşı (1423-1430)", s.575; Turan, s.420.

en büyük kolonisi Girit Adası ve Korfu'dan karşılamıştı.²⁵⁰ Venedik Devleti aldığı yardımlara rağmen yedi yılın sonunda 1430 yılında Osmanlı'ya karşı savaşı kaybetmiş ve Selanik kentini Osmanlılara bırakmak zorunda kalmıştı. Savaşın sonunda 4 Eylül 1430 tarihinde Venedik ile Osmanlı arasında diğer Türk beylikleriyle yapılan antlaşmalara benzer bir antlaşma yapılmıştır.²⁵¹ II. Murat Selanik kentine hâkim olduktan sonra Balkanlar yönünde ilerlemeye devam etmiştir. 1444 yılında Papalık, Venedik, Ragusa ve Burgonya'nın katıldığı bir Haçlı birliğine karşı mücadele etmiştir.²⁵² Varna Savaşı olarak bilinen bu savaştan II. Murat'ın önderliğinde Osmanlılar galip ayrılmıştır. Savaşın hemen akabinde 1446 yılında Osmanlı ile Venedik arasında 1430 yılı antlaşmasına benzer maddelerin bulunduğu bir antlaşma imzalanmıştır. II. Murat'tan sonra yerine oğlu II. Mehmet geçecek ve Osmanlı ile Venedik arasındaki tüm dengeleri değiştirecektir. II. Mehmet'in Konstantinopolis'i olarak Ege Denizi'ne açılması ve Venedik ile olan askeri ve diplomatik süreçler ile Girit Adası'nın bu süreçlerdeki durumu ve konumu bir sonraki bölümde detaylı olarak ele alınacaktır.

Girit Dukalığı aracılığıyla Venedik Devleti'nin askeri, siyasi, diplomasi ve ticari olarak etkileşimde bulunduğu devletler yukarıda anlatılarla sınırlı değildi. Venedik Cumhuriyeti henüz Girit Adası'na hâkim değilken bile Mısır ve Suriye'deki Memluklerle ticari etkileşim halindeydi. Girit Adası'nda egemenlik kurduktan sonra da bu bölge ile ticari faaliyetlerine devam etmiştir. Venedik Devleti Türk beylikleriyle olduğu gibi Memluklerin egemen olduğu topraklarda da serbestçe ticaret yapabilmek adına Memluklerle antlaşma imzalamanın yollarını aramışlardı. Nitekim Venedik yönetimi Girit Dukalığı aracılığıyla 2 Ağustos 1302 tarihinde Memluk Sultanı Melik Nasır ile bir antlaşma yaparak bu emeline ulaşmıştır. Antlaşmanın maddeleri Venedik için önemli olan ticaret ağı ile ilgiliydi.²⁵³ Venedikli tüccarların olabildiğince uzak coğrafyalara ilerleyerek rahatça ticaret yapabilmelerini sağlamaya yönelik maddeler

²⁵⁰ ASV, *Senato Misti*, f.179v; ASV, *SM*, f.38.

²⁵¹ İki devlet de sahip olduğu topraklarda serbestçe ticaret yapabilecek, birbirlerinin güvenliğinden sorumlu olacaklardı. Antlaşma metnine ayrıntılı olarak bkz. **Diplomatarium Veneto-Levantinum 1351-1454**, Vol.:2, ss.343-345; Delilbaşı, "Selanik'in Venedik İdaresine Geçmesi ve Osmanlı-Venedik Savaşı (1423-1430)", ss.576-588; Pero Tafur, **Pero Tafur Seyahatnamesi**, çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s.175.

²⁵² **Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân (İzladî ve Varna Savaşları 1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme**, Haz. Halil İnalcık ve Mevlûd Oğuz, TTK, Ankara, 1989, s.106.

²⁵³ Venedik ile Memluk Sultanı arasındaki antlaşma metninin detaylı açıklaması için bkz. DVL, Vol.:1, ss.3-5.

Venedik Devleti'nin imzaladığı antlaşma metninin olmazsa olmazıdır. Girit üzerinden olmasa da Venedik ile Memlukler arasındaki ticari ilişkiler ve bu ilişkiler neticesinde imzalanan antlaşmalarla Memluk Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Venedik Cumhuriyeti, Girit Dukalığı aracılığıyla Orta Çağ boyunca sadece Bizans, Ceneviz, Türk beylikleri ve Memluklerle değil aynı zamanda Ege Denizi'ndeki diğer adalarla da ticari faaliyetlerini sürdürmeye özen göstermiştir. Her ne kadar Girit Adası'nda Orta Çağ boyunca Venedik yönetimine karşı Girit yerlileri tarafından isyanlar çıkmış olsa da Venedik Cumhuriyeti bu kriz zamanlarında dahi ticari faaliyetlerin aksatılmaması için büyük uğraşlar vermiştir. Venedik Cumhuriyeti Girit Dukalığı aracılığıyla Bozcaada ve bir diğer kolonisi Eğriboz adalarıyla tahıl başta olmak üzere çeşitli metaların alışverişini sağlamıştır.²⁵⁴ Türk beylikleri ile savaş durumunda bu adalardan donanma oluşturulması için yardım talebinde bulunmuştur.²⁵⁵ Kısacası Venedik Cumhuriyeti ticaret yapabildiği devletlerle ticari ilişkilerini sürdürmeye gayret etmiştir. Fakat savaşın kaçınılmaz olduğu durumlarda ise düşmanlarına karşı tüm diplomasi kanallarını kullanarak hem kolonilerinden hem de diğer batılı devletlerden kendilerine destek vermeleri için istekte bulunmuştur.

²⁵⁴ ASV, **Senato Misti Registre**, 3 Ocak 1301.

²⁵⁵ ASV, **Senato Misti Registre** 1331, f.98.

İKİNCİ BÖLÜM

1453-1669 YILLARI ARASINDA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI'NDA SİYASİ VE ASKERİ GELİŞMELER

2.1. KONSTANTINOPOLIS'İN DÜŞÜŞÜ/FETHİ VE SONRASINDA GİRİT DUKALIĞI'NDA YAŞANAN GELİŞMELER

Venedik Cumhuriyeti, IV. Haçlı Seferi ile Bizans İmparatorluğu bünyesinde bulunan Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki önemli liman kentlerine ve adalara sahip olunca ilk yayılma evresini gerçekleştirmiş bulunuyordu. İkinci yayılma sürecini ise Ceneviz'le 1376-1381 yılları arasında yaptığı Chioggia Savaşı sonucunda kazandığı galibiyetle taçlandırmıştı. Chioggia Savaşı'ndan Konstantinopolis'in fethine kadar Doğu Akdeniz ve Ege'de Venedik Cumhuriyeti ile rekabet edebilecek bir deniz gücünün varlığından söz edilememektedir. Ceneviz başta olmak üzere Bizans, Türk beylikleri ve baş kolonisi Girit'te meydana gelen isyanlarla uğraşmasına rağmen Venedik'in sahip olduğu alanlar süreç içerisinde ya diplomatik girişimlerle ya da savaş yoluyla artmaktaydı. Kurulduğu yıllardan itibaren Balkan coğrafyasına doğru ilerleyen Osmanlılar ise Bizans'ın son kalesi olarak adlandırılan Konstantinopolis'e yönelince Venedik'in Bizans topraklarına yönelik planlarına darbe vurmuşlardı.

II. Mehmet'in Konstantinopolis'i fethedebileceği söylentisi yayıldığında Bizans İmparatorluğu Osmanlılara karşı diğer devletlerden kendisine destek vermelerini istemişti. Fakat Batılı devletlerin çoğu II. Mehmet'in Konstantinopolis'i fethedebileceğini düşünmedikleri için Bizans'ın yardım talebine olumsuz yanıt vermişlerdi. Michael Angold eserinde Konstantinopolis'in fethinden sonra Batı'nın tepkisini şu sözleriyle belirtmektedir: “Konstantinopolis'in fethi, Batı'da çok daha fazla şok yaratmıştı, çünkü mantıksız da olsa Batı kendini buna hazırlamamıştı.”²⁵⁶ Bizans'ın yardım isteğine olumsuz yanıt veren devletlerden birisi de Venedik idi. Bizans İmparatorluğu ile arası iyi olmayan Venedik Cumhuriyeti, Türklerin Konstantinopolis'i fethedebileceğini düşünmüyordu. Çünkü 1422'den beri Türklerin Konstantinopolis'e birkaç saldırı girişimi vardı ve Venedik'e göre ötesi olamazdı.²⁵⁷

²⁵⁶ Michael Angold, **Konstantiniye 1453 Fetih/Düşüş**, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.93.

²⁵⁷ Angold, s.95.

II. Mehmet Konstantinopolis'i kuşatma altına aldığı sırada²⁵⁸ Venedik'in kendi anakarasında daha büyük sorunları vardı. Milano düküyle olan rekabeti ve Venedik Dogesi Francesco Foscari'nin (1423-1457) aile içi problemleri gibi sorunlar Venedik'in Bizans'a olan yardımının gecikmesine neden olmuştur. Giacomo Loredan önderliğindeki filo Konstantinopolis fethedildikten sonra ancak Eğriboz Adası'na ulaşabilmişti.²⁵⁹ 31 Ağustos 1453 tarihli Venedik Senato kayıtlarına göre Giacomo Loredan'nın önderliğindeki gemilere Girit Adası'ndaki Yahudiler de dahil olmak üzere herkesten ve her konuda mali destek sağlanması yönünde karar alınmıştır.²⁶⁰ Ayrıca aynı kayıтта Türklerle olası acil bir durum karşısında önlem alınmaya çalışıldığı da gözlerden kaçmamaktadır.²⁶¹ Konstantinopolis'in fethedildiği haberi Venedik Senatosu tarafından Papalığa ve diğer Hristiyan devletlere mektuplarla bildirilmiştir.²⁶² Venedik ise haberi 29 Haziran 1453 tarihinde almıştı ve Michael Angold'a göre Venedik'e ulaşan haberler korkutucuydu ve aynı zamanda biraz

²⁵⁸ “Türk ordusu o kadar büyüktü ve öyle bir kuşatma yapmışlardı ki Constantinopolis'i artık savunmak mümkün olmuyordu.” *Guerre in ottova rima Guerra contro i Turchi (1453-1570)*, a cura di Marina Beer e Christiana Ivaldi, Edizioni: Panini, 1988, ss.14-15.

²⁵⁹ Angold, ss.95-96.

²⁶⁰ “Omnes intelligunt esse penitus necessarius facit provisionem dando aliquam subventionem pecuniarum galeis nostris capitano viro nobile Iacobo Lauredano nam debentibus galeis ipsis remanet ex certissimis est quis absque subventionibus homines et ciurme ille nostre sustineri non poterit et attentis stuctis condicionibus nostris danda sit opera omnis providendi circa hoc per omnes modos quibus mediantibus pecuniae haberi possint. Considerato et quis unus ducum qui datur ex venetum galeis nostris valet unum ducatus cui dimidio perperea vadit pars cum scribatur et mandetur regimini nostro crete cum habito punti nostro mandato providere debeat et dare omnimodis operam per omnes illas vias et modos quos magis utiles perstos et necessarios esse cognoverint habendi mutuo a iudeis insule nostre crete ducat IV mittendos infallibiles ad manus dicti capitani nostri per totum mens decembris proxime ad longius quia sic est prorsus nostra intentio et omnino fieri volumus in punctibus necessariorum occurrere con turcos hoc tam expresse declarato cum dicti ducat IV exciputari debeant in datis sine collectis ipsorum iudeorum de tempore in tempus in terminis duorum annorum.” (Herkes, asil kişi Kaptan Iacobo Lauredano'nun komutasındaki gemilerimize mali destek sağlanmasının tamamen gerekli olduğunu anlamaktadır, çünkü bu gemilere yapılacak ödemeler kesinlikle gereklidir ve destek sağlanmazsa mürettebatın ve denizcilerin bu şartlar altında sürdürülebilir olması mümkün olmayacaktır. Bu zor durumlar göz önüne alındığında, bu konuda her türlü yöntemi kullanarak mali destek sağlamak için tüm çabaların gösterilmesi gerekmektedir. Ayrıca, Venedik gemilerimize verilen her bir dukatın değeri bir buçuk dukat olduğundan, Girit'teki yönetimimize yazılması ve emir verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu yönetim, kendi yetkisi dahilinde, adadaki Yahudilerden 4000 dukat borç almak ve bu miktarı önümüzdeki aralık ayı boyunca kaptanımızın eline geçecek ve eksiksiz bir şekilde göndermek için en uygun ve gerekli yolları bulmakla yükümlüdür. Çünkü bu, bizim kesin niyetimizdir ve Türklerle olan acil durumlara karşı bunu yapmak istemekteyiz. Ayrıca, bu 4000 dukatın, Yahudilerin önümüzdeki iki yıl içinde zaman zaman toplanan vergilerinden mahsup edilmesi gerekecektir.) ASV, **Senato Mar**, 31 Ağustos 1453, f.4.

²⁶¹ ASV, **Senato Mar**, 31 Ağustos 1453.

²⁶² Angold, s.97.

abartılmıştı.²⁶³ Venedik Cumhuriyeti Senato kayıtlarında Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethedilmesinin ardından Türklerin Venedik yönetimine karşı olumsuz bir tutum içinde olduğu haberi verilmekle birlikte Türklere karşı Venedik tersanesinin (*Arsenale*) boş olan kısımlarının gemi ve mühimmatla doldurulması gerektiği açıkça ifade edilmiştir.²⁶⁴ Kaydın devamında olağanüstü bir kararla eylül ayında tüm kişilerden borç alınacağı ve alınan bu borçlarla odun ve gemi malzemelerinin satın alınması ve gemilerin onarılması için kullanılması gerektiği aksi takdirde paraları başka amaçlarla harcayanların cezalandırılacağı yazılmaktadır.²⁶⁵

Hristiyan dünyası için büyük öneme sahip bu şehrin fethedilmesi Venedik Devleti'nin Levant'taki askeri-siyasi ve ekonomik genişleme politikasını zedelemekle birlikte büyük ölçüde Girit Adası'nı da etkilemiştir. Bilindiği üzere Girit Adası 1204 yılında yaşanan IV. Haçlı Seferi öncesinde Bizans egemenliğinde bulunan bir adaydı. Fakat 1204 yılında Venedik Dogesi Enrico Dandolo'nun girişimleri ve diplomatik başarısı sayesinde Girit Adası Venedik hâkimiyetine geçmişti. Girit Adası'nda yaşayan Rum Ortodokslar, Katolik Hristiyan olan Venedik yönetimine 1453 yılında gerçekleşen Konstantinopolis'in fethine kadar direnmeye çalışmışlardı ve adadaki isyan hareketlerinde aktif olarak rol oynamışlardı. Girit'teki Rum Ortodokslar dini anlamda Bizans İmparatorluğu'na bağlılardı. Bizans İmparatorluğu'nun Girit Adası'ndaki halkı Venedik yönetiminden kurtaracağı fikrine hep sıcak bakmışlardı. Ancak II. Mehmed'in Konstantinopolis'i fethi bir anlamda Girit halkının umudunu kaybetmesine neden olmuştu.

Girit halkı fethin yarattığı tedirginlikle ve muhtemelen son şansları olarak düşündükleri için İstanbul patrikliğine bağlanmak ya da adada bir Bizanslı aile tarafından yönetilmek adına adada bir isyan daha çıkarmıştır. Konstantinopolis'in fethinden sadece birkaç ay sonra Girit Adası'nda asil bir Bizans ailesinin üyesi olan

²⁶³ Angold, s.96.

²⁶⁴ “Propter ammissionem constantinopolis et perperea ea que habentur de pessima intentione teucris erga dominus nostrem est providendus quis domus nostra arsenatus que vocua est galeis et munitionibus salciatur et prepaetur per modum quis occurete aliquo casu neccessaritatis dominus nostrem possit ponec in ordine et expedire bonum nostrus galearum.” (Konstantinopolis'in kaybı nedeniyle ve Türklerin lordumuza (yönetimimize) karşı kötü niyetli olduklarına dair aldığımız haberler doğrultusunda, tersanemizin (arsenalimizin) boş olan kısmının gemiler ve mühimmatla doldurulması ve herhangi bir acil durumda lordumuzun (yönetimimizin) gemilerimizi düzenleyip hazırlayabilmesi için gerekli hazırlıkların yapılması zorunludur.) ASV, **Senato Mar**, 9 Ağustos 1453, f.2.

²⁶⁵ ASV, **Senato Mar**, 9 Ağustos 1453, f.2.

Sifis Vlastos tarafından bir isyan hareketi başlanmıştır. Johann Wilhelm Zinkeisen'in yazdığına göre Vlastos, "adanın her yerinde bütün Venedikli memurları ve en itibarlı şövalyeleri aynı günde ve aynı saatte öldürtmek ve daha sonra muhtemelen sürgündeki Palaiologos hanedanından sürgündeki bir hükümdarı Girit'in hâkimiyetini devralmak üzere buraya çağırmak gibi şeytanca bir plan tasarlamıştı."²⁶⁶ Michael Angold'a göre ise çıkarılan bu isyan Ortodoksları Osmanlı yönetimi altında birleştirmek -İstanbul patrikliğine bağlanmak- amacıyla çıkarılmıştı.²⁶⁷ Chyrssa Maltezou'ya göre ise ayaklanma Girit Adası'nda Konstantinopolis'in Türkler tarafından alınması sonucu Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Giritlilerin hemen özgür bir Yunan devleti kurmak amacıyla çıkarılmıştı.²⁶⁸ Vlastos Resmo'da aralarında Manasses Arkoleos ile Leondakios Troulinos ve Hanya'da Paulos Kalvas ile Georgios Kallergis gibi rahiplerin ve keşişlerin bulunduğu çok sayıda kişi toplamıştı. Fakat isyan hareketi daha başlamadan Andreas Nigro ve Resmo Rahibi Ioannes Aimas tarafından isyan planı ve katılımcıları dönemin dükü Bernardo Vitturio'ya haber verildi. Venedikli yetkililer isyan yayılmadan hemen önce harekete geçerek liderlerini ele geçirmişlerdi. 1454 yılı ağustosunda isyanın liderleri işkence edilerek öldürüldü.²⁶⁹

Başarısız olan bu isyan girişiminden sonra 1460 yılında bir isyan daha meydana gelmiştir ki bu isyan da bir önceki gibi Giritli bir Yahudi olan David Mavrogonatos tarafından Venediklilere iletilmiştir.²⁷⁰ İsyanın liderleri zincire vurularak idam edilirken isyanı Venedikli yetkililere bildirenler ise Venedik Senatosu tarafından yüksek gelir getiren mülklerle mükâfatlandırıldılar.²⁷¹ Fetihden sonra gerçekleşen bu iki isyan hareketi Girit halkının Bizans geleneğini sürdürme anlamında son direnişleriydi. II. Mehmed'in Rum Patrikhanesi'ni yeniden açması da Venedik'i kolonisi Girit'te gerçekleştirebilecek dini propagandalar konusunda tedirgin etmiştir. Venedik Devleti'ni tehdit eden bir de Türk unsuru bulunuyorken Venedik artık isyanlarla uğraşmamak adına Giritli Ortodokslarla ilgili oldukça sert önlemler almıştır.

²⁶⁶ Zinkeisen, ss.433-434; Theocharis Detorakis, Wilhelm Zinkeisen gibi çıkarılan isyanın Girit merkezli bir Bizans varlığını yaşatma umudu taşıdığını belirtmektedir. Girit'teki Ortodokslara göre Yunan dünyasında Bizans geleneğine sıkı sıkıya bağlı sadece Girit halkı kalmıştı. Detorakis, s.171.

²⁶⁷ Angold, ss.129-130.

²⁶⁸ Maltezou, s.125.

²⁶⁹ Detorakis, ss.171-172.

²⁷⁰ Maltezou, s.125.

²⁷¹ Zinkeisen, s.434.

5 yıl boyunca adada yeni papaz atanmasını yasaklayan emirnameyle birlikte bir de adadaki köylerde papaz sayılarının bir veya ikiye düşürülmesi kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda dışarıdan Ortodoks bir papazın Girit Adası'na gelmesi yasaklandı. Rum Ortodoks ayinlerinin yapılabilmesi için inşaat halindeki bir şapel Venediklilerce yıktırıldı.²⁷² Kısacası Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethedilmesi Venedikli yetkililer ile kolonisi Girit halkı arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmıştı.²⁷³

Konstantinopolis'in fethiyle birlikte Bizans İmparatorluğu tamamen yıkılınca Girit Adası'nda Bizans geleneğini sürdürmek amacıyla isyan kıvılcımları tekrar başlamıştı. Adadaki isyanlar metin içerisinde yeri geldikçe açıklanacaktır fakat bu dönemde önemli olan isyan ve gelişmelerin bazı düşünürlerin eserlerine yansımış olmasıdır. Bu bağlamda Girit Adası'nda Bizans'ın dini ve siyasi varlığının oluşamayacağı kesinleşince eğitim ve kültür alanında Bizans geleneğinin yaşatılması için ünlü ressam ve düşünürler yoğun çaba harcamışlardır. Konstantinopolis fethedilince ünlü Rum düşünür ve sanatçılar Venedik ve Girit Adası'na yerleşmişlerdir. Girit Adası'nda bu bilim adamları ve sanatçılarla birlikte sonraki yıllarda bir Girit kültürünün filizlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Konstantinopolis'in fethiyle başlayan derin üzüntü ve kaygı şairlerin şiirlerine de konu olmuştur. Bu şiirlerden bir tanesi Bizans İmparatoru IX. Konstantinos ile ilgilidir.²⁷⁴ Konstantinopolis'in fethinden Girit Savaşı'nın sona erdiği 1669 yılına kadar şairler yaşadıkları elim olayları dizelerine aktaracak, yazarlar ise kitaplarında kaleme alacaklardı. "Girit Rönesansı" olarak adlandırılabilir eğitim ve kültür alanındaki gelişmeler "Yeni Çağ'da Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası'nda Sosyo-Kültürel Hayat" başlığı altında incelenecektir.

1453 yılına kadar denizlerde egemen güç olarak varlığı sürdüren Venedik Devleti bu tarihten itibaren II. Mehmed'in Ege Adaları'na yaptığı akınlarla denizlerde bir rakibi olduğunun bilincine varmıştı. Konstantinopolis'in fethi sadece Girit halkı için önemli bir gelişme değildi. Venedik Devleti de bu fetihden etkilenmişti ve fetihden sonra önemli adalarını Osmanlı'ya karşı yavaş yavaş kaybedecekti. Venedik Devleti Konstantinopolis'in fethinden sonra denizlerdeki gücünü ve varlığını yitirmemek için

²⁷² Angold, s.111.

²⁷³ Angold, s.111.

²⁷⁴ "Hristiyan Romalı Giritliler kafamı kesin ve onu Girit'e taşıyın. Giritliler görsün, benim için gözyaşları döksün, yas tutsun ve beni kutsasın." Maltezo, s.132.

tersanesini genişletme hazırlıklarına başlamıştı. Tersanedeki en önemli genişleme 1470'te Eğriboz Adası'nın Osmanlılar tarafından alınmasından sonra yapılmıştır. Söz konusu genişletmenin ardından Venedik Devleti'nin 1473 yılı itibariyle sayısız kadirgayı barındırabilecek bir büyüklüğe erişen yeni tersanesi “Arsenale Novissimo”ydu.²⁷⁵ Ayrıca fetihten sonra Konstantinopolis'ten ayrılan Rum ustaları tersanede gemi yapımında çalışmak üzere Venedik'e getirilmiştir. 1453 yılına kadar Adriyatik'ten Karadeniz sahillerine, Akdeniz'den Ege'ye önemli bir ticaret ağı oluşturarak siyasi ve ticari varlığını devam ettiren Venedik Devleti, Konstantinopolis'in fethinden sonra Zante ve Kıbrıs Adası²⁷⁶ hariç sürekli toprak kaybına uğrayacaktır. Kısacası Konstantinopolis'in fethinin, Girit halkı ve Venedik yönetimi üzerinde kısmen olumlu etkileri olduğu düşünülse de uzun vadede olumsuz etki ettiğini belirtmek gerekir.

II. Mehmed Konstantinopolis'i fethederek Bizans İmparatorluğu'ndan kalan izleri tarih sahnesinden silmiştir. Bu durum Venedik'in Doğu'daki konumunun netleşmesine olanak sağlamıştır.²⁷⁷ Zira Konstantinopolis'ten farklı bölgelere uzanan ticaret yolları artık kontrolünde olmayacaktı ve fetihten sonra tüm dikkatini baş kolonisi Girit Adası'na verebilirdi. Fetihten sonra Osmanlıların ilerleme politikasında da bir belirginleşme söz konusuydu. II. Mehmed bu tarihten itibaren denizcilikte ilerlemeyi hedefleyerek Ege Adaları'na yönelmiştir. II. Mehmed'in adalara yönelmesi Venedik'in çıkarlarına ters düşmüş ve Venedik, II. Mehmed'in ada siyaseti için çeşitli önlemleri ivedilikle almaya başlamıştı. II. Mehmed'e karşı alınan önlemlerde Venedik, Girit Adası'ndan fazlasıyla yararlanmıştır.

Venedik Cumhuriyeti adada yaşanan Sifis Vlastos İsyanı'nı bastırdıktan sonra II. Mehmed'in adalara yönelmesiyle elinde bulunan Girit Adası'ndan sonra büyük öneme sahip Negroponte/Eğriboz Adası için oldukça tedirgin olmuştu. Venedik'in Eğriboz'u kaybetme endişesi Senato kayıtlarında yerini almıştır:

Girit'teki yönetimimize ve kaptanımıza: Her ne kadar sağduyunuza ve gayretinize büyük güven duysak da Nigropontis şehrimizin güvenliği ve korunması için her türlü önlemi alacağınıza emin olsak da bu konuda niyetimizi anlamanızı istiyoruz ve size bu vesileyle konseyimizin emriyle bildiriyoruz ki, Türklerin, burada çeşitli

²⁷⁵ Hülya Çiçek Kaymakçı, “Venedik Arsenali'i ve Denizciliğine Dair”, ed. Derya Gürtaş Dündar, **Orta Çağ Dünyası**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2025, s.208.

²⁷⁶ Venedik Cumhuriyeti, 1482 yılında Zante'yi topraklarına dahil etti ve 1489 yılında Kıbrıs Adası'nı Lusignan Krallığı'ndan alıp 1570 yılında Osmanlılara bırakmak zorunda kaldı. O'Connell, s.22.

²⁷⁷ Angold, s.114.

*kaynaklardan öğrendiğimiz gibi, şehrimize karşı harekete geçmesi durumunda, tüm gayret ve çabanızla 300 okçuyu hazırlamanız ve derhal, en küçük bir zaman kaybı olmaksızın, Nigropontis'e göndermeniz gerekiyor. Şehrimizin savunması ve korunması bizim için büyük önem taşımaktadır ve sağduyunuzla bunu en iyi şekilde anlamış olmalısınız. Bu sebeple, bu konuda sizi daha fazla yükümlü kılıyoruz.*²⁷⁸

Eğriboz'un savunmasına 20 Mayıs 1459 tarihinde Girit yönetimden 300 okçu isteyen Venedik Devleti, bir yıl sonra Girit'e gönderdiği mektupta hem 200 okçu hem de toplanmasını istediği fonu göndermelerini istemiştir:

*Nigropontis'e buradan piyade göndermek daha önce defalarca uygulandığı gibi, mevcut koşullar ve zamanın gereklilikleri göz önünde bulundurulduğunda çok yavaş olabilir ve şehrimizin önemini tehlikeye atabilir. Bu nedenle, Girit'teki yönetimimize, hızlı bir şekilde 200 okçuyu organize etmeleri ve onları yeterli ve deneyimli bir kaptanımızın komutası altında, daha önce gönderilen okçular gibi maaş ve koşullarla Nigropontis'e göndermeleri emredilmiştir. Bu amaçla, her yerden fon toplanması Girit yönetimine emanet edilmiştir ve bu okçuların kaptanı, konseyin izni olmadan Nigropontis'ten ayrılmamalıdır.*²⁷⁹

Venedik'in Girit'ten istediği okçuların, silahları ve eşyalarıyla birlikte Eğriboz Adası'na ulaştığını 21 Temmuz 1461 tarihli senato kaydından öğrenmekteyiz.²⁸⁰

²⁷⁸ “Regimini nostro ac capitani crete: Et si de prudentia diligentiaque vostra plurimus confidamus quis in omni casu pro salute conservationeque civitatis nostre nigropontis sitis omnes provisiones vobis possibiles facturi tamen ut in ea re mentem nostrem intelligatis volumus vobisque cui nostro consilio rogatorum mandamus ut si turchi sicuti hic varie intelleximus contra ipsam nostram civitatem esset quanto scudio quantaque diligentia poteritis in ordine ac parari facere debeatis ballistarios trecentos quos quis primum et sine ulla temporis intermissione nigropontem mittere debeatis pro defensione et conservatione illis civitatis nostre que quantum statui nostro importat pro vostra prudentia per optime intelligere debetis ideoque sup hoc constitium plus possumus vos oneramus.” ASV, **Senato Mar**, 20 Mayıs 1459, fol.178.

²⁷⁹ “Quoniam provisio mittendi hinc nigropontem pedites sicut pluries praticatum est posset nimius esse tarda attentis condicionibus rerum et temporum occurrentius et importantia illis civitatis nostre perperea. Vadit pars cum scribatur et mandetur quis primus regimini nostro Crete cum sollicitam opam dare debeat habendi et ponendi bene in puncto ballistarios CC quos sub uno capitano nobile nostro sufficienti et experto mittet debeat nigropontem cum illo stipendio et modis quibus al isti ballistarii missi fuerunt. Accipiendo que ab hoc pecunias ex omni loco committatur eidem regimini cum mandare debeat capitano ballistar predictorum cum ex nigroponte discedere non debeat absque mandato istius consili.” ASV, **Senato Mar**, 21 Kasım 1460, fol.202; 1459 yılında Papa II. Pius'un Venedik Cumhuriyeti'ne yazdığı bir mektupta Türklere karşı bir sefer düzenlemek istediğini belirtmiştir. Papa'ya göre; bu kadar kötülüklerle ve gelecekte daha da büyümesi muhtemel tehlikelerle ancak Hristiyanların ortak desteğiyle başa çıkılabilirdi ve bu konuda her türlü gecikme son derece zararlı olacaktı. Aynı yılın 8 Eylülünde Doğu'dan Venedik Cumhuriyeti'ne gelen mektuplarda ise II. Mehmed'in Eğriboz'u fethetmekle tehdit ettiği, bu nedenle Venedik'in bölgeye 400 asker ve 300 okçu gönderdiği yer almaktaydı. Bununla da yetinilmedi ve Levant'taki tüm yerler, Modon, Koron, Eğriboz ve Girit Adası tahkim edilmeye başlandı. Domenico Malipiero, **Annali Veneti dall'anno 1457-1500**, Archivio Storico Italiano La Storia D'Italia, Cilt: 7, Firenze, 1843, ss.6-12.

²⁸⁰ ASV, **Senato Mar**, 21 Temmuz 1461, fol.26.

Venedik Hükümeti, Osmanlılar tarafından Eğriboz'a bir saldırı yapılacağı ihtimali üzerinde durarak tüm tedbirlerini buna göre almıştı. Aslında senatonun bu dönemde korumak zorunda olduğu tek yer Eğriboz Adası değildi. Arnavutluk ve Mora Yarımadası'nı da korumak zorundaydı. Çünkü II. Mehmed Venedik'in elinde bulunan ve önemli bir konumda olan Peloponnesos/Mora Yarımadası'na sefer düzenlemişti. 1461 yılı ortalarında Osmanlı Devleti yaptığı akınlarla birkaç kale dışında Mora Yarımadası'na sahip olmuştu.²⁸¹ Ayrıca Venedik'in gözleri olarak bilinen Modon ve Koron, Venedik'in kalbi olarak nitelendirilen Girit Adası için de endişe duyuyordu ve adı geçen yerlerin güvenliğini sağlamak için tedbirler alıyordu. Kandiye ve Modon limanları için alınan önlemler şöyledir:

*Candia ve Modon limanlarının, dalgakıranlar içinde olan kısmının ve çevresinin onarılması gerekmektedir; çünkü bu limanlar onarılmazsa, 3 yıl içinde gemilerin ve kadirgaların içeri giremeyeceği ve hem gemilerimiz hem de kadirgalarımız için büyük tehlike arz edecek bir duruma gelecektir. Bazı kimseler, bu limanların birini ya da diğerini farklı yöntemlerle kazmayı teklif etmektedir. Bunun üzerine, bu işin meclise devredilmesine karar verilmiştir. Meclis, bu iş için ustalar çağırılmalı, onlarla ayrı ayrı konuşulmalı ve meclis en uygun şekilde anlaşma yapmalıdır. Bu işlem, bu ustalarla birlikte, bir sonraki sekiz gün içinde tamamlamalı ve bu iş için iyi bir başlangıç yapılmalıdır, aksi takdirde, bunu gerçekleştiren her bir meclis üyesi için yüz ducat ceza uygulanacağı belirtilmiştir. Bu ceza, avogadori/denetçiler tarafından herhangi bir danışmaya gerek kalmadan tahsil edilecektir.*²⁸²

II. Mehmed'in sözü edilen tarihlerde Venedik topraklarına yönelik saldırıları Venedik Senatosu'nun ana gündem konusunu oluşturmuştur. Adadaki Venedik yönetimi, Türklerin bu hızla ilerlemesi halinde sıranın Girit Adası'na geleceğini düşünerek Girit Adası'ndaki surların güçlendirilmesi talep etmişti. Venedik Devleti'nin bu talebe olumlu yaklaştığı ve Kandiye şehrinin güçlendirilmesi için her

²⁸¹ Selahattin Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri**, TTK, Ankara, 2004, ss.145-158; Halil İnalcık, **İki Karanın Sultanı, İki Denizin Hakanı Kâysar-i Rûm Fatih Sultan Mehmed Han**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2020, s.278.

²⁸² Consorsia che il porto de candia che entro dal muolo et quello de modon siano a monidus in modo che se non si provisto non andara anni tre, che non pora entrar entro griparie che e con gran pericolo et de nave et galie nostre e che il sia alguni che se offere de chavar e uno luogo e l'altro per diversi muodi. E l'andara parte che il sia commesso al collegio i qual debbia mandar per questi maistri et al dirli seperadamente et accordarse chon quei che parera al detto collegio per lo mior modo i parera et che questo i debbia haver concluso dammo a octo di proximo che de vegnur chon i dicti maistri chon el primo passaro a cio che questa iustadi i dagi bon principio a la chaxon sotto pena de ducat cento per cadaun de quel collegio e la dcita penna debbia osserscossa per i mostri avogadori de chomun senza algun conseglio." ASV, **Senato Mar**, 13 Mart 1461, fol.3.

türlü gayret ve özenin gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Senatoda alınan bu kararların devamında şehrin güçlendirilmesiyle ilgili tüm çalışma planı ve sorumluluk adadaki Venedikli yetkililere bırakılmıştır.²⁸³ Aynı senato kararlarının devamında Venedik Devleti, Kandiye şehrinin güçlendirilmesinde çalışmak üzere 1 mimar, 2 yeni kadirga gövdesi ve 3 kadirga için gerekli tüm donanım ve ekipmanların yanı sıra Girit'teki tersaneye gönderilmek üzere direkler, antenler ve farklı mühimmatlar da adaya gönderecekti.²⁸⁴ Girit Adası, Venedik Devleti için diğer tüm şehirler için temel ve dayanak noktası anlamını taşımaktaydı. Venedikli yetkililere göre Girit Adası'na sahip olan Doğu Akdeniz'de hâkimiyet sağlardı. Bu nedenle Girit Adası'ndaki Venedikli yetkililer, senatoya haber göndererek sadece Türklere karşı değil ada içindeki hainlere karşı da önlem alınması için bir çözüm üretilmesi gerektiğini belirtmişlerdi.²⁸⁵

Osmanlılar Mora Yarımadası'ndan sonra Midilli Adası'na sefer düzenlemişlerdi. II. Mehmed'in kuşatma altına aldığı Midilli Adası, İspanyol ve İtalyan korsanlar tarafından kullanılan bir üs noktasıydı. II. Mehmed'in kısa sürede adayı nasıl aldığını İdris-i Bitlisi "*Heşt Behişt*" adlı eserinde ayrıntılamıştır.²⁸⁶ Ada içindeki isyanlar 1460 yılında durdurulmuşken Türklerin saldırılarına çözüm bulmak amacıyla Venedik Devleti harekete geçecektir. Mora Yarımadası'ndan sonra Midilli Adası'nın da Osmanlıların eline geçmesi Venedik Devleti'ni Türklere karşı önlem almaya zorlamıştı:

*Herkesin bildiği gibi, bu yıl Türkler (Theucer), gemilerimizle birlikte Midilli Adası'nı fethetti ve bu durum efendimizin (Venedik Yönetimi) onurunu zedelemekle kalmayıp vatandaşlarımız ve tebaamız için büyük bir kayıp olmuştur. Benzer bir sıkıntının yaşanmaması için tebaamızdan veya herhangi bir vatandaşımızdan hiçbir geminin ya da başka bir deniz aracının bundan böyle Konstantinopolis'e (İstanbul) veya Theucer'in (Türklerin) kontrolü altındaki başka bir yere gitmemesi kararı alınmıştır. Bu şekilde gemilerimizden hiçbir destek alamaması ve özellikle Hristiyanlara karşı (Tanrı'nın ve efendimizin onuru için) kullanamaması sağlanacaktır. Bu karardan itibaren Girit'teki yönetimimize ve Doğu'daki diğer yöneticilerimize bu konuda yazılacak ve bu kararın en uygun şekilde yerine getirilmesi için azami özen gösterilecektir, böylece bu kararımız eksiksiz bir şekilde yerine getirilecektir.*²⁸⁷

²⁸³ ASV, **Senato Mar**, 24 Kasım 1462, fol.88.

²⁸⁴ ASV, **Senato Mar**, 24 Kasım 1462, fol.88.

²⁸⁵ ASV, **Senato Mar**, 13 Ağustos 1462, fol.74.

²⁸⁶ İdris-i Bitlisi, **Heşt Behişt (VII. Kefîbe)-Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481**, çev. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK, Ankara, 2019, ss.162-164.

²⁸⁷ "Scuti omnibus notum est theucer hoc anno cum navibus nostris expugnavit insulam Mithelini non sine dedocore nostri domini ac maximo danno civium et subditorum nostrorum. Et ne similer

Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ile Ege ve Levant'taki ticaretini sorunsuz yürütebilmek adına 1454 yılında bir antlaşma imzalamıştır. Fakat II. Mehmed'in Venedik'in hâkim olduğu önemli liman ve adalara sefer düzenlemesiyle birlikte Venedik Devleti imzalanan antlaşmayı yok sayarak Osmanlıların ilerleyişini durdurmak için karşı bir Haçlı birliği oluşturmak üzere girişimlere başlamıştır.

2.2. 1463-1479 OSMANLI-VENEDİK SAVAŞI BOYUNCA GİRİT ADASI

Venedik Cumhuriyeti zaman kaybetmeden Fransa, Burgonya, Arnavutluk, Milano ve Macaristan Kralı'na Osmanlı'ya karşı birleşmek umuduyla çağrıda bulunmuştu. Venedik'in birlik çağrılarına Arnavutluk Beyi ile Macaristan Kralı'ndan olumlu yanıt gelmişti. Venedik savaş hazırlıkları yaparken Papalık, Rodos Şövalyeleri ve Napoli Krallığı denizden savaşmak üzere Macaristan Kralı ve Akkoyunlu Hükümdarı da karadan destek vermek üzere Venedik'e destek vermişlerdi.²⁸⁸ Venedik Cumhuriyeti 9 Kasım 1462 tarihinde Papa ve Burgonya Dükü'ne gönderdiği mektupta Türk'e karşı derhal harekete geçmeleri gerektiğini belirtmiştir. Mektubun devamında Türk'e karşı gerçekleşecek olan bu sefer adeta Hristiyanlığın büyük bir davası olarak kabul edilmiştir.²⁸⁹

Yaklaşık 3 hafta sonra 30 Kasım 1462'de Yüce Meclis tarafından alınan kararda yine Papa ve Burgonya Dükü ile Venedik Dogesi “en hain düşman” olan Türk'e karşı “Hristiyanların en kutsal seferine” katılacaktı.²⁹⁰ Destekleri arkasına alan

inconueniens de cetero accidere possit. Vadit pars cum nulla navis seu aliquod aliud navigium tam nostrorum quis subditorum nostrorum a buttis celerita supra possit de cetero constantinopolim aut ad quelibet alium locum theucro subiectum ire ut theucer ipse nullum in futurum a navibus nostris subsidium habere possit et maxime adversus xristianos pro reverentia dei et honore nostri domini et ex nunc captum sit cum scribatur regimini nostro crete et aliis rectoribus nostris orientis quis super hoc omnem diligentiam ad inbeant illo prudentiore modo qui sibi videbitur quis huismodi intencio nostra executionem penitus habeat.” ASV, **Senato Mar**, 4 Aralık 1462, f.90.

²⁸⁸ Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri** ss.194-195.

²⁸⁹ ASV, **Maggior Consiglio**, 9 Kasım 1462, fol.46-47.

²⁹⁰ “Deliberatum est per hoc excelentissimus consilium quis senissimus dominus dux pergonaliter vadat in hac sanctissima expeditiones contra perfidissimus turchum christianorum teter unus hostem simul cum summo pontifice et illustrimo duce burgondie et cum quibus contraximus ligam et bonam intelligentiam.” (Bu yüce meclis tarafından kararlaştırılmıştır ki, en yüce efendimiz dük, en hain düşman olan Türk'e karşı, Hristiyanların bu en kutsal seferine şahsen katılacaktır; aynı zamanda Papa ve Burgonya düküyle birlikte hareket edecektir, zira onlarla bir ittifak kurmuş ve iyi bir anlaşmaya varmış bulunmaktayız.) ASV, **Maggior Consiglio**, 30 Kasım 1462, fol.47.

Venedik Cumhuriyeti 1463 yılında Mora Yarımadası'na saldırarak rakibi Osmanlılara karşı bir savaş başlatmıştır.²⁹¹ Savaşın başlangıcında Girit'teki Venedikli yetkililer ile Venedik Senatosu arasında kritik yazışmalar gerçekleşmiştir. Bu yazışmaların içeriğinde Türklerle yapılan savaş boyunca adanın Lasithi, Lephtenie ve Anopoli bölgelerinde buğday ekiminin yapılması, adı geçen bölgelerden toplanacak buğday miktarının adanın ihtiyaçlarını karşılayabileceği bulunmaktadır.²⁹² Yapılan bu yazışmalarda Türklere karşı yapılacak genel bir seferin olacağı ve sefer sırasında mümkün olan en yüksek miktarda buğdayın toplanması önemle vurgulanmıştır.²⁹³ Ayrıca savaş başladıktan sonra da Venedik Devleti 11 Ekim 1464 tarihli senato kayıtlarında Korfu ve Eğriboz yönetimine seslenmiştir. Venedikli yöneticiler Korfu ve Eğriboz'daki yöneticilerden Türklere yakın olan liman ve bölgelerden buğday temin edilmesini istemiş fakat isteğine olumlu yanıt alamamıştır. Bunun üzerine Korfu ve Eğriboz'a tekrar haber göndererek Doğu'daki diğer şehirler ve yerleşimleri için buğdaya duyulan ihtiyacı belirterek buğday temin etmelerini aksi takdirde kendilerine ceza uygulanacağını belirtmiştir.²⁹⁴

Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ile girdiği mücadelede egemen olduğu tüm ada ve liman bölgelerinden destek talebinde bulunmuştur. Yardım isteğinde bulunduğu noktalardan en önemlisi Girit Adası'ydı. Adanın konum ve savunma açısından Venedik için önemini şu ifadelerde görmek mümkündür:

*Mevcut savaş durumu nedeniyle Candia (Girit) şehrimizin hem Türk'e karşı yapılacak harekâtımız hem de şehir ve adanın korunması amacıyla savaş mühimmatı bakımından iyi donatılması gerekmektedir. Çünkü Candia, Doğu'daki en önemli mülkümüz olup gerektiğinde her yere müdahale edebilecek konumdadır.*²⁹⁵

Venedik Senatosu Kandiye Dukalığı'ndan hem adanın savunması hem de mevcut savaşta Girit Adası'nın Venedik ordusuna yardım etmesi için çeşitli isteklerde

²⁹¹ Benjamin Arbel, "Venetian Trade In Fifteenth Century Acre: The Letters of Francesco Bevilaqua (1471-1472)", **Asian and African Studies**, Vol.:22, 1988, ss.234-235; Paolo Preto, **Venezia e i Turchi**, Viella, Roma, 2013, ss.20-21.

²⁹² ASV, **Senato Mar**, 30 Kasım 1463, fol.138.

²⁹³ ASV, **Senato Mar**, 30 Kasım 1463, fol.138.

²⁹⁴ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1464, fol.199.

²⁹⁵ "E necessario per il chaso dela presente guerra far provision che la nostra cita de Candia sia ben Formida de tute muniton da guerra si per l'impresa nostra del turcho chome per conservation de quella cita e l'isola nostra per che le principal membro che habiamo in tutto el levante e apto a se correr in ogni luogo dove fosse neccesario." ASV, **Senato Mar**, 8 Aralık 1463, fol.141.

bulunmuştur. Onlar Meclisi'nde, Kandiye şehrinde bir depo inşa edilmesi ve tüm zırh ve mühimmatların bu depoda saklanması ile bir depo sorumlusunun görevlendirilmesi, 400 adet tahta, 100 adet çivi ve gerekli ahşap malzemenin satın alınması kararlaştırılan istekler arasındadır.²⁹⁶

Venedik Senatosu, Venedik'teki tersane patronlarına ve yöneticilerine de savaşın başlangıcında Brescia'da 200 miğfer, eldiven ve bileklikle donatılmış zırh yapılmasını emretmiştir ve bu zırhların yapım masraflarının olağanüstü giderler ofisinden karşılanacağını eklemiştir.²⁹⁷ Osmanlı ile cereyan eden bu savaşta Venedik Devleti olağanüstü bir çaba harcayarak mevcut olan tüm gücünü kullanmaya gayret etmiştir:

*Ve her türlü çaba gösterilerek tersanemizdeki yetkililerimizin filomuz için ve Levant'taki (Doğu Akdeniz) bölgelerimize acil müdahalede bulunmak üzere gerekli olacak birçok mühimmatı hazırlamaları sağlanmalıdır, bu herkesin takdir edebileceği bir husustur. Bu nedenle yukarıda belirtilen yöneticiler tarafından mart ayında Candia'ya ve Flandra'ya gitmek üzere yola çıkacak olan mevcut konvoy gemileriyle, gerekli mühimmatın ve bu günlerde bu konsey tarafından gönderilmesine karar verilen diğer malzemelerin Candia şehrimize gönderilmesi emredilmiştir. Çünkü Candia, Levant'taki en önemli bölgemizdir ve her türlü ihtiyacımızı karşılamak için en uygun yerdir. Bu nedenle, bu gemilere kira bedeli, hazine fonlarından karşılanarak uygun bir fiyatla ödenmelidir; çünkü bu gemiler bu şehirden boş olarak ayrılmaktadır. Bu, ilgili yöneticilere uygun görüldüğü şekilde, Serenissima'nın izniyle yapılmalıdır ve gemi kaptanları, kendilerine sunulan her şeyi almak zorundadır ve bu kararın iptali veya başka şekilde ödeme yapılmaması durumunda, her bir ihlal için beş altın ducat ceza uygulanacak ve bu ceza, herhangi bir danışma yapılmaksızın kamu avogadorları/denetçileri tarafından tahsil edilecektir. Ayrıca, bu cezanın uygulanması için yeminli olarak yükümlü olacaklardır.*²⁹⁸

Görüldüğü üzere Venedik Senatosu'nda alınan her kararda Girit Adası'nın hem stratejik önemi hem de Venedik için önemi ısrarla vurgulanmaktadır.

²⁹⁶ ASV, **Senato Mar**, 8 Aralık 1463, fol.141.

²⁹⁷ ASV, **Senato Mar**, 8 Aralık 1463, fol.141.

²⁹⁸ “E le da meter ogni studio e far che per i nostri provededori de l'arsena se apparecchi molte munition che sara necessarie per l'armada nostra e per se chorer ai nostri luogi de levante chome tutti puol consideriar. L'andara parte che per i provededori sopradicti sia mandado a la nostra cita de Chandia per le nave de la presente muda de marzo che sono per andar in candia e deli in fiandra le munition inscripte e le altre che e stado deliberado de mandar per questo conseio a questi giorni passadi per che quella e la principal terra che nui habiamo in tutto el levante et piu apta ascorrer in ogni parte a tutti nostri bisogni e sia pagado el nolo ale dicte nave di denari del deposito dando priesio conveniente per che le se parteno vuode de questa terra si chome parera ai dicti provededori chon licentia dela signoria e sia tenudi i patroni dele nave levar tutto quel i sera apresentado e non se possa la presente parte revochar ne altramente in pagar sotto pena de ducat V d'oro a chadaun che contraffesse da esser scossa per lavogadori de chomun senza algun conseio i qual sia tegnudi sotto debito de sagramento far mandar la predicta parte ad execution.” ASV, **Senato Mar**, 12 Aralık 1463, fol.141.

Girit Adası dışında Venedik Cumhuriyeti Adriyatik, Ege Denizi ve Levant'ta çok önemli kıyı sahillerine ve adalara sahipti. Sahip olduğu yerlerden biri de İnebahtı (Lepanto/Naupaktos) şehriydi. Korint Körfezi'nin kuzeyinde yer alan İnebahtı şehri stratejik önemi olan bir noktada bulunuyordu ve Venedik belgelerine göre II. Mehmed bu şehrin stratejik önemini fark etmişti.²⁹⁹ Venedik Cumhuriyeti, II. Mehmed'in İnebahtı'ya saldırma ihtimaline karşın şehrin daha iyi korunabilmesi adına şehre uzanan iki duvar kanadının güçlendirilmesi gerektiği sonucuna varmıştı. İki duvarın inşaatına hemen başlanabilmesi için 2.000 ducata ihtiyaç vardı ve sözü edilen meblağın yarısı kadarı İnebahtı'nın Venedik'e göre "sadık vatandaşları" tarafından karşılanacaktır. Kalan kısmı ise Venedikli valiler tarafından elde edilen gelirlerle her ay 100 ducat ödemek koşuluyla eylül ayından itibaren ödenmeye başlanacaktır.³⁰⁰ Ayrıca ödemelere ek olarak 4 inşaat ustası ve Venedik donanmasına ait 2 geminin de İnebahtı'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır.³⁰¹

Venedik, Adriyatik, Levant ve Ege'deki kolonilerini kaybetmemek için Osmanlı'ya karşı açtığı savaş coğrafi olarak genişletmeye başlamıştı. Bir yandan Ege'de mücadele eden Osmanlı ordusu bir yandan da Balkanlarda ilerlemeye devam etmekteydi. Osmanlı Devleti 1462 yılında Eflak, 1463 yılında Hersek toprakları üzerine sefere çıkmıştı. Osmanlı ordusu hızla Adriyatik kıyılarına yaklaşıyordu. II. Mehmed döneminde Adriyatik kıyılarının pek çok noktasında Venedik Cumhuriyeti bulunmaktaydı. Kolonilerinin güvenliğini sağlamak, sur ve kaleleri güçlendirmek, gerekli görülen noktalara takviye kuvvet göndermek gibi olası Türk saldırısına karşı Korfu'dan Levant'a kadar önlem almaya devam etmiştir. Venedik Cumhuriyeti'nin aldığı tüm önlem ve tedbirlere rağmen donanmada büyük bir zafiyet gözlenmekteydi. Osmanlı'ya karşı yapılan savaş esnasında Venedik Cumhuriyeti'ne ait silahlı gemiler ve diğer deniz araçlarında bir takım usulsüz davranışlar sergileyen kişiler vardı. Venedik belgelerine göre donanmanın tedarikçisi olan kişiler, yöneticilerden tedarik ettikleri yiyeceklere dair bilgi almamıştır.³⁰² Dolayısıyla yiyeceklere dair bilgi eksikliği Venedik Cumhuriyeti'ni büyük zarara uğratmaktadır. Hal böyleyken görevli kişilere ve yazdıklarına olan güven sarsılmaktadır. Venedik Cumhuriyeti'nde alınan

²⁹⁹ ASV, **Senato Mar**, 15 Haziran 1466, fol.83.

³⁰⁰ ASV, **Senato Mar**, 15 Haziran 1466, fol.83.

³⁰¹ ASV, **Senato Mar**, 15 Haziran 1466, fol.83.

³⁰² ASV, **Senato Mar**, 11 Temmuz 1466, fol.87.

karara göre donanmaya yiyecek tedarik edecek kişi, yöneticilerden bilgi alacak ve bunları mutlaka yazmana aktaracaktır. Söz konusu tedarikçi ve yazmanlar görev süreleri dolup Venedik'e geldikten üç gün sonra kumanyaların gün gün alımına ve dağıtımına dair ayrıntılı hesap vereceklerdir. Cumhuriyetin uygulamaya koyduğu talimatlara karşı çıkan herhangi ek yargılamaya gerek kalmadan Cumhuriyetin belirleyeceği hukuk yetkilileri tarafından 200 ducatlık bir cezaya tabi tutulacaklardır.³⁰³

Venedik dışında, donanmada görev alan bazı yazmanların yaptıkları dolandırıcılık ve sahtekarlık girişimleri savaşın içindeki Venedik'i zor durumda bırakıyordu. Üstelik Venedikli yetkililerden de yaptıkları harcamalar için geri ödeme talebinde bulunuyorlardı. Venedik Devleti çözüm olarak Venedik dışındaki yazmanların düzgün ve adil bir biçimde hesap vermedikçe ve yeteri kadar kanıt sunmadıkça bu kişilerin ödeme taleplerinin askıya alınmasını uygun buldu.³⁰⁴

Yazmanların yaptığı sahtekarlıkla birlikte yazmanlarla ilgili Venedik Devleti'ni meşgul eden diğer bir mevzu da onların savaş zamanı hastalanarak ölmesiydi. Hastalanıp vefat eden yazmanların tuttuğu donanmadaki kumanya kayıtları, Venedik Cumhuriyeti hazinesini zarara uğratmaktaydı. Venedik Devleti, vefat eden yazmanların kayıtlarının korunması için donanma komutanını kayıtları koruması için görevlendirmiştir. Kayıtları gözden geçirmesi için de donanmadaki tedarikçilerin tüm hesapları titizlikle incelemelerini zorunlu kılmıştır.³⁰⁵ Ayrıca donanma için herhangi bir gemi donatıldığında, donanma görevlileri gemi mürettebatını sorguya çekerek hak ettikleri payı alıp almadıklarını sorgulayabilecekti. Böylece gemi içindeki düzensizlikler ve payların adaletli dağıtılıp dağıtılmadığı belirlenmiş olacaktı. Venedik Devleti'nin aldığı tüm önlem ve tedbirler savaş zamanı kurallara karşı gelenleri cezalandırmak ve herkesin hak ettiği şekilde pay almalarını sağlamaya yöneliktir.³⁰⁶

Venedik Devleti, donanmasındaki bazı belirsizliklerle uğraşırken bir yandan da Türklere karşı yeni gemiler hazırlamaya çalışmaktadır. Venedik Senatosu'nda 10 adet geminin silahlandırılması ve bu gemilerden birinin başına Petrus Diedo'nun

³⁰³ ASV, **Senato Mar**, 11 Temmuz 1466, fol.87.

³⁰⁴ ASV, **Senato Mar**, 11 Temmuz 1466, fol.87.

³⁰⁵ ASV, **Senato Mar**, 11 Temmuz 1466, fol.87.

³⁰⁶ Venedik Devleti tarafından gemi donanmasındaki tüm çalışanlar için aldığı kararlar, savaş öncesi için de geçerli olacaktır. Tam ve ayrıntılı hesaplar sunamayanlar, alınan kararname gereği tüm ceza ve yaptırımlara tabi tutulacaktır. ASV, **Senato Mar**, 11 Temmuz 1466, fol.87.

getirilmesi kararı alınmış olup kalan 9 geminin başına geçecek kişiler ise Maggior Consiglio'da (Büyük Konsey) bulunan danışmanlar ve kaptanlar tarafından oylamaya sunulacaktır.³⁰⁷ Petrus Diedo ve Troilo Maripetro komutasında bulunan gemiler Draç'a yönlendirilmiştir. Çünkü Venedik'in aldığı haberlere göre Türkler boğazın dışına güçlü bir kadirga filosu ile çıkmak üzerelerdi.³⁰⁸ Türkler tarafından herhangi bir saldırı emaresi görüldüğünde "provveditore generale"ye derhal haber verilecek ve sözü edilen bölgeye iki kadirga daha gönderilmesi sağlanacaktır. Hem kadirgaların silahlanması adına yapılan hazırlıklara hız verilecek hem de bölgenin güvenliği için gerekli tüm hazırlıklar Venedik Cumhuriyeti tarafından yapılacaktır.³⁰⁹

Gemilerin silahlanmasıyla birlikte finans kaynakları da gerekliydi. Venedik Devleti'nin finansal kaynağını yatırımcılar oluşturuyordu. Daha önceki yıllara ait yatırımcılar tarafından Venedik hazinesine ulaşan meblağdan bir kısmının kasım ayından başlayarak Mart 1467 tarihine kadar her ay savaş gemilerine destek amacıyla ayrılan fonlara bağlı kullanmak üzere düzenli olarak yatırılması kararı alınmıştır.³¹⁰ Venedik Senatosu'nda alınan tüm tedbirler dışında Rodos Başpiskoposu'na Türklerin Arnavutluk'a yaptığı seferde verdiği destekten ötürü özel olarak teşekkür edilmiş ve kendisine her türlü desteğin verileceği de eklenmiştir.³¹¹

Venedik donanmasının başındaki isim Niccolo de Canale/Nicolao Kanali Limni ve İmroz'u işgal ettikten sonra Enez'e saldırmıştı. Daha sonra Eğriboz Adası'na dönmüştü.³¹² Eğriboz Adası'nda savaş esnasında gemi mürettebatının ihtiyaç duyduğu biscotto (bir çeşit peksimet)³¹³ tedarikinde sıkıntılar yaşanmıştır. Biscotto'nun en fazla

³⁰⁷ ASV, **Senato Mar**, 25 Ekim 1466, fol.99.

³⁰⁸ Per magnos apparatus quos terra marique turchum facere undique sonat prospiciendum est potissimum fortificationi classis in qua totus status nostri maritimi summa Quam ob rem vadit pars cum omni studio et celeritate armari debeant X consistit galee supcomiti quarum eligantur die lune proximo in hoc consilio per scriptinium Serenissimi domini ducis consiliariorum capitum et quatuor manus electionum cum salario modis et condicionibus omnibus quibus electi fuerint alii X proximi supcomiti qui infra tercius diem respondere.(Türklerin her yerde, kara ve denizde büyük hazırlıklar yaptığı haberleri karşısında deniz gücümüzün sağlamlaştırılması üzerinde durulması gerekmektedir. Çünkü tüm deniz güvenliğimiz buna bağlıdır. Bu nedenle, on savaş gemisinden oluşan bir filonun her türlü gayret ve hızla silahlandırılması gerektiği kararlaştırılmıştır. Bu gemilerden hangilerinin Yüce Dukanın danışmaları ve dört kişi tarafından, pazartesi günü bu konseyde yapılacak yazılı seçimle seçileceği belirlenmiştir. Seçilen gemi kaptanlarına, önceki on kaptana verildiği gibi maaş, yöntem ve koşullar sağlanacak ve üçüncü gün içinde yanıt vermeleri beklenmektedir.) ASV, **Senato Mar**, 14 Mart 1467, fol.110.

³⁰⁹ ASV, **Senato Mar**, 10 Mart 1467, fol.109.

³¹⁰ ASV, **Senato Mar**, 25 Ekim 1466, fol.99.

³¹¹ ASV, **Senato Mar**, 25 Ağustos 1466, fol.91.

³¹² John Freely, **Grand Turk**, The Overlook Press, New York, 2009, ss.257-258.

³¹³ İtalyanca dilbilgisinde "biscotto"nun çoğulu "biscotti"dir.

yapıldığı yer Eğriboz Adası'ydı ve buradan tüm Venedik filosuna biscotto tedarik edilirdi. Venedik'e ulaşan haberlerde biscotto üretiminden bazı insanların muaf oldukları ve bu yararlı yiyeceğin Venedik filosuna yeteri kadar yapılmadığıdır. Donanma komutanı Niccolo de Canale bu durumu öğrenmek için Eğriboz'a gitmiştir. Kendisine Venedikli yetkililerce Türklerle savaşın olduğu bu tarihlerde filo için oldukça önemli bir besin kaynağı olan biscottonun üretiminden muaf tutulan insanların muafiyetlerinin askıya alınması yetkisi verilmiştir.³¹⁴

Yukarıdaki açıklamalara bakılırsa Venedik Senatosu gerek egemen olduğu tüm bölgelerde gerekse de desteğini aldığı devletlere alınması gereken tedbirleri ve önlemleri büyük bir özenle bildirmişti. Çalışma kapsamı dışına çıkılmaması esas alınarak Venedik'in Girit Adası'ndaki faaliyetlerine odaklanmak gerekmektedir. Venedik Devleti, 7 Nisan 1467'de Girit'teki Venedik yönetimine bir haber daha göndermiştir. Daha önce belirtilen en büyük 3 kürekli gemi halen gönderilmediyse bunun acilen hazırlanıp "provveditore generale"nin emrine verilmesini istemiştir. Senatonun gönderdiği emirler arasında 6 ile 8 geminin büyük bir titizlikle silahlandırılması ve Venedik donanmasına hemen katılmaları da bulunmaktadır. Hanya ve Resmo'daki yöneticiler de Kandiye Dukalığı'na gönderilen emirlerden sorumlu tutulup koordineli çalışmaları ve filo için gerekli malzemeleri birlikte temin etmeleri Venedik Senatosu'nun aciliyet gerektiren isteklerindendi.³¹⁵

Girit Adası'nda donanmayı kuvvetlendirme hareketi 1469 yılında da devam etmiştir. Türk tehdidine karşı Venedik filosunun güçlendirilmesi ve gerekli askeri hazırlıkların yapılması konusunda verilen bir emrin içeriğinde Girit'teki Venedik yönetimine 2 silahlandırılmış kadırgaya ek olarak "provveditore generale"ye itaat etmek üzere 2 tane de triremenin (3 kürekli gemi) daha silahlandırılması için tüm çabanın gösterilmesi gerektiği önemle vurgulanıyordu.³¹⁶

³¹⁴ Eğriboz'da biscotto üretimiyle ilgili muafiyetlerin, Türklerle yapılan savaş sırasında Venedik'in çıkarlarına zarar vermesi nedeniyle askıya alınmasını emreden metin için bkz. ASV, **Senato Mar**, 27 Nisan 1467, fol.124.

³¹⁵ Girit'teki Venedik yönetimine, Türk tehdidine karşı alınması gereken acil askeri önlemleri ve filoya katılmak üzere gemilerin hazırlanmasını emreden talimatname içeren ve aynı zamanda filodaki komutanlara, üstlerinin emirlerine kesin olarak uymaları gerektiği konusunda uyarılar yapılan bu karar için bkz. ASV, **Senato Mar**, 7 Nisan 1467, fol.121.

³¹⁶ "Et mandetur qui primum patronis nostri Arsenatus cum omni sollicitudine preparare debeant octo corpora galearum cum fulcimentis earum. Preterea mandetur regimini nostro crete cum ultra duas galeas armatas cum omni studio armare debeat alias duas triremes mittendas ad obedientiam capitano nostri generalis maris." ASV, **Senato Mar**, 6 Nisan 1469, fol.4.

Türk tehdidinin kısmen azaldığı zamanlarda Venedik Senatosu kadirgalarının büyük kısmını silahsızlandırmakla birlikte masrafların azaltılması yönünde taktikler uygulamaktaydı.³¹⁷ Fakat Türklerin hazırlık yaptığı haberlerini alır almaz muazzam bir donanma oluşturma girişimlerini başlatmak üzere tüm kolonilerini hareketlendirirdi. Levant'taki tüm yöneticilerine ellerindeki mühimmatları yalnızca gerekli durumlar için kullanmalarını ve mühimmatların mühürlü belge ile dağıtılmasını belirterek kurallara uymayanların 1.000 ducat ile cezalandıracağını da eklerdi. Sadece provveditore generale bu kuralın dışında tutulup mühimmatlar konusunda kendisine serbest yetki verilmiştir.³¹⁸ Venedik yetkililerine göre Türklerden zarar görmenin ve Türklerin entrikaları ile hazırlıklarına karşı korunmanın en etkili yollarından bir tanesi de Venedik Cumhuriyeti donanmasının hızlı bir şekilde güçlendirilmesidir. Kadirga komutanlarının donanma ve yapacakları sefer için işlerini ciddiye almaları çok önemlidir. Donanma ciddi bir şekilde güçlendirilmezse düşman yani Türkler, Eğriboz'u kolayca ele geçirebilirdi.³¹⁹ Bu nedenle gemi kaptanları silahlanmış gemilerle Pola'dan ayrıldıktan sonra çok hızlı hareket etmeli ve zorunlu olmadıkça herhangi bir limana uğramadan en kısa sürede provveditore genaraleye ulaşmalıydı. Zorunlu haller dışında herhangi bir limanda duraksayan, zaman kaybeden kaptanlar para cezası, görevden alınma ve 10 yıl süreyle donanma komutanlığı, kaptanlığı vb. görevlerden men cezası gibi cezalarla yüz yüze kalacaklardır. Durmak zorunda kalan kaptanlardan hangi limana ne sebeple uğradıklarını ve ne kadar kaldıklarını detaylı olarak kaydetmelerini istemeleri Venedik yöneticilerinin kesin emirlerindendi.³²⁰

Venedikli yöneticilerin Levant'ta aldığı bu karar yeni alınmışken ve henüz birkaç ay geçmemişken Osmanlıların Eğriboz Adası'na doğru sefere çıkmak üzere büyük bir donanma ve kara kuvveti hazırlattığı haberi senatoyu oldukça tedirgin etmiştir. Hemen tüm güçlerini stratejik açıdan önem verdiği Eğriboz Adası'na

³¹⁷ Osmanlı donanmasının tehdit oluşturmadığı durumda Venedik'in filolarını küçültme ve maliyetlerini azaltma stratejisini anlatan karar için bkz. ASV, **Senato Mar**, 5 Ağustos 1469, fol.15.

³¹⁸ Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı tehdidine karşı Levant'taki şehirlerini korumak için aldığı önlemleri ve mühimmat konusundaki yönetimi konusunda yapılan düzenlemeler için bkz. ASV, **Senato Mar**, 8 Mart 1470, fol.35.

³¹⁹ Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı tehdidine karşı donanma komutanlarına disiplinli ve hızlı hareket etmelerini emredildiği, ihmal edenlere ise ciddi cezaların öngörüldüğü karar metni bkz. ASV, **Senato Mar**, 15 Mart 1470, fol.36-37.

³²⁰ ASV, **Senato Mar**, 15 Mart 1470, fol.36-37.

yönlendirmişti. Venedik Senatosu'nda acilen 4 kadirganın tam teçhizatla donatılması, komutanlarının hemen seçilmesi ve bu kadirgaların derhal “provveditore genarale”ye gönderilmesine karar verilmiştir. Konseyin uygun gördüğü miktarda maddi destek sağlanacak olup burada alınan kararlardan en önemlisi belki de Venedik Devleti'nin bu savaşı ne kadar kazanmak istediği ve konseyin, devletin tüm maddi kaynaklarına el koyabilmesi kararıdır. Çünkü Venedik Cumhuriyeti Eğriboz'un korunmasını acil bir durum olarak değerlendirmiş ve tüm gerekliliğin önüne geçirmiştir. Ayrıca kararın devamında tersanede kadirga için gerekli tüm kumanya ve malzemelerin hazır halde bulunmasını ve herhangi bir malzeme eksikliği yaşanmaması da konuşulmuştur.³²¹

Venedik'e ulaşan haberlerde doğruluk payı bulunuyordu. Zira Mahmut Paşa komutasında Osmanlı ordusu hem karadan hem de denizden Eğriboz Adası'nın fethi için büyük bir hazırlık yapmıştı. Belirtilenlere göre Osmanlı donanmasında 100 kadirga, 200 taşıma gemisi ve 450 yelkenli gemi bulunuyordu.³²² Eğriboz'un savunmasında görevli isim ise daha önce birkaç adayı fethedip sonrasında Eğriboz'a geçen Niccolo de Canale'den başkası değildi.³²³ Venedik Devleti, Eğriboz Adası'nı kaybetmemek için tüm imkanlarını seferber etmeye ve tüm maddi imkanlarını sonuna kadar tüketmeye hazır bir şekilde adayı savunmaya çalışacaktı.³²⁴ Ancak II. Mehmed 1470 yazında Venedik'in üssü Eğriboz'a saldırmış ve kısa bir sürede adayı Osmanlı topraklarına katmıştı.³²⁵

Eğriboz Adası'nın kaybıyla birlikte Venedik Cumhuriyeti 1416 yılında mağlup ettiği rakibinin artık denizlerde zafer kazanan güçlü bir donanmaya sahip olduğunun gerçeğiyle yüzleşmiş görünüyordu. Nitekim Osmanlı donanmasının zaman içinde eriştiği güç Venedikli yetkililerin ifadelerine yansımıştır.³²⁶ Venediklilere göre korkunç Türkler, kaba ve barbar bir halk olmalarına rağmen sürekli silah eğitimiyle en yüksek güce ulaşmıştı. Ayrıca eskiden sadece baskınlarla savaş yapan Türkler şimdi iyi

³²¹ Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti tehdidine karşı Eğriboz'u savunmak için donanmasının hızla hazırlamak üzere alınan kararları ve mali kaynakların seferber edilmesiyle ilgili düzenleme metni için bkz. ASV, **Senato Mar**, 4 Haziran 1470, fol.45-46.

³²² Aysun Tokathioğlu, **Tarihten Günümüze Ege Adaları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s.59.

³²³ John Freely, **Grand Turk**, ss.257-258; İdris-i Bitlisi, **Heşt Behişt (VII. Kefîbe)-Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481**, ss.189-193.

³²⁴ Osmanlı tehdidine karşı Eğriboz şehrinin korunması amacıyla Venedik Cumhuriyeti'nin donanmasını ve tüm mali kaynaklarını seferber etmek amacıyla alınan karar metni için bkz. ASV, **Senato Mar**, 22 Haziran 1470, fol.49.

³²⁵ Machiel Kiel, “Eğriboz”, **TDV**, Cilt: 10, İstanbul, 1994, s.491.

³²⁶ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.114.

eğitilmiş ordularla savaş meydanlarında savaşıyorlardı.³²⁷ Osmanlı donanmasının silah üstünlüğüne vurgu yaparak böylesi büyük bir güçle donatılmış olan düşmanın, dünyayı altüst etmeye ve Hristiyanları yoldan çıkararak tüm dünyaya hükmetmeye hazırlandığını da ayrıca belirtmişlerdi.³²⁸ 11 Ekim 1471 tarihli metne göre Türkler “haksız, acımasız bir düşman” ve “en zalim Hristiyanlık düşmanı” olarak betimlenmiştir. Yapılan savaş ise Venedik Senato belgelerinde acımasız, zalim ve en güçlü düşman olan Türklerle hem karada hem de denizde yapılan “en vahşi ve en acımasız” savaşlardan biri olarak geçmektedir.³²⁹ Bir yandan da Osmanlı ile savaş devam ediyordu ve Venedik Devleti Papa, Macar Kralı Ferdinand ve diğer Hristiyan güçleriyle ittifak kurmuş olduğunu ve bu sayede denizde büyük bir donanmaya sahip olacağını düşünüyordu. Müttefiklerine gönderdiği haberlerde dostluklarından memnun olduğunu hem süvari hem de piyadelere duyulan ücretli askerleri temin etmekte kararlı olduklarını vurgulamışlardı. Ayrıca müttefiklerinden ücretli askerlere yıllık 11 ducat katkı sağlamalarını istemişlerdi. Askerlere ücretleri verilmelidir çünkü onlar Osmanlı’ya karşı olan savaşta özgürlüklerini, ailelerini ve ülkelerini savunmuşlardır.³³⁰

Eğriboz Adası’nın Osmanlı Devleti’ne kaybedilmesi Venedik Cumhuriyeti’nin yaklaşık iki yüz yıllık “Deniz İmparatorluğu’na (Stato del Mare)” vurulan bir darbeydi. Venedik Cumhuriyeti, Eğriboz’dan sonra diğer önemli kolonisi için tedbirler almaya başlamıştır. Girit’teki Venedik soyluları tarafından Venedik’e Matheus Mudatio ve Nicolaus Grimani adlı iki elçi, Girit’teki bazı soylular ve feodal beyler adına Girit Adası’nın savunulması ve korunması için ücretli asker ve mühimmat talep etmek üzere gönderilmiştir. Kandiye şehri ve Girit Adası’nı savunmak ve korumak için askeri malzemeler ve mühimmatlara ihtiyaç duyulmuştur.³³¹ Gönderilen elçiler aracılığıyla gemiler, malzemeler ve mühimmatlar hızlı ve güvenli bir şekilde Venedik Devleti’nden talep edilmiştir. Giritli soyluların düşüncelerine göre Osmanlı ile savaşta izlenecek en akıllıca strateji tüm işlerin bir kenara bırakılması ve savaş boyunca sadece silahlarla meşgul olunmasıdır. Bu zorlu zamanda tüm ilahi yasalar yıkılmış ve umutlar

³²⁷ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.114.

³²⁸ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.114.

³²⁹ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.114.

³³⁰ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.115.

³³¹ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.114.

artık silahlar üzerine odaklanmıştır.³³² Gençlerin Roma usulüne³³³ göre eğitilmesi ve adadaki soyluların da silahlarla uğraşması gerektiği önemle belirtilerek silahların ekmek ve erzaktan daha gerekli olduğu düşünceleriyle abartıya kaçtıkları düşünülebilir.³³⁴ Venedik Senatosu tarafından Giritli soylulara verilen yanıtta şehrin güçlendirilmesi için 2 yetenekli mimar ile 2 topçu gönderileceği ve onların tavsiyelerine göre bu tahkimatların yapılarak gerekli maddi kaynakların bulunacağı yazmaktadır.³³⁵

Osmanlı Devleti ile yapılan savaş sürerken Venedik'in endişe ettiği konulardan biri de Suriye'ye gönderilecek gemilerin akıbetiydi. Türk tehlikesi olmadan Levant'taki limanlarda kalabilmeleri, Venedikli vatandaşların mallarını güvenli bir şekilde yükleyip zamanında geri dönmeleri sağlanmalıydı. Mart 1472'de Suriye'ye gitmeyi planlayan gemilerin kaptanları, 8 gün içinde Venedikli yetkililere bunu bildireceklerdi. Venedik Devleti bu sayede gerekli gördüğü gemileri donanma için hazırlayabilecekti. Bu nedenle Suriye'ye gidecek gemilerin hemen hepsi yarı yükle gitmek ve Venedik vatandaşlarının mallarını yükleyebilmesi için depolarında yer bırakmak zorundaydı.³³⁶ Suriye'ye gidecek olan gemilerin güvenliğinin sağlanması amacıyla 5 adet silahlı kadirga en kısa sürede Suriye'ye gönderilecek ve Suriye limanlarında kalacaktı. Silahlarla donatılan bu 5 kadirga Suriye limanlarında demirleyecek ve yük taşıyan gemiler gidip gelesiye kadar denizlerde devriye gezerek güvenliği sağlayacaklardı. Fakat burada kadirgalarla ilgili belirtilmesi gereken önemli nokta devriye gezecek kadirgaların hiçbir şekilde Türkleri ve Türk sultanının himayesindeki insanları rahatsız etmemeleri ve onlara zarar vermemeleri konusunda Venedik'in kesin emrinin bulunmasıdır.³³⁷

Venedik, Levant'taki koşullarını iyileştirmeye çalışırken Osmanlı Devleti de

³³² ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.114; Johann Wilhelm Zinkeisen Girit'teki halkın silahlanmasına yönelik gelişmeleri eserinde şöyle ifade etmektedir: "O dönemlerde görüldüğü kadarıyla etkin bir savunma sistemi eksikti.1471'de şövalyeler bu yüzden takviye kuvvetler ve muhtemelen halkı silahlandırmak üzere bilhassa silah talep etmek amacıyla Venedik'e bizzat delege gönderdiler." Zinkeisen, s.435.

³³³ Romalılar dünyayı silahların sürekli eğitimi ve bilge yönetimleri ile fethettikleri ideolojisidir. ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.114.

³³⁴ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.114.

³³⁵ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.115.

³³⁶ ASV, **Senato Mar**, 18 Aralık 1471, fol.119.

³³⁷ ASV, **Senato Mar**, 18 Aralık 1471, fol.119.

Doğu'da Karamanoğulları ve Akkoyunlulara karşı bir sefere çıkmıştı. Yukarıdaki satırlarda belirtildiği üzere Akkoyunlular Venedik'le bir ittifak içindeydi ve Osmanlı Devleti aleyhine birtakım girişimlerde bulunuyorlardı. İki devletin içinde bulunduğu koşullar nedeniyle aralarındaki savaş bir süre duraklamıştı. Osmanlı Devleti bu süreçte yeni bir haçlı birliğinin toplanmasını engellemek amacıyla Venedik Cumhuriyeti'ne barış teklifinde bulunmuştu. Fakat Venedik Devleti Papa ve Macaristan Kralı'nın desteğini aldığı için olsa gerek bu teklife olumlu bakmamayı tercih etmiştir. Akabinde sahip olduğu denizlerde ve kolonilerde güvenliği en üst seviyeye çıkarmaya devam etmeye gayret göstermiştir. 6 Mart 1473 tarihine ait bir senato kararından önce artık baharın geldiğini ve donanmanın mevcut zamanın koşullarının gerektirdiği kadar büyük olmadığı ve donanma için önlem alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bu sözler Venedik Senatosu tarafından dikkate alınarak Girit'e gönderilecek olan 6 kadirganın 4 tanesi donatılarak donanmaya katılması sağlanacaktı. Diğer 2 kadirga ise Resmo ve Hanya'da donatılacaktır. Kadirgaların kaptanları bu bölgelerden seçilecektir.³³⁸

Türklerle devam eden savaş Venedik Devleti için fazlasıyla önemliydi ve Türklere karşı gerek donanmada gerekse malzeme tedariklerinde gerekli tedbirleri almanın yanı sıra işleri en az maliyetle halletmeye büyük özen gösterilmekteydi. İhtiyaç duyulduğu anda gerekli olan yardımlar alınmalı fakat ihtiyaç duyulmadığı zamanlarda gereksiz masraf yapılmaması önemle belirtilmiştir. Bu sebeple Venedik tarafından Kandiye'ye donanımlı ve tüm malzemeleriyle tam olarak hazırlanmış 5 adet kadirga gönderilmesi kararı alınmıştır. Söz konusu kadirgaların Türklerin daha büyük bir hazırlığın içinde olabileceği ihtimali düşünülerek hazır tutulması amaçlanmaktadır.³³⁹ Kandiye yönetimine kadirgaların donatımı konusunda Hanya ve

³³⁸ ASV, **Senato Mar**, 6 Mart 1473, fol.159.

³³⁹ “Perche tanto quanto ne constrenze la importantia dela guerra del turcho alle provision salutifere del stato nostro marittimo tanto ne a maistra la raxon de assegurar le cosse nostre cum quella menor spexa che far se possi e che ne i bisogni ne habbia asseccorrere e senza el bisogno non ne habia agravare. L'andara parte chel sia mandado in chandia galie cinque dele usade le qual tan siano ben conditionade et fornide de tuti suo coriedi e cosse necesserie dele quale non se ne possano tuor alguna ne per cambiar ne per far altro soto pena al regimento de candia che ne consentisse alguna ad algun soracomito de ducat mille ne iso beni da esser scossi per i nostri avogadori el qual rezimento non debia obedir el capetanio general ne provededori se ben ige comandasse in contrario de questo ma debiano continuo star prompte e preparade ad ogni comandamento che le havesseno esser neccesarie si per la parato mazor del usato del usato del turcho chome de ogni altro importante bisogno.” (Türklerle olan savaşın önemi, deniz gücümüzü korumak için gerekli olan tedbirleri almamızı gerektirdiği kadar, işlerin en az maliyetle sağlanmasının önemini de bize göstermektedir. İhtiyaç anında gereken yardımı almalı, ancak ihtiyaç olmadığında gereksiz masraflarla yükümlü olmamalıyız. Bu nedenle, Kandiye'ye beş adet donanımlı kadirga

Resmo yöneticileriyle birlikte çalışması talimatı verilerek kadırgalara güvenilir kaptanların atanması, her bir kadırga için gerekli kürekçilerin ve okçuların tedarik edilmesinin sağlanması ve bunların kayıt altına alınması da ihmal edilmemeliydi. Kadırgalar sürekli kontrol edilerek kadırgalarda görevli memurlar, kürekçiler ve okçuların eksik olup olmadıklarına dikkat edilmeli aksi bir durum meydana gelirse hemen sorumlu oldukları yönetime bunları bildirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Bu kadırgaların donatılması için gereken para Venedik Konseyi tarafından sağlanacaktı.³⁴⁰

1474-1478 yılları arasında yeni bir yoğun savaş döneminin yaşandığı yıllarda Venedik Devleti Türklerin yaptıkları her hazırlık aşamasını dikkatle takip etmekteydi. Özellikle Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan donanmanın büyüklüğüne dair bilgi kaynaklarından haber alıp kendilerine ait donanmanın hacmine karar verirlerdi. Venedikli yetkililerce söz konusu yıllar arasında Osmanlı Devleti'nin hem karada hem de denizde büyük bir orduyla hazırlandığı bilgisi alınmıştı. Bu nedenle Venedik Hükümeti büyük bir ordu hazırlığına girişmişti. Ayrıca Venedik Devleti hâkim olduğu tüm topraklarda kabiliyetlerinden yararlanacakları diğer bir ifadeyle kullanabilecekleri tüm erkeklerin kayıt altına alınmasını emretmişti.³⁴¹ 100 ince kadırga, 25 büyük kadırga ve mümkün olduğunca hızlı bir şekilde en büyük 10 geminin hazırlanması gibi olağanüstü kararların alındığı 1475 yılı Venedik Senatosu metninde kadırgaların yeterli gelmediği durumlarda yenilenebilecekleri yazılmaktadır.³⁴²

Türklerin büyük bir çaba ve titizlikle büyük bir donanma ve savaş hazırlıkları yaptıkları iddiası Girit özelinde de önlemlerin alınmasını gerektirmiştir. Zira yapılan hazırlıkların Girit üzerine olası bir savaş hazırlığı olduğu haberleri Venedik'e

gönderilmesine karar verilmiştir. Bu kadırgalar, tüm donanımları ve gerekli malzemeleriyle tam olarak hazırlanmış olmalıdır. Hiçbir malzeme değiştirilmemeli veya başka bir amaçla kullanılmamalıdır; aksi halde Girit yönetimi, bunu herhangi bir kaptana veya başka birine 1000 ducat para cezası uygulamak suretiyle izin vermeyecektir. Girit yönetimi, gemilerin hazırlık durumunu denetleyen avukatlarımız tarafından kontrol edilecektir. Bu gemiler, provveditore generale veya yetkililerden başka biri tersini emretse bile yalnızca kendilerine verilen emirleri yerine getirmek üzere her daim hazır beklemelidir ve Türklerden veya başka önemli bir tehditten gelecek herhangi bir olağanüstü durum için hazırlıklı bulunmalıdır.)" ASV, **Senato Mar**, 7 Mart 1474, fol.7.

³⁴⁰ ASV, **Senato Mar**, 7 Mart 1474, fol.7.

³⁴¹ ASV, **Senato Mar**, 16 Eylül 1474, fol.21.

³⁴² Burada önemli bir noktanın belirtilmesi gerekir: Venedik Cumhuriyeti, XVIII. yüzyılda Avusturya tarafından ilhak edilene kadar kendine özgü bir takvim kullanmıştır. Söz konusu takvime göre yeni yıl ocak ayında değil mart ayında başlamaktadır. Bu nedenle eylül'den sonra kullanılan 8 Şubat 1474 tarihli belge aslında 8 Şubat 1475 yılı olarak tarihlenir. ASV, **Senato Mar**, 8 Şubat 1474, fol.34-35.

ulaşmıştı. Venedik'te alınan karara göre Girit Adası'na bir denetçi gönderilecek ve bu denetçi, Venedik meclisi tarafından verilen talimatlara uygun hareket edecektir. Ayrıca Girit Adası'na 300 ile 400 arası süvari ve 1000 piyade meclisin belirlediği şekilde gönderilecektir.³⁴³ Savaş zamanı önem atfedilen ürünlerden biri olan buğdaya Girit Adası'nda da ihtiyaç duyuluyordu ve Venedikli yetkililer Osmanlılarla içinde bulunduğu savaş yılları boyunca buğday tedariki için büyük çaba harcamıştır. Kandiye şehrinde buğday sıkıntısı yaşarken sadık dost diye tanımladıkları Georgius Grecopulus adında biri, bir buğday yüküyle Girit Adası'na gelmiştir. Kendisiyle anlaşma yapılarak bir miktar buğday alınmıştır. Buğdayın miktarı belgelerle Venedik yönetimine sunulacak ve ödeme Venedik tarafından yapılacaktır.³⁴⁴ Soylu kişilerden Nicola de Pesaro ve kardeşleri Mısır'dan Girit Adası'na 550 yük buğday taşımıştır. Bu görev karşılığında alacakları ödemenin bir miktarı Venedik yönetimi tarafından karşılanması için bir mektup yazılarak durum bildirilmiştir. Girit'e taşınan buğdayın bir kısmıyla biscotto yapılmış ve donanmadaki mürettebatın kullanımına sunulmuştur. Venedik yönetimi, Girit Adası'na taşınan buğdayın 198 ducat 48 solidus olan kısmını ödeyeceğini Girit'teki yöneticilere açıklamıştır.³⁴⁵

Venedik Devleti'nin içinde bulunduğu savaş, Venedik'in ekonomik kaynaklarının büyük ölçüde sıkıntıya düşmesine yol açmıştır. Cumhuriyet, tüm imkanlarını zorlayarak farklı kaynak arayışına girmiştir. Venedikli yetkililer bankalardan ve başka yollardan -tabi devlet yetkililerinin uygun göreceği şekilde- 16.000 ducat elde etmek için muazzam bir çaba göstermiştir. Toplanan meblağdan 10.000 ducat donanma kaptanına gönderilecek ve donanma ihtiyacının karşılanması amacıyla harcanması sağlanacaktır. Kalan 6.000 ducat ise Venedik'in sahip olduğu Korfu, Modon, İnebahtı, Koron ve Girit Adası gibi doğudaki toprakların güçlendirilmesi için kullanılacaktır. Güçlendirilmesi gereken yerler provveditore generale tarafından belirlenecek ve para bu amaçla harcanacaktır.³⁴⁶ Donanma ihtiyacı ve belirlenen bölgelerin güçlendirilmesi amacıyla toplanan para farklı amaçlarla kullanılırsa ve bu durum tespit edilirse kaptanlar başta olmak üzere sorumlular 1.000 ducat para cezasına çaptırılacaktır. Toplanan paraların nereye harcandığının tek tek ve

³⁴³ ASV, **Senato Mar**, 8 Şubat 1474, fol. 35.

³⁴⁴ ASV, **Senato Mar**, 13 Haziran 1475, fol.49.

³⁴⁵ ASV, **Senato Mar**, 15 Mart 1479, fol.16.

³⁴⁶ ASV, **Senato Mar**, 4 Nisan 1476, fol.74.

düzenli bir şekilde rapor edilmesi gerekmektedir.³⁴⁷ Hesapların tutulmaması durumunda belirtilen cezanın uygulanacağı kesin bir şekilde açıklanmıştır.

Türkler Venedik Cumhuriyeti'ne ait İşkodra (Scutari) Kalesi'ne bir saldırıda bulunmuştu. Kısa bir sürenin ardından (1476 yılında) Osmanlı ordusu Boğdan üzerine sefere çıkmıştı.³⁴⁸ Venedik Devleti yukarıda ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti'nin nereye saldıracağını tam olarak bilemediği için sahip olduğu her yeri güçlendirme adına büyük çaba sarfetmekle birlikte donanmasına gerekli olan takviyeyi de her zaman yapmaya özen göstermiştir. İnebahtı (Naupacto/Lepanto/Nepanto), Venedik Cumhuriyeti'nin sahip olduğu önemli yerlerden biriydi. Osmanlı Devleti'nin İnebahtı tarafına doğru hareket ettiklerini bir haberci yoluyla öğrenen İnebahtı'da bulunan Venedikli bir görevli, hemen Korfu'daki beylere ve kaptanlarına bilgi vererek bölgenin korunması ve savunulması için okçular göndermelerini talep etmiştir. İnebahtı'daki görevlinin söyledikleri dikkate alınarak Korfu yönetimine derhal 100 piyade, en iyi okçular ve gerekli tüm destekler Jacob (Jacobus) Tarsia komutanlığında İnebahtı'ya gönderilmesi emri verilmiştir.³⁴⁹ İnebahtı'nın savunulması amacıyla gönderilecek olan askerler ve malzemeler için Korfu yönetimine 1.000 ducat ödeme yapılacağı da karar metninde belirtilmiştir.³⁵⁰

Venedik Devleti, öncesinde Türklerin İnebahtı üzerine sefer yapacağı bilgisini almıştı ve hazırlıklarını yapmıştı. Antonio Loredano komutasında tam 32 kadirga donatılmış olarak İnebahtı körfezine gelmişti. Osmanlı Devleti ise Süleyman Paşa komutasındaki 40.000 kişilik bir kuvvetle İnebahtı üzerine sefere çıksa da burayı ele geçirememiştir.³⁵¹ Osmanlı Devleti'nin İnebahtı'ya seferi sırasında Venedikli asil kişi Antonio Supantio'nun sahibi olduğu ve Kaptan Alosio'nun komuta ettiği bir gemi İnebahtı limanında bekletilmişti. Gemi herhangi bir saldırı ihtimaline karşı bir aydan fazla bir süredir orada bekletiliyordu ve gemi ile içindeki mürettebatın ihtiyaçları doğrultusunda büyük bir masraf hasıl olmuştu. Dolayısıyla bu durum Venedik Devleti'ne yük olmuştu. Gemi kaptanına Venedikli yöneticiler tarafından masraflarının karşılanacağına dair söz verilmişti. Aradan bir yıl geçtikten sonra söz

³⁴⁷ ASV, **Senato Mar**, 4 Nisan 1476, fol.74.

³⁴⁸ İncalcık, **Fatih Sultan Mehmed Han**, ss.259-261.

³⁴⁹ ASV, **Senato Mar**, 9 Haziran 1477, fol.124.

³⁵⁰ ASV, **Senato Mar**, 9 Haziran 1477, fol.124.

³⁵¹ Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti**, s.209.

konusu olay tekrar açılmış ve “devletin onuru ve yükümlülüğü” gereği verilen sözün yerine getirilmesi istenmiştir. Hem geminin aylık en az 50 ducat masrafı olduğunu hem de geminin bekletilmesi karşılığında 100 ducat gibi bir meblağ Venedikli yöneticilerden talep edilmiştir.³⁵²

Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti’nin 1463-1479 yılları arasında gerçekleştirdiği muharebe son zamanlarda özellikle Venedik Devleti için oldukça yıpratıcı bir hal almıştı. Venedik Devleti stratejik öneme sahip topraklarını kaybettiği bu savaşın sonucunda muhtemelen daha fazla toprak kaybetmemek için, şartları ağır dahi olsa Osmanlı Devleti ile bir barış antlaşmasının yapılmasını daha uygun bulmuştur. Osmanlı Devleti’nin Batı Akdeniz ve Adriyatik kıyılarındaki etkisini artıran ve Venedik Devleti’nin ticari çıkarlarını sürdürmek amacıyla taviz verdiği bu antlaşma 25 Ocak 1479 tarihinde imzalanmıştır.³⁵³ Venedik Devleti, Osmanlı ile yaptığı barışı korumak ve sürdürmek için her türlü çabayı göstereceğine, barışı zedeleyebilecek ve devlete zarar verebilecek her türlü eylemi ortadan kaldırmanın gerekliliğine inanıyordu. Emirlerle karşı gelerek kuralları çiğneyenler ise ağır bir şekilde cezalandırılacaktı.³⁵⁴ Karada ve denizde 16 yıl süren bu uzun savaş sonunda iki devletin de kayıpları fazla olmuştur. Venedik Devleti ile antlaşmaya varan II. Mehmed, İtalya’nın içinde bulunduğu iç karışıklıklardan yararlanarak Batı siyasetini İtalya³⁵⁵ topraklarına yapmayı planladığı sefer üzerine şekillendirirken Venedik Devleti, bu savaştan sonra sahip olduğu toprakları tahkime devam edecektir.

2.3. 1479 YILINDAN SONRA GİRİT DUKALIĞI’NDA MEYDANA GELEN GELİŞMELER

Osmanlı Devleti’nin Girit Adası’na saldırı yapma ihtimali olduğunu düşünen Venedik Devleti bu bölgeyi hem güçlendirmek hem de savunmak için gerekli

³⁵² ASV, *Senato Mar*, 12 Mart 1478, fol.155-156.

³⁵³ Antlaşma maddeleri için bkz. Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed’in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, s.212.

³⁵⁴ ASV, *Senato Mar*, 15 Haziran 1479, fol.39.

³⁵⁵ “Adı Mehmet olan büyük imparator Osmanlıların hükümdarıdır. Yüksekte göğe uzanan egemenliğiyle ve tüm dünyayı korku içinde bırakan bu hükümdar, Roma’ya gelmek için heveslenmiş ve denizlerde ve karada birçok bölgeyi savaş gücüyle fethetmişti.” *Guerre in ottova rima Guerra contro i Turchi (1453-1570)*, a cura di Marina Beer e Christiana Ivaldi, Edizioni: Panini, 1988, s.185.

önlemleri almaya çalışıyordu. Venedik ile Osmanlı arasında anlaşma sağlanmış olsa da Venedik, en değerli kolonisi olan Girit Adası için temkinli olmayı sürdürmek zorundaydı. Adadaki isyan hareketlerinin durulması da oldukça önemliydi. Nitekim Venedik Devleti adada yaşanan problemlerin çözümüne ilişkin birtakım girişimlerde bulunabilecekti. Osmanlı ile yapılan antlaşmadan XVI. yüzyılın başlarına kadar Girit Adası'nın güçlendirilmesi, adadaki bazı yöneticilerin uygunsuz davranışları ve gemilerin durumlarıyla ilgili konularda yaşanan aksiliklerin düzeltilmesi üzerine meydana gelen gelişmeler bu başlık altında ele alınacaktır.

Öncelikle bu tarih aralığında Girit Adası'nın güçlendirilmesiyle ilgili gelişmelerden söz edilmelidir. Venedik Devleti, II. Mehmed'in İstanbul'u fethiyle birlikte adada güçlendirme çalışmalarına başlamıştı. 1479 yılında yapılan antlaşma ile Osmanlı tehlikesi, diğer bir ifadeyle Türk tehdidinin azaldığı bu dönemlerde Venedik Devleti tarafından tahkim çalışmaları devam etmiştir. 4 Mart 1485 tarihindeki senato kararı ile Kandiye şehrinin savunulması için Venedik tarafından verilen gemilerle ilgili kaptanlar herhangi bir açık artırma yapmayacaklardı. Devletin belirlediği metalar dışında bu gemilere herhangi bir mal yüklenmesi halinde sorumlu kişiler 3 yıl boyunca tüm gemilerde görev alamayacaktı. Geminin içinde bulunan mallar ise sahiplerine verilmeyecek olup müsadere edilecekti. Gemilerin savaş mühimmatı, top yüklemesi ve taşıma yapması amacıyla boş bırakılması gerekiyordu. Bu karar sadece Girit Adası değil Korfu ve Modon için de geçerli kılınmıştır.³⁵⁶

Venedik Devleti, savaş sonrası ekonomik durumunu iyileştirmeye çalışıyordu. Bu nedenle başta Girit Adası olmak üzere diğer bölgelerde de gereksiz ve usulsüz harcamaların önüne geçmek istiyordu. Venedikli yetkililer mümkün olduğunca en az maliyetle ve en iyi şekilde Girit'i güçlendirmeyi temenni ediyorlardı. Bu amaçla Kandiye şehrinin güçlendirilmesi için her yıl 10.000 ducat tahsis edilmiştir. 10.000 ducatin dörtte biri Venedik Devleti tarafından karşılanıp kalan kısmı feodal beyler, vatandaşlar ve Yahudiler arasında bölüştürülecekti. Meblağın büyük kısmı karşılanmış olmasına rağmen Venedik'e ait olan 2.500 ducatluk kısım ödenmediği için adadaki surları güçlendirme çalışmaları aksamıştır. Venedik'te bu konu görüşülmüş olmalı ki hemen belirlenen miktarın ödenmesi sağlanmıştır. Surlar güçlendirilene kadar her yıl

³⁵⁶ ASV, *Senato Mar*, 4 Mart 1485, fol.36.

bu miktarın toplanması kararlaştırılmıştır.³⁵⁷ Alınan bir diğer karar ise Girit Adası'nda hazine görevlilerinin elinde ödenmemiş birçok mühürlü ve imzalı senetlerin bulunmasıyla ilgilidir. Venedik Devleti, sadece vali ve kaptanların imzaladığı senetlerin ödenmesini ve bunların dışında kalan tüm senetlerin ödemesinin yapılmamasını hazine görevlilerine emretmiştir. Bu kurala uymayan haznedarlar hakkında cezai işlemler Venedik avukatları tarafından başlatılacaktır.³⁵⁸

Şehrin surlarının güçlendirilmesi ve haznedarların sadece kaptanlar tarafından imzalanan senetlerin ödenmesinin sağlanması dışında Girit Adası'nda denizciler ve kürekçilerin de içinde bulunduğu gemi mürettebatının başka bölgelere dağılması veya başka işler yapmasıyla mürettebat açığı oluşmaktadır. Çünkü denizcilere ve kürekçilere yeteri kadar ödeme yapılmadığı gibi gemilere de gerektiği kadar kaynak ayrılmıyordu. Dolayısıyla farklı işlere yönelen denizcilerin sayısı da artmaktaydı. Venedik Devleti bu durumun önüne geçebilmek için denizcilerin ve kürekçilerin sayısının artırılmasını ve onlara gereken ödemenin yapılmasını Kandiye'deki yetkililere bildirmiştir. Zira bu denizciler ve kürekçiler genelinde Venedik Devleti'nin özelinde ise Girit Adası'nın korunması için hayati öneme sahip kişilerdi.³⁵⁹

Venedik Devleti Girit Adası'nın savunması ve güçlendirilmesi için uğraşırken Girit Adası'na gönderdiği duka ve rectorlar çoğu zaman Venedik Devleti adına hizmette bulunduklarını ya unuttuyordu ya da onların çıkarına uygun olduğu için unutmış gibi görünüyorlardı. XV. yüzyılın sonlarında Venedik rectorlarının en önemli görevlerinden biri Girit Adası'ndaki tüm tebaaya Venedik Devleti'nin adaletini göstermek, hizipler arasında arabulucu olmak ve Venedik Devleti ile Girit halkı arasında bir köprü durumunda olmaktı. Önceki yıllarda Venedik tarafından atanan rectorların Venedik'in imajından ziyade kendi çıkarları için hareket ettikleri bilinmektedir. 1402 yılında Hanya'nın eski rectoru olan Pietro Nani hakkında konumunu kötüye kullandığı ve Venedik Devleti'nin adadaki rejimine uygun davranmadığı gerekçesiyle dava açılmıştı. Hanya'nın bir diğer rectoru Luca Contarini 1389 yılında yargıç olarak yetkilerini kendi çıkarı için kullandığından kınanmıştı. Sithia Rectoru Gerolamo Contarini de adil olmayan kararlarından dolayı mahkûm

³⁵⁷ ASV, **Senato Mar**, 24 Mart 1485, fol.38.

³⁵⁸ ASV, **Senato Mar**, 24 Mart 1485, fol.38.

³⁵⁹ ASV, **Senato Mar**, 10 Aralık 1490, fol.189.

edilmişti.³⁶⁰ Aynı şekilde Girit Adası'nda Venedik tarafından atanan pek çok görevli insanlara adil davranmamıştı ve halkın mallarını dahi ellerinden alacak kadar ileriye gitmişlerdi. Bu nedenle adada sıklıkla isyan hareketi meydana gelmiş olup adadaki huzursuz atmosfer yıllarca devam etmiştir. Venedik hükümeti ile toplum arasında bu yıllarda kurulan dengenin bozulmasına sebep olan gelişmeler yaşanmıştır. 1490 yılında Venedik Hükümeti huzurunda bulunan Niccolo Dandolo (Nicolai Dandolo) ve Benedetto Barbarigo (Benedicti Barbadico) adlı iki elçi, Girit Adası'na gönderilen Venedikli memurların adaletsiz, kötü tabiatlı, beceriksiz ve kanunları bilmeyen görevliler olduklarını vurgulayarak aynı zamanda bu kişilerin Venedik yönetiminin adadaki imajına da zarar verdikleri iddiasıyla şikâyet etmişlerdi.³⁶¹ Görevini kötüye kullanan bu görevlilerle ilgili Venedik Senatosu daha önce de bilgilendirilmişti. Seçilen bu memurlar hakkında Girit yönetiminin fazla bilgi sahibi olmaması bu kişilerin göreve seçilmelerinde etkili oluyordu. Fakat seçilen memurlar göreve başladıklarında memnuniyetsizliklerle birlikte haklarındaki şikayetler de artıyordu.³⁶²

³⁶⁰ O'Connell, ss.237-240.

³⁶¹ O'Connell, ss.245-246.

³⁶² “Capta cum petitiones nobilius virorum Nicolai Dandolo et Benedicti Barbadico oratorum qui ex creta huc venerunt iam pridem per dominium Nostrem comisse sapientibus collegii utriusque manus pluries et sepiissime ipsi conparverunt coras dietis sapiente una cuius illis coparunt unus alius ex nobilibus cretens habens ab illis commissionem super eadem qui condorditer cuius magno affectu passionis declaraverunt et explicaverunt tot disordines extorsiones violentias et omni pharias inconvenientia committi per magistratus et officiales illis civitates candide et insule crete qui tam hic per maius consilius quis ibi per illud regimen eligunt cum prefecto sicuti sunt cuius evidenti offensione dei et iustirice cuius maximoque dedeore et ignora domini nostri. Ita non debent absque magna displicentia et molestia audiri. Que omnia inconvenitia et enormia ut predicti referunt procedunt precipie e mala electione que fit ipsorum magistratis et officialius. Nam quo ad iudices et officiales de nocte qui eliguntur hic per maius consilius veniunt ad hanc urbein ex illis iuvenibus nobilibus venetis qui sunt improbi flagitiosi et male nature minime apti neque idonei ad aliquas iuris administrationem neque ad ullus gubernius. Et quando in maiori consilio hic noliant cuius non habeant scontros eo quor nulli nostrorum ex hac urbe curant illuc ire ob parvitatem benefici dicti tales remanet a quibus quod serviens et que administratio spari posset omnes intelligunt. Quo ad reliques qui ibi eliguntur referunt omnes prefati oratores qui ob modicam noticias quas de illis habet illus regimen nostris et ob alios respectus ab ipsis oratoribus declaratos fuint pro maiori parte tales electiones que sunt eius unius sali discontento.” (Asil kişilerin, Girit'ten gelen elçiler Nicoli Sandulo ve Benedicti Barbadico'nun talepleriyle ilgili olarak, Yüce Efendimiz tarafından meclisin bilgili kişilerine defalarca havale edilmiş ve bu kişiler defalarca onların önüne çıkarak, aynı konuda yetkilendirilen başka bir asil Giritlinin de katılımıyla, büyük bir tutkuyla birçok düzensizliği, zorbalığı, şiddeti ve her türlü uygunsuzluğu bu kişiler tarafından açıkça ifade etmiş ve açıklamışlardır. Bunlar hem Büyük Konsey tarafından hem de Girit Adası'nın yönetimi tarafından seçilen Kandiye şehri ve Girit Adası'ndaki yetkililer tarafından işlenmektedir. Bu durumlar Tanrı'nın ve adaletin belirgin bir şekilde ihlalidir ve Yüce Efendimizin büyük utanç ve aşağılanmasına neden olmaktadır. Bu tür uygunsuzluklar ve anormallikler, esas olarak yetkililerin ve görevlilerin kötü seçilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira gece seçilen yargıçlar ve görevliler, burada Büyük Konsey tarafından seçildiklerinde, uygunsuz, ahlaksız ve kötü huylu Venedikli gençlerden seçilmektedirler. Bu kişiler, hiçbir şekilde hukuk yönetimi veya herhangi bir yönetim

Resmo’da 1497 yılında yaşanan bir anlaşmazlık aslında adada var olan memnuniyetsizliği göstermek adına önemlidir. Birinci bölümde adanın dört kısma ayrıldığından ve her bir bölüme bir rector atandığından söz edilmişti. 17 Mart 1497 tarihinde Resmo’da rector olarak görev yapan Gabriel Pizamano vefat edince geçici olarak yerine Kandiye Dukalığı tarafından Antinio Zantani adlı biri gönderilmişti. Adı geçen kişi görev yapmak üzere Resmo’ya vardığında adada bulunan Antonio Baffo ve Bernardino Polani isimli kişiler onu “vice rector” (rektör yardımcısı ya da vekili) olarak kabul etmediler ve Kandiye’den bu amaçla gelen hiçbir mektuba itibar etmediler. Daha kıdemli olduğu düşünülen Antonio Baffo kendisini “vice rector” olarak ilan etti. Baffo’nun bu hareketi hem Venedik otoritesine karşı genel bir itaatsizlik hem de bölgeyi isyana sevk eden bir hareket olarak yorumlandı. Bu nedenle Resmo’da bir kısmı Zantani’ye bir kısmı da Baffo’ya itaat eden halk arasında bir ayaklanma meydana gelmişti.³⁶³ Bu anlaşmazlık sırasında Polani’nin bir hizmetkârı Zantani’nin emrinde bulunan birini öldürünce olay büyüdü ve bu hizmetkar, Zantani güçleri tarafından yakalanarak tutuklandı. Fakat Polani ve Baffo hizmetkarın kaçmasına yardım ettiler. Hizmetkar, Polani’nin evinde saklanıyordu ve zorla alınarak tekrar tutuklanmıştı. Akabinde hemen idamı gerçekleşmişti. Özetle Resmo’da iki hükümet grubu arasında açık bir savaş hali mevcuttu.³⁶⁴ Bu olaylar Kandiye Dukalığı’nda duyulunca Girit Kaptanı Hieronimo da Pesaro hemen Resmo’ya giderek bu kargaşaya son vermek istemiştir. Hieronimo da Pesaro Venedik tarafından atanan bir görevliydi ve Resmo halkından Venedik’in gönderdiği Zantani’ye itaat edilmesini beklemiştir. Pesaro durumu Serenissima’ya bildirmişti. Serenissima Girit Adası’na bir gemi göndererek Polani ve Baffo’nun Venedik’e götürülmesi talebinde bulunmuştu. Netice itibariyle Venedik’e giden bu iki danışman Venedik’te yargılanarak tutuklandılar.³⁶⁵

görevine uygun ya da yeterli değildir. Büyük Konsey’de yeterli oy alamayan bu kişilerle kimse ilgilenmediğinden dolayı, bu tür seçimler gerçekleşir ve bu nedenle kötü yönetim herkes tarafından açıkça anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, diğer görevlilerle ilgili olarak, bu kişilerin Yüce Efendimizin Girit’teki yönetimi tarafından hakkında çok az bilgi sahibi olunması ve elçilerin belirttiği diğer sebeplerden dolayı, yapılan seçimler genellikle memnuniyetsizlik yaratmaktadır.)” ASV, **Senato Mar**, 23 Aralık 1490, fol.35.

³⁶³ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 1, 27 Mayıs 1497, ss.639-640.

³⁶⁴ O’Connell, s.246.

³⁶⁵ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 1, 27 Mayıs 1497, s.640.

Venedik tarafından atanan memurların uygun olmayan davranışlarının sürdüğü bu yıllarda adada kıtlık sorunu da ortaya çıkmıştır. Venedik Devleti arpa ve buğday ekimi için her zaman ekonomik kaynak ayırmış ve problemlerin çözümü için yoğun bir şekilde uğraşmıştır. Sithia bölgesinde tarım yapma izni için Venedik'e giden Girit'teki yöneticiler bu bölgede tarım yapılması durumunda adadaki kıtlığın bir nebze önüne geçilebileceğini açıkladıktan sonra Sithia, Lephthenie ve Anapoli bölgelerinde kira veya tarım amacıyla ekim yapılması kararını mecliste onaylanmışlardır. Söz konusu bölgelerde en uygun şekilde ekim yapılması ve bu süreçte gereken özenin gösterilmesi emredilmiştir. Çünkü buğday meselesi Venedik Devleti için büyük öneme haizdi.³⁶⁶

Venedik Devleti bir yandan adadaki sorunlarla uğraşırken diğer yandan olası bir savaş ya da korsan saldırılarına karşı gemilerini hazır halde tutmayı hedeflemekteydi. Daha önce Korfu ve Girit'ten Venedik Devleti'ne yazılan mektuplarda Fransız korsanların Girit Adası'ndan gelen ve Sasno açıklarında 2 gemiyi ele geçirdikleri yazılmıştı.³⁶⁷ Venedik Devleti hem kendi tersanesinde hem de Girit'teki tersanede gemilerin donatılmasını ve hazır halde bulunmasını fazlasıyla önemsiyordu. Çünkü Venedik Devleti gücünü, genelinde denizdeki aktivitelerinden ve özelinde kolonisi Girit'ten alıyordu. Devletin güvenliği her durum ve olasılığa karşı korunmalıydı.³⁶⁸ Venedik Konseyi'nde, Venedik Devleti'nde 2 adet hafif kadirga ve 4 adet hafif kadirganın da Kandiye'de silahlandırılması kararı alınmıştır.³⁶⁹ Ayrıca Girit Adası'nda büyük bir dikkat ve özenle 6 tanesi Kandiye'de 2 tanesi Hanya'da olmak üzere 8 adet trirem (üç kürekli gemi) donatılacaktır.³⁷⁰

³⁶⁶ ASV, **Senato Mar**, 11 Eylül 1497, fol.134.

³⁶⁷ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 1, 5 Eylül 1497, s.749.

³⁶⁸ “Non est ulle pacto pro securitate status nosri interpomenda dillatio ad provisores nostras ut in tempore habere possimus promptam et in ordine classem nostras pro omni casu et eventui qui sequi posse. (Devletimizin güvenliği için hiçbir gecikme kabul edilemez. Bu nedenle ihtiyaç halinde her türlü durum ve olasılığa karşı filomuzun zamanında hazır ve düzenli olmasını sağlamak için derhal harekete geçilmelidir.)” ASV, **Senato Mar**, 8 Mart 1498, fol.148.

³⁶⁹ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 1, 6 Ekim 1497, s.800.

³⁷⁰ ASV, **Senato Mar**, 8 Mart 1498, fol.148.

2.4. VENEDİK-OSMANLI (1499-1503) SAVAŞI BOYUNCA GİRİT ADASI'NDA YAPILAN HAZIRLIKLAR

XV. yüzyılın sonlarında Türkler ve Türklerin hazırlamakta olduğu donanma Venedik Devleti'nin gündemini meşgul ediyordu. Türklerin deniz yoluyla her taraftan bir donanma hazırlığı içinde olduğu ve bu donanmanın 30 yeni kadirga ve 3 büyük gemiden oluştuğu bilgisi bailo (Venedik Elçisi) ve Kaptan Francesco Nani tarafından Venedik'e aktarılmıştır. Fakat Türklerin hazırlanan bu donanmayla nereye sefere çıkacağı Venedikli yetkililer tarafından tam olarak bilinmiyordu. Suriye'ye gitme ihtimaliyle birlikte Rodos Adası üzerine gitmeyi planladıklarını düşünüyorlardı. Her ihtimale karşı Venedik Konseyi'nde bir provveditore generale seçilmesi, eldeki kadirgaların silahlandırılması ve vergilerin artırılması konuları tartışılmaya başlandı. Tartışmanın sonucunda 14 hafif kadirga ile 6 büyük kadirganın Türk saldırısına karşı silahlandırılmasına karar verildi.³⁷¹ Öyle görünüyor ki 1498 yılı Türklerin donanma hazırlamasıyla ve bu hazırlığı haber alan Venedik'in birtakım çalışmalar yapmasıyla geçmiştir. Marino Sanuto eserinde 1498 yılında Türklerin hazırlıklarına dair kıymetli verileri araştırmacıların kullanımına sunmuştur. Bu verilerden konu itibarıyla önemli sayılabilecek olanı, Provveditore General Nicolò da Pesaro'nın Türklerin 2 büyük gemi, 4 kadirga ve küçük gemilerden (fusta) oluşan 14 yelkenli gemi hazırladığının bilgisini Venedik'e mektuplarla bildirmesidir. 23 Mayıs tarihli bir diğer mektupta Türklerin Sithia'ya 16 mil uzaklıktaki San Sydro limanına vardıkları belirtiliyordu. Adada bulunan Nicolo Dolfin'in bu donanmayı gördüğü de söz konusu mektupta açıkça yazmaktaydı. Bu gemilerin başında Kemal Reis (Camali/Camali Bei) olduğu düşünülmekle beraber gemidekilerin ertesi gün karaya çıkarak Santa Maria Kilisesi'nin tüm değerli eşyalarını yağmaladıkları, hayvanların bir kısmını da yanlarında götürdükleri ve Sithia'daki muhafızlardan birini alıkoyarak kalenin durumu, insan sayısı ve mühimmatla ilgili bilgiler aldıkları yine bu mektubun içeriğini oluşturan konulardan birkaçıdır.³⁷² Venedik'in eline geçen bir diğer mektupta ise Kara Hasan (Caracassan/Caracossan) adlı Türk bir korsanın 2 küçük gemi (fusta) ve bir barça (barca/barza) ile Kandiye'den yola çıkan bir gemiyi ele geçirdiği yazmaktaydı.

³⁷¹ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 1, 4 Mart 1498, s.897.

³⁷² Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 1, 7 Temmuz 1498, s.1009.

Mektubun devamında başka bir gemi daha ele geçirerek ve mürettebatını öldürdüğü yazılmaktaydı.³⁷³

Türklerin İstanbul'da büyük bir donanma hazırladığı artık bilinen bir gerçektir.³⁷⁴ Fakat seferin hangi bölgeye yapılacağı ilerleyen günlere rağmen kesin olarak bilinmiyordu. Rodos, Mora, Girit gibi yerler düşünülerek Venedik cephesi karşı hazırlıklarını hızlandırıyor. Girit Adası'nda kaptanlık yapan Hieronimo da Pesaro Venedik'e giderek bir rapor sunmuştu. Raporunda Kandiye kalesinin değil tüm kasabanın güçlendirilmesi gerektiği önerisinde bulunmuştur. Kandiye'de silahlandırılmak üzere 7 geminin gövdesinin hazır olduğunun da altı çizilmiştir. 2 kadirganın halihazırda silahlandırıldığını ancak donatılması gereken 4 kadirga için paraya ihtiyaç duyulduğunu ve Girit Adası'nın çok fakir olduğunu belirtmiştir.³⁷⁵ Ayrıca Girit Adası'nın Türkiye'ye yakınlığından dolayı burada donatılacak kadirga sayısının Venedik'te donatılacak olanlardan daha etkili olacağı düşünülmüştür. Burada dikkat çekici bir ifade bulunmaktadır ki o da Girit Adası'nda 8.000 ile 9.000 kadar hane olduğu ve her haneden bir kişinin alınarak 30 kadirga donatılabileceğinin yazılmasıdır.³⁷⁶ Bu durum Girit Adası'nın herhangi bir savaş veya afet durumunda çaresiz kalabileceğinin emaresi gibidir.

Venedik Devleti, Osmanlı donanmasının kesin olarak nereye gideceğini öğrenemediğinden hâkimi olduğu her yerde gün be gün tedbir almaya devam ediyordu. II. Bayezid Venedik'in donanmayla ilgili bilgi almasını engellemek için bazı önlemler almıştı. Venedik Senatosu'nda okunan mektuplarda II. Bayezid'in bu konuda başarılı olduğu açıkça görülmekteydi. 6 Nisan 1499 tarihinde İstanbul'dan gelen haberlere göre, Osmanlı ordusunun Rodos'a gideceği ve devamında Bursa'ya doğru yolculuk için hazırlıkların yapıldığı, orada gemilerin ve denizcilerin toplandığı belirtiliyordu. II. Bayezid savaş için bazı düzenekler yaptırıyordu ve yukarıda ifade edildiği gibi bunun Venedik istihbaratçıları tarafından duyulmasını istemiyordu. Venedik elçisi olarak İstanbul'da görev yapan Andrea Gritti, II. Bayezid'in savaş hazırlıklarının yapıldığı

³⁷³ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 2, 11 Kasım 1498, s.112.

³⁷⁴ Marino Sanuto'nun eserinde belirtilenlere göre sadece İstanbul'da 9 adet yeni kadirga, eski kadirgalar (ki bunlar uzun yolculuklar için uygun değiller), yeni ve ince kadirgalar, 10 ile 14 oturluk yeni fustalar (sadece yeni olanlar), Trabzon'dan hediye olarak gönderilen gemi, atları, bombaları ve erzakları taşıyan büyük gemiler vb. oluşan bir donanma bulunuyordu. Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 2, 1 Nisan 1499.

³⁷⁵ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 2, 7 Aralık 1498, s.178.

³⁷⁶ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 2, 29 Temmuz 1499, s.979.

bölgeye uğramıştı. Gördüklerini yazarak değil sözlü bir şekilde Venedik Hükümeti'ne aktarması gerektiğini düşünüyordu ve donanmanın Rodos'a gitmek üzere yola çıkacağını tahmin ediyordu.³⁷⁷ Gritti'ye göre Osmanlı Padişahı, Rodos Adası'na ayak basmadan sadece donanmayla kıyıdan hücum edebilir ve isterse Sakız Adası'nı dahi alabilirdi. Gritti'nin öne sürdüğü savlardan bir tanesi de Osmanlı ordusunun Girit Adası'na saldırma ihtimalinin olmasıdır. Andrea Gritti eğer Osmanlı donanması Girit üzerine sefer düzenlerse adanın ortadan kalkacağını da iddia etmişti.³⁷⁸ Her ihtimale karşı Serenissima'nın küçük gemilere değil güçlü bir donanmaya ihtiyacı olduğu ve bu doğrultuda çalışmalara hız verilmesi ısrarla vurgulanmaktaydı.³⁷⁹ Venedik, Osmanlı ile savaşın kaçınılmaz olduğunun farkına varmıştı.³⁸⁰ Venedik'te 18 hafif kadirga, Dalmaçya'da 13 kadirga, Korfu'da 2, Kandiye'de 11 ve 4 tane kadirga farklı bir yerde olmak üzere 48 adet kadirga silahlandırılmıştı. Bazı kaynaklara göre Venedik'in donanması 130 kadirgadan oluşuyordu.³⁸¹ Kandiye'deki kadirgaların komutanları arasında Marco Grioni, Francesco Zen, Stae Bragadin, Carlo Zen, Toma Dandolo, Zuam Corner, Francesco Foscari, Marco Salamon, Nicolò Barbarigo, Giacomo Barozzi ve son olarak Batista Polani bulunmaktaydı.³⁸²

Venedik Devleti, Osmanlılarla imzaladıkları bir önceki anlaşmaya riayet etmeyerek belirlenen yıllık haracı ödememişlerdi. Fakat savaş daha ziyade, Nicolae Jorga'nın eserinde belirttiği gibi "Osmanlıları Mora'daki yerlerinin coğrafi açıdan sınırlarını kesinleştirme ve isyanda olan yeniçerilere, uzun süren barışın karşılığında enerjilerini atmak için fırsat verme ihtiyacından doğmuştu."³⁸³ Aslında II. Bayezid, Mora Yarımadası'na tümüyle sahip olmadan Ege Denizi'nde kontrolü elinde tutamayacağını tahmin ediyordu. Her ne kadar Venedik Senatosu bu tarihe kadar ki en büyük savaş donanmasını oluşturduğunu düşünse de donanma gücü açısından II.

³⁷⁷ Selahattin Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, TTK, Ankara, 2017, s. 212; Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 2, 13 Mayıs 1499, s.712.

³⁷⁸ Volkan Dökmeci, **Akdeniz'de Devletler ve Korsanlar (Venedik Kaynaklarına Göre II. Bayezid ve I. Selim Dönemlerinde Osmanlı Denizciliği ve Korsanlık**, Babil Kitap, İstanbul, 2020, s.45.

³⁷⁹ Kadirgaların hazırlıklarının hızlandırılması emriyle Nicolò Marzello Kandiye'ye gönderilmiştir. Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 2, 13 Mayıs 1499, s.712.

³⁸⁰ Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, s.213.

³⁸¹ Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, s.213.

³⁸² Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 2, 7 Eylül 1499, s.1243.

³⁸³ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, Cilt: 2, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009, s.248.

Bayezid'in hazırlattığı donanma, Venedik donanmasından daha iyi durumdaydı.³⁸⁴ Venedik donanmasının başında yaşlı Donanma Kaptanı Antonio Grimani vardı ve kendisine Venedik'e ait tüm bölgeleri tam yetkiyle savunma emri verilmişti.³⁸⁵ Osmanlı ile Venedik arasında Belvedere, Chiarenza ve Pappas Burnu'nda çatışmalar meydana geldi. Kısa süren bu mücadelenin sonucunda Osmanlı Devleti Korinth Körfezi'ne kadar ulaşmıştır.³⁸⁶

Venedik Devleti'nin bir türlü kestiremediği Osmanlı ordusunun nereye sefer düzenleyeceği konusu İnebahtı üzerine yapılan seferle netlik kazanmıştır. II. Bayezid'in karadan ve denizden büyük bir titizlik ve gizlilikle hazırlattığı ordusu İnebahtı'ya akın düzenlemişti. Venedik ordusunun başında bulunan Antonio Grimani Osmanlı akınları karşısında başarısız olunca yerine Ege donanması başkomutanı Benedetto Pesaro'nun geçmesi uygun bulunmuştu.³⁸⁷ Muharebe başlarda Venedik'in istediği şekilde ilerlediyse de daha sonra Osmanlı ordusunun etkili saldırılarıyla sonuç Osmanlı lehine değişmişti. Venedik savaş sırasında diplomasi yeteneğini kullanarak Osmanlı ile barış isterken öte yandan Macaristan'la ittifak kurmaya çalışıyor ve Papa'ya destek çağrısında bulunuyordu. Osmanlı ile barış müzakereleri başlamıştı. Fakat söz konusu barış müzakerelerinden net bir sonuç alınamamıştı.³⁸⁸ Bunun üzerine iki tarafın donanması Mora üzerinden Modon'a doğru ilerledi.³⁸⁹ Modon kıyılarında meydana gelen çarpışmada üstünlüğü sağlayan taraf Osmanlı donanması olmuştur. Modon Osmanlı ordusu tarafından alındıktan sonra Koron'un zorluk çıkarmadan teslim olması için Mora Sancakbeyi Hadım Ali Paşa bölgeye gitmiştir ve Koron savaşılmadan, birkaç şartla Osmanlı'ya teslim olmuştur.³⁹⁰

³⁸⁴ Karsten, s.66; Jorga, s.248.

³⁸⁵ Jorga, s.248.

³⁸⁶ Sidney Nettleton Fisher, **Sultan Bayezid Han (1481-1512)**, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, ss.81-84.

³⁸⁷ Karsten, s.66.

³⁸⁸ Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, ss.224-225.

³⁸⁹ “Di Modom, di rectori, di 24. Come a di 20 zonse li do bassà, con persone 12 milia, e janizari 600, e il resto dil campo; e il signor aspeta vengi l'armada, per assediar poi quella terra da mare da terra. Rectori fanno ogni suo forzo; non manchano ni etiam le donne di far repari etc. Pur sono mal in hordine.” (Modon'dan ayın 24'ünde gelen bilgi: 20 Haziran'da iki paşa, 12 bin kişi ve 600 yeniçeri ve ordugâh birlikleriyle birlikte Modon'a ulaştı. Komutan, donanmasının gelmesini bekliyor ve sonrasında şehri hem karadan hem de denizden kuşatmayı planlıyor. Yöneticiler tüm güçleriyle çalışıyorlar; kadınlar dahi savunma çalışmalarına katılıyorlar. Ancak durumları pek iyi görünmüyor.)” Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 14 Temmuz 1500, s.488.

³⁹⁰ Matrakçı Nasuh, **Tarih-i Sultan Bayezid**, Klasik Türkçeden çev. Mertol Tulum, Avarna Yayınları, İstanbul, 2015, s.74; Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, s.237.

Modon ve Koron kalelerinden sonra Ali Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu Navarin'e doğru hareket etmişti. Nihayetinde 28 Mayıs 1501 tarihinde kale kumandanı burayı Türklere bırakmıştı.³⁹¹ Venedik Devleti'nin elinde Mora ve çevresinde Monevasia (Menekşe) ve Anabolu (Nauplia/Nafplion/Napoli di Romania)³⁹² kalmıştı.³⁹³ Bunun üzerine Venedik Devleti savaşın yönünü Ege'ye çevirerek Batı Anadolu sahillerini -İzmir ve çevresini- yağmalama girişiminde bulunmuştu. Devamında Fransız ordusuyla birlikte Venedik güçleri Midilli Adası'na ulaşarak adayı kuşatmıştı. Kasım 1501 tarihli Venedik ordusu tarafından adaya yapılan baskınlardan herhangi bir sonuç elde edilememişti.³⁹⁴ Osmanlı ordusu ise Venedik'in hazırlıksız yakalandığı bir baskınla Arnavutluk'taki Draç şehrini topraklarına katmıştı. Sonuç olarak Venedik'in tüm kıyı limanlarında ve adalarında hazırlattığı donanması Osmanlı ordusu karşısında yetersiz kalmış ve başarısız olmuştu. Üst üste alınan yenilgilerin getirdiği mali yük ve kayıplar Venedikli yetkilileri zor durumda bırakmaya yetmişti. İleriki zamanlarda daha fazla kaybın kendilerini sürükleyeceği ekonomik felaketleri düşünen Venedikli yetkililer, barış görüşmelerinin gerçekleşmesinin yararlı olabileceği kanaatine varmışlardı. Doğu'da hareketlenen Safevilerin varlığıyla savaşın uzaması demek Osmanlı ordusu için de daha fazla kayıp demektir. Netice itibarıyla 1502 yılında Osmanlı ve Venedik arasında barış görüşmeleri gerçekleşmişti ve 1503 yılında yapılan bir antlaşmayla tekrar sükûnet dönemi başlamıştı.³⁹⁵ Andrea Gritti'nin iki tarafı memnun etmek için yoğun çaba sarfettiği antlaşma maddelerine³⁹⁶ bakıldığında

³⁹¹ Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, s.241.

³⁹² Napoli di Romania'dan Jacobo di Renier ve Alvise Barbarigo'ya yazılan 29 Mart ve 3 Haziran tarihli mektuplarda şehrin çok güçlü olmadığını ve büyük endişe duyduklarını, Türklerin yaklaştıklarını ve Mora'daki komutanın hazırlıklar yaptıklarını belirtmişlerdi. Ayrıca şehirde suyun olmadığı, kalelerde erzakların ve mühimmatların oldukça yetersiz olduklarını da eklemişlerdi. Şehirde buğdayın mevcut olduğunu fakat biscotti yapabilmek için fırın ve paranın olmadığını da vurgulamışlardı. Bu mektuplarda dikkat çekici bir husus bulunmaktadır o da şehirden bazı kimselerin Türklerin tarafına geçtiklerinin belirtilmesidir. Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 1 Temmuz 1500, s.445.

³⁹³ Fisher, **Sultan Bayezid Han (1481-1512)**, ss.84-92.

³⁹⁴ Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.198; Matrakçı Nasuh, **Tarih-i Sultan Bayezid**, s.74.

³⁹⁵ Maria Pia Pedani, **Osmanlı Padişahının Adına (İstanbul'un Fethinden Girit Savaşı'na Venedik'e Gönderilen Osmanlılar)**, çev. Elis Yıldırım, TTK, Ankara, 2011, s.101.

³⁹⁶ 1503 yılının ağustos ayında elçi Subaşı Ali vasıtasıyla onaylanmak suretiyle Venedik'e gönderilen antlaşma metninin bazı maddeleri üzerinde iki taraf anlaşamamıştı. Bu nedenle Andrea Gritti iki tarafı da memnun etmek için uğraşmıştır. Üzerinde anlaşma sağlanamayan madde ise Santa Maria (Aya Mavra) Adası'nın kimin hâkimiyetinde kalacağıydı.

Osmanlıların bu savaştan daha kazançlı çıktığını söylemek mümkündür.³⁹⁷ Bu savaşın sonucunda Feridun Emecen'in de belirttiği gibi "Osmanlılar artık Akdeniz'de fark edilir ölçüde bir deniz gücü haline de gelmişlerdir."³⁹⁸

1498'te hazırlıklarına başlanılan ve 1499 ile 1502 yılları arasında devam eden savaşta Venedik Cumhuriyeti Girit Adası'nda hem tedbir almıştı hem de adayı tahkim etmeye çalışmıştı. Girit Adası da Venedik Devleti'nin ihtiyaç duyduğu erzak ve mühimmatı sağlama hususunda tüm olanaklarını kullanmıştır. Venedik Devleti Pregadi Konseyi'nde³⁹⁹ alınan karar doğrultusunda Kandiye'ye Marco Manolesso'nun gemisini mühimmat ve kadirgaların donatılması için gerekli malzemelerle gönderecektir.⁴⁰⁰ Hem kaptan hem de yardımcı duka olarak görev yapan Bernardo Zustignan 10 Nisan 1500 tarihinde Kandiye'den bir mektup yazarak Venedik'ten mühimmat ve para talep ediyordu. Belirtilen miktarda para ve mühimmatlar gönderilmezse sadece iki kadirga donatabileceklerini de ekliyordu. Venedik'in bu mektuba cevabı ise donanmada bulunan silahsızlandırılmış 7 adet kadirgayı adaya göndermek olmuştur.⁴⁰¹ Venedik Bernardo'nun mektubunda talep edilen para konusunda ise daha önce 3.700 ducatin Kandiye'ye gönderildiğini ancak kalan 4.000 ducatin ise Coresi gemisiyle Kandiye'ye ulaştırılmak üzere yola çıktığı yanıtını vermiştir.⁴⁰² Venedik'e Kandiye'den mart ayında gönderilen ve ancak temmuz ayında Venedik'e ulaşan mektuplarda toplamda 7.700 ducatin Girit Adası'na gönderildiği ve Kandiye'deki donanmanın hazırlanmasında pek çok sıkıntının var olduğunu, donanmada görev yapanların ilgili yılda çalışmak istemediklerini, dahası silah altına

³⁹⁷ Tansel, **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, s.251.

³⁹⁸ Emecen, s.199.

³⁹⁹ Pregadi Konseyi (Consiglio dei Pregadi), Venedik Cumhuriyeti'nin anayasal düzeninin önemli bir parçası olmakla birlikte yetkileri oldukça geniş bir kurumdur. Üyeleri Maggior Consiglio (Büyük Konsey) üyeleri arasından seçilir. 13.yüzyılda kurulan bu yasama organının üyeleri genellikle Venedik'in soylu ailelerinden gelmekteydi. Roma geleneğine atıfta bulunarak "Senato" olarak da adlandırılır. Pregadi Konseyi'nin, özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda Venedik Cumhuriyeti'nin bir deniz imparatorluğu olarak yükselmesinde etkisi oldukça büyüktür. 1797 yılında Venedik Devleti'nin Napolyon tarafından ilhak edilmesiyle birlikte Pregadi Konseyi de ortadan kalkmıştır. [https://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_(Enciclopedia-Italiana)/) (Erişim Tarihi 18.05.2024).

⁴⁰⁰ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 18 Mayıs 1500, s.327.

⁴⁰¹ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 20 Mayıs 1500, s.336.

⁴⁰² Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 21 Mayıs 1500, s.336.

alınması gereken asker sayısına henüz ulaşamadıklarını ve sadece 4 kadirganın yeteri kadar erzağa sahip olduğu yazılmıştır.⁴⁰³

Osmanlı ile Venedik arasındaki savaş devam ederken Girit Adası oldukça zor durumdaydı. Girit'in içinde bulunduğu zor koşullar Marino Sanuto'nun eserinde kullandığı belgelere yansımıştır. 21 Eylül tarihinde Kandiye'den gelen bir mektuba göre daha önce belirtilen sıkıntılar tekrarlanmıştı. Adada biscotto sıkıntısının mevcut olduğu, Modon'dan gelen 600 kişilik nüfusa yardım edebilecek kadar ekonomik koşullarının yeterli olmadığı, çalışmaya uygun çok az adamın bulunduğu ve sadece 2 kadirga için yeteri kadar mühimmat olduğu gibi olumsuz koşulların varlığı Girit Adası'nı Venedik'e yardım etme konusunda güç durumda bırakıyordu.⁴⁰⁴ Her ne kadar adada şartlar kötü de olsa Girit Adası savaş boyunca Venedik ordusuna desteğini sürdürmeye, imkanlarını zorlamaya devam etmiştir.

Adaya ulaşan haberlerden biri de Türk ordusunun Napoli di Romania bölgesindeki faaliyetleriyle alakalıdır. Savaş başlamadan evvel Osmanlı donanmasının gittiği yöne doğru tahminler yürüten Venedik istihbaratçıları Osmanlı ordusunun Napoli di Romania bölgesine yaklaştığını bildirmiştir. Venedikliler hazırlıklarını bu doğrultuda gerçekleştirmiştir. Venedik'in yaptığı hazırlıklar içerisinde, şehre yaklaşılmamasını önlemek adına küçük limanlardaki gemileri batırmak, limanı büyük bir kazıkla kapatmak, Latin ve Rum papazlarından dini destek sağlamak; Fransızlar, Arnavutlar, Rumlar ve stratiotlardan⁴⁰⁵ askeri destek almak ve buğday sıkıntısının

⁴⁰³ “Di Candia, di sier Bernardo Justiniam, capetanio et vice ducha, et li consieri, di XV mazo. Come à ricevuto in do fiato ducati 7700 per armar galie; n'è conze quatro, e una a la Cania, e l'altra serà presto in hordine et compita. Item, ne l'armar è gran difficoltà, si da l'incomodità come dal terro de l'inimicho; e quelli fonno l'anno passato, non vol andar questo. La camera è in gran inopia, pur a tutti dà parte di la refusura. Item, à fato scriver in li casali homeni 1200 per portiom; tamen non li ha. Item, eri partì sier Nicolò Valaresso, camerlengo, va a la Cania, per expedir la galia Polana; aspetano sier Alvise Michiel, sopracomito di la galia di Retimo, per tuor la soa galia arma de li.” (Kandiye'den, 15 Mart'ta kaptan ve yardımcı duka olan Bernardo Zustignan ve danışmanlarından gelen bilgiye göre; gemi donatmak için iki kez 7700 ducatlık ödeme alındı. 4 gemi donatıldı; biri Hanya'da, diğeri ise yakında hazır ve tamamlanmış olacağı belirtiliyor. Ancak donanmayı hazırlarken büyük zorluklarla karşılaştıkları hem rahatsızlıklar hem de düşmanın yarattığı korku sebebiyle işer zorlaşıyor; geçen yıl bu işi yapanlar, bu yıl çalışmaya gönüllü değiller. Hazine büyük bir sıkıntı içinde ancak yine de herkese bir miktar ödeme yapmayı sürdürüyor. Ayrıca, 1200 adamın silah altına alınması için köylere yazı gönderdiklerini fakat henüz bu sayıya ulaşamadıklarını belirtiyorlar. Dün Camerlengo (Haznedar) Niccolò Valaresso Hanya'ya doğru yola çıktı, orada Polana kadirgasını hazırlamakla meşgul olacak. Resmo kadirgasının komutanı Alvise Michiel'i bekliyorlar, o da kendi gemisini donatacak.) Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 1 Temmuz 1500, s.446.

⁴⁰⁴ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 14 Temmuz 1500, s.488.

⁴⁰⁵ Venedik Cumhuriyeti'nin rakiplerine karşı mücadelelerinde yararlandığı hafif silahlı Yunanistan, Dalmaçya ve Arnavutluk'tan gelen paralı askerlerdir.

önüne geçmek amacıyla buğday stoğu yapmak vb. bulunmaktadır. 22 Eylül (1500)'de Napoli di Romania'dan Kandiye'ye gelen Januli Stathi'nin verdiği ifadeye göre; Türk ordusu Napoli'de 20 gün boyunca ordugâh kurmuş ve savaşın başında her gün neredeyse 10.000 kişilik bir kuvvet şehre saldırmıştır.⁴⁰⁶ Sultan'ın da orada olduğunu belirten Januli Stathi, Napoli di Romania'daki insanların stratiotlarla birlikte Türklerle çatışmaya girdiğini de açıklamıştır.⁴⁰⁷ Januli Stathi Kandiye'ye gelip Napoli di Romania'nın içinde bulunduğu sıkıntıyı Girit'teki yöneticilere aktarmıştır. Bunun yanı sıra Girit yönetiminden buğday ve biscotto talebinde bulunmuştur. Ancak Giritli yöneticiler bu erzakları sağlayamayacak kadar güç durumda olduklarını ifade ederek Januli Sathi'ye olumsuz yanıt vermişlerdir.⁴⁰⁸

Venedik Devleti tarafından atanan Kandiye'deki görevliler adaya gelen her gemiyi veya adada meydana gelen her gelişmeyi Venedik'e bildirmek zorundaydılar. Örnek vermek gerekirse, Venedik'in Osmanlı ile savaş halinde bulunduğu XVI. yüzyılın başında Francesco Zen'in komutasında bulunan ve yetkililerin bildirdiğine göre oldukça kötü durumda olan kadirga Kandiye'ye ulaşmıştır. Bunun dışında İstanbul'a doğru büyük bir salgının yaklaştığı, 10 adet Türk kadirgasının Ege Denizi'nde ciddi zararlara neden olabileceği ve Şam liderine karşı II. Bayezid'in sefere çıkmayı planladığı Kandiye'ye ulaşan kayda değer bilgiler arasındadır.⁴⁰⁹ Yalnızca Türklerden değil, 1489 yılında Venedik Devleti'nin egemenliğine aldığı Kıbrıs Adası'ndan da Kandiye'deki yönetime çeşitli haberler aktarılmıştır. Bu haberlerden biri, Kıbrıs Adası'nda önemli ölçüde tahıl, arpa, şarap kıtlığı ve vergilerdeki düzensizliklerdir. Venedik Devleti hâkimi olduğu her yere Venedikli görevliler atamıştır. Kıbrıs Adası'nda da Venedikli yöneticiler bulunuyordu ve ada ile ilgili bilgiler söz konusu kişiler aracılığıyla Venedik'e ya da Kandiye'ye ulaştırılıyordu. Kıbrıs Adası'ndaki kıtlık ve vergilere dair detaylı bilgiler Kıbrıslı yöneticilerden alınmış ve Kıbrıs'tan 70 kişilik mürettebat ve askerlerin toplandığı bir geminin

⁴⁰⁶ Osmanlı Devleti'nin Napoli di Romania'yı kuşattığı sırada birçok şövalyeyle birlikte bir Türk elçinin Napoli'ye gittiği ve şehri Osmanlı Devleti'ne teslim etmeleri gerektiğini aktarmıştır. Fakat Napoli di Romania halkı San Marco'nun yönetimi altında yaşamak ve ölmek istediklerini belirterek bir süre direnmişlerdi. Bu bilgi 14 Mart tarihinde Kandiye'den Venedik'e giden mektupların birinde geçmektedir. Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 4, 22 Haziran 1501, ss.51-52.

⁴⁰⁷ Januli Stathi'nin "Sultan'ın 100 bin kişilik ordusuyla birlikte şehre girdiğini ve şehri kuşattığı" bilgisi Osmanlı donanmasına dair (verilen sayının doğruluğu tartışılmakla birlikte) önemli bir bilgidir. Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 19 Temmuz 1500, ss.937-938.

⁴⁰⁸ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 19 Temmuz 1500, ss.937-938.

⁴⁰⁹ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 26 Aralık 1500, s.1225.

Kandiye'ye gitmesi de planlanmıştır.⁴¹⁰ Mayıs 1501 tarihinde Kandiye'ye ulaşan diğer bir habere göre Kıbrıs'ta 4 yıllık bir vergi ile ilgili karışıklıklar yaşanmış ve yapılması planlanan sefer ertelenmiştir. Toplanan bu vergilerin en geç 30 gün içinde Venedik'in eline ulaşılması talep edilmiştir.⁴¹¹ Öte yandan Napoli Kralı Federico'nun İspanya Krallığı aracılığıyla, Fransa Kralına 300.000 ducat ve yıllık 100.000 ducat vergi teklif ederek Kıbrıs'ta kalmaya çalıştığı bilgisi de Kandiye'ye ulaşan bilgilerdendir.

Osmanlı Devleti'nin Modon ve Koron'u almasının ardından bu bölgelerde yaptıkları birkaç önemli değişiklik Kandiye'deki Venedikli yöneticilerin ilgisini çekmiş olmalıdır. Bu değişikliklerden biri Modon'daki savunma üzerinedir. II. Bayezid'in Modon'u fethetmesinin hemen ardından şehri güçlendirmek için harekete geçerek 200 duvar ustasını İstanbul'dan Modon'a göndermesi Modon'a verilen önemi göstermektedir. Osmanlı Devleti tarafından Koron'daki halkın büyük çoğunluğunun İstanbul'a sürüldüğü ve bölgeye başka yerlerden insanların yerleştirildiği iddia edilmiştir. İstanbul'da ise büyük bir özveri ile 4 büyük gemi ve kadirgalar yapmak için çalışmaların sürdürüldüğü ve farklı bölgelerden gemi yapımında kullanılmak üzere halat, zift, yağ ve kalay getirildiği belirtilmiştir. Kandiye'ye ulaşan haberler bu yöndeyken savaş yılları boyunca Kandiye'deki yöneticiler de Türklere karşı bir savunma hazırlığı içindeydiler. Kandiye'deki yöneticiler 4 adet kadirga donatıyorlardı ve bu gemilerin Nicolò Barbarigo, Nicolò Corner, Pietro Zen ve Resmo'dan Marco Barozzi komutanlığında olması kararlaştırılmıştır. Türklerin 50 kadirga ve hafif gemilerle saldırma ihtimali olduğunu düşünen Kandiye'deki yöneticiler 4 adet kadirganın daha donatılması talebinde bulunmuşlardı.⁴¹² Tüm bunlara ek olarak Sithia bölgesine süvari askerler ve bir kısım piyade gönderilmiştir. Ada genelinde Türklere karşı önlemlerin alındığı⁴¹³ ve ada halkının tedirginliği de belgelere yansımıştır.⁴¹⁴ 28 Ekim 1501 tarihli mektuba göre Sicilya'dan Kandiye'ye buğday taşıyan Nicolò Sadacta'nın 300 tonluk gemisi 7 Türk fustası tarafından saldırıya uğramıştır ve gemi Türklerin eline geçmiştir. Kısa bir süre sonra Pollo Nani komutasında 5 kadirga gelse

⁴¹⁰ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 3, 26 Aralık 1500, s.1225.

⁴¹¹ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 4, 12 Mayıs 1501, s.37.

⁴¹² Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 4, 22 Haziran 1501, ss.51-52.

⁴¹³ Alınan önlemler arasında Girit halkını dağlara çekmek ve stratiotları ve turkopolileri (turcopoli-Türk asıllı yerli askerler) sahil bölgelerine yerleştirmek de vardı. Çünkü Türklerin ekinlere zarar vereceklerinden korkuyorlardı. Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 4, 28 Ekim 1501, s.162.

⁴¹⁴ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 4, 22 Haziran 1501, ss.51-52.

de Venedikliler Türklerden gemiyi almaya cesaret edememişlerdir.⁴¹⁵ 1502 yılında Venedik ile Osmanlı arasındaki savaş bitmişti ve barış görüşmeleri başlamıştı. Fakat iki devlet arasında bazı maddeler konusunda anlaşmazlıklar olduğu için düşünülen barış antlaşması 1503 yılına kadar uzamıştır. 1503 yılında Kandiye’den Venedik’e ulaşan mektuplarda barış görüşmeleri konusunda tedirginlik yaşandığına, Türklerin tekrar büyük bir hızla donanma hazırlattığına; Venedik’in de her ihtimale karşı Girit Adası’nda donanma hazırlatmasına ve para, mühimmat, asker, biscotto ile diğer önemli malzemelerin donanma için gönderilmesi gerektiğine dair bilgiler yer almaktaydı.⁴¹⁶

Kandiye’ye 1 Aralık 1503 tarihinde Sakız Konsolosu Giovanni di Tabia tarafından bir mektup gönderilmiştir. Mektupta Osmanlı donanmasının başta Caradormis (Kara Durmuş)⁴¹⁷ olmak üzere korsan faaliyetlerine yönelik bilgiler mevcuttur. Sultanın 12 gemisi korsanlara saldırmış ve korsanların 8 gemisiyle birlikte Kara Durmuş’un da yaptırdığı yeni kadirganın gövdesini de yanında götürmüştür. Ayrıca orada 8 adet fusta bulmuşlar, bunların dışında Sovrasari (Seferihisar), Palatia (Milet) ve çevresinde gezen 34 fustayı yakmışlar ve sultanın 12 gemisinden kalan 4 fustayı Caraborna (Karaburun) Yarımadası’nın yakınındaki Vorla (Urla)’ya getirdiler. Daha sonra 9 adet fusta bulup onları da ateşe verdiler. Kara Durmuş kış mevsiminde Osmanlı fustalarının Boğaz’dan ayrılmayacağını düşünerek kaptanlarıyla gece yarısına kadar vakit geçirmiştir. Kara Durmuş, fustaların Seferihisar’a geldiğini işitince kaçmıştır. Herzekzade Ahmed Paşa’nın yeniçeri komutanına “Kara Durmuş’un kellesini getirmesini” istediği de söz konusu mektupta belirtilmiştir. Giovanni di Tabia tüm bilgileri kardeşi Tommaso’dan öğrendiğini, Tommaso’nun yeniçeri komutanının yanında bulunduğu için söz edilenleri bildiğini de belirtmiştir.⁴¹⁸

⁴¹⁵ İddiaya göre Türklerin eline geçen gemideki 130 kişi esir alınmıştı. Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 4, 28 Ekim 1501, s.159.

⁴¹⁶ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 5, 1 Nisan 1501, s.6.

⁴¹⁷ Osmanlı ile Venedik arasında imzalanan barış antlaşmasından sonra Kara Durmuş isimli korsan, Milos Adası’ndaki bir kasabayı yakmış, Kastri’den pek çok esir almış, İstanbul’daki boğaza girmek isteyen gemilere zarar vermiştir. Bu durumu Divan’daki paşalar padişaha anlatmış ve Kara Durmuş’un cezalandırılması gerektiğini savunmuşlardır. Padişah tarafından Kara Durmuş’la ilgili yakalama emri çıkarılmıştır. Hatta Donanma Komutanı Antinio Condulmer tarafından 17 Ocak 1504 tarihinde Rodos’tan gönderilen mektubun içeriğinde Kara Durmuş’un yaptıklarına dair bilgiler yer almaktadır. Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 5, 1 Nisan 1501, s.958; Dökmeci, ss.292-293.

⁴¹⁸ Yukarıda kısaca anlatılan mektubun İtalyanca içeriği: “Da Syo, di primo dezembrio 1503, dil consolo nostro. Scripta al rezimento di Candia, di tal tenor, videlicet: poi scritto, avanti heri sono

Donanma Komutanı Girolamo Contarini'nin 1506 yılının kasım ayında yazdığı mektuba göre Kara Durmuş, Kemal Reis tarafından Gelibolu'ya götürülerek serbest bırakılmış, sonrasında ise Kandiye'ye ulaşarak orada yağma girişimlerinde bulunmuştur.⁴¹⁹ Rodos'tan Kandiye yönetimine ulaşan bir mektupta yine korsanlarla ilgili bilgiler bulunuyordu. Mektupta 17 adet Türk fustasının korsanlara karşı harekete geçtiğinden söz edilmektedir.⁴²⁰

2.5. CAMBRAI BİRLİĞİ SAVAŞI VE GİRİT ADASI'NDA YAŞANAN GELİŞMELER

Venedik Devleti, Osmanlı Devleti ile anlaşma yaparak birçok cephede savaşmanın önüne geçmiştir. Çünkü Ege Denizi'nde ve Akdeniz'de Osmanlı ile mücadele ederken bir yandan Adriyatik kıyılarında ve İtalya anakarasında da karışıklıklar mevcuttu. Fransa, Venedik, İspanya, İngiltere, Milano Dukalığı, Floransa, Roma, İsviçre ve Ferrara Dukalığı ve Papalık devletlerinin sebep olduğu bu karışıklıklar 1508 yılının başlarında başlayan Cambrai Birliği Savaşı'na dönüşmüştür. Cambrai Birliği Savaşı aslında İtalya'da 1494-1559 yılları arasında meydana gelen İtalyan savaşlarının bir parçası olup 1508 ile 1516 yıllarını kapsamaktadır. Cambrai

zonte qui, de le vele dodexe dil Signor turco andate in corsari, le vele 8, le quale hanno conduto con loro una schafa de galia nova senza postize nè altro, la qual feva far Caradormis, et altre fuste 8 de le più nove hanno trovato; et oltra, hanno bruxato altre fuste 34, tra Sovrasari, Palatia et circonstantie. Le altre 4 fuste de le 12 del Signor, sono andate al Vorla dove è Caraborna; hano trovato altre fuste nove, le qual hanno brusato. E come con altre mie ho scritto, hanno trovato in una casseta de Caradormis lettere cinque del bassà Charzego et do del bostanzi bassà, con le quale ge hanno scritto se alargasse perochè el Signor havea diliberato mandar fuste per lui; sed quia praeterita non habent consilium, ditto Caradormis non credeva che in questo tempo de invernada dovesseno ussir fuste fora dil Streto, et per questo, quando le fuste del Signor fono in Sovrasari, ditto Caradormis era a la straviza con li patroni di le fuste in fina meza notte, etsentito le fuste, et scampato, ha saputo far sì che fin qui ancora non è stà trovato. Etiam hanno trovato in ditta casseta le stampe de bater aspri et ori, le qual lettere et stampe lo capitano de' janizari ha haute, e dice volerle personaliter presentar al Signor manibus propriis. Etiam, ditto capitano ha havuto dir a Thomao mio fradello, come ditto bassà Chersego ha ordenato a esso capitano, che prendando Caradormis, non lo debia condur vivo, ma basta portar la soa testa. Le qual fuste hanno ad andar a Metelino, dove troverano ordine del Signor. Li quali capitani hanno fato impallar patroni 6 de fuste et altri fato impichar con alcuni leventi, per modo che hanno fato grande execution. Tute le preditte cosse ha havuto ditto Thomao mio fradello dal ditto capitano de' janizari, el qual è homo repossato; che l'altro è zovene.” Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 5, 11 Mart 1504, ss.973-974.

⁴¹⁹ Dökmeci, ss.298-299.

⁴²⁰ “Da Rodi, dil gram maistro, al rezimento di Candia. Di 17 fuste di turchi sono fuora contra corsari; e nove di terra dil fiol dil turco, et di spachì contra li janizari su blevati etc.” Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 7, 26 Nisan 1507, s.55.

Birliği Savaşı'nın arka planında Osmanlı ile Venedik arasında 1499-1502 yıllarında yaşanan gelişmeler yatmaktadır. Venedik Devleti, Osmanlı ile mücadele halindeyken diplomatik girişimlerde bulunarak bir yandan Macar Kralı'nı anlaşma yapmak için ikna etmeye, öte yandan da Papalık devletlerine ait olan kuzey sınırındaki bölgelerde ilerlemeye çalışıyordu. Venedik, Osmanlı ile barış antlaşması yapmasının ardından dikkatini bu bölgelere vermişti. Özellikle Rimini ve Cervia arasındaki bölgede süregelen Venedik istilasına karşı olan Papa VI. Alexander, 18 Ağustos 1503 tarihinde vefat edince Venedik Devleti kendi yayılmacı politikalarını onaylayan yeni bir papanın seçilmesi için diplomatik girişimlerini başlatmıştı. Roma'daki ajanlar ve Venedikli diplomatlar Venedik çıkarlarını destekleyecek bir papanın seçilmesi için çok fazla girişimde bulunmuşlardı. II. Julius (1503-1513) adıyla bilinen Kardinal Giuliano della Rovere'nin papa seçilmesiyle girişimlerinde başarılı olduklarını düşünseler de bu fikirlerinde yanıldıklarını kısa bir süre zarfında anlamışlardı. Zira tarihte “savaşçı papa” olarak bilinen yeni Papa II. Julius'un kendine göre başka düşünceleri vardı.⁴²¹ Papa II. Julius Venedik Devleti'nin rüşvetlerine ve tüm ısrarına rağmen Papalık devletlerinin bağımsızlığını destekliyordu ve Venedik Devleti'ne karşı oluşturulan Cambrai Birliği'ne de destek veriyordu.⁴²²

Cambrai Birliği ittifakının oluşmasında Fransa'nın rolü büyüktü. Fransa 1499 yılında Milano Dukalığı'nı işgal etmişti. İşgalden sonra Habsburg İmparatoru Maximilian ve Fransa Kralı II. Louis arasında Cambrai kasabasında bir ittifak antlaşması yapılmıştı. Antlaşmanın Venedik'i ilgilendiren kısmı ise kuzey İtalya'daki Venedik ilerlemesinin durdurulması ve Venedik'in kiliseden aldığı toprakların geri alınmasıdır. Venedik Cumhuriyeti, Fransa'nın Adriyatik'te ilerlediği haberini daha önce almış⁴²³ ve Fransa ile olan ilişkileri kapsamında bu duruma sessiz kalmayı tercih etmiştir. Fransa'nın ilerlemesine sessiz kalarak Adriyatik ve çevresinde olası bir savaş için donanma bulunduran Venedik Devleti bu tutumunun bedelini Cambrai Birliği Savaşı ile ağır bir şekilde ödemiştir. Cambrai Birliği Savaşı öncesinde kurulan koalisyon galibiyet durumunda toprakları şu şekilde paylaşacaktı: Papa II. Julius'a

⁴²¹ Madden, ss.262-263.

⁴²² Pedani, **Doğu'nun Kapısı Venedik**, s.69.

⁴²³ “Et per la lettera di 12. Come havia inteso certissimo il re di Franza haver mandato a dimandar al governador et fratello si voleno esser con lui venendo in Italia con exercito; né vuol altra obligation né promessa né dimostration da l'horò, se non a bocha dicha sì; quello risponderano aviserà.” Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 2, 18 Aralık 1498, s.224.

Cervia, Rimini, Ravenna, Cesena, Imola, Faenza şehirleri; Aragon Kralı Ferdinand'a Trani, Otranto, Gallipoli ve Puglia limanları; Fransa'ya Cremona, Brescia, Bergamo, Crema ve Ghiara d'Adda; Kutsal Roma imparatoruna ise Padova, Verona, Friuli, Rovereto, Vicenza ve Treviso şehirleri vaad edilmiştir.⁴²⁴ John Julius Norwich'in deyiimiyle "Venedik Cumhuriyeti'nin ölüm fermanı hazırlanmıştır."⁴²⁵

Kutsal Roma İmparatoru I. Maximilian, Venedik'in hüküm sürdüğü topraklara saldırmasıyla savaş kuzeyde resmen başlamıştır.⁴²⁶ 1508-1516 yılı arasında savaş süresince dengeler sürekli değişmiştir. Cambrai Birliği Savaşı başlarken kurulan ittifak savaşın sonlarında büyük bir dönüşüme uğramıştır.⁴²⁷ Savaşın başlangıcında yalnız kalan Venedik Cumhuriyeti ilerleyen zamanlarda önce Papalık devletlerinin desteğini alan sonrasında ise taraf değiştiren İspanya, Kutsal Roma İmparatorluğu, İsviçre ve İngiltere ile ittifak oluşturmuştur. Savaşın sonlarında ise Venedik, Fransa ve Ferrara arasında kurulan ittifak, diğer devletlerle savaşmıştır. Savaş devam ederken başarılı olan ittifak grubu arasında oluşan anlaşmazlık sonucu değişen dengeler Venedik Cumhuriyeti'nin lehine sonuçlanmıştır.⁴²⁸ Kırsal bölgelerdeki halkın Fransa ve Almanların sert yönetimine karşı Venedik'in yönetimini tercih ettiğini ve Venedik için bu durumun avantajlı olduğunu belirtmek gerekir. Ağustos 1516'da neticelenen savaşla İtalya haritası 1508 yılındaki statükosuna dönmüştür. Venedik Devleti savaş sonucunda eski İtalya topraklarının neredeyse tamamını geri almıştır. Thomas Madden'in dediği gibi "Savaş Venediklilerin durumunu değiştirmediyse de bakış açılarını değiştirmiştir."⁴²⁹ Aslında Cambrai Savaşı'nın bir diğer önemi Avrupa'daki güç dengelerinin değiştiğini Venedikli yöneticilere göstermesidir. Venedik Devleti, Fransa, İspanya, İngiltere gibi krallıkların nasıl geliştiğine dair bir gerçekle

⁴²⁴ [https://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_\(Enciclopedia-Italiana\)/\(29.05.2024\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_(Enciclopedia-Italiana)/(29.05.2024)); John Julius Norwich, **A History of Venice**, Penguin Books, 2003, s.444.

⁴²⁵ Norwich, s.445.

⁴²⁶ Kenneth M. Setton, **The Papacy and the Levant (1204-1571)**, Cilt: 3, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1984, ss.54-57.

⁴²⁷ Savaşın başında Venedik Devleti'ne karşı kurulan ittifak devletleri, Venedik'i 14 Mayıs 1509 yılında Agnadello'da ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu mağlubiyetin ardından Venedik Konseyi üyelerinden Leonardo Grimani Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunulmasını talep etti. Fikir senatörlerin neredeyse hiçbiri tarafından kabul görmedi. Senatörler daha sonra fikre sıcak baksalar da eyleme geçmemişlerdir. Pedani, **Doğu'nun Kapısı Venedik**, s.69.

⁴²⁸ Federico Moro, **Venezia nella Tempesta 1499-1517 (La Crisi della Serenissima)**, Le Guerre, Venezia, 2020, ss.218-219.

⁴²⁹ Madden, s.265.

yüzleşmiştir.⁴³⁰ Fakat Venedikliler krallıklara karşı değil, Türklere karşı önlem almayı sürdürmüşlerdir.

Girit Adası'nda yaşayan halk, Cambrai Birliği Savaşı boyunca bir yandan Venedikli yöneticilerin tutarsız davranışları ve korsan saldırıları ile uğraşırken bir yandan da adada meydana gelen olaylarla sarsılıyordu. Venedik Devleti tarafından atanan yöneticilerin olumsuz tutumlarına daha önceki satırlarda değinilmişti. Fakat Venedik'in neredeyse Girit Adası hâkimiyeti boyunca, zaman zaman görev alan memurların kendi çıkarlarına yönelik hareketleri ve iş bilmezlikleri başta Girit halkı olmak üzere Signoria'yı⁴³¹ da zor durumda bırakmaktaydı. Venedik Devleti 1508-1516 yılları arasında Cambrai Savaşı ile meşgul olduğundan Girit Adası'yla ilgilenme imkânı bulmakta zorlanmıştır. Dolayısıyla Girit halkı bu dönemde kendi kaderine terk edilmiş vaziyetteydi. 1508 yılında Doge Alvise Almando, Girit'e atanan deneyimsiz ve yetkinliği tartışılır düzeyde olan genç adamların Venedik Devleti'ne karşı sorumluluk bilincini taşımadığından dolayısıyla görevlerini layıkıyla yerine getirmediklerinden oldukça fazla şikâyet etmiştir. Girit'te önemli pozisyonlara geldiklerinde görevlerini kötüye kullandıklarını da dile getirmiştir. Alvise Almando'ya göre görevini kötüye kullanan bu memurlar, Serenissima'nın yansıttığı imajı zedelemekle beraber Venedik yönetiminin kalitesini de bozmaktaydılar.⁴³² Adada gerek danışmanlar gerekse de alt düzey memurlar arasındaki güç mücadelesi ve rekabetin artması Venedik yönetiminde yine çatışma ve yolsuzluk iddialarının halk nezdinde çoğalmasına sebep olmuştur. Bu duruma örnek olarak Rector Michele Memmo'nun danışmanlarıyla mücadele halinde olması ve Venedik'in bir denetmeni adaya göndermesi verilebilir.⁴³³ Bir diğer örnek ise 1525 yılında Resmo'daki rector ve danışmanları arasında gerçekleşen anlaşmazlıktır. Bu defa Duka Nicolò Zorzi olaya müdahil olarak Rector Francesco Barbarigo'ya uyarı niteliğinde bir mektup yazmıştır. Mektupta rectorluk makamının tehlikeye atılamayacak kadar önemli olduğu ve danışmanlarıyla aralarında oluşan kavgalardan Girit toplumunun zarar görmemesi

⁴³⁰ Madden, ss. 265-266.

⁴³¹ "Signoria, Serenissima" gibi kavramlar Venedik Cumhuriyeti'ni ifade etmek için kullanılmaktadır.

⁴³² O'Connell, ss.247-248.

⁴³³ O'Connell, s.247.

gerektiği bildiriliyordu. Ayrıca Francesco Barbarigo'ya silahlı bir kavga ya da şiddet içeren eylemlerde bulunanların derhal cezalandırılması talimatı verilmiştir.⁴³⁴

Venedik tarafından adada görevlendirilen yöneticilerin zayıflıkları ve tutarsız davranışlarına ek olarak adada meydana gelen deprem silsilesi de Girit halkının yaşamını olumsuz etkilemiştir. XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca Girit toplumunu etkileyen 6 deprem meydana gelmiştir. Özellikle Cambrai Birliği Savaşı'nın başladığı yıl olan 1508'de meydana gelen depremle adadaki binlerce ev, kamu binası ve kilise harap olmuştur. Kaleme alınan eserlerde aktarılanlara göre Kandiye, Ierapetra ve Sithia'da binlerce insan ölmüştür. Bu yıkıcı depremin ardından sırasıyla 1517, 1522, 1524, 1525 ve 1531 yıllarında yaşanan depremler adadaki yaşamı kesintiye uğraştırmıştır. Alvise Arimondo 1508 depreminden sonra Venedik'e dönmüş ve Girit'te meydana gelen bu depremin yıkıcılığından söz ederek depremi "korkunç ve dehşet verici" olarak nitelendirmiştir.⁴³⁵ Alvise Arimondo'ya göre bir buçuk yıl süren deprem adadaki binaları fazlasıyla etkilemişti. Ayakta kalan evler artçı sarsıntılardan dolayı yıkılmadıysa onarılmaya çalışılmıştır. 60 ev ve dükkânın yanı sıra valilerin sarayları onarılmış ve deniz kıyısında çöken bir surun yerine iki kat kireçle daha sağlam bir şekilde yenisi inşa edilmeye başlanmıştır.⁴³⁶ Bu afetlerle birlikte 1513 yılında Hanya'da ve 1523-1524 yıllarında neredeyse tüm adada veba salgını yaşanmıştır. Depremden kurtularak şehirlere kaçanların vebadan ölmeleri ise Girit Adası'nın adeta talihsiz gerçeğini yansıtmaktadır.

Cambrai Birliği Savaşı sırasında adada deprem, salgın ve Venedikli yöneticiler arasındaki anlaşmazlıklar yaşanırken Girit Adası hem Venedik'in Adriyatik'teki mücadelesine yardımcı olmaya çalışıyor hem de olası bir Türk saldırısına hazırlanıyordu. 8 Ağustos 1510 tarihli bir mektupta 7 kadirga, 4 fusta, 1 galeon (yelkenli gemi tipi) ve 1 adet de Papalık kadirgası olmak üzere toplam 13 adet Türk gemisinin Arzipielago'da (Arşipelago/Takımadaları) olduğu belirtilmiştir.⁴³⁷ Donanma komutanına gönderilen 9 Ağustos 1510 tarihine ait bir mektupta ise biscotto tedarikiyle ilgili önlemler alındığı ve ele geçirilen birkaç kadirgadan dolayı kendilerini tebrik ettiklerini bildirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Kandiye'de bulunan Donanma

⁴³⁴ O'Connell, s.247.

⁴³⁵ Moorey, s.138.

⁴³⁶ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 11, 15 Eylül 1510, s.348.

⁴³⁷ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 11, 8 Ağustos 1510, s.66.

Komutanı Hironimo Zorzi'nin kendi imkanlarıyla 4 ayda 1 kadirgayı donatacağı belirtilmiştir.⁴³⁸ Venedik Devleti'nin Cambrai'de kazandığı bir zafer sonucunda Napoli'de 3 gün boyunca kutlamaların yapıldığı dahi belgelere yansımıştır. Aynı mektupta Kandiye dukasından havanın durumunu belirten bir rapor yer almıştır. Ayrıca donanma için adada 10 adet kadirganın donatılmış halde hazır bulunduğu yanı sıra Türklerin Andernopoli'den (Adrianople/Edirne) İstanbul'a geldiğini de yazmışlardır.⁴³⁹ 15 Eylül 1500 tarihinde Venedik Konseyi'nde okunan mektubun içeriğinde Kandiye'de donatılan gemilere dair şu bilgiler önemlidir:

*8 adet kadirganın donatıldığını, Hieronimo Zorzi'nin kendi imkanlarıyla donattığı ve hazır olan bir geminin daha bulunduğunu, bununla birlikte Kandiye'de 10 adet kadirganın daha kolaylıkla donatılabileceği ifade edildi. Her bir kadirga için yaklaşık 1300-1400 ducata ihtiyaç vardı ve eğer ek destek 'ruodolo' sağlanırsa, 4 ay boyunca mükemmel hizmet verecek şekilde 10 adet kadirga daha donatılabilir. Kadirgaların donatımı sırasında kullanılan kaynaklar adada bırakılarak elde edilen gelirin kadirga çalışanlarına ulaşması sağlanır. Bu kadirgaları Resmo'da 3, Kandiye'de 2 adet olarak silahlandırmak uygun olur. Hironimo Zorzi'nin kendi imkânlarıyla 1 kadirga donatmasının, başkalarını da ihtiyaç duyulması halinde kendi imkanlarını kullanarak kadirga donatmaya teşvik ettiğini belirtti. Kandiye limanında şu anda 70 ila 100 gemi olduğunu belirtti.*⁴⁴⁰

27 Nisan 1511 tarihinde Edirne'den Venedik'e ulaşan rapordaki bilgiler oldukça dikkat çekici ve ilginçtir. Bu mektupta 80 kadar Türk atlısının, Kandiye'ye gitmek için Venedik'ten yola çıkıp Edirne'ye ulaşan Venedik elçisini karşıladığından söz edilmektedir. Bunlar itibarlı ve kibar olarak nitelendirilmiş ve zarif kıyafetler içinde ve güzel, gösterişli atlar üzerinde gelmişlerdi. Agostin Bernardo tarafından gönderilen mektupta bu manzaranın görülmeye değer olduğu yazılmıştır.⁴⁴¹ Elçiler, Osmanlı egemenliği altındaki yerlerde çok iyi karşılandıklarını ve kendilerine hediyeler verildiğinden söz etmişlerdir. Aynı raporda elçilerin Edirne'ye dair gözlemleri de yer almaktadır. Elçilerin açıklamalarına bakılırsa Edirne'nin çevresi Verona kadar geniş ve oldukça kalabalık, yerleşim yeri olarak çok güzel ve geniş

⁴³⁸ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 11, 19 Ağustos 1510, s.150.

⁴³⁹ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 11, 19 Ağustos 1510, s.193.

⁴⁴⁰ “Disse di lo armar di le galie havia fato, numero 8, e di la galia di sier Hironimo Zorzi, che armò dil suo tutta, et prestò; e che si potria armar de li X galie benissimo, senza ruodolo, con ducati 1300 in 1400 l'una, e con ruodolo X altre galie, e per 4 mexi sono optime galie. E lassano danari in l'ixola, quando si arma, quelli vanno su dite galie; perhò è bon armar de li, sempre tre a Retimo et do a la Cania si armerà. Et per quello fe' sier Hironimo Zorzi di armar il suo, *etiam* altri voleva armar dil suo, si l'havesse bisognà. *Item*, in quel porto di Candia è da 70 in 100 navilij.” Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 11, 15 Eylül 1510, s.348.

⁴⁴¹ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 12, 27 Nisan 1511, ss.144-145.

arazilerle kaplı, toprağı verimli ve bereketli ancak elçiler tarafından Edirne’de yaşayan halk tembeldir, toprağı ekip biçmez sadece kendilerini zor geçindirecek kadar çalışan insanlardı. Hatta halkı çalışmaya istekli olsaydı dünyada bu derece verimli başka yer olmazdı.⁴⁴²

Ağustos ayında yine Edirne’den Osmanlı donanmasına dair bilgiler Venedik raporlarına yansımıştır. Edirne’ye yakın bir bölgede 70.000’den fazla Osmanlı ordusunun bulunduğu bilgisi sahip olunan ordu sayısı hakkında fikir vermektedir. Mektubun devamında bu ordunun sabit bir yerde durmadığı ve ordunun içinde yaklaşık olarak 15.000-16.000 Tatar bulunduğu yazılmıştır. Bunlara ek olarak Yavuz Sultan Selim’in çok sevildiğinin fakat kardeşi Sultan Ahmet’in ise ahali tarafından sevilmediğini ve eğer II. Bayezid, Ahmet’i tahta geçirmek isterse Yavuz Sultan Selim’in tüm gücüyle bu duruma karşı çıkacağı ve zaten II. Bayezid’in bir karışıklık istemediği için Sultan Ahmet’i tahta geçirmeyeceği bilgisi Venedik Devleti görevlilerin gözlemlerini titizlikle kaleme aldıklarının göstergesi niteliğindedir.⁴⁴³ Bu raporlar elçilerin gittikleri güzergahta karşılaştıkları her bir olayı anlatması açısından oldukça önem taşımaktadır. 10 Ekim’de (1511) Andrea Trivisan’dan Venedik’e yazılan ve 13 Mart 1512 tarihinde Venedik’te okunan mektupta Venedik Cumhuriyeti, kuzeyde meydana gelecek olası bir savaş durumunda Girit’ten 2.000 okçunun donatılması ve Girit’ten Venedik’e geçmeleri için para tahsis edilmesini talep etmiştir. Bu kararın geç alındığını ve bu konuya dair henüz hiçbir çalışma yapılmadığı da eklenmiştir.⁴⁴⁴

2.6. SPHAKİA İSYANI

Girit toplumunun Venedik yönetimine karşı isyan hareketleri ilk iki yüzyıla nazaran azalmış olsa da aralıklarla devam etmiştir. Özellikle Sphakialılar⁴⁴⁵ Venedik yönetimine karşı boyun eğmemiştir. Sphakia’nın dağlık bölgesinde yaşayan tanınmış ailelerden Kontidler, Lignanlar ve Paterosların yönettiği tarım ile bağlantılı bir

⁴⁴² Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 12, 27 Nisan 1511, ss.144-145.

⁴⁴³ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 12, 29 Ağustos 1511, s.512.

⁴⁴⁴ Marino Sanuto, **I Diarii**, Cilt: 14, 13 Mart 1512, s.27.

⁴⁴⁵ “Sphakialılar güçlü, kuvvetli, sağlıklı iri yapılı insanlardır. Eski bir kavimden olduklarına inanırlar. Birçoğu, aile kökenlerinin İsa’dan önceki zamanlara dayandığını söyler.” Bernard Randolph, **Ege Takımadaları Arşipelago**, çev. Ümit Koçer, Pera Turizm Alaeddin Eser Kitaplığı, İstanbul, 1998, s.82.

ayaklanma başlamıştır. 1509 temmuzunda Pavlos Nomikos ve Kostas Pateros Kandiye yönetimine Sphakia'daki memurların görevlerini kötüye kullandıklarını ve usulsüz bir şekilde varlıklarına el koyduklarını haber vermiştir. Aynı zamanda yönetime sundukları raporda bu görevlilerin kendilerine fazlasıyla vergi yüklediklerinden de söz etmişlerdi. Kandiye dukası normalde bu tarz şikayetleri Venedik yönetimine bildirmekle mükellefti fakat bu yıllarda Venedik Devleti oldukça zor bir savaşın içindeydi. Venedik'in içinde bulunduğu durumdan yararlanılmış olsa gerek ki Sphakialıların şikâyet raporu Venedik'e ulaştırılmamıştı. Kandiye dukası bu sorunu kendi yöntemleriyle çözmeyi denemiş ve sadece Sphakia'daki görevlileri uyarmakla yetinmiştir. Bu durum Sphakia halkının Venedik yönetimine karşı tutumunun değişmesine neden olduğu için çözümü kendi çabalarında aramışlardır. Bunlara bir de hizipler arasındaki çatışmalar eklenince Venedik yönetimine olan güven iyice azalmış ve Venedik'in adadaki rejimine itaat etmeyi reddetmişlerdir.⁴⁴⁶ Bu dönemde Girit Adası'ndaki Venedikli yetkililer, adadaki köylülerin hoşnutsuzluğunu çözmeye pek istekli görünmüyorlardı. Her sorunda geçici çözümlerle problemleri tabiri caizse hasır altı etmeyi tercih ediyorlardı. Fakat bu geçici çözümler 1520 yılına gelindiğinde köylülerin açık isyan hareketlerine dönüşmüştür. Köylülerin içinde bulundukları ağır ekonomik koşullar, afetler, salgın hastalıklar, yüklenen vergiler ve yöneticilerin keyfi davranışları artık köylü kesiminin tepki vermesine neden olmuştur. Bu protesto hareketleri kısa sürede Hanya, Mirabellos ve Sphakia'ya yayılmıştır. Fakat en acımasızca bastırılan isyan Sphakia İsyanı olmuştur.

1523 yılında başlayan ve nerdeyse 600 köylüye ulaşan isyan hareketini fazla yayılmadan bastırmak için Kandiye'deki rejim, Hanya'ya bir "capitano generale" gönderdi. Ayrıca Venedik Donanma Komutanı Domenico Trevisan da protestocuları durdurmak ve Hanya'da düzeni sağlamak için bölgeye gelmiştir. Domenico Trevisan protestoculara topraklarına dönerek vergilerini ödemelerini ve yaşamlarına devam etmelerini emretmiştir. Trevisan'ın emirlerine karşı gelenlerin bir kısmı öldürülmüş bir kısmı da şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Trevisan'ın bu baskıcı yönetimi insanları biraz yatıştırmış olsa da bu defa Ierapetra ve Sithia'da köylüler ayaklanmıştır.⁴⁴⁷ Domenico Trevisan Venedik yönetimine gönderdiği mektupta Girit'teki yöneticileri

⁴⁴⁶ Maltezou, s.126.

⁴⁴⁷ O'Connell, ss.264-265.

sert bir dille eleştirmiş ve köylü ayaklanmasını Girit yöneticilerinin yeterince kararlı davranmamalarına bağlamıştır. Trevisan'a göre Girit'teki yöneticiler sert önlemler almış olsaydı köylü ayaklanmaya cesaret edemezdi.⁴⁴⁸ Trevisan'ın Hanya'daki sert müdahalesiyle sağlanan düzen 1526 yılında yeniden bozulmuş ve beceriksiz memurların neden olduğu yeni karışıklıklar patlak vermiştir. Aslında Girit'te bulunan Venedikli yöneticilerin uygunsuz davranışları ve liyakatsizliğine en güzel örnek bu dönemde Hanya'ya atanan memurun akrabalarını kayırmasıdır. Hanya'daki bu adaletsizliği Kandiye'deki rejime aktaran Hanya sakinleri bir karşılık bulamamış ve adaletsizlik karşısında sessiz kalamamışlardır.⁴⁴⁹ Neticede Venedik hükümetinin bir müdahalesi olmadan Kandiye rejimi tarafından bu olaylar görünmezden gelindi.

Venedik Devleti 1516 yılında biten ama etkisi 1520 yılına kadar devam eden Cambrai Birliği Savaşı nedeniyle ada ile tam olarak ilgilenememiştir. Adadaki yetkililer ise anlaşıldığı kadarıyla kendi kurallarını yaratmışlardı. 1520 yılından sonra özellikle Trevisan'ın sert ve baskıcı müdahalesi ve ardından Girit'teki yöneticileri, Venedik Devleti'ne eleştirmesiyle adada olaylar farklı boyutlara taşınmıştı. Özellikle Hanya'daki memurların adaletten uzak davranışları Sphakia halkını da etkilemişti. Sphakia'daki olayları çözmek için gönderilen bir memurun katı kurallar uygulaması da Venedik için istenilen sonuçları vermemiştir.⁴⁵⁰ Sphakia bölgesi dağlık bir bölgeydi ve 1509 yılından beri bölge insanının Venedik yönetimine karşı süregelen bir hoşnutsuzluğu mevcuttu. 1523 yılına gelindiğinde Kerameia bölgesinde meydana gelen isyanlar artık Venedikli yönetimin kontrol edemeyeceği boyutlara ulaşmıştır. Venedikliler, Türk müdahalesinden çekindiklerinden dolayı isyanlara yanıt vermede yavaş davranıyorlardı.⁴⁵¹ Büyük bir endişeye kapılan Venedikli yetkililer genel bir aflu olayları yatıştırmış olduklarını düşünmüşlerse de köylüler tarafından 1526-1528 yıllarında Georgios Gadanoleos-Lyssogiorgis olarak adlandırılan büyük bir isyan hareketi başlamıştır.⁴⁵² İsyen Kerameia/Chiaramea, Lacus St. Erini, Mescha, Cathalacus, Christoveracha, Alikambo ve Acharano'da meydana gelmişti.⁴⁵³ İsyanın

⁴⁴⁸ O'Connell, s.265.

⁴⁴⁹ O'Connell, ss.268-269.

⁴⁵⁰ Maltezou, s.126.

⁴⁵¹ Detorakis, s.174; O'Connell, ss.265-266.

⁴⁵² Detorakis, s.173.

⁴⁵³ O'Connell, s.274.

baş kahramanları arasında ise Pateroslar, Mousuoslar, Kontidler ve Fumidisler bulunuyordu.

Venedik Devleti, isyanı bastırmak için geniş yetkilerle Provveditore Generale Hieronimo Corner'i⁴⁵⁴ görevlendirdi. Hieronimo Corner, Girit Adası'nda bulunan soylu Kallergis ailesinden Andrea Kallergis'in yeğeniyle evliydi. Dolayısıyla adada söz sahibi olan bu ailenin hem siyasi desteğini hem de askeri gücünü arkasına alarak Sphakia bölgesinde isyanı bastırmak için çalışmalara başlamıştır.⁴⁵⁵ Venedikliler isyanın bastırılması için Hieronimo Corner'e gerekirse köylerini yok etme, mallarına el koyma, bazılarının başını kesmek ve bazılarını hapsedmek vb. yöntemleri kullanarak sert ve şiddetli bir şekilde davranması gerektiğini emretmiştir. Hieronimo Corner, Kallergis ailesinin de desteğiyle bu emirleri yerine getirerek Sphakia'nın dağlık bölgesinde neredeyse bir katliama neden olmuştur. Dağlarda bulunan erkekleri, eşleri ve çocuklarının ölümüyle tehdit edip 100 kadar erkeğin dağlardan inmesini sağlamış, birçok kişiyi idam etmiş, 592 kişiyi esir almış, çoğu insanın topraklarına el koymuş, "neredeyse erişilemez" diye tabir edilen yerlerde bulunanları parçalara ayırmış, halkı teslim olmayı reddeden ve direnen Christoveracha köyünü yağmalayarak yakmış ve 560 kişiyi sürgüne gönderip mallarına el koymuştur.⁴⁵⁶ Venedik Devleti'nin sert tedbirleriyle ada halkı ibret alınacak şekilde cezalandırılmıştır. Ancak Venedik'in ada halkına karşı bu olumsuz tutumu halkın Venedik yönetimine olan nefretin artmasına neden olmuştur. Bu noktada ilginç bir gelişmeden söz etmek gerekir ki o da Venedik Devleti'nin Hieronimo Corner'in yaptıklarını onaylamasına karşın adadaki bazı önemli görevlerde bulunan memurların bu davranışları asla onaylamadığıdır. Hieronimo Corner'in ardından provveditore generale olarak 1528 yılında atanan Alvise Benedetti, göreve gelir gelmez Hieronimo Corner'in adadaki tüm yasalarını ve bildirilerini rafa kaldırmıştır.⁴⁵⁷ Venedik yönetimi kendi otoritesine açıkça meydan okuyan ada halkının şehir merkezlerinde kendisine itaat etmesini sağladığını düşünse de adanın daha uzak bölgelerinde kalıcı bir kontrol sağlayamamıştır. 1574 yılında olağanüstü yetkilerle adaya gelen Provveditore Generale Giacomo Foscarini dönemine

⁴⁵⁴ Başka kaynaklarda Geroymo Corner ya da Peronimos Corner olarak da geçmektedir.

⁴⁵⁵ Maltezou, s.126.

⁴⁵⁶ Detorakis, s.174; O'Connell, ss.272-280; Maltezou, s.127.

⁴⁵⁷ O'Connell, s.278.

kadar Venedik Devleti'nin Girit'te, kırsal bölgedeki halkın içinde bulunduğu koşulları iyileştirmek için çaba harcadığı söylenemez.

2.7. I. SÜLEYMAN DÖNEMİNDE VENEDİK-OSMANLI İLİŞKİLERİ VE GİRİT ADASI'NA YAPILAN AKINLAR

Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'ndaki sorunlarla uğraşırken bu dönemdeki ezeli rakibi Osmanlı Devleti ise ilerlemeye devam ediyordu. I. Selim Doğu seferine çıkmış ve bu sefer sonucunda Mısır'a hâkim olmuştur. 1517 yılında Venedik Devleti ile Osmanlı arasında bir antlaşma yapılarak Venedik'in Memlûklere ödediği yıllık verginin artık Osmanlı Devleti'ne verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁵⁸ Doğu seferini gerçekleştirdikten sonra I. Selim tüm dikkatini donanma konusuna vererek tersanelerin genişletilmesi amacıyla girişimlerde bulunmuştur. 1519 yılına gelindiğinde farklı türdeki gemilerin yapımını emretmiş ve her an sefere çıkmaya hazır kadırgaların bulunmasını istemiştir.⁴⁵⁹ I. Selim'den sonra oğlu Süleyman tahta geçmiştir. Babasının hazırlattığı bu gemiler ve donanma, deniz seferlerinde Sultan Süleyman'ın amaçlarına hizmet edecekti. Ayrıca Süleyman tahta geçtiğinde Venedik ile daha önce imzalanan ahidnâmeyi yenilemiştir.⁴⁶⁰ Saltanatının ilk yıllarında Belgrad'ı (1521)⁴⁶¹ hemen akabinde Rodos Adası'nı (1522)⁴⁶² ele geçirmiştir. Süleyman İrakeyn seferine yoğunlaşmışken Akdeniz sularında yeni bir gelişme meydana gelmiştir. Aslen Cenevizli olan Amiral Andrea Doria, Mora sahillerine kadar ilerleyerek Osmanlı'ya

⁴⁵⁸ Meryem Kaçan, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 1995, ss.16-17.

⁴⁵⁹ Nejat Tarakçı, **Deniz Gücünün Osmanlı Tarihi Üzerine Etkileri**, Deniz Basımevi, İstanbul, 2009, s.25.

⁴⁶⁰ Venedik Devleti adına antlaşmayı imzalayan elçi Marco Minio, Osmanlı adına ise tercüman Ali Bey bu görevi üstlenmiştir. 17 Aralık 1517 tarihinde imzalanan antlaşmaya göre Venedik lehine hükümler içermektedir. Ahidnâmenin içeriği için bkz. Mahmut Şakiroğlu, "1521 Tarihli Osmanlı-Venedik Antlaşmasının Asli Metni", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 12, İstanbul, 1981-82, ss.387-403.

⁴⁶¹ Feridun M. Emecen, **Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, ss.58-65.

⁴⁶² Rodos Adası'nın fethini ele alan çalışmalar için bkz. Necati Avcı, "Osmanlıların Rodos Şövalyeleri ile İlk Temasları ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Adayı Fethi", **Journal of Islamic Research**, Vol.:13, No:2, 2000, ss.213-214. Mehmet Akif Erdoğan, Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 19, Sayı:1, 2004, s.56; Mehmet Yaşar Ertaş ve Hacer Kılıçarslan, "Rodos'un Fetih Günlüğü Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi", **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı:1, 2017, s.7.

ait olan Koron Kalesi'ne saldırmış ve kaleyi 1532 yılında işgal etmiştir.⁴⁶³ Bu dönemde Akdeniz korsan yuvası haline geldiği için güvensizdi. Hem bu korsan faaliyetleri hem de olası bir saldırı için Venedik Devleti Girit Adası'ndaki tedbirlerini sıklaştırmıştı.

Venedik Devleti'nin Girit Adası'nda aldığı ilk önlem gemilerde çalışan üst subayların az buldukları maaşlarını artırmak olmuştur. Çünkü gemide çalışan üst subaylar 4 veya 5 soldi ile çalışmayı reddetmekteydi. Venedik Senatosu'nda okunan kararların birinde Kandiye gemilerinde çalışan söz konusu bu kişilerin aldıkları maaş miktarı Dalmaçya ve Venedik gemilerinde çalışanlarınkinden düşük olduğu tespit edilmiş ve Kandiye yönetimi bu konuda iyileştirme yapılmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bundan böyle Kandiye gemilerinde çalışanların alacakları maaş ile Venedik ve Dalmaçya gemilerinde çalışanların maaşları senato sonrasında alınan kararla eşitlenmiştir.⁴⁶⁴ Gemi çalışanlarının maaşlarında iyileştirilme yapılmasından sonra aynı ay içerisinde savaş gemilerinin düzenli bir şekilde ve hazır halde bulunmasının önemine değinen senato üyeleri tarafından Girit Adası'nda 12 savaş gemisinin donatılması kararı alınmıştır. Ancak ihtiyaç duyulduğu zaman bu 12 gemiyi bir anda donatmak mümkün olamayacağından 1534 yılı için toplam 8 geminin hazır halde bulundurulması fikrinde birleşmişlerdir. Ayrıca gemilerin yanı sıra gerekli mühimmat ve silahlar da en uygun ve hızlı şekilde gönderilecekti. Gemilerin donatılması için 1.000 ducat ve gemilere biscotto sağlanması adına da 1.000 ducat senato tarafından ayrılacaktır.⁴⁶⁵

Nisan ayında Venedik tersanesinde suya bırakılan gemilerden 2 tanesinin Girit Adası'na gönderilmesi planlanmıştı. Planlanan 2 geminin hazır halde bulunduğu fakat tersanede bulunan diğer birkaç geminin ise kısa sürede hazırlanamayacak kadar kötü durumda olduklarının altı çizilmiştir. Senatoda alınan karara göre hazır halde bulunan 2 gemi Leonardo Loredan ve Vido Civran'a tahsis edilmiş olup hızla hareket etmeleri sağlanacaktı.⁴⁶⁶ Venedik'ten Kandiye'ye gönderilmesi planlanan gemiler kadar Kandiye'deki kadırgaların durumu da oldukça vahimdi. Kandiye'deki gemilerin kısa

⁴⁶³ Yaşar Ali Yücel-Ali Sevim, **Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz-Kanuni**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s.167; Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye-Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası kültür Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 2009, s.156.

⁴⁶⁴ ASV, **Senato Mar**, 14 Mart 1534, fol.1-2.

⁴⁶⁵ ASV, **Senato Mar**, 23 Mart 1534.

⁴⁶⁶ ASV, **Senato Mar**, 9 Nisan 1534, fol.5.

sürede kullanılamaz hale gelmesinin sebebi olarak Venedik Devleti tarafından onaylanan sığınakların yapılmaması gösterilmiştir. Eksik sığınakların tamamlanması adına biri duca diğeri capitano olan Piero Belda ve Alvise Bon, yanlarında gerekli malzemelerle Kandiye'ye gönderilecektir.⁴⁶⁷ Aynı yılın eylül ayında gemilerle ilgili hazırlıklar devam etmiştir. Kış mevsimi yaklaşıyorken donanmaların boş yere hazır bekletilmemesi amacıyla kaptana hemen ilk 4 geminin, kalan 4 geminin de birkaç gün içerisinde aynı şekilde silahsızlandırılması emri verilmiştir. Gemilerin silahsızlandırılmasının temel nedeni bir sonraki yıl donatılmak üzere hazır halde bulundurmaktır. Senatonun kararıyla gelecek yıl 2 tanesi Kandiye'de, 1 tanesi Resmo'da ve 1 tanesi de Hanya'da olmak üzere toplamda 4 adet gemi donatılacaktır. Toplam 10 geminin mart ayına kadar hazırlanması için gereken tüm çaba gösterilmelidir.⁴⁶⁸ Senato'nun üzerinde durduğu diğer bir konu ise iyi komutanların seçilmesidir. Önceki satırlarda gemi komutanlarının maaşlarının düzeltilmesiyle ilgili bir karardan söz edilmişti. Bu konuda senatonun isteği Kandiye gemilerinde görev alacak olan komutanların iyi eğitilmiş olmalarıdır. Koşulları iyileştirilen komutanların niteliğinin de artması için Venedik, Kandiye yönetimine toplamda 6.000 ducat gönderecektir. Bu para Korfu'ya gidecek olan gemilerle taşınacaktır. Ardından görevli bir kaptanın bu parayı Kandiye yönetimine ulaştırılması beklenecektir.⁴⁶⁹

Venedik Senatosu'nu bu dönemde kadirgalar konusu oldukça meşgul ediyor olmalıdır. Çünkü ekim ayındaki karar da kadirgalarla ilgilidir. Daha önce Venedik'e gelen 3 kadirga Nicolo Zen, Zuan Foscari, Mathio Zen komutasında tekrar Girit

⁴⁶⁷ Kandiye'ye görevlilerle birlikte gönderilecek olan malzemeler şu şekildedir: "L'andera parte che per auctorita di questo consiglio siano mandati in candia cum li sopraditti rectori eletti bordonali de Larese nuo 120 chiave de Larese no 150 tavole de l'arse miara dei agudi de mezo pe et altra ferramenta necessaria in tutto miara sei agudi da XXV miara XX et sia imposto alli predetti rectori che debbano haver cura che li legnami et ferramenta preditti non siano convertiti in altro che in li tre volti preditti sotto pena de pagar al suo li qual volti debbano far far subito gionti al suo rezimento et accio li preveditori et patroni al arsenal habino modo de mandarle robbe preditte li siano dati per li camerlengi nostri de comun ducat 480 per lo amontar de quelli delli denari delle provision fatte et che si farano." (Bu konseyin yetkisiyle, Kandiye'ye yukarıda belirtilen yöneticilerle birlikte şu malzemelerin gönderilmesine karar verilmiştir: 120 adet Larese'den destek direği, 150 adet Larese'den kilit, 1.000 adet 25 ayak uzunluğunda tahta, 6.000 adet 25'lik çivi ve 20.000 adet daha küçük çivi. Ayrıca bu yöneticilere, gönderilen bu ahşap malzemeler ve demir parçaların başka bir amaçla kullanılmamasını sağlamaları emredilecektir; aksi takdirde zararı kendileri ödeyeceklerdir. Bu sığınaklar, varır varmaz yapılmalı ve Arsenal'in yöneticilerinin bu malzemeleri gönderme imkanına sahip olması için, devlet hazinesinden 480 ducat verilecektir. Bu para, daha önce yapılan ve yapılacak olan ödemelerden sağlanacaktır.) ASV, **Senato Mar**, 28 Nisan 1534, fol.10.

⁴⁶⁸ ASV, **Senato Mar**, 11 Eylül 1534, fol.33-34.

⁴⁶⁹ ASV, **Senato Mar**, 11 Eylül 1534, fol.33-34.

Adası'na gönderilmesi, 2 yeni kadirganın daha hazırlanıp silahlanması ve bu 3 gemiyle birlikte Girit'e gönderilmesi sağlanacaktır.⁴⁷⁰ 1536 yılı temmuz ayında Venedik'e gelen haberler arasında Levant'ta korsan saldırılarının arttığı ve bu sularda seyreden gemilerin güvenliğınden duyulan endişelerle alınması gereken önlemler bulunmaktadır. Bu nedenle senato kararıyla Franco de Marca ve Simon Grandichio adlı kaptanlar Levant'taki gemilerin yönlendirilmesiyle görevlendirilmişlerdir. Belirlenen rotaya kadar birlik içinde ve koordineli bir şekilde seyahat edilmesi sağlanmalı ve Venedik Devleti'ne ait ticari mallarla mühimmatların korunması gerekmektedir.⁴⁷¹ Aynı yılın bir diğer mevzusu da Kandiye tersanesinde çalışan bir marangozla ilgilidir. Kandiye tersanesinde marangoz olarak çalışan ve durumu kötü olan Zuanne marangozluk konusunda son derece yetenekli biridir. Sık sık çevre illere kereste için gönderilen bu kişi her zaman sadık bir vatandaş olmuştur. Kandiye'de marangozluk yapan kişi sayısı göz önünde bulundurularak ve sadece marangozluk yaparak geçimini sağlamaya çalışan bu sadık vatandaş kendisi ve ailesi için Venedik Devleti'ne kendi oğluna yılda 20 ducattan fazla gelir getirmeyecek bir memurluk işi verilmesi için yalvarmıştır. Bu talebin incelenmesini ve başvuru sahibiyle ailesine yardımcı olmanın topluma örnek teşkil edeceği gerekçesiyle kabul edilmesi istenmiştir.⁴⁷²

Malvasia ve Napoli di Romania, Venedik Cumhuriyeti'nin Akdeniz'de sahip olduğu yerlerdendi. Venedik Cumhuriyeti bu bölgeleri Kandiye hazinesine bağlı bir konumda tutmuştur. Venedik Senatosu'nda alınan bir karar da söz konusu bölgede görev yapan ve maaşları Kandiye hazinesine bağlı olan piyadelerle ilgilidir. Malvasia ve Napoli di Romania kalelerinin muhafızı olarak görev yapan piyadelerin maaşları ödenmemiş olup bu kalelerin yöneticilerinden gelen mektuplarda maaşların 8 ile 10 maaş geriden geldiğı belirtilmiştir. Kale muhafızlarının maaşlarının zamanında ödenmesi amacıyla senato, Kandiye haznedarlarına tüm maaşların bir anda ödenmesi zor olsa da bunu takside bağlayarak en kısa şekilde ödemesinin sağlanması emrini vermiştir. Gelecek ödemelerin de zamanında yapılmasını ve hiçbir gecikmenin kabul edilmeyeceğini de vurgulamıştır. Senato, ödemenin yapılmaması durumunda ise

⁴⁷⁰ ASV, **Senato Mar**, 19 Ekim 1534, fol.41.

⁴⁷¹ ASV, **Senato Mar**, 1 Temmuz 1536, fol.149.

⁴⁷² ASV, **Senato Mar**, 2 Ekim 1536, fol.164.

sorumlu haznedarların cezalandırılacağıının altını çizmiştir.⁴⁷³ Venedik Devleti bu yıllarda Malvasia şehri ve kalesinin güvenliğine fazlasıyla önem vermiştir. Senato, kalede 30 piyade bulunduğunu belirterek gerekli görülürse artırılmasını talep etmiştir. Bunun yanı sıra Kandiye yönetimine bir mektup yollayarak 25 iyi Girit okçusunun Malvasia'ya gönderilmesi emredilmiştir. Bu okçular şehrin ve kalenin savunmasında görev alacak ve orada bulunan yetkili komutanın emrine uyacaktı.⁴⁷⁴

Venedik Devleti ile Osmanlı Devleti arasında 1521 yılında yapılan antlaşmadan sonra herhangi bir savaş yaşanmamıştır. Fakat 1537 yılına geldiğinde ne Venedik'in desteklediği korsanlar Akdeniz'de seyreden gemilere huzur vermiş ne de Osmanlı tarafından desteklenen korsanlar rahat durmuştur. Venedik'in desteklediği Cenevizli Andrea Doria (Prens Doria) ve emrindeki mürettebat gittikleri yerlerde büyük hasar bırakıyorlardı. Osmanlı Devleti ise Andrea Doria'nın karşısına Barbaros Hayrettin Paşa'yı⁴⁷⁵ çıkarmıştır. Barbaros Hayrettin Paşa 1537 yılına geldiğinde Ege Denizi'ndeki pek çok adayı Osmanlı egemenliğine almayı başarmıştır.⁴⁷⁶ Yine bu tarihte ikinci vezir Lütfi Paşa komutasında Korfu Adası'na akın yapılmıştır. Türklerin Korfu Adası'na saldırısı ve şehri kuşatması haberi Venedik Devleti'ne ulaştıktan sonra hemen önlem alınmaya başlanmıştır. 100 ince kürekli gemi, bir kalyon ve birkaç barçadan oluşan donanmanın yanında daha güçlü kadirgalar da hazırlanmaya başlanmıştır. Andrea Doria komutasındaki bu donanma Papalık donanmasıyla birleşecektir.⁴⁷⁷ Alınan kararın devamında en az 5 kadirga ve 50 gemiyle Korfu'ya

⁴⁷³ ASV, **Senato Mar**, 6 Mayıs 1537, fol.19.

⁴⁷⁴ ASV, **Senato Mar**, 11 Haziran 1537, fol.20-30.

⁴⁷⁵ Barbaros ilk olarak Ege Denizi ve Selanik civarında denizciliğe başlamıştır. I. Selim tarafından desteklenip kendisine Hayreddin lakabı verilmiştir. Kuzey Afrika'da devam eden akınları zaman geçtikçe İtalya kıyılarına kadar varmıştır. İtalya'dan sonra rotasını İspanya sahillerine çeviren Barbaros Hayreddin Paşa İspanyol donanması başında yer alan Andrea Doria'yı yenerek Osmanlı Devleti'nin deniz gücünü üst seviyelere ulaştırmıştır. Bunun yanı sıra Ege Denizi'ndeki pek çok adanın Osmanlı idaresine geçmesine vesile olmuştur. I. Süleyman tarafından Cezayir-i Bahri Sefid beylerbeyliği payesiyle Kaptan-ı Deryalığa yükseltilmiştir. Barbaros Hayreddin Paşa'nın biyografisi ile Barbaros Hayreddin Paşa ve Andrea Doria arasındaki mücadele için bkz. **Barbaros Hayrettin Paşa Gazavâtnâmesi ve Zeyli**, haz. Abdullah Gündoğdu-Hüseyin Güngör Şahin ve Dilek Altun, Panama Yayıncılık, Ankara, 2019; Şerafettin Turan, "Barbaros Hayrettin Paşa", **TDV**, Cilt: 5, İstanbul, 1992, s.65; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 2, ss.365-383; Barbaros Hayreddin Paşa'nın Akdeniz'deki faaliyetleri için bkz. İdris Bostan, "Kanuni, Barbaros ve Akdeniz'de Değişen Güç Dengeleri", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 34, Ankara, 2005, ss.172-180; Güliden Köktürk, "Türk Denizcilik Tarihinde Barbaros Hayreddin Paşa: Hayatı, Denizcilik Tarihi Açısından Yeri ve Önemi", **Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı**, TTK, Cilt: 6, İstanbul, 2013, s.86.

⁴⁷⁶ Feridun Emecen, "Süleyman I", **TDV**, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s.67.

⁴⁷⁷ ASV, **Senato Mar**, 14 Eylül 1537, fol.48.

yardım götürüleceği ve kuşatmanın kaldırılması için uğraşarak Türklere en fazla hasarı bırakmak için harekete geçilmesi emri yer almaktadır.⁴⁷⁸ Görüldüğü üzere Venedik Devleti, tüm tedbirleri almaya çalışarak Türkleri yenilgiye uğratmak amacıyla büyük çaba ve özeni göstermekteydi.

Kış mevsimlerinde Venedik'in her zaman yaptığı bir uygulama mevcuttu. Bu uygulama kış mevsiminde savaşılmadığı zamanlarda donanmayı silahsızlandırarak gelecek yıl her ihtimale karşı hazır halde bulundurmaktır. Senato tarafından 1537 yılının kış aylarında Kandiye'deki 10 kadırgayı bu şekilde silahsızlandırmanın uygun olacağını düşünülmüştür. Bu nedenle Kandiye yönetimine 16 ducat gönderilmiştir.⁴⁷⁹ Gelecek yıl Venedik donanmasının güçlü, kalabalık ve eksiksiz olması adına Kandiye yönetimine hazırlanacak gemilerle ilgili talimatlar verilerek bu talimatlara uyulması beklenmiştir. Girit Adası'nda 10 kadırganın daha donatılabileceği ve gerekli mürettebatın bulunduğu bilinmekle beraber toplamda 16 kadırganın donatılması ve önümüzdeki yıla hazır olunması verilen talimatlardan biridir. Girit tersanesinde görevli olan müfettişler ve tersane patronları Venedik'in beklediği her tür malzemeyle donatılacak bu 16 kadırgayı mümkün olan en kısa sürede göndermekle sorumlu tutulmuşlardır.⁴⁸⁰ Ertesi yıl şubat ayının başında Venedik Senatosu tarafından Kandiye yönetimine hatırlatma amacıyla bir mektup daha yazılarak hazırlanmış 4 gemiyle birlikte önceki mektuplarda belirtilen 6 gemi de dahil olmak üzere toplam 10 adet geminin donatılması emri yenilenmiştir. Hazırlanması istenilen gemiler için yeterli miktarda para gönderildiği tekrarlanan emirler arasındadır.⁴⁸¹ Venedik yönetimi 1538 yılı için toplamda 16 kadırganın hazırlanmasının emrini vermiştir. Girit Adası Venedik Cumhuriyeti tarafından son derece önemli bir ada olarak kabul ediliyordu. Önceki satırlarda Venedik'in adayı ne kadar önemseydiğinden söz edilmişti. Bu dönem belgelerinde de Girit Adası'nın önemine vurgu yapan Venedik Cumhuriyeti adanın güvenliği ve korunması için gerekli tüm tedbirlerin alınmasının önemine değinmiştir.⁴⁸² Ayrıca Venedik Cumhuriyeti tarafından Girit Adası'nın tamamı

⁴⁷⁸ ASV, **Senato Mar**, 14 Eylül 1537, fol.48.

⁴⁷⁹ ASV, **Senato Mar**, 20 Ekim 1537, fol.66.

⁴⁸⁰ ASV, **Senato Mar**, 10 Kasım 1537.

⁴⁸¹ ASV, **Senato Mar**, 5 Şubat 1537 (1538), fol.93.

⁴⁸² “Si come la cita et insule nostra di Candia e di quella una importantia al stato nostro che a cadauno e noto cosi sono da procurare con ogni studio tutte quelle provisione dalle quali possa defender la bona securta et conservatione sua et dovendosi all V giornata redinar et comandare diverse operatione in ditta citta et insula per beneficie di quella e necessario havere deli oltra quel

üzerinde yetkiye sahip ve herkesin saygı duyduğu bir provveditore generale seçilmesi kararı alınmıştır. Kararın devamında seçilen kişiye 200 ducat maaş bağlanması, kendi istediği 10 kâtibi seçebileceği, harcamaları için hesap vermeyeceği, herhangi bir görev ve konseyde yer alabileceği yazmıştır. Atanan kişinin bu görev ve belirlenen talimatlar doğrultusunda en geç 10 gün içinde yola çıkması beklenmekle birlikte kendisine aylık ödemeler dahil 4 aylık maaş verilmesi kararlaştırıldı.⁴⁸³ Bu karardan sonra Kandiye’de provveditore generale olarak Zuan Moro atanmıştır. Fakat kısa bir süre sonra Zuan Moro, “Capitano Generale da Mar” olarak seçilmiş ve onun yerine yine aynı maaş ve belirlenen talimatlarla adaya bir provveditore generale seçilmesi konusu gündeme gelmiştir.⁴⁸⁴ Venedik Devleti tarafından göreve getirilen Zuan Moro’ya 5 geminin donatılması, toplamda 25 gemiye ulaşması için 11.000 ducat para ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁸⁵

1537 yılında Akdeniz ve Ege’de süregelen karşılıklı korsan saldırıları 1538 yılında açık bir savaşa dönüşmüştür. Andrea Doria önderliğindeki müttefik donanması⁴⁸⁶ ve Barbaros Hayreddin Paşa komutasındaki Osmanlı donanması karşılaşmıştır. Barbaros Hayrettin Paşa, eldeki gemilerin sayılarının yetersiz olması nedeniyle ilk başlarda denize açılma konusunda isteksiz davranmış ve gemilerin sayılarının artırılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine vezirler bir hileye başvurarak Barbaros Hayrettin Paşa’ya Andrea Doria’nın 40 gemiyle Girit’te olduğunu ve Hindistan mallarını Mısır’dan 20 parça gemiyle getirmekte olan Salih Reis’in gemilerini vurmak için pusuda beklediği haberini yaymışlardır.⁴⁸⁷ Haberi duyan Barbaros Hayrettin Paşa, toplayabildiği gemi ve mürettebatla İstanbul’dan ayrılmıştır. Andrea Doria üzerine sefere çıkma gayesiyle İstanbul’dan ayrılan Barbaros Hayrettin Paşa, onun Girit’te olmadığı bilgisini alınca Ege Denizi’ndeki adalar üzerine fetih hareketi gerçekleştirmiştir.⁴⁸⁸ Daha sonra Girit Adası’na yönelmiştir. Fakat adanın

regimento uno altro reputata nostro di tale autorita et reputatione che cadauno lo possa havere nel rispetto et venerenda che si consuene alli punti tempi pero.” ASV, **Senato Mar**, 5 Şubat 1537 (1538), fol.93.

⁴⁸³ ASV, **Senato Mar**, 5 Şubat 1537 (1538), fol.93.

⁴⁸⁴ ASV, **Senato Mar**, 1 Mart 1539, fol.1.

⁴⁸⁵ ASV, **Senato Mar**, 1 Mart 1539, fol.1.

⁴⁸⁶ Osmanlı Devleti’ne karşı oluşturulan müttefik kuvvetleri arasında Venedik, Papalık, Ceneviz, Malta şövalyeleri ve İspanyollar bulunmaktadır.

⁴⁸⁷ Tayyip Gökbilgin, **Kanuni Sultan Süleyman**, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s.71.

⁴⁸⁸ Barbaros Hayreddin Paşa’nın fethettiği yerler arasında İskados (İşkatoz), Andros, Tinos(İstendil), İşkiri (Skyros), Koyunluca (Seriphos) ve Kerpe (Scarpanto) gibi adalar bulunuyordu. Emecen, **Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı**, s.287.

büyüklüğü karşısında Barbaros'un komuta ettiği kuvvet yetersiz kalıyordu. Barbaros adanın birkaç önemli yerine saldırmaya başlamıştır. Barbaros Hayrettin Paşa, Kandiye kalesi önlerine gelerek 20'ye yakın köyü tahrip etmiş ve ardından Resmo civarını yağmalamıştır. Ayrıca Hanya'ya saldırmış, Sithia ve Suda civarındaki açık arazileri ateşe vermiş ve pek çok esir almıştır. 80 kadar köyün ateşe verildiği iddiası da mevcuttur.⁴⁸⁹ Netice itibariyle Venedik'e ait 25 adaya çıkarma yapılmış, 13 ada ilhak edilip 12 ada haraca bağlanmış ve Girit Adası yağmalanmıştır.⁴⁹⁰

Osmanlı Devleti'ne karşı kurulan ittifak donanması 200 kadirga, 100 silahlı gemi, toplamda 50.000 piyade, 4.500 ağır silahlı süvari ve gereken sayıda toplardan oluşacak ve başında Andrea Doria olacaktı. Fakat kısa süre sonra tüm sorumluluk Venedik Devleti'ne yüklenmişti.⁴⁹¹ *Barbaros Hayreddin Paşa Gazavâtname'si ve Zeyli* adlı eserde ise müttefik donanması ve Osmanlı donanması şu şekilde açıklanmıştır: "134 kadirga, 72 ağır savaş gemisi, 250 küçük gemi ve bunlara bindirilmiş 16.000 asker, toplamda 50.000'den fazla kuvvetten oluşuyordu. Bu büyük kuvvete karşın Hayreddin Paşa, Adalar Denizi'nden 85 kadirga, 30 kalite, 35 fusta ve perkende ile iyi takviye edilmiş bir Türk birliğinin başında gelip Preveze Körfezi'ne girmişti."⁴⁹² Halihazırda müttefik donanması Korfu Adası'nda toplanmıştı. Çok geçmeden Andrea Doria da yardıma gelmiştir. Papalık donanmasının başında Marco Grimani bulunuyordu ve Preveze'ye⁴⁹³ ilk saldırıyı yapan da kendisiydi. Barbaros Hayrettin Paşa da zaman kaybetmeden Preveze önlerine gelmiştir. Müttefik donanması ile Barbaros'un komutasındaki donanma arasında Adriyatik kıyılarında 28 Eylül 1538 tarihinde yapılan ve Türk tarihine "Preveze Zaferi" olarak geçen savaş Barbaros'un

⁴⁸⁹ Zinkeisen, Cilt: 2, s.556.

⁴⁹⁰ Emecen, **Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı**, s.288.

⁴⁹¹ Zinkeisen, Cilt: 2, s.555.

⁴⁹² **Barbaros Hayreddin Paşa Gazavâtname'si ve Zeyli**, s.56

⁴⁹³ Peçevi İbrahim Efendi Preveze kuşatmasını ve sonrasını şu sözlerle değerlendirmiştir: "Adı geçen yerde Karlili Sancağı Beyi Hüseyin Şah Bey'den gelen ulaklar, melun Venedik'in generali olan bir dinsizin seksen üç parça irili ufaklı gemi ile söylenen sancağın sınırında bulunan Preveze Kalesi'ne saldırdığını çok sayıda merdivenlerle defalarca hücumdan sonra nihayet donanmasından toplar çıkararak ve de bir iki yerde metrisler kurarak kaleyi dövmeye başladığını, bunun üzerine Hüseyin Bey'in o yöreden asker toplayarak düşman. Üzerine saldırıya geçtiğini; metrislerde olan melunların bozguna uğrayıp ister istemez gemilerine binere kaçtıklarını bildirdiler. Hüseyin Bey, alınan başları ve bayraklarını göndererek olup bitenleri arz etti. Bu olay yeni, fetihlere bir başlangıç sayılarak bütün İslâm askerini ve saadetli padişah hazretlerinin kendisini çok sevindirdi." Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Cilt: 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, ss.152-153.

galibiyetiyle sonlanmışır.⁴⁹⁴ Bu savaşın uzun sürmesi halinde Venedik Devleti gerçek anlamda bir yıkımın eşiğine gelecekti. Venedik gemi ve mürettebatlarının da olduğu bu savaştan sonra Venedik Devleti ile Osmanlı Devleti arasında 1540 yılında bir ahitname daha imzalanmışır.⁴⁹⁵

Preveze Savaşı sonrasında Venedik Devleti'nin elinde Doğu Akdeniz'de Girit ve Kıbrıs Adası gibi iki büyük ada kalmış bulunuyordu. Bu nedenle savaş sonrası Girit Adası'nda Venedik tarafından önlemler alınmaya devam edilmiştir. Kandiye'de bulunan yetkililerin Venedik'e yazdıkları mektupların birinde Zuan Vittori adlı bir şahsın Kandiye'de provveditore generale olarak atanması amacıyla gerekli işlemlerin yapılması, daha önce atanan provveditore generale için uygulanan prosedürlerin aynısının uygulanması ve kendisinin 400 ducat değerinde altın taşımasına izin verilmesi talep edilmiştir. Venedik Senatosu'nun aldığı kararda Kandiye'deki yetkililerin tüm isteklerinin kabul edilmesiyle birlikte Zuan Vittori'ye kendisine at almak için 100 ducat, kendisini koruması adına 25 asker (her bir asker maaşı 4 ducat), ek masraflar için de 30 ducat verileceğı kesinleşmiştir.⁴⁹⁶

Zuan Vittori'nin adaya provveditore generale sıfatıyla atanmasının kesinleşmesinden sonra adadaki ihtiyaçlara yönelik tespitler yapılmaya başlanmışır. Bu ihtiyaçların başında her savaş dönemi olduğu gibi eksikliği yoğun bir şekilde hissedilen buğday gelmektedir. Venedik Devleti'nin Kandiye'deki yönetime aktardığına göre Puglia ve Sicilya'dan buğday temini edilmiş ve Kıbrıs'taki⁴⁹⁷ yönetime Kandiye'ye gönderilmek üzere üç kez buğday sevkiyatının yapılması için emir verilmiştir. Buğdayın yanı sıra arpa ve bol miktarda biscotto gönderimi yapılacaktır.⁴⁹⁸ Hava koşullarının uygun olmaması nedeniyle gecikmeler yaşanmış olsa da kısa süre sonra buğdayın adaya ulaşması sağlanacaktır. Buğday dışında bir de erzak, tahta ve demir ihtiyacı hasıl olmuş ve bu ihtiyaçların karşılanması konusunda Venedik'e yazı yazılmışır. Venedik Devleti tüm ihtiyaçların karşılanacağını ve bunların Girit'e gitmek üzere hazırlanan gemilere yükleneceğini belirten bir mektup yazmış ve bu mektupların Kandiye'de görevli olan provveditore ile patroni aracılığıyla

⁴⁹⁴ Yaşar Yücel-Ali Sevim, ss.186-188; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 2, ss.376-378.

⁴⁹⁵ Zinkeisen, Cilt: 2, ss.555-562.

⁴⁹⁶ ASV, **Senato Mar**, 7 Eylül 1539, fol.11.

⁴⁹⁷ Kıbrıs Adası'ndan ayrıca Venedik kontrolünde olan Malvasia ve Napoli di Romina bölgelerine de tahıl sağlanmaktaydı. ASV, **Senato Mar**, 22 Eylül 1539, fol.17.

⁴⁹⁸ ASV, **Senato Mar**, 22 Eylül 1539, fol.17.

bildirileceği aktarılmıştır. Tüm bunlara ek olarak her türlü senaryonun düşünüldüğü bu dönemde Girit Adası'na Zuan Vittori'nin emrinde olacak 1.000 piyade, en az 4 topçu ve 1 inşaat ustası gönderileceği belirtilmiştir.⁴⁹⁹

Bir başka talep de Resmo elçisinden gelmiş ve Venedik Senatosu'ndan Resmo şehri için faydalı olabileceği düşüncesiyle 2 adet kullanılmayan kadırga istemiştir. Resmo elçisi 2 kadırganın şehrin önüne demirleyerek şehirden geçen kadırgalar ve gemiler için güvenli bir liman oluşturması amacıyla talep edildiğini senatoya açıklamıştır. Gerekçe olarak Resmo şehrinde şu an demirlemekte olan gemilerin, denizden gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı oldukça korumasız bir durumda ve tehlike altında olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁰ Senato bu durumu Kandiye'deki yetkililere bildirerek konuyla ilgili uzmanlardan gelen geri bildirimler neticesinde Resmo şehri önüne demirlemek için 2 hafif kadırganın verilmesi talebini onaylamış bulunuyordu.⁵⁰¹

Barbaros Hayreddin Paşa'nın saldırısı sonucunda Hanya şehri muhtemelen zarar görmüştür. Bu nedenle Venedik Senatosu tarafından Hanya şehri için de bir tahkimatın öngörülmesi bu ihtimali doğrulamaktadır. Venedik Devleti tarafından Osmanlılarla barışın kesinleşmesiyle Kandiye'ye 8.000 ducat gönderilmesi kararı alınmıştır. Bu karar sadece Kandiye ile ilgili değildi. Senatonun Kandiye dışında bir de Hanya'nın korunması ve tahkimatının yapılmasını önemseydiği düşünülmektedir. Çünkü hem Hanya'nın korunması hem de oradaki yöneticilerin gayretiyle sürdürülen tahkimatların ilerlemesi amacıyla orada bulunan askerlerin maaşlarının ödenebilmesi ve Hanya'da görev yapan yöneticilere, askerlerin maaşları için 2.000 ducat ile tahkimat ve inşaat işleri için de 1.000 ducat ödeme yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁰²

1540 yılında Kandiye'deki tahkimat işlerini yapmak üzere Nicolo Donado görevlendirilmiştir. Provveditore generale olarak görev yapacak olan Nicolo Donado'nun oldukça dikkatli ve gayretli bir kişi olması nedeniyle bu görevin altından kalkabileceği düşünülmüş ve Kandiye'deki yöneticilerden kendisine uygun bir maaş verilmesi istenmiştir.⁵⁰³ Aynı yılın sonunda Venedikli yöneticiler denizlerde hâkim olduğu sahil bölgelerinin ve birkaç adanın güvenliğini sağlamak için karar almışlardır.

⁴⁹⁹ ASV, **Senato Mar**, 22 Eylül 1539, fol.16-17.

⁵⁰⁰ ASV, **Senato Mar**, 6 Eylül 1539, fol.64.

⁵⁰¹ ASV, **Senato Mar**, 6 Eylül 1539, fol.64.

⁵⁰² ASV, **Senato Mar**, 4 Mart 1540, fol.105.

⁵⁰³ Kendisine toplamda 27 ducat maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. ASV, **Senato Mar**, 4 Nisan 1540, fol.118.

Bu kararlardan Girit Adası ile ilgili olanı çalışmanın kapsamı açısından önem arz etmektedir. Söz konusu kararda Kandiye'nin korunması için D. Giovanni Marcello 50 askerle birlikte görevlendirilmiş ve kendisine yıllık maaş bağlanmıştır. Fakat son anda Marcello görevden iznini istemiş ve yerine Raphael Pignoca'nın atanması kararlaştırılmıştır.⁵⁰⁴

Girit Adası'na yeni atanan görevlilerle birlikte adanın korunması için sürdürülen tahkimat çalışmalarıyla geçen sürede Venedik Devleti'nin en büyük rakibi Osmanlı Devleti sahip olduğu toprakları genişletmekle meşguldü. Osmanlı Devleti, Venedik Devleti'ne verilen 1540 yılı ahitnmesiyle pek çok bölgeyi haraca bağlamış ve 1566 yılına gelindiğinde ise Cenevizlilerin egemenliğinde bulunan Sakız Adası'nı⁵⁰⁵ topraklarına katmıştır. Fatih Sultan Mehmet ile başlayan denizlerdeki genişleme politikasını takiben 1566 yılına gelindiğinde Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'nde Girit ve Kıbrıs adaları dışında kalan yerler Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Sakız Adası'ndan sonra Osmanlı donanması Kıbrıs Adası zerine sefere çıkmıştır. Osmanlı ve Venedik bu defa Kıbrıs Adası için mücadele etmişlerdir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs seferi öncesinde Girit Adası'nda alınan birkaç tedbirden daha söz edilmelidir. Kandiye şehrindeki tersanede bekçi sıfatıyla görevli olan bazı isimler bulunmaktadır. Bu isimlerin seçimleri ve atanma süreçleriyle ilgili usulsüzlük tespit edilmiş olup görevlerinin iptali istenmiştir. Gündüz görev yapmak üzere Francesco Condornico, Francesco Migia ve Pietro Thadesco, gece görev yapmak üzere ise Alessio Malura, Zacharia Rizzo ve Nicole Lirca atanmışlardır. Fakat bu kişilerin seçimleri ve atanma süreçleri yasalara aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir. Venedik'ten alınan mektuplarla tersanenin güvenliği gibi büyük bir sorumluluk göz önüne alındığında bu görevlilerin tekrar atanması ve aldıkları maaş ve haklarının korunması sağlanmalıdır. Ancak bekçilerin ayrılması durumunda ise yerine güvenilir ve sadık kişilerin seçilmesi zorunlu tutulmuştur.⁵⁰⁶ Kandiye'deki tersanenin korunması kadar asker sayısı ve onların barınma konusu da önemli hale gelmiştir. Kandiye'nin korunması için gereken sayıda asker bulunmasının yanında bu askerlerin barınma

⁵⁰⁴ ASV, **Senato Mar**, 20 Aralık 1540.

⁵⁰⁵ II. Mehmet zamanından beri vergiye bağlanan Sakız Adası, son üç yıldır vergi borcunu demeyince Osmanlı donanması 14 Nisan 1566 tarihinde Sakız limanında demirlemiştir. Piyale Paşa komutasındaki donanma kısa sürede adayı fethetmiştir. Emecen, **Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı**, s.590.

⁵⁰⁶ ASV, **Senato Mar**, 6 Temmuz 1569, fol.52.

ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Bu nedenle Kandiye'deki rectora ahşap masa ve kumaş gibi malzemeler gönderilmiştir ve bu eşyaların demesi Venedik Devleti tarafından sağlanmıştır. Ayrıca Kandiye şehrinde kuyu kazılması için deneyimli bir usta grevlendirmeliydi. Kandiye kalesine yerleştirilmek üzere 4 deneyimli topunun gönderilmesi de emredilmişti. Kalede görev alan askerlerin maaşlarının zamanında ödenmesi gerektiğinden Venedik hazinesinden Kandiye yöneticisine 2.000 ducat tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰⁷

1570 yılında Venedik Senatosu'na yansıyan ilginç bir bilgi dikkat çekmektedir. Söz konusu bilgi Daniel Venier'in, Kandiye'de kaptanlık yaptėėı dönemde bir kayıkla Girit Adası'na gelen 6 kişiye tutuklamasıdır. Daniel Venier'in tutukladėėı bu kişiler daha sonra Rodos Adası civarında Türk gemilerine saldırdıklarını itiraf etmişlerdir. Daniel Venier, itiraf üzerine olsa gerek bu kişileri gemiye hapsederek zincirlerle kürek çekmeye zorlamıştır. Fakat senato onların serbest bırakılmasını Kandiye yönetimine bildirmiştir. Tutsakların borçları varsa Venedik hizmetinde çalışarak borçlarını ödemek zorunda olsalarsa da senato kürek cezasından muaf tutulmalarını istemiştir.⁵⁰⁸ Venedik Devleti'nin gündeminde 1570 yılında yine benzer konulardan kalelerdeki askerlerin maaşlarının ödenmesi, gemilerin donatılması ve zorunlu ihtiyaçların tespiti bulunmaktadır. Venedik Cumhuriyeti hazinesinden Kandiye'deki yönetime tüm sebepler ve zorunlu ihtiyaçlardan dolayı 10.000 ducat gönderilmesi gerekmektedir. Ancak gönderilen bu paraların nasıl harcandėėına dair ayrıntılı bir hesap çıkartılıp yetkililer bilgilendirilecekti. Ayrıca Venedik Cumhuriyeti tarafından Kandiye'ye kalelerin ihtiyaçları için belirtilen malzemeler gönderilecekti. Bu malzemeler, 60 adet kilit, 100 adet gemi tahtası, farklı büyüklükte toplam 1.220 adet çivi ve demir çubuklardan oluşmaktadır.⁵⁰⁹ Aynı yılın aralık ayına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Adası'nı fethetmek için hazırlıklar yaptėėı ve Venedik Devleti'nin bu endişeyle Kıbrıs Adası'na yardım göndermek için uğraştığı gözlenmektedir.⁵¹⁰ Bu yardımları yoğun olarak devam ettirdėėi yer ise Girit Adası idi. Ayrıca Venedik Cumhuriyeti'nin daha önceki dönemlerde olduğu gibi Girit Adası'nı lojistik merkezi olarak Kıbrıs'ın alınmasından önce de kullanması beklenen bir durumdur.

⁵⁰⁷ ASV, **Senato Mar**, 25 şubat 1569 (1570).

⁵⁰⁸ ASV, **Senato Mar**, 3 Mart 1570.

⁵⁰⁹ ASV, **Senato Mar**, 30 Mart 1570.

⁵¹⁰ ASV, **Senato Mar**, 3 Aralık 1570.

Osmanlıların Preveze galibiyetinden sonra Hristiyanlık dünyasına tehdit oluşturmaya devam etmesi üzerine Venedik Cumhuriyeti, İspanya Kralı II. Felipe, Papalık ve Malta Şövalyeleri ile ittifak kurdu.⁵¹¹ Bu ittifakın aktörleri Hristiyan donanmasının Venedik'in sahip olduğu Girit'teki Suda limanında bir araya gelmesine karar verdyseler de bu birleşme ancak Osmanlılar'ın Kıbrıs'a saldırmasından sonra gerçekleşebildi. Osmanlılar'ın Kıbrıs'ın Famagusta şehrine saldırması üzerine Zane, Doria ve Colonna Girit'ten ayrılırken⁵¹² Girit'in korunması için Antonio Querini komutasında 12 adet kadirga bırakılmıştır.⁵¹³ Kıbrıs'ın fethinde Osmanlı Paşası Piyale Paşa kuvvetlerini böldüğü sırada Antonio Querini dört yelkenliyi erzakla doldurmuş ve Kandiye'den 160 Venedikli piyadeyi kadirgalara bindirerek Kıbrıs'a doğru yola çıkmıştır.⁵¹⁴ Osmanlılar'ın Mağusa kuşatması öncesinde de Girit'ten bazı istihbarat bilgilerinin alındığı arşiv kaynaklarına yansımıştır. Dönemin Kandiye Provveditoresı Marino Cavalli 26 Mayıs 1571 tarihinde Tinos Adası'ndaki rectordan bir rapor aldığını ve bu raporda düşman yani Osmanlı donanmasının kadirga ve fustadan oluşan 120 gemilik bir donanmayla bu adaya geldiğini ifade etmektedir. Cavalli bu haberin alınmasından sonra Mağusa'ya yönelik bir keşif seferi yapılmasına karar verildiğini ve yeni kadirgaların donatıldığını da eklemiştir.⁵¹⁵

II. Selim kaynaklarda belirtilenlere göre savaşçı bir karakter olmasa da ondan tahta çıkmasını büyük bir zaferle taçlandırması beklenmektedir. Halihazırda bu dönemde Venedik Devleti'nin yardım bekleyebileceği İspanyollar kendi topraklarında Moriscoların isyanıyla uğraşıyorlarken Kıbrıs'ın alınması aslında II. Selim'e beklenen zaferi kazandırabilirdi. Vezir Lala Mustafa Paşa ve Piyale Paşa önderliğinde Osmanlı donanması Kıbrıs'ın önemli merkezlerden olan Lefkoşa ve Magosa'yı kuşatmış, uzun ve meşakkatli geçen bir kuşatmanın ardından istenilen ve beklenen zafer Osmanlı donanması tarafından elde edilmiştir.⁵¹⁶ Yine stratejik açıdan önemli bir ada Osmanlı Devleti'nin egemenliğine alınmıştır. Kıbrıs fethinin sonuna doğru Mağusa kuşatması

⁵¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 3 I. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009, s.12.

⁵¹² Calimani, s.394.

⁵¹³ Federico Moro, **Lepanto, fuochi nel crepuscolo Venezia e gli Ottomani 1416-1571**, Leg, Veneto, 2020, s.125.

⁵¹⁴ Moro, **Lepanto, fuochi nel crepuscolo**, s.126.

⁵¹⁵ ASV, PTM, b. 501, filza. 730, 26 Mayıs 1571.

⁵¹⁶ Fernand Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Cilt: 3, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, ss.274-295; Kemal Çiçek, "Kıbrıs", TDV, Cilt: 25, Ankara, 2002, s.374.

sırasında da Venedikli Marcantonio Bragadino'nun hem savaş psikolojisiyle Mustafa Paşa'ya söylediği bir söz hem de Girit'in lojistik merkezi oluşuna dair bir detay bulunmaktadır:

Bragadino yılmamıştı. Günlerden bir gün, Paşa'nın ardı ardına gelen teslim çağrılarına karşılık olarak Mustafa Paşa'ya şöyle dedi: Venedik donanması yakında şehri kurtarmaya gelecek ve Türk ordusunu yok edecek; o zaman seni atımın önünde yürüteceğim ve hendeklerimizi doldurduğun toprağı sırtında temizleteceğim. Gerçekten de Venedik donanmasından bir donanma küçük ama parlak bir çarpışma sonucu şehre ulaşmayı başardı. Ancak hemen ardından tekrar Girit'e döndü ve yanlarında şehirdeki tüm Venedikli çocukları da götürdü.⁵¹⁷

Kıbrıs Adası'nın kaybedilmesi üzerine Venedik Devleti, Osmanlı'ya karşı bir birlik (liga) oluşturmak için diplomatik girişimlere başladı. 1570 yılında başlayan ve Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs fethiyle sonuçlanan mücadelenin arkasından, diplomatik girişimlerde başarı sağlayan Venedik Devleti'nin çabalarıyla hazırlanan donanma Osmanlı Devleti'nden intikam alma düşüncesiyle hareket etmiştir. Venedik Cumhuriyeti'nin uğraşlarıyla İspanyol Kralı II. Felipe (1556-1598) ve Papa V. Pius'un katkılarıyla oluşturulan Haçlı birliği ile Osmanlı donanması 7 Ekim 1571 tarihinde Korint Körfezi'nin kuzey kısmında bulunan İnebahtı'da (Lepanto) karşı karşıya gelmiştir. Haçlı birliği tarafından Osmanlı donanması bozguna uğratılmıştır. Bu mağlubiyet Osmanlı donanmasının denizlerdeki en büyük yenilgisi olarak kayıtlara geçmiştir.⁵¹⁸ Bu tarihten sonra Venedik Cumhuriyeti müttefikleriyle kurduğu ittifaktan ayrılarak Osmanlı Devleti ile antlaşma yolunu aramayı tercih etmiştir. II. Selim döneminde Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Yapılan antlaşmanın kapsamını Kıbrıs Adası'nın ele geçirilmesi ve İnebahtı Deniz Muharebesi oluşturmaktadır. Antlaşmanın genel anlamda Osmanlı lehine maddeler içerdiği gözlenmektedir. Venedik Devleti tarafından antlaşmayı

⁵¹⁷ “Bragadino was undeterred. One day, he told Mustapha after another of the Pasha's repeated calls for surrender, the Venetian fleet would arrive to relieve the city and destroy the Turkish army: “Then I shall make you walk before my horse and clear away on your back the earth you have filled our ditch with.” He lived to regret this choice of threat. A Venetian squadron did fight its way in after a brilliant little action, but it sailed away again to Crete, taking with it all the Venetian children of the city.” Jan Morris, s.83.

⁵¹⁸ Marco Morin, “Lepanto: Fearlessness Was Not Enough”, **Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Cilt: 3, İstanbul, 2013, s.259.

imzalamak üzere payitahta gönderilen elçiler Marc Antonio Barbaro ile Aloisio'dur. Neticede iki devlet arasında 18 Mart 1573 tarihinde bir antlaşma imzalanmıştır.⁵¹⁹

Venedik Devleti, Kıbrıs Adası'nı kaybettikten sonra tüm odağını Girit Adası'na vererek adada resmen reform niteliğinde değişikliklere imza atmıştır. Girit Adası Venedik Devleti için her zaman Levant'taki en önemli toprağı olarak görülmüş ve adanın kendileri için önemi belgelerde defaatle vurgulanmıştır. Venedik Devleti adadaki varlığını güçlendirmek için Girit Adası'nın en uzak bölgelerine dahi reformsal değişikliği benimsetmek ve halk nezdinde kalıcı olmak için yoğun bir çaba harcamıştır. Bu çabaların başında yeteneğı ve disipliniyle bilinen ve adaya olağanüstü yetkilerle Giacomo Foscarini'nin atanması gelmektedir. Bu noktadan itibaren Giacomo Foscarini'nin Girit Adası için yaptığı reformlar ele alınacaktır.

2.8. REFORMİST BİR KARAKTER ÖRNEĞİ: PROVVEDITORE GENERALE GIACOMO FOSCARINI VE GİRİT'TEKİ SİYASİ VE ASKERİ REFORMLARI (1574-1577)

Venedik Cumhuriyeti tarafından Girit Adası'na provveditore generale olarak atanan Giacomo Foscarini dönemi öncesindeki Girit'in durumu siyasi, askeri ve mali açıdan iç açıcı değildi. Hieronimo Corner gibi görevlilerin adadaki halka karşı kötü davranışlarda bulunup adanın neredeyse tüm kaynaklarını kendi çıkarları için kullanması ve 1571 yılında Venedik'in Kıbrıs'ı Osmanlı'ya kaptırması tehlike çanlarının yüksek tonlarda çalmasına neden oldu. Venedikli yetkililer, Doğu Akdeniz'deki çıkarların sürmesi adına Girit Adası'nın önemini çok önceden bilmelerine karşın Kıbrıs'ın alınmasıyla artık çok daha somut kararlar almaya başladılar. Bu nedenle Girit Adasına olağanüstü yetkililerle Giacomo Foscarini atanmıştır. Giacomo Foscarini adaya gelir gelmez sert bir şekilde siyasi ve askeri kararların yanı sıra sosyo-ekonomik konulara da el atmıştı. Fakat Giacomo Foscari'nin sosyo-ekonomik düzenleri daha sonraki bölümlerde ele alınacaktır. Giacomo Foscarini adaya gelir gelmez 1571 yılında meydana gelen isyanlarla ilgili soruşturmalara

⁵¹⁹ Venedik Devleti ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ahidnâme maddeleri için bkz. Mahmut Şakiroğlu, "II. Selim'in Venedik Cumhuriyeti'ne Verdiği 1567-1573 Tarihli Ahidnâmeler", **Erdem Dergisi**, 1996, s.546.

başlamıştır. Giacomo Foscarini kendisinden önceki yöneticilerin sorumsuzca ve adaletsizce uygulamalarını bitirmeyi hedefledi. Bunu başarabilmek için de “ordini” adıyla bilinen yönetmelikler yayınladı. Giacomo Foscarini ilk eylemlerinde iki eski provveditore ve sekreter Daniel Venier ve Francesco Avanzo’nun görevden alınmasını ve Venedik topraklarından sürülmesini sağlamıştır. Bu iki kişi ile birlikte Sithia Rectoru Antonio Diedo sorgulama için Kandiye’ye çağrılmış ve cezalandırılmıştır.⁵²⁰ Giacomo Foscarini 1574 yılında köylerde var olan usulsüz uygulamaları kaldırmaya çalışmıştır. 1574 yılında Giacomo Foscarini’nin yaptığı ilk işlerinden biri de askerler ve onlarla ilintili emirler yayınlamaktır. Giacomo Foscarini’nin askerlerle ilgili uygulamaya koymak istediği bazı emirler şu şekildedir:

Herhangi bir asker ya da kişi, her ne rütbe ya da statüde olursa olsun, her şeye kadir Tanrı’nın, Kurtarıcımız İsa’nın, Bakire Meryem’in ya da diğer aziz ve azizelerin ismini aşağılar veya küfrederse bu kişi ile yasalara göre ceza alacaktır. Bu kişileri ihbar edenler ödüllendirecek ve kimliği gizli tutulacaktır. Hiç kimse, büyük kapıdan molo kapısına kadar herhangi bir yerde silah kullanma cesaretinde bulunamaz. Aksi takdirde, bu kişiler bağışlanmaksızın idam edilecek ve şehirde başka bir yerde benzer bir eylemde bulunursa 3 yıl boyunca kürek cezasına çarptırılacaktır. Ayrıca, gece veya gündüz farketmeksizin herhangi bir sebeple tüfek kullanmak veya birini yaralama niyeti taşımaksızın bile bunu yapmak yasaktır. Bu kurala uymayanlar idam edilecektir. Gizlice veya belirgin bir şekilde yaylı tüfek taşımak 3 yıl boyunca kürek cezasını gerektirecektir. Bunu ihbar eden kişi hemen 10 altının sahibi olacak ve kimliği gizli tutulacaktır. Hiçbir albay, kaptan ya da başka bir komutan, Serenissima’nın açıkça verdiği bir emir ve izin olmadan kaldıkları yerde koruma grubu kuramaz. Bu emirleri çiğneyenler Serenissima’nın uygun göreceği şekilde cezalandırılacaktır.⁵²¹

⁵²⁰ Kostas Tsiknakis, “Periodevontas stin ipatro tis Kritis gia tin aponomi dikaiosinis. Feoudarhies katapiesis kai metra peristolis tous apo ton Giacomo Foscarini sta xronia 1574-1577”, ed. Kostas Lambrinos, **Koinonies tis ipatrou stin ellinobenetiki Anatoli (13os-18os ai.)**, Akademia Atinon Kentron Erevnis tou Mesaionikou kai Neou Ellinismos, Atina, 2018, s.169.

⁵²¹ “Prima che se sara alcun soldato o qual si voglia persona sia di qual grado ò condition esser si voglia bastimera il nome dell’omnipotente iddio, di xristo redemptor nostro della vergine maria ò de altri santi o sante sarà l’astigato secondo la continentia delle leggi disponenti in questa materia et l’acusator havera la taglia, et sara tenuto secreto. Che alcuno sia chi esser voglia non ardisula metter meno all’armi del portone sino alla porta del molo, et chi contrafare sarà senza remissione impicato per la gola et se metterà mano in altro luochò della citta sarà posto in una galera di condanati a vogar il remo in catena per tre anni continui. Che non ardisca nessuno scaricar archibuso ne di giorno tre di notte in occasion di qualche costiore ò vero con animo di offender alcuno sotto pena della forza se ben scarricando non facesse mal ad alcuno, ne possi alcuno portar archibuso da ruota, ne in palese ne in secreto, sotto pena di star anni tre continui in galera a vogar il remo in catena et se vi sarà accusatore havera subito da sue eccellentissime scudi diece et sarà tenuto secreto. Non potendo alcun colonello, capitano, ò altro capo di qual si voglia sorte tenir corpo di guardia nelli alloggiamenti loro senza espressa ordine et commissione di serenissima eccellentissima sotto quelle pene che alui parerà di dar alli di sobedienti.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ita 326, fol.4-5, 28 Ekim 1574.

Giacomo Foscarini 1575 yılında da radikal düzenlemelere devam etmiştir ki bunlardan bir tanesi yine askeri konulara dairdi. 2 Nisan 1575 tarihinde Kandiye'deki orduya dair yaptığı düzenlemelerden biri Albay Colonna ve Canetto'nun yönettiği iki sestierede Venedik Cumhuriyeti'nden alınan tüm saldırı ve savunma silahlarının getirilip teslim edilmesi ve getirilen silahların düzenlenip kayıt altına alınarak Venedik'e ait olanların geri teslim edilmesi idi. Aynı tarihli bir başka düzenleme de Kandiye'deki birçok kişinin ellerinde silah bulundurdıkları halde talimlere katılmayanlar ile ilgilidir. Bu kişilerin talime katılmamalarından dolayı Venedik tarafından verilen tüm silahların eksiksiz bir şekilde teslim edilmesi aksi takdirde sürgün, kürek ve para cezası gibi cezalar alacakları belirtilmiştir. Ayrıca silahlarda herhangi bir eksiklik tespit edilirse ihbarda bulunan kişiye ihbar edilen kişinin mal varlığından 20 cecchini para verilecek ve kimliği de gizli tutulacaktı.⁵²² Giacomo Foscarini bu şekilde Kandiye'de oldukça azalan askeri disiplini tekrar geri getirmeyi hedeflemiştir.

Venedik'in Girit Adası'na hâkim olduğu ilk yıllardan itibaren sık aralıklarla korsan saldırıları olduğu ve adanın güvenliğini genel olarak olumsuz etkilediği önceki satırlarda ele alınmıştı. Giacomo Foscarini adaya gelişinin ikinci yılında bu korsan saldırılarının verdiği etkileri azaltmak için önlemler almaya çalışmıştır. Foscarini'nin 6 Nisan 1575 tarihli emrinde geçen önlemler şu şekildedir:

Bu adanın korunması için mümkün olan en iyi şekilde önlem almayı arzulayarak, korsanların ve diğer hırsızların, geçmişte olduğu gibi bu adayı yağmalamaması ve deniz kıyılarındaki kasabaların yoksul sakinlerinin yıkıma uğramaması adına şu talimatları veriyoruz: Siz Paulo Spatha Bey, bu askeri birimin kaptanı olarak tüm askerlerinizi yanınıza alarak Ierapetra bölgesine doğru at sürüp gitmelisiniz. Bu bölge, diğer yerlere kıyasla daha büyük bir tehlike altındadır. Cesaretinizle, bu bölgelerdeki deniz kıyılarını hem güney hem de kuzey yönünden gözlemleyip korunmalarını sağlayın. Herkesin görevini yerine getirdiğinden emin olun ve gerekli durumlarda önlemler alın. Ayrıca adımıza contestabili ve ayrıcalıklı kişilerden ihtiyaç duyduğunuz desteği talep etme yetkisine sahipsiniz. Bu kişilerden gerekli yardımı almanız Serenissima'nın çıkarlarına uygun olacaktır. Emirlerinize itaat etmeyenlere hak ettikleri şekilde cezalar verilmelidir. Siz, bu sadık halkı ve bölgeleri koruma görevini yerine getirirken, dışarıda geçireceğiniz bu birkaç gün size ve askerlerinize makul kolaylıkların sağlanması uygundur. Bu nedenle sizin ve atlarınız için konaklama, saman ve arpa gibi ihtiyaçlarınızı temin

⁵²² **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ita 326, 2 Nisan 1575, fol.39-40.

*etmelerini emrediyoruz. Ancak, verilen her şeyin karşılığını hak ettiği değer üzerinden ödemeniz gerektiği açıktır ve bu hem adil hem de uygun olacaktır.*⁵²³

Venedik'in yüzyıllardır en fazla çekindiği yer olan Sphakia'da bazı askeri düzenlemeler yapılmıştır. Onun yaptığı ilk işlerden biri Sphakia bölgesinde yaşayan Skordilli arhonların sayı bakımından 500'e çıkması üzerine tamamının silah kullanma konusunda eğitilmelerini ve bunların talimlerinin yapılması için her 100 kişiye bir kaptan atanmasını istemesiydi.⁵²⁴ Giacomo Foscarini ayrıca itaatsizlik gösteren kişilerin de kaptanlar tarafından kaydedilmesini emretmiştir. Venedikli yetkililerin emirlerine uymayan kişilerin alacağı en ağır cezalardan biri de kürek cezası olacaktır. Giacomo Foscarini daha sonra Scordiller arasından Patero Cazzaneve, Varda Petro, Manosilo Scordilos, Polo Polopulo, Serachino Scordilos, Calergi Lighno Scordilos ve Strati da Mulin Scordilos adlı kaptanların seçilmesini istemiş ve yetki belgeleri verilen bu kişilere yıllık 15 Candia ducatu verilmesini uygun görmüştür.

Giacomo Foscarini Sphakia'daki halkla Venedik arasındaki soğuk ilişkileri tersine çevirmek adına Sphakia'da yaşayan Pateri Ailesi ile 22 Eylül 1575 tarihinde bir antlaşma yapmıştır. Yapılan bu antlaşmaya göre iki taraf da karşılıklı kazanımlar elde edecekti. Pateri Ailesi bulundukları bölgede herhangi bir isyan veya olumsuz olaylarla karşılaştığında bunu Venedikli yetkililere bildirecekti, Hanya'daki donanmaya ücret karşılığında 8 kişiyi hizmet etmeleri için gönderecekti ve Venedikli

⁵²³ “Noi Giacomo Foscarini et volendo voi provedere per la custodia di questa isola con ogni meglior modo che sia possibile accio li corsari et altri ladri non vadano predando detta isola si come per il passato si faceva a grave danno et ruina delli poveri habitanti delli casali circonvicini allem arine pero comandamo a voi Signor Paulo Spatha capitano di questa stratia che tolti con voi tutti li stradioti vostri debbiat cavalcar et andar alle parti di Gerapetra come luoco di maggior pericolo di cadaun altro di questi concorni et procurar col valor vostro di assettar le guardie di quelle marine si da ostro come da tramontana revedendo quelle et facendo che ogn'uno faccia il debito suo operando quel, che sopracio farà di bisogno secondo l'occasione dandovi liberta di poter commandar in nome nostro alli contestabili et privilegiati che debbano daro il soccorso necessario che da voi li sarà ricercato per beneficio di sua servitia sotto qual maggior penne che a voi parera meritar alli inobedienti per la disobbedienza et perche andando voi per conservatione di quelli fedelissimi populi et luochi conveniente che vi diano qualche honesta commodita per qualli pochi giorni che voi habere da star fuore pero comandamo che vi debbino proveder di alleggiamenti per tutti voi, et cavalli vostri paglia et biava al tempo debito ... voi pagar ogn'uno quelle cose che vi saranno date per quel giusto prezzo che valeranno si come è giusto et conveniente.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ita 326, fol.44.

⁵²⁴ “In questo Regno di Candia et ritrovandosi nella Sfaccchia et suo territori la quale delli Scordili arcondopoli greci esser cresciuta fino al numero de cinquecento huomini da fattione come si vede nella ultima descrizione da noi fatta mentre erano in detto luoco della Sfaccchia a fin che tutti quelli della detta parole che sono da fattione siano essercitati et amaestrati nell'armi come si conviene volemo et comandamo con l'auttar del generalato che ogni cento di loro habbia un capitano il qual possa ellegier.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ita 326, 28 Ekim 1575, fol. 78-79.

yetkililer de buna karşılık Pateri ailesinin ihtiyaç duyduğu her türlü desteği verecekti.⁵²⁵ Giacomo Foscarini Sphakia'da Pateri ailesinden sonra bir başka sorunlu aile olan Papadopoulos ailesiyle de antlaşma yapmak istemiştir. Papadopoulos Ailesi Pateriler gibi ilk başta boyun eğmeyi tercih etmemiş ve ayaklanmaya devam etmiştir. Ancak Giacomo Foscarini bu ailenin üyelerinden birini idam edip tüm üyelerini tehdit edince bu aile de Pateriler gibi antlaşma yapmayı kabul etmiştir.⁵²⁶

Daha önceki satırlarda da değinildiği gibi Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Adası'nda en çok çekindiği ve birçok sorun yaşadığı Sphakia bölgesinin Provveditore Generale Giacomo Foscarini dönemiyle beraber huzura kavuştuğunu söylemek mümkündür. Giacomo Foscarini'nin Girit Adası ve Venedik için yaptığı en önemli reformlardan birisi de önceden oldukça zayıflatılan süvari birliklerine tekrar önem vermesi ve 1.200 kişilik bir süvari birliği oluşturmasıdır. Giacomo Foscarini zorunlu askerliği hor gören kişilerin görüşünün aksine askeri konularda sıkı disiplin kararları alarak Girit Adası'nda bozulmaya yüz tutan askeri durumları düzeltmeye çalışmıştır. Giacomo Foscarini yukarıda değinilen reformların yanı sıra Girit Adası'nda tersanenin, gemilerin, mimari yapıların, ekonominin ve diğer birçok konunun iyileştirilmesi adına önlemler alsa da bunlar çalışmanın sosyo-ekonomik kısmında ele alınacaktır.

2.9. PROVVEDITORE GENERALE GIACOMO FOSCARINI'DEN SONRA GİRİT SAVAŞI'NA KADAR ADADA ALINAN ASKERİ ÖNLEMLER

Giacomo Foscarini 1574-1577 yılları arasında Girit Adası'nda her anlamda reformlar yaparak önlemler almaya çalışmasına karşın 1578 yılından itibaren birçok konuda yine farklı uygulamaların geldiği görülmektedir. Farklı uygulamaların görüldüğü noktalardan biri siyasi ve askeri durumları da etkileyen kadirgalar ve bunların silahlandırılması meseleleriydi. Giacomo Foscarini'den sonra adaya gelen görevliler kadirgaların silahlandırılmasında ve işe alımlarda usulsüzlükler yaparak kendi çıkarlarını beslemişlerdir. Bu görevliler ekonomik yükleri yine köylülerin omuzuna bindirmişlerdir. Girit Adası'ndaki soylu görevliler vergileri köylülerin ve

⁵²⁵ Zinkesein, s.451.

⁵²⁶ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ita 326, 18 Mayıs 1575, fol.53.

halkın sırtına yüklemelerinin yanı sıra askere alım işlerinde kendi yakınlarını kayırarak askerlikten kaçanların tutuklanmasını dahi önlemişlerdi.⁵²⁷ Adada meydana gelen kötüye kullanımlar devam ederken bir yandan da askeri anlamda düzenlemeler yapılıyordu. 18 Şubat 1579 tarihinde Provveditore Generale Luca Michiel adadaki askeri durumun güçlendirilmesi için şunları ifade etmiştir:

Mostra gemisiyle Serenissima Senatosu'nun 13 Şubat tarihli mektuplarını aldım. Bu mektuplarda, Spinalonga askeri birliğinin başına Virgilio da Piombino'nun atanmasıyla ilgili bilgileri verilmiş. Bu atamada, Virgilio'nun emrine 80 piyade, ayrıca başka bir kaptanın emrine 60 piyade verilmesi öngörülmüş. Ancak, atanmış olan bu kişiler ve birlikler henüz buraya ulaşmamışlardır. Ne zaman gelirlerse, bana veya yokluğumda mektupların ulaştırılacağı diğer yetkililere uygun talimatlar verilecek ve gereken işlemler yapılacaktır. Şu anda, Spinalonga garnizonunda Zara'dan Giulio Grisogono adlı kaptan ve onun yetenekli birliği bulunmaktadır. Onu bizzat buraya ben gönderdim ve tüm kış boyunca bu görevde bulunarak, önemli ölçüde Spinalonga'nın korunmasına katkıda bulundu. Kendisi değerli bir kişidir ve Serenissima tarafından oldukça takdir edilmektedir. Zara bölgesindeki mallarını kaybetmiş ve Türk savaşlarında onurlu bir şekilde hizmet etmiş olması, onun bu takdirini arttırmıştır. Bu nedenle onun birliğini 140 piyadeden 60 seçkin askere indirmeyi ve bu garnizonda General Virgilio'nun komutası altında bırakmayı düşündüm. Kaptan Pasquale Pellegrino, buraya geldiğinde diğer 60 piyade ile birlikte bu görevi üstlenecektir.⁵²⁸

Luca Michiel'in provveditore generale olduğu yılda yine Spinalonga için rapor verildiği görülmektedir. Bu raporda Provveditore Generale Luca Michiel'in talebi üzerine ilgili görevlinin Spinalonga'ya altmış askerin götürülmesi için Kandiye'den Hanya'ya geçtiği belirtilmektedir. Raporun devamında ise zorla çalıştırılan kişilere dair verilen talimatların yerine getirildiği ve hem donanma hem de bu kişilerle ilgili

⁵²⁷ Guido Candiani, "Tra controllo del territorio e sorveglianza navale: la leva marittima veneziana a Creta", 1575-1645", s.139.

⁵²⁸ "Con la nave mosta mi trovo haver ricevuto le lettere di vostra serenita di XIII di Febraro passato nelle quali con l'eccelesentissimo senato da conto della elettion fatta per ... della militia di spinalonga in persona del capi virgilio da Piombino con fanti ottanta sotto di lui et con uno capitano con fanti sessanta letto la carica sua l'ano et l'altro di quali per ancora non sono comparsi et quando chi sia che giungano sara data la debita essecutioni a quarto commeto a me o un absentia mia dal rimanente di questi nostri a chi le lettere dopo di me sono drissati. E vero che ritorvandosi l'ora nel presidio di spinalonga il capitano Giulio Grisogono da zara con una buona compagna il quale mandato da me e stato tutto inverno et si ha attaticato grademente in quella fabrica, et e l'uomo di valore et molto benevento di vostra serenita per haver come ben lo conosce perduto le faculta sue nel contado di zara et servitio tutta la guerra turchesca honoramente ho insoluto di ridurre la sua compagna ch' e di cento quaranta fanti al altro di sessanta eletti soldati et lasciarlo un detto presidio sotto il general virgilio, perdr poi quinta col sopra piu della sua compagna a i sessanta fanti che condura il capitano Pasqualia Pellegrino quando che sia che giunga di qua." ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.507, 18 Şubat 1579.

raporun iletildiği yazmaktadır.⁵²⁹ 1580 yılına gelindiğinde Kandiye’de kaptanlık görevinde olan Natale Donà yaklaşık 800 kürekçiden Sithia’dan 25, Kandiye’den 150 kişi olmak üzere 175 kürekçiyi köylülerden seçmek zorunda kalmıştır ki köylüler için bu büyük bir angarya idi. Köylüler kendi işlerini bırakıp zorla kürek çekmek zorunda kalıyorlardı. Bu da tarımsal faaliyetleri sekteye uğratiyordu.⁵³⁰ Natale Donà askere alınma amacıyla kırsal kesimdekileri zorla stradiotilere dövdürmek zorunda kaldı ve yerine aile üyelerini aldı.⁵³¹ Natale Donà’nın bu uygulamaları Giacomo Foscarini döneminden sonra ucu hem sosyo-ekonomik hem de askeri yapıya dokunan uygulamaların tekrardan bozulduğunu ve usulsüzlüklerin devam ettiğini göstermektedir.

1581 yılında Hanya Rectoru Piero Lando’nun raporundan bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. 8 Nisan 1581 tarihinde yazan Piero Lando, Giulma adlı geminin İtalya’nın Livorno kentinden taşıdığı buğdayın meydana gelen kazadan dolayı Girit’e

⁵²⁹ “Subito ricevuta la lettera della serenita vostra appresentatami a spinalonga che mi commetteva, ch’io mandassi a basso la galea del magnifico stefano magno mia conserva per andar a disarmare et avvisato dell’arrivo in candia del illustrimo governa de comandanti venuto per questo effetto, mi trasferii con detta galea in detto luogo, et secondo l’ordine l’ho consignata al eccellentissimo governor havendomi dato in cambio la galea del magnifico Gio Battista Michiel con la quale si come ho fatto per il passato non mancherò a spinalonga di fare quanto so esser mente della serenita vostra me ne son poi passato sin alla canea ad imbarcar sessanta speramenti a richiesta del eccellentissimo signor provveditore generale per condur alla fortezza di spinalonga dove son per andare quanto prima il tempo ne lo condera dovendosi anco imbarcar per quel luoco esso eccellentissimo provveditor. Ho anco esseguita la parte mandatami dalla sublitera vostra in materia di non licentiar sforzati et di mandar ogni quattro mesi il ... di essi che si trovano sopra queste galee alli eccellentissimi provveditor sopra l’armar et con una mia ne ho dato avviso a serenissima eccellentissima et per l’avvenire non mancherò di fare quanto vostra serenita mi com’esse in questo proposito. Di galea in porto di Candia alli XVIII febraro 1579. Zuane Bembo Capitano della guardia di Candia.” (Serenissima’nızın tarafıma Spinalonga’da iletilen ve Stefano’nun komutasındaki gemiyi silahsızlandırma amacıyla göndermemi emreden mektubunu alır almaz, bu emri yerine getirmek üzere harekete geçtim. Kandiye’ye bu iş için gönderilmiş olan governatore de comandantinin varışıyla ilgili bilgi aldıktan sonra, bahsi geçen gemiyle birlikte Kandiye’ye gittim ve Serenissima’nızın talimatı doğrultusunda gemiyi provveditoreye teslim ettim. Karşılığında Battista Michiel’in komutasındaki gemi bana verildi. Bu yeni gemiyle, daha önce olduğu gibi Spinalonga’da Serenissima’nızın niyetine uygun olan her şeyi yerine getirmeye devam edeceğim. Daha sonra provveditore generalenin talebi üzerine, Spinalonga’ya götürmek üzere altmış asker yüklemek amacıyla Kandiye’den Hanya’ya geçtim. Hava koşulları izin verir vermez bu askerleri Spinalonga’ya taşımak üzere yola çıkacağım. Ayrıca aynı noktada provveditore generalenin de gemiye binmesi planlanmaktadır. Serenissima’nızın zorla çalıştırılan kişilerle ilgili gönderdiği talimatları da yerine getirdim. Bu kapsamda, her dört ayda bir bu gemilerde bulunan zorla çalıştırılanların durumuyla ilgili raporu, donanma hazırlıklarından sorumlu provveditorelere iletme görevimi yerine getirdim ve Serenissima’ya bilgi verdim. Gelecekte de Serenissima’nızın bu konudaki tüm emirlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmeye devam edeceğim. Kandiye Limanındaki kadirgadan 18 Şubat 1579 Zuane Bembo Capitano della guardia di Candia.) ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.507, 18 Şubat 1579,

⁵³⁰ Candiani, s.141.

⁵³¹ Candiani, s.143.

ulaşamadığını fakat Osmanlı topraklarından ve Sicilya'dan uygun fiyata buğday temin ettiğini ve buna dair bir sorunun olmadığını belirtmiştir. Ancak bu buğdaydan mahrum kaldığı için rector askerlerinin maaşlarını ödemek adına para bulmakta zorluk yaşadığını ifade etmiştir. Piero Lando hem kaptanlar hem de askerler ve düzenlemelerden sorumlu görevlilerin maaşı toplam 3.500 ducatı bulduğu için Venedik Cumhuriyeti'nden bunun sağlanmasını talep etmiştir. Piero Lando'nun Girit'teki hazineyi de kullanamayıp askerlerinin maaşlarını ödeyememesi adadaki ekonomik sorunlara işaret etmektedir. Piero Lando ayrıca Kandiye'den beklediği ödeneği 9 aydır alamadığı ve askerlerinin maaşlarını veremediğini belirtmiştir. Lando raporunun devamında asker sayısına oranla kaptan sayısının çok fazla olduğunu, bu kaptanlar ayda yaklaşık 60 ducat maaş aldıkları için ekonomik açıdan sorun yarattığının ve her bir birliğin en az 150-200 askerden oluşması gerekirken bu sayının 80-90 kişide kaldığının altını çizmiştir. Piero Lando son olarak adadaki askerlerin kökenleriyle ilgili sorunlardan söz etmiştir.⁵³²

⁵³² “In proposito dei quali soldati non voglio restar di dir a la serenita vostra come ancora le ho scritto un'altra volta che paremi che ella potria tenere quel numero de soldati che tiene et sparagnar molti denari et questo per rispetto dei tanti capi che si tengono che al numero dei soldati, che vi sono, bastariano assai manco capitani ogn'uno deli quali porta con si di spesa con il suo stipendio et quello delli sui officiali da sessanta ducati al mese. Et secondo che le compagnie doveriano esser di cento e cinquanta fanti al meno o duecento per una queste sono di ottanta in noonanta et qualch'una dele maggiori non passa cento e diece. Io attrovami fra i soldati di questo presidio dela suda et de san thodoro da settecento e cinquanta fanti sotto otto capi deli quali come superflui licentiandosene quattro si venira ad avanzare ducati tremille al'ann et regolandosi a questo modo tutti i capitani del regno se n'avanzeria piu di sette questo ho voluto dire a la serenita vostra parendomi debito mio dirle quel che sento in beneficio suo. Et non voglio restar di dirle ancora che tutte queste compagnie sono piene di persone che sono acasate de qui et che non si partiranno piu et di greci et di servitori et di qualch'un altro. Et certo il terzo de soldati di questo Regno sono a questo modo. Et facendo la serenita vostra mutarli tutti et prohibire che non si potesse remetter de qui alcuno giudicara che fusse bene che dal remetter alcun soldato nel Regno non s'avanza niente et non si puo remetter se non chi sia del luogo o che sia venuto de qui per qualche altro suo servitio. Il zelo che ho de le cose sue ne ha fatto dirle questo poco. Et in buona gratia di quella humilmente ne raccando Dala Canea a 8 d'Aprile 1581 Piero Lando Rector” (Askerlerle ilgili, daha önce bir mektubumda da belirttiğim gibi, Serenissima'nız mevcut asker sayısını korurken önemli ölçüde tasarruf sağlayabilir. Bunun nedeni şu anda asker sayısına kıyasla gereğinden fazla kaptanın bulunmasıdır. Her kaptan, kendi maaşı ve memurlarının maaşlarıyla birlikte ayda yaklaşık 60 ducatluk bir masraf oluşturmaktadır. Ayrıca, her bir birliğin en az 150-200 askerden oluşması gerekirken, mevcut birlikler genelde 80-90 kişiden oluşuyor ve en büyük birlik bile 110 kişiyi aşmıyor. Örneğin Suda ve San Thodoro garnizonlarındaki 750 asker, 8 kaptanın komutası altındadır. Ancak bu kaptanlardan dördü fazla olduğu için görevden alınırsa yılda 3000 ducatluk bir tasarruf sağlanabilir. Aynı yöntem krallıktaki kaptanlar için uygulanırsa, bu tasarruf 7000 ducatı geçecektir. Bu durumu, Serenissima'nızın yararına olduğu için bildirme sorumluluğu hissettim. Bir diğer önemli konu ise mevcut askerlerin önemli bir kısmının yerel halktan, Giritli Yunanlardan veya burada yerleşik hale gelmiş kişilerden oluşmasıdır. Bu kişilerin görevlerini terk etmeleri mümkün görünmemektedir. Mevcut askerlerin üçte biri bu şekilde yerli halktan oluşmaktadır. Serenissima'nız, tüm askerleri değiştirme emri verirse ve yerel halktan yeni asker alımı

Girit Adası'nda 1581 ve 1582 yıllarındaki sorunlar daha sonraki yıllarda da artarak devam etmiştir. Giacomo Foscarini'den sonra yine adadaki halk baskı görmüş ve görevlilerin kaynakları kötüye kullanımı görülmüştür. Osmanlı ile Venedik arasında meydana gelecek olan savaşa daha uzun yıllar olmasına karşın Girit yerlilerinde Türklerin yönetimine bu zorluklardan ve baskılardan dolayı daha sıcak bakma eğilimin olduğu görülmektedir. Henüz iki devlet arasındaki savaşlar başlamadan dahi yerli halk Girit'ten İstanbul'a göç etmiş ve bu da adadaki nüfusun azalmasına neden olmuştur. Girit ile ilgili yazan seyyah Robert Pashley bu dönemdeki Girit'in durumunu çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir.⁵³³ Fakat bununla birlikte Venedikli yöneticiler Girit'in ne kadar önemli olduğunun farkındaydı ve bu relazionalelere yansımıştı.

1584 yılının İstanbul büyükelçisi olan Giacomo Soranzo başkente bildirdiği raporunda önceki dönemlerde yapıldığı gibi Girit'e dair dikkat çekici bilgiler vermektedir. Giacomo Soranzo, Kandiye'de Hristiyanlıktan Müslümanlığa dönmüş olan 2 kişinin buradaki kalelerle ilgili Osmanlı sarayına bilgi sızdığını ve meselenin ele alınması gerektiğini bildirmiştir. Giacomo Soranzo'yu bu düşünceye iten neden ise herhangi bir savaş gerçekleşmesi durumunda ilk olarak Kandiye ve Korfu'nun hedef alınacağıdır. Bu dönemde Giacomo Soranzo ile birlikte Kandiye ve Korfu adalarına dair görüş sunanlar olası bir savaşta buraların sadece donanmayla ele geçirilemeyeceği aynı zamanda kalelerin ele geçirilmesi için çok sayıda asker gerekeceğini belirtmişlerdir. Ayrıca Kandiye'ye mesafe çok uzun olduğu için askerlerin ve diğer gerekli unsurların taşınmasında zorluklar yaşanabileceği ifade edilmiştir. Giacomo Soranzo Kandiye ile ilgili sözlerini ise şu şekilde bitirmiştir: "Serenissima'nızın üstün bilgeliğiyle bu meseleleri dikkatle değerlendirmesi gerekmektedir. Kandiye, Venedik Cumhuriyeti'nin gözlerinden biri olarak görülse de Korfu yalnızca diğer gözü değil aynı zamanda Hristiyanlığın koruyucusu olarak kabul edilmektedir."⁵³⁴ Soranzo'nun sözlerinden anlaşılacağı gibi Girit, Venedikliler için önemini sürdürse de adada

yasaklanırsa, bu durum hem etkinliği artıracak hem de bölgeye yeni asker getirilmesine engel olacaktır. Bu öneriler, Serenissima'nızın çıkarlarını koruma konusundaki bağlılığımdan kaynaklanmaktadır. Serenissima'nızın bu önerilerimi iyi bir şekilde karşılamasını dileyerek saygılarımı sunarım.) ASV, **Senato Dispacchi Provveditore**, b.509, f.745-746, 8 Nisan 1581.

⁵³³ Robert Pashley, **Travels in Crete**, Vol.:1, Cambridge University Press, London, 1837; Zinkesein, s.506.

⁵³⁴ ASV, **Collegio, Relazioni**, b.5. "Onde se Candia è uno delli occhi di questo Serenissimo Stado, così Corfù è non solo l'altro occhio particolarmente di Vostra Serenità, ma di tutta la Cristianità ancora."

bulunan bazı yöneticilerin adanın güçlenmesi için eylemlerde bulunması bir tarafa kaynaklarını kötüye kullanması ileriki dönemde adanın Osmanlıların eline geçmesini sağlayan unsurlardan biri olacaktır. Giacomo Soranzo'dan bir yıl sonra İstanbul büyükelçisi olan Gianfrancesco Morosini, Girit Adası'nda Giacomo Foscarini'nin ardından adadaki adaletsizliklerin arttığını ifade ederek durumu açıklamıştır.

Girit Adası'nda 1585 yılından 1589 yılına kadar görev alan bir memur bu döneme dair bilgiler sağlamıştır. Bu görevli 1585 yılında Provveditore Generale Alvise Grimani döneminde Kandiye'deki kalelerde iyi bir şekilde düzeltmeler yapıldığını ve aynı zamanda Hanya, Resmo ve Grabusa kalelerinde de sağlamlaştırmalar gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Raporu yazan görevlinin sözlerinden Alvise Grimani'nin dışında adada görevli olan Giovanni Mocenigo'nun da sadece Kandiye'de değil Hanya, Resmo ve Spinalonga'da çok sayıda iyileştirme yapıldığı görülmektedir. Giovanni Mocenigo özellikle Kandiye'deki hendeklere dair önemli geliştirmeler yapmıştır. Giovanni Mocenigo hem hendekleri düzeltmiş hem de savunma surlarını ve burçların içindeki meydanları genişletmiştir. Bu raporları yazan kişi asker ve mühendis olduğu için hendeklerle ilgili yapılan geliştirmelere dair şunları ifade etmektedir:

Bir asker ve mühendis olarak değil kendi görüşme göre bir kalenin hendekleri ne kadar geniş ve derin olursa düşmanın onları ele geçirmesi o kadar zor olur. Aynı şekilde, burçların içindeki savunma duvarları ve meydanlar ne kadar geniş ve ferah olursa, geri çekilme manevralarını rahatça yapma imkânına sahip olacakları için savunmada olanların savaşma konusunda büyük bir avantajı olur⁵³⁵

Bu raporun devamında Girit Adası'ndaki piyadeler, topçular ve mühimmat hakkında bilgiler verilmiştir. Raporu yazan görevli ilk olarak Kandiye'de 3.000 askerden oluşan oldukça iyi bir birlik bıraktığını ifade etse de askeri anlamda bazı olumsuz durumlara da değinmiştir. Görevlinin Girit Adası'nda bu dönemde olumsuz olarak gördüğü unsurlardan biri tüfekli askerlerin yani arkebüzçülerin yeteri kadar mızrakla desteklenmediğidir. Bir diğeri düzenli maaş alan askerlerin ve kaptanların önceden maaş alma uygulamasının yanlışlığıdır. Görevliye göre Venedikli yetkililer böyle bir uygulama yaparak askerlerin kaçma ihtimalini arttırıyorlardı.⁵³⁶ Bu görevlinin raporuna genel olarak bakıldığında 1585-1589 yılları arasında olası savaş

⁵³⁵ ASF, *Carte Strozzi*, Serie I, filza 304, carte.92.

⁵³⁶ ASF, *Carte Strozzi*, Serie I, filza 304, carte.93.

tehdidine karşı adadaki askeri durumun çok da kötü olmadığı yorumu yapılabilir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit'i ele geçirme tehdidine yönelik düşünceler savaş yıllarına kadar devam etmiştir. Bu düşüncelyi yansıtanlardan biri 1590 yılında İstanbul'da bulunan Venedik Büyükelçisi Lorenzo Bernardo'dur. Lorenzo Bernardo Osmanlı tehdidiyle ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır:

*Osmanlılar bu genel ve özel sebeplerin yanı sıra Serenissimanız'la olan antlaşmaları bozmak istediklerinde her zaman sahte bahaneler ve uydurma gerekçeler bulacaklardır. Bunun sebebi sadece Ramazan Paşa'nın kalyonunun ele geçirilmesini hâlâ canlı bir şekilde hatırlamaları değil aynı zamanda Uskoklar ve Renegatlar tarafından sürekli verilen zararlar ile batı kalyonlarının onlara verdiği zararların tümünü Serenissima'nızın tebaasına atfetmeleridir. Bütün bu unsurlar, Osmanlılar arasında Serenissima'ya karşı son derece kötü duyguların beslenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle Osmanlılar Safevilerle barış umutlarına dahi yaklaşır yaklaşmaz hemen Kandiye ve Korfu'ya saldırı planları konuşulmaktadır. Bu tür girişimlerin görevde bulunduğum dönemde iki kez meydana gelmiş olması bu endişeleri doğrulamaktadır.*⁵³⁷

Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'na karşı yapılacak olası Osmanlı tehdidine karşı önlemler almaya devam etmiştir. Bu önlemlere örneklerden biri 1591 yılında özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Safeviler ile barış antlaşmasından sonra Osmanlı Kapudan Paşası Sinan'ın donanmayla ilgili hazırlıklar yapması üzerine Girit Adası'nda 10 kadirganın silahlandırılmasıdır.⁵³⁸ 1594'e gelindiğinde bu sefer 26 kadirga hazır hale getirilmiştir. 1595 yılında Venedikli yetkililerden biri olan Leonardo Quirini Girit Adası'na dair yazdığı relazioniinde ağırlıklı olarak coğrafi ve demografik unsurlardan söz etmesine karşın adanın savunmasına dair de bilgiler vermiştir. Leonardo Quirini'ye göre Spinalonga limanına yakın bir yerde Colochita adlı yerde 50 ile 60 arası silahlandırılmış gemiler barınabilir ve Suda yakınlarında bulunan San Todero kayalığı ile Platanea arasındaki yer 1.500 piyade ve 150 süvari birliği ile korunabilirdi. Yine Kissamos Körfezi'nin oradaki liman 2.000 piyade ve 100 süvari ile korunabilirken Grabuse limanı 100 piyade ile savunulabilirdi. Leonardo Quirini relacionesini olası düşman saldırılarına karşı gerekli asker sayısını vererek

⁵³⁷ “Oltre queste cause universali e particolari haveranno sempre i Turchi molti falsi pretesti e false cause di romper la fede alla Serenità Vostra, sempre che lo vorranno fare, perché oltre che conservano fresca memoria della presa della galea di Ramadan bassa, i danni continui che fanno gli Uscocchi e Rensulmani, i danni che gli fanno le galee ponentine, attribuiti tutti a i suditi della Serenità Vostra, tutte queste cose nutriscono nei Turchi malissime sodisfattioni contro di lei, si che appena entra in speranza di pace con i Persiani, che si ragiona d'assaltare Candia e Corfu, come due volte è occorso in tempo mio.” Biblioteca Apostolica Vaticana, Codici Barberini latin, n.5522.

⁵³⁸ Candiani, s.145.

devam ettirmektedir.⁵³⁹ Girit Adası'ndaki silahlandırma eylemleri ve savunma önlemleri 1597 yılına kadar sürmüştür. Fakat 1597 yılından sonra 1605 yılına kadar herhangi bir silahlanma görülmemiştir.

Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda XVII. yüzyılın başlarında herhangi bir devletle savaş görülmemiştir. Ancak adadaki Venedikli yetkililerin adayla ilgili istihbaratçılarından aldığı bilgiler devam etmiştir. 1604 yılında bir İngiliz berton gemisinin yaptığı ve Modon ve Koron'dan korsanlık faaliyeti yapmak üzere bazı fustaların yola çıktığı haberi alınmıştır.⁵⁴⁰ 24 Mart 1604 tarihindeki bu bilgidен sonra aynı yılın ağustos ayında yine Venedikli yetkili Cerigo ve limanından geçerken Türk donanmasına ait 3 kadirganın bu bölgeden geçtiğini ve bu kadirgaların büyük bir hazineyle yeni atanmış paşayı görev yerine götürdüğünü dile getirmiştir. Venedikli provveditore bunu ifade etmesinin ardından bu kadirgalardan ikisinin Modon'a diğerinin ise Koron'a gittiğini söylemiştir.⁵⁴¹ 2 Eylül 1604'te Girit Adası'nda

⁵³⁹ “In tutte queste riviere soprannominate non può mai sbarcare armata reale nè fidarsi a questi siti, non havendo luogo sicuro in ogni occasione di salvarsi; medesimamente qualsivoglia banda di galere non può sbarcare, se non con gran bonaccia. Dunque tutto queste giro et riviara, alla quale bisogna difesa come già aviamo detto et discorso, può essere guardata con fanti 12000 et cavalli 1200. Del qual numero bisogna che siano fanti 6000 Italiani, cavati dalli presidii, 2000 uomini della città, et 4000 fanti delle cernide del Regno, et li habbi interzati con li suddetti Italiani, che facendo bisogno, combattendo vicendo o perdendo, si possino ritirare alle loro piazze ordinarie. Et le difese degli uomini di quest'Isola, perche con questa difesa verria a sminuire, et quasi a levarli tutti, eccetto da alcuni luoghi, tenendo esse galere al porto Suda per ogni occasione. Con questa difesa si faria due beni cioe si leveria le spese di due marine, si assicurariano gl'uomini dell'Isola mettendoli in galera, oltre che le 60 galere provviste a buon'hora dominariano li mari di questo contorno.” (Tüm bu bahsedilen sahillerde asla gerçek bir ordu çıkarma yapamaz ve güvenli bir halde duramaz. Herhangi bir kadirga donanması da sadece büyük bir sakinlik olduğunda karaya çıkabilir. Yani tüm bu kıyı ve sahil şeridi, daha önce sözünü ettiğimiz ve tartıştığımız gibi savunma gerektirir ve 12 bin piyade ve 1200 süvari ile korunabilir. Bu sayının 6000 piyadesi, garnizonlardan alınacak İtalyanlar olmalıdır, 2000 kişi şehirden ve 4000 piyade de Girit Krallığının yerel birliklerinden olmalı ve bunlar sözü edilen İtalyanlarla birleştirilmeli ki gerektiğinde savaşı kazanarak veya kaybederek karargâhlarına çekilebilsinler. Yukarıda belirtilen savunmalar, bu adanın insanlarından donatılmış 60 veya 70 kadirga olması daha iyi olurdu, çünkü bu savunma ile birkaç yer hariç hepsini azaltmış ve kadirgaları her durumda Suda limanında tutarak neredeyse tamamen ortadan kaldırmış olacağız. Bu savunma ile iki fayda elde edilecektir. Birincisi donanma masrafları ortadan kaldırılacak, ada yerlileri kadirgalarda işe alınarak güvence altına alınacak ve erken zamanlarda donatılmış 60 kadirga bu çevredeki sulara hâkim olacak.) Leonardo Quirini, **Relazione dell'Isola di Candia**, Firenze, 1897, s.10.

⁵⁴⁰ ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.559, filza. 824, 24 Mart 1604.

⁵⁴¹ “Li giorni passati nel presente mio ritorno di Candia colla Conserca Contarini hebbi ... a cerigo et al porto delle qualche esser passate di la tre galere tutte con fanno dell'armata turchescha quali, caricate con molto thesoro, conducevano in alguir il Bassà destinato a quel governo per ricondur il vecchio in Costantinopoli. Furono in quell'hora dalle guardie scoperti tre vascilli armati che per li visconte havuti nelli sopradetti lochi erano le tre galere del Bassà le qual havendosi di già anticipatamente veduti poiche noi veniamo di mare et loro coperte dal terreno due di esse che era miglioni da remi montorno il capo andando verso Modon et la terza come piu debbare

konumlanan Grabuse’de bir kadirgada yazılıp gönderilen bilgiye göre Türk ve batılı korsanlar sürekli olarak Venedik Cumhuriyeti’nin tebaasına zarar veriyordu ve sahip olduğu yerleri işgale kalkışıyordu. Bu bilgiyi veren provveditore denizlerdeki saldırılar nedeniyle Cerigo’ya gidip burada gözlemler yapmış ve adada büyük bir buğday kıtlığı yaşadığının ve askeri anlamda savunmanın yetersiz olduğunun altını çizmiştir.⁵⁴² 1605 yılında da gerek Türk gerekse de batılı korsanların tehditlerinin devam ettiği görülmektedir. Bu nedenle bu yıldan itibaren adada yeniden bir silahlanma süreci başlamıştır. Adada ilk olarak 4 adet kadirga donatılmış ve komutanların 3 yıl boyunca silahlanmasına izin verilmiştir.⁵⁴³ Venedikli yetkililer 1606 yılında kadirga donatmayı, silahlanmayı ve askere alımları sürdürmüştür:

*Tanrı'nın yardımıyla birçok zorluğu aşıp nihayet hepsinin üstesinden geldikten sonra Suda'ya geçtim ve orada limanda bulunan tüm kadirgaları toplayarak Hanya'ya gönderdim. Oradan bu gece Tanrı'nın izniyle, Korfu'ya doğru güvenli bir yolculuk yapacaklar. Bu görev, şerefli ve görevinde son derece dikkatli olan Muhafız Kaptanı Antonio Pisani'nin sorumluluğunda gerçekleşecek. Pisani'nin yanında soylu komutanlar Mocenigo ve Pesaro'nun 2 kadirgası da bulunacak. Böylece bu krallığın kadirgalarından zayıf durumda olanlara yardım edebilecekler. İyi durumda olmayan 1 ya da 2 kadirga dışında geri kalanlar uzun zamandır bu krallıkta donatılmış en iyi kadirgalardır. Kadirgalar şu şekilde dağıtılmıştır: 8 tanesi özel kişiler tarafından donatılmış ve tamamen hazır durumdadır. Bu kişiler Yüce Huzurunuz ve kendilerine onur kazandırmak için kendilerini aşarak büyük bir başarı elde etmişlerdir. 3'ü Hanya'nın 4'ü ise Resmo'nun soylu toplumuna aittir ve yine bu toplumlar tarafından donatılmışlardır. Ancak ben onlara Yüce Huzurunuz tarafından ödenen buğday karşılığında bir miktar borç verdim. Bu borçtan 1 kuruş bile kaybedilmeyeceğinden emin olabilirsiniz. Diğer 5 kadirgayı 20 kadirgayı tamamlamak için Kandiye'de donattım.*⁵⁴⁴

accompagnata da doi carichi lasciate dalle altre verso Coron.” ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.559, filza.824, 12 Ağustos 1604.

⁵⁴² ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.559, filza.824, 2 Eylül 1604.

⁵⁴³ Candiani, s.154.

⁵⁴⁴ “Dopo lunghi travagli superate finalmente con l'aiuto del signor Dio tutte le difficoltà mi sono trasferito in persona alla Suda dove fatta in quel porto la massa di tutte le galee le ho inviate tutte alla Canea, di dove partiranno piacendo a Dio queste notte al ritiate al loro buon viaggio verso Corfù sotto la custodia del illustrimo signor Antonio Pisani capitano di questa guardia gentiluomo di honoratissime conditioni et molto diligente nel suo carico lo a compagnano le due galee delli illustrimi signori sopracomiti Mocenigo et Pesaro avvio in ogni occasione possono aiutar alcuna delle galee di questo regno che fossero più deboli se bene da una o due in fuori riescono le altre migliori che siano state armate in esso Regno da gran tempo in qua le quali sono compartite in questa maniera otto de offerte di particolari armate del suo tutte perfette et questi meritano la gratia di vostre cure havendo superati se stessi per far honore a Vostra Serenità et a se medessimi tre dalla magnifica comunita della Canea quatro della magnifica comunita di Rettimo armate pur da esse magnifica comunita havendoli pero io prestatì alcuni danari sopra il loro formento del quarto che ogni anno portando in fontego, vien loro pagato dalle camere della Serenità Vostra del qual imprestito le avertò che non è per perder un quatrino le altre cinque galee al supplimento delle vinti ho armato in Candia.” ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.528, filza.772.

Yukarıdaki satırların sahibi Nicolò Sagredo tıpkı Donà gibi Sithia ve Kandiye'deki erkekleri zorla askere almıştır. 1608 yılına gelindiğinde Girit Adası'nda önceki yılın 5 kadirgasına bir yenisi eklenmiştir ve 4.300 kürek mahkûmu donanma için hazırlanmıştır.⁵⁴⁵ Nicolò Sagredo yeni bir kadirga yapıp donanmaya asker almasının yanı sıra Kandiye'deki tersanenin eksik kalan kısımlarını tamamlayıp 3 kadirgayı burada bekletmeye almıştır. Ayrıca bu dönemde Girit Adası ile ilgili olarak askeri teçhizatlara dair bilgiler görülmektedir.⁵⁴⁶ Venedik Cumhuriyeti 1613 yılından sonra Osmanlı tehdidine karşı önlemler almasının yanı sıra ayrıca Avrupa'da meydana gelen Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sırasında Girit Adası'ndan bu savaşlar için donanma tedarik ediyordu. Bu nedenle ilk başta 4 kadirga donatılırken 1618 yılında bu sayı 20'ye ulaşmıştır.⁵⁴⁷ 5 Mayıs 1619 tarihinde 6 adet kadirganın Hanya limanına vardığı ve Resmo ve Hanya'da donatılmış diğer 4 kadirganın da Venedik yönetimine teslim edildiği bildirilmiştir. Provveditore generalenin raporunda ayrıca kadirgalarda 900 Yunan askerinin de bulunduğu ve Suda ve Hanya'da güvenliğe dair önlemler aldığı ifade edilmiştir.⁵⁴⁸ 1619 yılından sonra provveditore generaleler bazı zorluklar olmasına karşın silahlanmaya ve önlem almaya devam etmişlerdir. 1625 yılında yeni Provveditore Generale Francesco Morosini Girit Adası'nda daha önceden uygulanan zorunlu askerliği yeniden yürürlüğe koymuştur. Francesco Morosini, Hanya ve Resmo'da kadirgalar donatıp Korfu'ya göndermiştir. 22 Ağustos 1626 tarihli raporunda Francesco Morosini Suda'nın askeri durumu ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

Bu gemiyle Pietro Diedo da Suda'daki görevine başlamak üzere buraya getirildi ve orada görevi devralacak. Ayrıca 125 piyade ile Kaptan Franco Curoni de geldi. Bu askerler; beni selamlayarak isim ve nişanlarıyla beraber kaydedildiler. Onlar emirlerime göre hareket edecekler. Bu askerlerin varlığı, krallıktaki en eski birliklerin yeniden düzenlenmesi, yenilenmesi ve Yunan askerlerin yerini almak

⁵⁴⁵ ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.529, f.773, 26 Mart 1608.

⁵⁴⁶ Archibusi daman da fanti ape: piyade tüfekleri 1267 adet
Archibusi da posta: Savunmada kullanılan tüfekler 660 adet
Moschettoni: Karabinalar (kısa namlulu tüfekler 693 adet
Flasche et flaschini: Barut mataraları ve küçük mataralar 1229 adet
Corsaletti d'huomo d'armi: Ağır zırh 208 adet
Lanzi da cavallo: Atlı mızrakları 109 adet
Spadi di piu sorti: Çeşitli türlerde kılıçlar 942 adet. ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.529, f.773.

⁵⁴⁷ Candiani, s.158.

⁵⁴⁸ ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.534, f.782, 5 Mayıs 1619.

*için yeni birliklerin getirilmesi çalışmasını başlatacaktır. Bu sayede, askerlerin kalitesini arttırmayı ve en iyi hale getirilmesini amaçlıyoruz.*⁵⁴⁹

Francesco Morosini'nin ardından göreve gelen Francesco Molin Suda ve Kandiye'de askeri yoklamaları gözden geçirmiş ve tahkimat çalışmaları yapmıştır. 1630 yılında Francesco Molin donanma mürettebatındaki kişileri tahkimat işlerinde çalışmıştır fakat sözü edilen yılda korsan saldırıları devam etmesine karşın Venedik donanmaları başka yerlerde olduğu için herhangi bir silahlandırma yapılmadı:

*Hanya'ya orada bulunan diğer kişiler uygun gördüklerinde güven içinde bunu yapabilecekleri zaman Cerigo'ya ilerlemelerini ve provveditorenin duruma göre karar vermesini yazdım. Provveditore ya onları Hanya'da tutsun ya da yolculuklarına devam etmelerine izin versin. Bu şekilde, verdiğim talimatlarla onların birleşme ümidini yok etmeleri ve bu grupların başlangıçta olduğu gibi birlikte seyretmeleri talimatını verdim. Bahsi geçen korsanlarla ilgili olarak hâlâ başka bir bilgi edinilemedi. Bu korsanların Berberi mi yoksa batılı mı olduklarını bilemiyorum. Ancak sayı olarak bu kadar büyük bir grup olmalarından dolayı onların Berberi kıyılarından olup Türk donanmasıyla birleşmek üzere hareket ettiklerini düşünüyorum. Donanma ya denize açılmak ya da başka bir plan için dağılmak üzere hareket ediyor olabilir. Ancak yanlarında taşıdıklarıyla ilgili gözlemler onlar fakir kimseler olduklarını daha muhtemel kılmaktadır. Zira bunlar, tahıl yükleme yerlerine ve diğer noktalara da saldırmaya başlamış durumdadır. Bu durumun çözülmesine yönelik bir yol bulmaya çalışıyorum, zira bu krallık neredeyse her taraftan korsanlarca kuşatılmış bir abluka altında acı çekiyor. Bu durum inanılmaz bir zarara yol açıyor. Öte yandan, Venedik'in donanması başka görevlerde olduğundan bu bölgede deniz ticareti korsanların insafına kalmış durumda.*⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ “Con l’ordine di questo vassello si è condotto qui il illustrimo signor Pietro Diedo per conferirsi alle carica della Suda ad essercitare il commendo quella ... è parimente venuto il capitan Franco Curoni con fanti 125 rassengati alla presentia mia incontrati col vollo a nome pello et segno et con gli avvertimenti che mi commesso ho le quali delle sue ispeditione le quale valera a partir principiare sbandando la più vecchia delle compagnie che suono in regno a dar riformi et andar levando da queste volli anco li soldati greci che non sono del Regno che tanto andarò facendo con ogni industria maggiore secondo che verranno a capitare accompagnie nove affine di migliorare questa militia et vidurla a gente tutte vuole quanto più si possa et tutta di profitto.” ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.538, f.727, 22 Ağustos 1626.

⁵⁵⁰ “Ho scritto anche alla Canea, che gl’altri qual ivi stano alla vella, quando con sicurezza possino farlo li avancino verso Cerigo, e quel Provveditore con forme gl’avvio risolvera sul fatto ò trattenerli ò permettere che proseguano il viaggio così ho dato commissione che si operi decadenza da speranza che piu possino tenuti uniti e questi e quelli navigar di conserva come da principio havevo disper..et ordinati con miei mandati; delli corsari sudetto non s’e potuto haver ancora altra notitia ne sapevo se siano barbareschi ò di Ponente; dal numero così grande mio giudicarsi esser quelle di barbaria che vadino ad unirsi con l’Armata Turchescha qual si va divulgando sia per uscir fuori in star bianco ma rispetto all... che seco havevavo pare piu credibile che fossero povertini perche gia questi cominciano anco passare alli caricatori dal vollo et altri per formenti; procuro di penetrarli e così potesse ritrovarsi modo di sollevar questo Regno d’un quasi formale aspedio che prova d’ogni parte dalli medesimi corsari inferti a tutti con pregiudizio incredibile mentre l’Armata di Vostra Serenita servendo ad’altro impiego resta la navigatione di questa parte sospetta all’unsolente rapina di ... piu sole.” ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.539, f.788.

Girit Adası'nda 1630 ile 1635 yıllarında silahlandırma ve özellikle Türklere karşı alınan önlemlerle ilgili gelişmeler sakinlik içerisinde geçmişti. Ancak buna rağmen Provveditore Generale Lorenzo Contarini 1633'te kadirgaların silahlandırılması meselesini ele almıştır. 1645 yılında başlayacak olan Girit savaşı yaklaştığı için 1635 yılından itibaren Venedikli yetkililer Kandiye'nin hem savunmasını sağlamlaştırmak hem de donanmaları geliştirmek adına önlemler almaya başlamışlardır. Kıbrıs'ın fethedilmesinden sonra artık sıranın Hristiyanlığın son kalesi olan Girit'e gelmesi düşüncesi ağır basıyordu. Öte yandan 1638 ile 1644 arası Girit'teki provveditore generaleler kadirga donatmaya ve Kandiye'deki surları güçlendirmeye devam etmesine karşın Venedikli yöneticilerin usulsüzlüklerinden dolayı Girit halkının Venedik yönetimine karşı hoşnutsuzluğu, İtalya'daki mücadelelerden dolayı yaşanan mali krizler ve adadaki savunma unsurlarının iyice zayıflaması Venedik yönetiminin Girit Savaşı ile birlikte yavaş yavaş adayı elinden çıkarmasını engelleyemedi.

Bu bölümü kapatmadan önce bir noktaya değinmek gerekir ki o da “Girit Rönesansı” tabiridir. Girit Rönesansı tabiri 1453 yılından sonra Venedik hâkimiyetinde bilim, edebiyat ve resim alanlarında meydana gelen gelişmelerin tam karşılığıyken 1574 yılından itibaren Provveditore Generale Giacomo Foscarini'den sonra adanın her anlamda kötü gidişatının düzeltilmesi için yapılan düzenlemeler “reform” tabirine denk gelmektedir. Ayrıca adanın genelinde tam bir rönesanstan söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla 1669 yılında Türklerin adayı ele geçirmesiyle adadaki rönesans hareketlerinin sekteye uğradığı yorumunu yapmak yerinde olmayacaktır.⁵⁵¹ Bir sonraki başlıkta Venedik ile Osmanlı arasında 24 yıl sürecek olan Girit Savaşı'nın nasıl ve hangi olayla başladığı, savaşlar devam ederken özellikle Venediklilerin adada hangi önlemleri aldıkları ve savaşın sonuçları tartışılacaktır.

⁵⁵¹ Bu tartışma için bkz. Nuri Adıyeke, “Kıbrıs Fethinin Venedik'in Akdeniz Politikalarına Etkisi: Girit'te Venedik İdaresinin Dönüşümü”, **Kıbrıs'ın Fethinin 450. Yılı Uluslararası Sempozyumu**, (22-24 Kasım 2021), Akdeniz Üniversitesi (Basılmamış daktilo metin), Antalya, ss.15-16.

2.10. GİRİT SAVAŞI (1645-1669)

1574 yılından itibaren Provveditore Generale Giacomo Foscarini ve kendisinden sonra göreve gelen kişiler Girit Adası'nda mevcut olan siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunları çözmek adına “reform” denilebilecek önlemler almış olmalarına karşın Venedik Cumhuriyeti bu sorunlardan çok daha büyük bir sorun ile karşılaştı. Bu sorun Girit Adası'nı ele geçirmek isteyen Osmanlı İmparatorluğu idi. 1645 yılına kadar antlaşma-çatışma-antlaşma şeklinde bir ilişkiye sahip olan Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu Preveze, İnebahtı ve Kıbrıs gibi Doğu Akdeniz'in stratejik bölgelerinde savaşmalarına rağmen Girit Adası aslında iki devlet için de farklı anlamlara geliyordu. Her ne kadar 1571 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kıbrıs'ı ele geçirmesinden sonra Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Adası'na çok daha fazla önem verdiği gibi bir düşünce olsa da Venedik Cumhuriyeti bu tarihten önce de adanın ne kadar kritik olduğunun farkındaydı. Nitekim Venedik'in Girit Adası'na verdiği önem önceki sayfalarda anlatıldığı gibi Venedik arşiv belgelerine de sıklıkla yansımıştır.

1204 yılından sonra Doğu Akdeniz'in neredeyse tek hâkimi olan Venedik'in bu hâkimiyeti sürdürmesi adına tutunacak tek dalı Girit Adası idi. Bu nedenle Venedik, adanın Osmanlı'nın eline geçmemesi için gerek savaşlar öncesi gerekse de savaş döneminde büyük bir çaba harcamıştır. Öte yandan II. Mehmet'le yoğun bir şekilde Ege Denizi siyaseti izleyen ve İnebahtı mağlubiyeti dışında Akdeniz'de başarılı olan Osmanlı İmparatorluğu da siyasi, askeri ve ticari gücünü sürdürmek ve olası tehditleri engellemek için Girit Adası'nı ele geçirmek istemiştir.⁵⁵² İki devletin de Doğu Akdeniz'deki çıkarları Girit Adası'nda çatışınca 24 yıl sürecek olan savaşlar kaçınılmaz hale gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu 1645 yılı öncesinde de Girit Adası'na çıkarmalar yapmış olmasına karşın bunlar 1645-1669 yılları arasında meydana gelen savaşlardaki gibi ciddi boyutlarda değildi. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu Girit Adası'nı ele geçirmeyi ciddi bir şekilde düşünüyordu.⁵⁵³ Osmanlı

⁵⁵² Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, s.49.

⁵⁵³ Bruno Siman, “On altıncı Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu ve Girit İlişkileri Hakkında Birkaç Not”, **X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**, IV, (Ankara 1993), s.1820; Ersin Gülsoy, **Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 1997, s.22.

İmparatorluğu'nun Girit Adası'nı ele geçirmek istemesinin tek nedeni kendi siyasi hedefleri olmamakla birlikte bir diğer sebebi Giritlilerin Venedik'in adadaki mevcut yönetiminden oldukça rahatsız olması ve Venedik'in İtalyan savaşları nedeniyle mali açıdan iyi durumda olmamasıydı.

Venedik ile Osmanlı arasında meydana gelen savaşlar silsilesinin asıl sebepleri yukarıda sözü edilen hususlar olsa da tarihin her döneminde olduğu gibi bu savaşların çıkmasına da özel bir olay sebep olmuştur. Venedik ile Osmanlı'nın çatışmasına neden olan olay ise korsanlıkla bağlantılıydı. Venedik kadırgaları ve Girit Adası ve Venedik'in Girit sularındaki gemileri korsanlardan fazlasıyla etkileniyordu. Bu korsanlar Türk, Katalan, Fransız ve Berberi gibi farklı unsurlardan oluşabiliyordu. Venedikli Marino Sanuto'nun günlüğünde verdiği bilgilere göre 5 Eylül 1497 tarihinde Fransız korsanlar Kandiye'den seyrüsefer yapan 2 gemiyi ele geçirmişlerdir. Bu olay üzerine Kandiye yönetimine adada 2 hafif kadırganın donatılıp Archipelagos'ta bulunan Hieronimo Contarini'nin komutasındaki donanmaya katılmak üzere gönderilmesi talimatı verilmiştir.⁵⁵⁴ 11 Kasım 1498 tarihine gelindiğindeyse Kara Hasan adında bir Türk korsan 2 fusta ve 1 barcayla birlikte Kandiye muskatlarını yani şaraplarını taşıyan gemileri ele geçirmiştir. Ayrıca bu korsan, gemilerdeki bazı insanları öldürmüş ve kalanlara ise zalimce davranışmıştır.⁵⁵⁵ Venedik Cumhuriyeti, hangi milli unsurlardan kaynaklanırsa kaynaklansın bu korsan olaylarına karşı önlem alma yoluna gitmiştir:

*Her gün daha fazla kesinlik kazanarak korsan gemileriyle ilgili haberler Levant sularında dolaşmakta ve bu nedenle bu denizlerde seyreden gemilerin güvenliğini sağlamak için gerekli önlemlerin alınması gerekiyor. Bu nedenle, bu meclisin yetkisi altında Franco de Marca ve Simon Grandichio, Cornere gemilerinin kaptanları ile gripus gemisinin kaptanı Constantin'e, şu anda buradan ayrılmak üzere Levant'a giden gemileri yönlendirme görevi verildi. Bu kaptanlar, güvenliğini arttırmak amacıyla 10 gemiyle birlikte yola çıkıp birlik içinde ve koordineli bir şekilde seyahat etmelidir. Ayrıca üzerlerinde devletimize ait ticari mallar ve mühimmat bulunması halinde bu gemiler de korunmalıdır.*⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Marino Sanuto, **I Diarii**, t.1, 5 Eylül 1497, s.749.

⁵⁵⁵ Marino Sanuto, **I Diarii**, t.2, 11 Kasım 1498, s.213.

⁵⁵⁶ “Continuando ogni giorno con maggior certezza li avvisi delli molin legni de corsari et si attravano nelle acque di Levante e al tutto da far provisione che la navigatio delli navili per quello mari si afatta piu sicura che possibile sia però, L'andera parte che per auctorita di questo consiglio sia imposto Franco de Marca et Simon grandichio patroni delle nave cornere et a benevo de Constantin patron della nave grip alli quali hora si attrocano de qui per andar in levante et debbino veder a medesimi ad ordinar per esser alla vela al presente et partirsi alli viaggi sui lo che per maggior sicurezza si delle nave come delli passeggeri mercantie et munition della signoria nostra ebbe

1500'lü yıllarda Venedik'i ve Girit'i etkileyen korsan tehdidi 1600'lü yıllarda da kendisini göstermeye devam etmiştir. Bu korsan tehditleri “Senato, Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche” belgelerine de yansımıştır. Dönemin Provveditore Generale görevinde bulunan Alvise Priuli, korsan faaliyetlerine dair şunları yazmıştır:

*5 yıldır kapalı olan ambarların bazıları açıldı ve ilk 2 tanesinde malzemenin iyi durumda olduğu ancak hafif bir tat bozukluğu ile birlikte tabanında ve kenarlarında nemden dolayı zarar görüldüğü tespit edildi. Diğer 4 ambarın durumu ise kontrol edildikten sonra rapor edilecektir. Boş olan diğer ambarlar, bu yıl yapılan alımlarla yeniden doldurulacaktır. Ülkenin içinden halen iyi ve güzel malzemeler satın alınmakta ve 6 hyperpyra fiyatından alınmaktadır. Korsan faaliyetleri devam ettiği sürece bu krallığın ihtiyaçlarını karşılayacak başka bir kaynaktan yardım beklenemeyecektir.*⁵⁵⁷

1602 yılında yazılan bu rapordan 2 yıl sonra Girit'in yakınlarındaki Cerigo ile bağlantılı korsanlık faaliyetleri görülmektedir. Pietro Mosto'nun verdiği bilgilere göre 1 İngiliz gemisi ve Modon ve Koron'dan çıkan 2 fusta tarzı gemi korsanlık faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁵⁵⁸ Yine 1604 yılında Girit Adası yakınlarındaki Grabusse'de provveditorenin kadirgadan yazdığı mektuba göre Türk ve Batılı

havessero sopra di esse debbino far conserva et andar unite insieme.” ASV, **Senato Mar**, 1 Temmuz 1536, fol.149.

⁵⁵⁷ “Principiato ad aprir dille buse che gia anni cinque sono chiuse et trovato da due prime il fornimento buono che con un foerlo di sapore et con danno di quillo che nel fonto et dalle bande la l'umidita dil tirreno et con altra quattro dato conto particolare come sarano riuscite tutte quille che vi si mettira mano insieme con altre che sono vode faro rimettere con quello di questo anno havendone fatto comprate et pigliandone tuttavia qui dil paese, robba buona et billa a perperi sei come di sopra non dovendosi sperar di havir caramusali che agiutino li bisogni che potesse haver questo regno se le cose di corsari non muttano facia.” ASV, **Senato Dispacci Provveditore da terra e da mar e altre cariche**, b.526, 6 Mart 1602.

⁵⁵⁸ “Le ultime lettere ch'con servisse a vostra serenita furono dal Zante delli 12 del presente nelle quali diedi conto di un Berton Inglese c'havea fatto certa presa et di alcune fuste che per riporti havuti all'hora doveano uscire da Modon et Corone per corseggiar quei mari io peron on ho havuto fortuna non solo di incontrarli ma ne anco per diligenza et vigilanza habbi usata d'intendere alcuna cosa ne de viaggi loro ne tam poco de progressi fatti che mi da a credere haveranno mutato il camino ovvero che havuto nova che illustrimo signor provveditor dell'armata corseggia quelle marine et che parti da Cerigo a 10 del presente se ne starano ritirati.” (Yüce Huzurunuzda son gönderdiğim mektup Zante'den 12'sinde yazılmıştı. Bu mektupta bir İngiliz gemisinin yaptığı bir saldırı ve Modon ve Koron'dan çıkıp bu denizlerde korsanlık yapacakları söylenen bazı fustalar hakkında bilgi verdim. Ancak ne bu gemilerle karşılaştım ne de gösterdiğim dikkate rağmen onların seyahatleri veya ilerlemeleri hakkında herhangi bir bilgi edinebildim. Bu da bana ya rotalarını değiştirdiklerini ya da filosunun komutanı olan Provveditore'nin ayın 10'unda Cerigo'dan ayrılarak o denizlerde korsanlık yaptığını duyduklarından dolayı geri çekildiklerini düşündürüyor.) ASV, **Senato Dispacci Provveditore da terra e da mar e altre cariche**, b.559, 24 Mart 1604.

korsanlar Venedik Cumhuriyeti'nin tebaasına ve gemilerine zarar veriyordu. Bu nedenle provveditore korsan saldırılarının meydana geldiği çevreye ve Cerigo'ya gidip buralarda denetlemelerde bulunmuştur.⁵⁵⁹ 1623 yılına gelindiğinde Provveditore Generale, Zante'den korsan faaliyetlerine dair rapor yazmıştır:

*Sayın kadirga kaptanı, Cerigo'ya geçerek orada bekleyen gemilere eşlik etmek üzere tüm kadirgalarıyla birlikte hareket etmek zorunda kaldı. Çünkü büyük ve küçük 6 gemi olmak üzere korsan gemileri o bölgede görüldü. Bu nedenle herhangi bir kadirgayı ayırıp beni Hanya'ya götürmeyi uygun görmedi ve tüm gemilerle birlikte limana dönerek bahsedilen gemileri koruma altına aldı. Ben de kamu hizmetine uygun olanı yapmaktan başka bir amacım olmadığını söyledim. Bu nedenle, kaptan ile birlikte korsanlarla mücadele etme umuduyla ve krallığa mümkün olan en kısa sürede varabilmek için fırsatı kaçırmamak adına onunla hareket ettim.*⁵⁶⁰

Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde Erdel ve Avusturya meselelerini çözerken Venedik Cumhuriyeti 1630 yılında yaşanan veba salgını⁵⁶¹ ve İtalya'da Veraset savaşlarıyla meşgul durumdaydı. Bu olaylardan sonra her iki devlet de Girit Adası'na daha rahat odaklanma fırsatı buldu. Fakat Venediklilerin bu olaylar dışında Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları'ndan da olumsuz etkilendiğini söylemek yerinde olacaktır. Savaşların çıkmasına neden olan özel olay ise Osmanlı Harem Ağası Sümbül Ağa ve Mekke Kadısı Bursevî Mehmet Efendi ile ilgiliydi. 600 kalyonla Mısır'a yola çıkan Sümbül Ağa ve Bursevî Mehmet Efendi Malta korsanları tarafından esir alınmıştır. Maltalı korsanlar, Sümbül Ağa ve Bursevî Mehmet Efendi'nin gemisini ele geçirdikten sonra ganimetlerin bir kısmını Girit'teki yetkililere teslim etse de Messina

⁵⁵⁹ ASV, **Senato Dispacci Provveditore da terra e da mar e altre cariche**, b.559, 2 Eylül 1604.

⁵⁶⁰ “Ha convenuto l'illustrimo signor capitano di queste galiazze passar con tutte le sue conserve a Cerigo per far scorta alle navi che in quel porto si trattenivano; poiche li Beconi da Corso in numero di sei fra grandi et piccoli si sono venuti in quei conformi. Per il medesimo rispetto non ha egli stimato bene sbandarne alcuna et farmi condur alla Canea come havevo eletto di andare anco senza tutta la mia famiglia, con tutte unitamente ritornarsene in questo porto assicurando li navi predette et io ho stabilito nel mio animo volir mai havir altro interesse che quello chi sara conforme al servitio publico così come prontamente sono stato con sua signoria illustrima et con speranza di poter incontrar li corsari et per non perder l'occasione di arrivar quanto prima in Regno si la congiuntura..” ASV, **Senato Dispacci Provveditore da terra e da mar e altre cariche**, b.536, 2 Mart 1623.

⁵⁶¹ Kenneth M. Setton, **XVII. Yüzyıl Dünyasında Venedik, Avusturya ve Türkler**, çev. Arif Erbil, Al Baraka Yayınları, İstanbul, 2022, s.141. Venedik'te meydana gelen büyük veba salgını ile ilgili İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Peter Wyche, İngiltere Kralı I. Charles'ın dışişleri bakanı Vikont Dorchester'e bir mektup yazmıştır: “Venedik'teki büyük veba hastalığı, mektupla teması ciddi şekilde değiştirdi ve gelen bilgileri şüpheli hale getirdi. Tanrı, bu belayı İngiltere'den defetsin ve Majestelerini korusun.” Venedikliler 1630 yılında Girit'teki bir doktordan vebalı cesetlerden sıvı alarak bir zehir hazırlamaya çalışmıştı. Pedani, **Doğu'nun Kapısı Venedik**, s.222.

yolundayken kalyonları batmıştır.⁵⁶² Osmanlı Sultanı İbrahim Paşa yaşanan bu korsan olayından sonra Girit Adası'nın ele geçirilmesini istemiştir.⁵⁶³

Osmanlı Sultanı ilk iş olarak Yusuf Paşa'yı serdar olarak tayin etmiştir.⁵⁶⁴ Yusuf Paşa'nın serdar olduğu Osmanlı donanması 70 kadirga, 8 Cezayir kadirgası, Mısır'dan 10 İskenderiye savaş gemisinin yanı sıra 2 adet mavna, Felemenk ve İngilizlerden kiralanan 10 burtondan oluşturulmuştur.⁵⁶⁵ Osmanlı donanması ilk olarak Venedik'in Girit'teki başkenti Kandiye'ye değil Girit'in kuzeybatısında bulunan bir diğer önemli şehir Hanya'nın 30 kilometre batısındaki Gogna mevkiine çıkarma yapmıştır. 416 gemi ve 50.000 savaşçıdan oluşan Osmanlı donanması ilk olarak Hanya'nın çok yakınında bulunan San Teodoro Kalesi'ni geçirmiştir. Osmanlılar Hanya'nın güneybatısında Suda Körfezi'nin karşısındaki Galata adlı bir bölgede ordugâh kurmuşlardır. Venedik'in savunma hazırlıklarına bakıldığında ise başlarında Caterino Corner ve Giorgio Moroni'nin bulunduğu asker sayısı 1.300 kişiydi. Bu 1.300 kişiye Suda'dan yardım gelmesine karşın San Dimitri burcunun altına Osmanlılar tarafından yerleştirilen patlayıcıyla parapet çökünce Osmanlılar açılan gedikten içeri girmiş ve 22 Ağustos 1645 tarihinde Venedikliler, Girit'in Kandiye ve Resmo ile birlikte en önemli kenti Hanya'yı kaybetmişlerdir.⁵⁶⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun Hanya'yı

⁵⁶² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 3, s.217.

⁵⁶³ “Ebbe ragione di allarmarsi la vigile diplomazia veneziana, sempre attenta a non provocare la succettibilità del gigante ottomano, quando, il 28 settembre 1644, una squadra di sei galee degli ospitalieri aggrediva nei pressi dell'isola di Scarpanto nell'Egeo un pacifico convoglio turco recante a bordo una delle prime concubine del sultano Ibrahim I, accompagnata da ben trenta dame, dal capo degli eunichi imperiali e altri dignitari, e diretto ad Alessandria, da dove poi sarebbe stato intrapreso il pellegrinaggio alla Mecca. Dopo una battaglia di molte ore, i cavalieri maltesi fecero strage dei difensori e raccolsero un ricco bottino, per poi successivamente approdare durante il viaggio di ritorno nella rada incustodita di Kalismene, sulla costa meridionale dell'isola di Creta, dove si rifornirono di acqua e sostarono per una ventina di giorni per riparare dal maltempo, suscitando le ire del sultano.” (Her zaman Osmanlı devinin hassasiyetlerini kıskırtmamaya özen gösteren dikkatli Venedik diplomasisinin endişelenmekte haklı olduğu bir durum ortaya çıktı. 28 Eylül 1644'te, altı kadirgadan oluşan Hospitaller filosu, Ege'deki Scarpanto Adası yakınlarında Sultan I.İbrahim'in başlıca cariyelerinden birini, ona eşlik eden otuz hanımı, sarayın baş hadım ağası ve diğer saray mensuplarını taşıyan ve İskenderiye'ye gitmekte olan barışçıl bir Osmanlı konvoyuna saldırdı. Bu konvoy, oradan da Hac yolculuğuna çıkacaktı. Saatler süren bir savaşın ardından Malta Şövalyeleri, savunucuları katlettiler ve zengin bir ganimet ele geçirdiler. Daha sonra dönüş yolculukları sırasında, Girit Adası'nın güney kıyısındaki Kalismene'nin korumasız limanına demirlediler. Burada su ikmali yapılar ve kötü hava koşullarından korunmak için yaklaşık yirmi gün konakladılar.) Bruno Buratti, **L'ultimo eroe della Serenissima Francesco Morosini e il suo tempo**, a cura di Bruno Buratti, Marsilio, Venezia, 2022, ss.48-49; Ayşe Nükheth-Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, s.49.

⁵⁶⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 3, I. Kısım, s.217.

⁵⁶⁵ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi**, Cilt: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.320.

⁵⁶⁶ Bruno Buratti, **L'Ultimo eroe**, s.50; Alvisè Zorzi, **La Repubblica del Leone**, s.412.

kuşatması sırasında Papa'nın Venedik'e yardım amacıyla adımlar atması ve Ceneviz'in aksi yönde hareket etmesi dikkat çekici bir noktadır:

Bu arada Türklerin zaman kaybetmediği ve Venedik donanmasını güçlendirmek ile Hanya'ya yardım etmek gerektiği düşünülerek Papa, yeğeninin evliliği vesilesiyle Prens Ludovico'yu general ilan etti; ayrıca Malta, Napoli, Floransa ve Ceneviz donanmalarının birleşmesini sağladı. Tartışmaları önlemek amacıyla bu donanmalar Kilise'nin tek bir bayrağı altında toplandı ve doğuya doğru yola çıkmaları için her türlü çaba gösterildi. 23 geminin bir araya getirilmesi başarıldı ve bunlar Messina Limanı'nda birleştirildi. Ancak Cenevizliler, Venedik'in sıkıntılarından değil de tüm Hristiyanlığın sıkıntılardan fayda sağlamak amacıyla ticaret yapmayı tercih ettiklerini iddia ederek bu girişime katılmak istemediler.⁵⁶⁷

Venediklilerin Hanya'dan çekilmelerine izin verildikten sonra Osmanlılar bu sefer 19 Eylül 1646 tarihinde Hanya'nın doğusundaki bir diğer önemli şehir olan Resmo'yu kuşatmaya başladılar. Osmanlılar Yusuf Paşa'nın ardından kısa bir süre dilimi denilebilecek zamanda iki defa komutanlık makamını değiştirmişler ve son olarak komutanlığa Deli Hüseyin Paşa'yı getirmişlerdir. Dönemin kronik yazarı Nani Battista *Historia della Republica Veneta* adlı eserinde, “Türklerin terkedilmiş kırsal bölgelerde hiçbir dirençle karşılaşmadan ilerlediklerini, Hristiyan krallıklarının donanmalarının İtalyan denizlerinde durduklarını ve uzlaşmaz bir nefret içinde olduklarını” ifade etmiştir.⁵⁶⁸ Bu noktadan hareketle her ne kadar Hristiyan dünyası ileriki süreçte Girit'in kendisi için Doğu Akdeniz'deki son kale olduğunu anlasa da Girit Savaşı'nın başlarında Hristiyanların Venedik'e yardım etmede gönülsüz olduğu ifade edilebilir. Türkler saldırılarını Resmo üzerine yoğunlaştırmış durumdayken savunmadaki Venedikliler açlık ve susuzluğun yanı sıra veba salgını nedeniyle sorun yaşıyorlardı.⁵⁶⁹ Neticede Deli Hüseyin Paşa'nın önderliğinde Osmanlı birlikleri Resmo'yu da Hanya gibi rahatlıkla ele geçirmişlerdir.

Türklerin Resmo kentini ele geçirmesinin yanı sıra bu dönemde Venedik'in Girit'teki Provveditore Generalesi Andrea Corner, Resmo çatışmasında hayatını

⁵⁶⁷ “In tanto considerandosi che i turchi non perdevano tempo, e che bisognava unire galere per rinforzare l'armata veneta e soccorrere Canea, il pontefice dichiarò generale il Principe Ludovisio, fatto per matrimonio suo nipote; e procurò che le squadre di Malta, Napoli, Fiorenza e Genova si unissero con la sua, e sotto un solo stendardo della chiesa, per evitar le contese, s'incomminassero con ogni diligenza in levante. Gli sorti di porne insieme ventitrè, le quali si congiunsero nel porto di Messina, non avendo voluto concorrervi i genovesi pretendendo di mercantare sopra gl'infortunii di Venezia, anzi della cristianità.” Andrea Valier, **Dell'Istoria della Guerra di Candia**, s.21.

⁵⁶⁸ Nani Battista, **Historia della Republica Veneta**, Cilt: 3, Bologna, 1680, s.52.

⁵⁶⁹ Nani Battista, **Historia della Republica**, s.55.

yitirmiştir. Osmanlı birlikleri Resmo'yu ele geçirdikten sonra uzun bir süre devam edecek olan Kandiye kuşatması öncesinde adadaki Ierapetra ve Mirabellos gibi şehirleri de hâkimiyetleri altına almışlardır.⁵⁷⁰ Osmanlı birlikleri Hanya, Resmo, Ierapetra ve Mirabellos şehirlerini kısa süre sürede ele geçirdikten sonra çetin savaşların gerçekleşeceği başkent Kandiye'ye doğru ilerlemiştir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun Kandiye kuşatması başlamadan önce her iki devletin de stratejik anlamda bazı girişimleri olmuştur. Venedik tarafına bakıldığında bu girişimlerin bir tanesi Osmanlı donanmasının Kandiye'ye ulaşamaması için Çanakkale Boğazı'nın çevresinde yaptığı bazı hamlelerdir. Venedik Cumhuriyeti, Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alarak Girit'e giden takviye ve ikmallerin gidişini engellemeyi hedeflemişti. Bunun yanı sıra Girit Savaşı'nda büyük bir etki bırakacak olan Francesco Morosini 1 Ekim 1645'te Provveditore Generale ve 29 Eylül 1647'de Körfez Kaptanı rütbesine yükseltilmişti. Ancak Francesco Morosini 1650 yılından itibaren Girit Savaşı'nda daha etkin bir şekilde görülmüştür.⁵⁷¹

Venedik Cumhuriyeti, Girit Savaşı'nın büyük bir çoğunluğunda ikmal kesme stratejisini uygulamış olmasına karşın bu stratejide her zaman başarılı olamamıştır. Bu strateji yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun Kandiye kuşatmalarını bazı dönemlerde ertelemesini sağlamıştı. Aslında Osmanlı İmparatorluğu da Venedik Cumhuriyeti'nin uyguladığı stratejinin aynısını uygulayarak Adriyatik Denizi'ndeki ticareti ve iletişimi kesmek ve Kandiye'ye yardım gönderilmesini engellemek adına Dalmaçya'daki Venedik üslerine yakınlaşmıştır.⁵⁷² Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun bu doğrultuda Şibenik'e yönelik gerçekleştirdiği bir saldırıyı Provveditore Generale Leonardo Foscolo engellemişti.⁵⁷³ Osmanlı İmparatorluğu'nun bu stratejide başarısız olmasına karşılık Venedik Senatosu ile birlikte ortak hareket eden Giovanni Battista Grmani, Alvise Leonardo Mocenigo, Lorenzo Marcello Mocenigo gibi başkomutanlar Girit'te başlayan savaşı Osmanlı topraklarına taşımayı, Osmanlı'nın sahip olduğu üslerini abluka altına alarak adaya sürekli akan ikmali ve takviyeyi durdurmayı hedeflemişlerdi. Bu amaçla Venedikli komutanlar Osmanlıları kendi iç denizlerine hapsetmek ve Osmanlı birliklerinin çıkışını engellemek için Çanakkale Boğazı'na

⁵⁷⁰ Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, s.51.

⁵⁷¹ Bruno Buratti, **L'Ultimo eroe**, s.51.

⁵⁷² Bruno Buratti, **L'Ultimo eroe**, s.50.

⁵⁷³ Andrea Valier, **Dell'Istoria della Guerra di Candia**, s.101.

yönelmişlerdi. Fakat Lazzaro Mocenigo, Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'u yağmalayıp Türkleri teslim etmeye zorlamayı hedeflese de bir patlama sonucunda sancağının direği kırılmış ve kafatası parçalanmıştı.⁵⁷⁴ Venediklilerin bu ilk ikmal kesme stratejisi başarısız olduktan sonra Osmanlılar 1648 yılında Kandiye'yi kuşattılar. Osmanlıların Kandiye kuşatmasının başlamasının hemen ardından Venedikliler 1645 yılı öncesinde olduğu gibi şehirdeki surları güçlendirmeye başladılar. Camillo Gonzaga surları taç ve boynuz yapıları, yarımaylar ve oklar ile sağlamlaştırdı. Bu savunma unsurlarının inşa edilmesinin amacı ise savunmanın ağırlık merkezini dışarıya kaydırıp derinlemesine bir savunma oluşturmak, Osmanlı birlikleriyle şehrin surları arasına topçu ve tüfekçiler için mevziler barındıran bir dizi engel koymaktı.⁵⁷⁵ Osmanlı birlikleri ilk kuşatmada Vitturi, Gesù ve Martinengo gibi burçları sürekli olarak ateşe tutsa da başarısız olmuşlardır. Venediklilere dışarıdan askeri anlamda destek gelirken Osmanlı birlikleri herhangi bir yardım alamadıkları için Serdar Deli Hüseyin Paşa bu durumu İstanbul'a yazmıştır. İlk kuşatma sonunda bir barış antlaşması için girişimlerde bulunulsa da bu gerçekleşmemiş ve Osmanlıların kuşatmaları 1649 yılında devam etmiştir.⁵⁷⁶

Osmanlı İmparatorluğu 1649 yılı itibarıyla merkezde bazı sorunlarla karşı karşıya kaldığı için kuşatmaların yoğunluğunu azaltmış olmasına karşın Venedik Cumhuriyeti, Doğu Akdeniz'de son kalesi olan Girit ve dolayısıyla Kandiye'nin kaybedilmemesi adına her zamanki gibi savunmayı güçlendirmek için adımlar atmıştır. Bu adımlardan bir tanesi uzun yıllar Venedik'e hizmet etmiş olan Jean Bellonet ve Filippo Besset di Verneda adlı iki Fransız mühendisin Kandiye'ye gelerek Osmanlılar tarafından yaratılan hasarları onarmaları ve mayın tünellerinin ağını genişletmeleri olmuştur.⁵⁷⁷ Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'nda kendi önlemlerini uygulamaya çalışırken Batı Avrupa'dan özellikle İspanya ve Fransa'dan destek geleceğine dair haberler almıştı.⁵⁷⁸ Fransa ve İspanya'dan destek gelmese dahi bu haber Osmanlı askerlerinin moralini oldukça aşağı çekmiştir.⁵⁷⁹ Venedikliler,

⁵⁷⁴ Alvise Zorzi, *La Repubblica del Leone*, s.414.

⁵⁷⁵ Bruno Buratti, *L'Ultimo eroe*, s.51.

⁵⁷⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 3, I. Kısım, s.333; Nani Battista, *Historia della Repubblica*, s.127.

⁵⁷⁷ Bruno Buratti, *L'Ultimo eroe*, s.54.

⁵⁷⁸ Norman David Mason, *The War of Candia, 1645-1669*, Doktora Tezi, Louisiana State University and Agricultural&Mechanical College, 1973, s.69.

⁵⁷⁹ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi*, s.55.

Osmanlıların lağımcılarına özellikle 13 Eylül 1649 tarihinde San Demetrio kalesinin dış savunma duvarının altında karşılık vermiş ve büyük patlamalar gerçekleşmiştir.⁵⁸⁰

Venedik Cumhuriyeti savunmayı ve surları güçlendirmesinin yanı sıra ekonomik anlamda da bazı önlemler almıştır. Venedik, Kandiye kuşatması sırasında garnizonda çok sayıda asker bulundurması ve askerlerin ihtiyaçlarının dışında başka harcamalar da olduğu için sikke temin edilmesini sağlamaya çalışmıştır. Girit'teki gerekli masraflar için Venedikli yetkililer Venedik'te 1 solidoluk ve 2 gazettalık sikkeler bastırmaya başlamışlardır. Fakat bu sikkelerin miktarı Kandiye'deki ihtiyaçları karşılayamadığı ve piyadeler Kandiye parası değil Venedik sikkesi almak istediği için Kandiye'de farklı sikkeler basılmış ve bakır olan sikkelere Grimani adı verilmiştir. Grimani sikkeleri 1652 yılına kadar basılmaya devam etmiştir.⁵⁸¹ Venedik Devlet Arşivi'ndeki Engizisyon kayıtlarında yazan bir bilgiye göre Venedik Cumhuriyeti'nin savaş zamanında almaya çalıştığı ilginç önlemlerden bir tanesi de 1650 yılında Girit'teki Osmanlı askerlerinin veba yoluyla ortadan kaldırılmasının

⁵⁸⁰ Bruno Buratti, *L'Ultimo eroe*, s.54.

⁵⁸¹ “Ne dobbiamo tralasciar di rappresentare alla serenita vostra qualche particolare intorno alla distributione del publico danaro, et portato da generale e pervenutioni sino a questo tempo. Vi sono i rappresentate di vostra serenita che per sostentar il decoro delle proprie cariche convengono haver a loro tempi i loro salari benche pare che ciò repugni alla volonta di detto eccellentissime signore capitan generale. Vi sono le militie, e sallariati a quali non si può mancare. Vi sono tanti operari e quastatori che giornalmente devono esser pagati. Vi sono le fortezze che non porro sostentarsi se non restamo soccorse. Queste spese assegnano ogni mese a piu de ducati cento mille; onde può ben la publicar sapienza vedere, che non ostante anco il tratto di biscotto farine, danaro trasmetto di gran lunga non ha supplito a i correnti bisogni assetti dunque dalle ammarezze della necessita, vedendo noi l'imposti di poter sostener questa piazza senza il proporcinato danaro come facce con stare a detta eccellenza stinassimo proprio il ripirliar l'esempio di gia praticato, col far stampar qualche nova quantita delle monete dette Grimani con tutte le maggior cantille per rimover le franchi, con quali saldando i debiti che haveva questa camera, ci è risucito, gratie al Signor Dio, non solo di consolar ogni uno, ma sostentar ogni spesa, senza di che convenivano certo provarsi gran disconti per non dir evidentissimi pericoli di veder abbandonata questa piazza dalle militie e da ogni altro.” (Yüce Huzurunuz, kamu parasının dağıtımı ve bu zamana kadar gerçekleşen genel harcamalar hakkında bazı özel hususları ifade etmeyi ihmal etmememiz gerekmektedir. Yüce Huzurunuzun temsilcileri, kendi görevlerinin itibarını korumak için maaşlarını zamanında almaları gerektiğini düşünmektedirler ancak bunun, başkomutanın iradesine aykırı görüldüğü belirtilmektedir. Askerlere ve maaşlı diğer kişilere herhangi bir şekilde eksik ödeme yapılamaz. Günlük olarak ödeme yapılması gereken birçok işçi ve görevli de bulunmaktadır. Kaleler ise desteklenmeden sürdürülemez durumdadır. Bu harcamalar her ay yüz bin ducat kadar tutmaktadır. Dolayısıyla biscotto sevkiyatları ve gönderilen paranın acil ihtiyaçları karşılamaya yetmediği görülebilir. Biz, bu kaleyi uygun miktarda para olmaksızın savunmanın mümkün olmadığı tespit ederek ekselansların daha önce yapılmış olan bir uygulamayı yeniden başlatma önerisini yani Grimani adı verilen madeni paraların bir miktar daha basılmasının değerlendirmesi gerektiğini düşünüyoruz. Tanrı'ya şükürler olsun ki bu şekilde herkesi rahatlatmayı ve tüm harcamaları karşılamayı başardık. Aksi takdirde, büyük eksiklerle, hatta açıkça görülebilecek tehlikelerle karşılaşabilirdik. Zira bu durum askerlerin ve diğer herkesin bu kaleyi terk etmesine neden olabilirdi.) ASV, *Senato Dispacci Provveditore*, b.545, 15 Ocak 1649.

hedeflenmesidir. 5 Şubat 1650 tarihli raporda veba hastalığının üretilmesine dair şunlar yazmaktadır:

Bu bağlamda, Osmanlıların sinsice işgal ettiği ve açıkça saldırıya maruz kalan Girit Krallığı'nın tehlikeli durumunu, Osmanlı hanedanının muazzam askeri güçlerini, büyük altın rezervlerini ve uzun süre savaş sürdürebilecek ekonomik kaynaklarını düşünerek; aynı zamanda kamu otoritesinin, cesaret ve cömertlikle başka hiçbir devlete boyun eğmeyen bir büyüklüğe sahip olduğunu fakat uzun süreli savaşlara direnmeye uygun ne yeterli insan gücüne ne de mali kaynağa sahip olamayabileceğini fark ettim. Dünya şaşkınlıkla bu ağır yüklerin uzun süredir nasıl taşındığını izlerken, bu kadar büyük harcamaların devam ettirilemeyeceği ve sonuç olarak teslim olunması gerektiği düşüncesi beni bir yöntem arayışına yöneltti. Kendi kendime düşünüp çalışarak bu gücü herhangi bir insan kaybı veya harcama riski olmadan zekâ ve hileyle etkisiz hale getirip eğer mümkünse Girit Krallığı'nı yeniden ele geçirme yollarını araştırdım. Çünkü Tanrı'dan sonra bu hedefi gerçekleştirme umudu pek az şeye bağlı kalmış durumda. Bu sırada Michiel Angelo Salomone adında yeni atanmış bir hekimle tanıştım. Yalnızca tıp bilgisindeki üstün yetkinliği değil, aynı zamanda üstün çabaları ve değerli çalışmalarıyla kendisini mükemmel bir hizmetkâr olarak gösterdi. Onunla isteklerimi paylaştım ve o da bu vebanın etkilerinden yararlanarak safradan, bubonlardan ve kara çıbanlardan türeyen bir sıvıyı ve diğer bileşenleri kullanarak bu maddenin yayıldığı yerde kısa süre içinde çok sayıda insanın hayatını alabilecek bir "veba özü" hazırlayabileceğini önerdi⁵⁸²

Bu tarihten sonraki belgelere ulaşamadığı için Venediklilerin bu veba özünü Osmanlılara karşı kullanıp kullanmadığı konusu henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Ancak buna karşılık veba özünün yaratılmış olma ihtimali salgın hastalıkların Yeni Çağ döneminde dahi yapay olarak üretilip "ihtiyaçlara" göre kullanıldığını göstermektedir.

⁵⁸² "Riflettendo io pero al stato pericoloso del Regno di Candia gia insidiosamente invaso et hora apertamente battuto da turchi all'eminenza delle forze loro all'abbondanza delle militie et all'opulenza grandissima d'oro che tiene la casa otomana vallevole pero per molti anni a sostenere la guerra et ben conescendo che la publica grandezza a chi se si non cede di corraggio e di generosità d'animo a niun altro potentato e infericove ma che non ha forse gente ne dennaro corrispondente per opporsi lungamenti a suoi furrori cose lungo tempo sortenuti con stupore del mondo tetto et considerando l'impossibilita alla continuatione di si gravi dispendi senza quali sara forza cedere son andato tra me stesso prima pensando et studiando il modo che tener si potesse per domar senza rischio di gente et senza spesa quella potenza che rendese formidabile con l'ingegno et con l'ingano et procurar di questa maniera riacquistare se fusse possibile il regno, gia che doppio Dio a poco altro se riducono le speranze per conseguirlo et que ritrovandosi soggetto virtuoso novamente condotto per medico, oltre l'esquisibezza del mediare valoroso di stilabolare il cui nome e Michiel Angelo Salomone tramoso barse conoscere qual e in effetto buon et fede servitore dell'eccellentissima vostra nell'occorrenze tutte et nelle piu ardue inparticolare con esso comunicati i miei desideri s'e anco esibito valendose dell'occasione opportunissima di questa pestilenza l'influenza d'istillar con liguore scatturito da fieli, buboni et carboni d'apertati con altri ingredienti che havera forza et virtie et dove sara sparso essendo la quinta essenza della peste di privar di vita nel spatio di poco tempo qual si voglia numero di persona." ASV, **Inquisitori Stato Dispacci**, b.274. 5 Şubat 1650.

Venedik Cumhuriyeti'nin 1649 yılından sonraki ordu durumuna bakıldığında 1648 yılında Kandiye'de yaklaşık 2.100 kişilik bir savunma gücü bulunurken kuşatmanın sona erdiği 1650 yılında ödemeleri yapılmayan “cernide”lerin⁵⁸³ sayısı hızlı bir şekilde azaldığı ve 1656 yılında bu sayının 519'a indiği görülmektedir.⁵⁸⁴ Venediklilerin askeri sayısı azalırken Girit'teki Osmanlı ordusu ise maaşlarını zamanında alma sorunları, kendi içlerindeki çatışmalar ve iase sıkıntısından muzdaripti.⁵⁸⁵ Venediklilere sürekli olarak destek gelmesine karşın Osmanlı askerlerinin 1646 yılından beri yardımın gelmediğini söylemesi Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın bu kısmında zor durumda olduğunu gözler önüne sermektedir.⁵⁸⁶ Kaptan Voynuk Ahmed Paşa öncülüğünde Girit'teki Osmanlı birliklerine destek gelmiş olsa da bu yardım yetersiz kalmıştır. Osmanlı birlikleri Kandiye kuşatmasının ilk aşamalarında başarısız olmuştur. Girit Serdarı Hüseyin Paşa, Kandiye'nin kuşatılmasında başarısız olduktan sonra 21 Haziran 1651 tarihinde Kaptan Hüsambeyzade Ali öncülüğünde 114 parçalık donanmayla Osmanlı birlikleri Çanakkale Boğazı'ndan yelken açarak Girit'e erzak götürmeye gitmiştir. Bu sırada Venedik donanmasının baş komutanı Alvise Leonardo Mocenigo bu donanmaya karşı gelmeye çalışmıştır. Alvise Leonardo Mocenigo'nun yanı sıra Kadırga Kaptanı Francesco Morosini ilk defa Osmanlı birlikleriyle mücadeleye girerek onların geri çekilmesini sağlamış ve 60 adet toplu büyük bir sultana gemisini ele geçirmiştir.⁵⁸⁷ Bu savaştan önce Hristiyanlıktan İslam dinine dönen Mustafa eski ismiyle Nicolò idam edilmek için Venedik'e götürüldü. 1651 yılında Sakız ile Girit Adası arasında gerçekleşen bu çatışmayla ilgili Guido Candiani şunları yazmaktadır:

Abluka olmaksızın, Venedikli Başkomutan Alvise Mocenigo, Osmanlıların hamlelerini beklemek için Venedik donanmasını Girit açıklarında topladı. Türklerin denize açıldığını öğrenen Mocenigo, Sakız ile Girit arasındaki üç olası rotasının merkez kısmını kapatmak için Santorini'ye yöneldi. 8 Temmuz'da Santorini açıklarında sonuçsuz bir çatışma yaşandı ve bu çatışmada Venedik gemileri kuşatma tehlikesi atlattı. İki donanma 10 Temmuz'da tekrar karşılaştı ve bu sefer Serenissima'nın kürekli ve yelkenli gemileri arasındaki iş birliği etkili oldu. Tıpkı 80 yıl önce İnebahtı'da olduğu gibi Türkler dikkatsizce saldırıya geçtiler. Venedik donanmasının sol tarafındaki ilk çatışmada, Osmanlı'nın bazı sultana gemileri, kadırgalar ve nakliye gemileriyle desteklenmişti. Bu birlikler,

⁵⁸³ Cernida: Orta Çağ İtalya'sında hızlıca harekete geçebilen bölgesel bir askeri güç.

⁵⁸⁴ Roberto Vaccher, *L'Esercito veneziano e la difesa di Candia 1645-1669*, Yüksek Lisans Tezi, Università Ca'Foscari, Venezia, 2013, s.54.

⁵⁸⁵ Ayşe Nükhet-Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*, s.52.

⁵⁸⁶ Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi*, s.55.

⁵⁸⁷ Vaccher, s.8; Bruno Buratti, *L'Ultimo eroe*, s.56.

*Venedik kalyonları ve bazı kiralık silahlı ticaret gemilerinin direnişiyle geri çekilmek zorunda kaldı. Bu geri çekilmeye Kapudan Hüsambeyzade'nin kadirgası da dahildi. 3 sultana gemisi, bunlar arasında Mustafa- Nicolò amiral gemisi de dahil ele geçirildi ve Mustafa-Nicolò esir alındı*⁵⁸⁸

1651 yılında Osmanlı ile Venedik arasında meydana gelen çatışmada Alvise Leonardo Mocenigo ve Francesco Morosini beraber başarı elde etmelerine karşın Mocenigo, Francesco Morosini'ye karşı kıskançlık beslemiş ve aralarında anlaşmazlıklar olmuştur. Mocenigo Venedik'e yazdığı raporlarında Morosini'nin kadirgalarının başarılarından hiçbir şekilde söz etmemiştir.⁵⁸⁹ Sonraki süreçte de karşılıklı olumsuz mektuplaşmalar devam etmesine karşın Francesco Morosini 1653 yılında yüksek bir mevkii olan "Proveditore Generale d'Armata" olarak atanmıştır. 1653 yılında iki devlet arasında herhangi bir çatışma gözükmemesine karşın Venedik Cumhuriyeti, Osmanlıların Kandiye'ye erzak sağlamasını engelleme yönünde girişimleri olduğu görülmektedir. Alvise Mocenigo'nun ölümünden sonra Francesco Morosini 1654-1655 yıllarında Osmanlı donanmasıyla doğrudan karşılaşmak yerine Ege Denizi'nin farklı noktalarında Osmanlıların erzak aldığı yerlere baskınlar düzenleme stratejisi izlemiştir. 1654 yılında Osmanlı İmparatorluğu 3 yıl sonra bir donanma hazırlamış ve Kapudan Murad önderliğinde harekete geçmiştir. Venedik Cumhuriyeti ise Dolfin adlı komutanla 19 Nisan'da 16 gemi, 2 büyük galeazza (kalyon) ve 8 kadirgayla Çanakkale Boğazı'na gelirken 16 Mayıs'ta Osmanlı birlikleri 40 kadirga, 6 büyük mavna gemisi ve 30 gemi ile Venediklilere karşı

⁵⁸⁸ "Era stato inoltre nominato un nuovo Kapudan, Hosamzada (Hüsam-Bey-zâde) Ali Pascià detto Mazzamamma, già Bey di Rodi e Pascià di Tunisi, considerato il più esperto e valido tra gli uomini di mare dell'Impero. Sal-pato da Chio, dove si erano concentrate tutte le forze navali dell'Impero, il 28 giugno, Mazzamamma fece rotta su Creta con quarantotto navi, altrettante galee e sei maone, con l'obiettivo di rifornire l'isola possibilmente senza combattere. Privo dello schermo del blocco, il Capitano Generale da Mar Alvise Mocenigo aveva riunito la flotta veneziana nelle acque di Creta in attesa delle mosse del nemico. Saputo che i turchi erano in mare, Mocenigo si diresse verso Santorino per sbarrare loro la centrale delle tre possibili rotte tra Chio e Creta. Dopo un inconcludente scontro nelle acque di Santorino l'8 luglio, che vide le navi veneziane rischiare di essere tagliate fuori, le due flotte si avvistarono nuovamente il 10 e questa volta la cooperazione tra unità a vela e a remi della Serenissima si mostrò efficace, grazie anche al fatto che, come era accaduto a Lepanto ottant'anni prima, i turchi si mossero incautamente all'attacco. Un primo scontro sulla sinistra dello schieramento veneziano tra alcune sultane, appoggiate da galee e maone, e le galeazze veneziane, sostenute da alcuni dei mercantili armati noleggiati, costrinse alla ritirata le unità a remi turche, compresa la galea del Kapudan Mazzamamma e provocò la cattura di tre sultane, tra cui l'ammiraglia di Mustafà-Nicolò, che venne preso prigioniero." Guido Candiani, **Dalla Galea alla Nave di Linea Le Trasformazioni della Marina Veneziana (1572-1699)**, Città del Silenzio Edizioni 2009, s.112.

⁵⁸⁹ Bruno Buratti, **L'Ultimo eroe**, s.58.

hazırlanmışlardır.⁵⁹⁰ Venedik donanması kısa bir süre galip gelmesine karşın Osmanlılar 1 adet Hollanda gemisi ve 1 adet İngiliz gemisine sahip Venedikli komutanları mağlup etmişlerdir.⁵⁹¹

Francesco Morosini 8 kadirgadan oluşan donanmasıyla Hanya'da ordugâh kuşatma ordusuna erzak taşıyan 16 nakliye gemisinden oluşan bir konvoyu yakalayarak Ege'deki Aegina'da batırmıştır. 2 Aralık 1654 tarihinde başkomutan Alvise Leonardo Mocenigo Leonardo Foscolo'nun ardından tekrar deniz komutanlığını alsa da Standia'da hastalıktan ölmüş ve Türkler kendisinin cesaretine saygı göstermek adına yas sancakları çekmiştir.⁵⁹² Doğaldır ki Venedik tarafında ise Mocenigo'nun ölümü üzüntüyle karşılanmıştır: "General Mocenigo'nun kaybı, çok dürüst ve cesaret sahibi biri olduğu için Cumhuriyet adına büyük bir üzüntüye neden oldu. Kandiye'yi en büyük saldırılara karşı savunmuştu ve donanmayı komuta ettiği sürece her zaman ordunun itibarını arttırmıştı."⁵⁹³ Kapudan Murad ile ilgili Boğaz'daki bu mücadelelerden sonra Kandiye'yi ele geçirmekle tehdit ettiği ifade edilmiştir.⁵⁹⁴ 1655 yılının başında Papa X.Innocentius'un ölümü üzerine Fabio Chigi VII. Alessandro adıyla Papalık makamına seçilmiş ve Venedik büyükelçileri Hristiyan devletlerin korunması adına girişimlerde bulunup Papalığa mektuplar iletmışler ve Papalığın Kandiye Savaşı boyunca Cumhuriyet için 3.000 asker vermesini sağlamıştır.⁵⁹⁵ Papalığın desteği dışında bu yılda İngilizlerden de Girit'e yardım istendiğine dair bazı gelişmeler olduğu görülmektedir. Venedik Senatosu 1655 yılları sonunda Cromwell'den Girit Adası konusunda Osmanlı'ya karşı destek istemiştir. Venedikliler İngiliz Cromwell'i şu şekilde ikna etmeye çalışmıştır:

Hiçbir şey isminizi, ülkenizin donanmasını bizim milletler topluluğumuzun donanmasıyla birleşerek Türklerin gücünün şiddetle saldırdığı Hristiyan inancına bir kalkan oluşturmak üzere göndermenizden daha fazla ölümsüzleştirilemez ve yaşamınızın son eylemlerini daha büyük şereflerle taçlandırmaz... Bu, İncil'in tek savunucusu ve kâfirliğin muhalifi olduğunuzu göstermek için öylesine şanlı ve öylesine kahramanca bir hareket olacak ki siz

⁵⁹⁰ Candiani, **Dalla Galea**, s.118.

⁵⁹¹ R.C. Anderson, "The Cretan War, 1645-69", History, April-June 1914 Vol.:3, s.75.

⁵⁹² Bruno Buratti, **L'Ultimo eroe**, s.59.

⁵⁹³ "La perdita del Generale Mocenigo riuscì di molto sentimento alla Repubblica, perché essendo di grande integrità, e coraggio, havea difesa contro i maggiori sforzi la Piazza di Candia: e nel comando dell'armate sempre con buona fortuna havea accresciuta la riputatione dell'armi Pubbliche." Andrea Valiero, s.331.

⁵⁹⁴ Setton, s.233.

⁵⁹⁵ Andrea Valiero, ss.337-338.

*Majestelerinin adını şöhretin ve takdirin en üst noktasına yükseltecek ve kılıcınızı ölümsüz bir şerefle taçlandırarak.*⁵⁹⁶

Alvise Leonardo Mocenigo'nun ardından komutayı Francesco Morosini devraldı. Francesco Morosini 1655 yılında Lazzaro Mocenigo ile birlikte Osmanlılara karşı Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alma stratejisine devam etmiş ve genel olarak başarılı olmuştur. Francesco Morosini Girit'teki Osmanlı birliklerinin ikmal deposu olan Aegina Adası'ndaki Türk kalesine saldırmış ve burada galibiyet almıştır. Bu saldırının sonucunda 43 Osmanlı ile birlikte 300 Yunan sürgüne gönderildi.⁵⁹⁷ Francesco Morosini Aegina'daki başarısının ardından Volos'a hareket edip burayı yakıp yıkmıştır ve 27 adet topu ve büyük bir gemi erzak deposunu ele geçirmiştir.⁵⁹⁸ Bu başarı Osmanlıların Kandiye'yi ele geçirme hedefinin gerçekleşmesini biraz daha geciktirmiştir.

1656 yılına gelindiğinde Venedik Cumhuriyeti'nin Çanakkale Boğazı'nı abluka siyasetinin devam ettiği görülmektedir. Bu sefer Başkomutan Lorenzo Marcello öncülüğünde 43 parçalık donanmasıyla Venedikliler Kandiye'den hareket etmiş ve Venedik'ten de askeri destek alarak İmroz Adası'na gelmişlerdir.⁵⁹⁹ Kaptan-ı Derya Sarı Kenan Paşa komutasındaki Osmanlı donanması da bu sırada 90 parçalık donanmasıyla Venedik donanmasına yaklaşmıştı. Fakat Lorenzo Marcello Osmanlı donanmasına karşı ezici bir şekilde galibiyet elde etmişti. Osmanlı-Venedik arasındaki çatışmada Osmanlıların gemilerinin neredeyse hepsi ele geçirilmiş veya yok edilmiştir. Bunun yanı sıra Venedikliler galip gelse de kayıplar yaşamıştır.⁶⁰⁰ Osmanlılara karşı başarılı olan Lorenzo Marcello bir top atışıyla öldürülmüştür. 1656 yılında Çanakkale etrafında yapılan savaş sonucuyla Osmanlıların Hanya'da bekleyen ordusuna destek gönderilmesi Venediklilerce engellenmiş oldu. Lorenzo Marcello'nun ölümünden sonra Provveditore Barbaro Badoer göreve gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden Tenedos (Bozcaada) ve Lemnos (Limni) adalarını almıştır. 1657 yılından itibaren Venedik Lazzaro Mocenigo komutanlığında Osmanlı'ya karşı Çanakkale Boğazı'ndaki abluka stratejisine devam etti. Ancak Osmanlı, 31 Ağustos 1657

⁵⁹⁶ Daniel Goffman, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660**, çev. Ayşe Başçı-Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s.173.

⁵⁹⁷ Andrea Valiero, ss.346-347.

⁵⁹⁸ Setton, s.233.

⁵⁹⁹ Norman Davis, s.151.

⁶⁰⁰ Andrea Valiero, s.397.

tarihinde Bozcaada'yı ve Limni'yi tekrar ele geçirmiş ve Lazzaro Mocenigo hayatını yitirdikten sonra Francesco Morosini tekrar başkomutanlığa atanmıştır.⁶⁰¹ Francesco Morosini'nin başkomutanlığının ilk 2 yılında yani 1658-1659 yıllarında Venedik Cumhuriyeti önceki yıllara göre Çeşme'yi ele geçirmesi⁶⁰² ve Eğriboz'daki Carystus'u alması dışında Çanakkale Boğazı çevresinde Türkleri engelleme girişimlerinde pek de başarı sağlayamamıştır.⁶⁰³ Fakat 1659 yılının ayırt edici bir özelliği aynı zamanda bir tarihçi olan Battista Nani'nin elçilik göreviyle Fransa'dan Kandiye'ye yardım sözü alması, Provveditore Generale Marco Bembo'nun Kasım 1659'da kuşatılan kaleyi koruması ve Fransız süvari birliklerinin kullanacağı 200 at getirmesi olmuştur.⁶⁰⁴ Dolayısıyla 1659 yılında Venedik, Kandiye için elini biraz daha güçlendirmiştir.

Francesco Morosini 1660 yılının başlarında Eğriboz Adası'nı ele geçirmeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Eğriboz'daki başarısızlığının ardından Kuzey Sporad Adaları arasında bulunan Skiathos (İskados) Adası'nı ele geçirmiştir.⁶⁰⁵ Daha önceki yıllarda olduğu gibi bu adanın ele geçirilmesinde Malta, Papalık ve Toskana birlikleri gibi Hristiyan güçlerden de destek alınmıştır fakat Hristiyanlar arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştır.⁶⁰⁶ 1660 yılında Venedik artık Çanakkale Boğazı'nda

⁶⁰¹ Setton, s.246.

⁶⁰² Andrea Valiero Çeşme Kalesi'nin akıbetine dair eserinde şunları yazmıştır: “Drizzarano indi le prore verso il canal di Scio, drimpetto al quale essendo situata nella Natolia la Fortezza di Chisme, di forma quadra, con due recinti, e fiancheggiata da due Torrioni, con muraglie antiche grossissime, e che teneva verso il mare quattro cannoni a fior d'acqua per assicurar i legni che ivi si ricoverano, delibararono di tenterna l'impresa; onde sbarcarono le militie fuori del porto, facendolo avanzar per certe colline alla volta della Fortezza. I Turchi uscirono con le loro soldatesche per incontrarle, ma entrata risolutamente nel tempo medesimo l'armata nel porto, e fatto un'altro sbarco di gente, impedirono i Veneti il ritorno de nemici nella Fortezza, e percio questi furono necessitati (per non restare colti nel mezzo, e essere tutti o tagliati a pezzi, ò prigionieri) darsi alla fuga, e così entrarono i primi senza ostacolo nel luogo, che rimase per la maggior parte demolito, asportati molti cannoni dallo stesso, e fatto un ricco bottino.” (Anadolu'da dört köşeli bir şekle sahip, iki surla çevrili, iki kuleyle desteklenmiş ve oldukça kalın eski surlarla korunan Çeşme Kalesi bulunuyordu. Kalenin deniz tarafında, limana sığınan gemileri korumak için alçak seviyede dört top yer alıyordu. Bu nedenle, bu kaleye saldırıyı denemeye karar verdiler. Askerlerini limanın dışına çıkararak, onları kaleye doğru ilerlemek üzere bazı tepelere sevk ettiler. Osmanlı askerleri, Venedik kuvvetlerini karşılamak için dışarı çıktı. Ancak aynı anda Venedik donanması kararlılıkla limana girdi ve ikinci bir çıkarma yaparak Osmanlıların kaleye geri çekilmesini engelledi. Böylece Osmanlılar, ortada yakalanmamak ve tamamen ya katledilmemek ya da esir düşmemek için kaçmak zorunda kaldı. Bu durum, Venediklilerin kolayca kaleye girmesini sağladı. Kale büyük ölçüde yıkıldı, birçok top ele geçirildi ve zengin bir ganimet elde edildi.) “Andrea Valiero, s.491.

⁶⁰³ Andrea Valiero, s.492.

⁶⁰⁴ Battista Nani, s.230; Federico Moro, **Venezia e L'Assedio senza Fine L'Epopea di Candia 1646-1669**, Leg Edizioni, Venezia, 2022, s.37

⁶⁰⁵ Candiani, **Dalla Galea**, s.131.

⁶⁰⁶ Andrea Valiero, s.498.

Osmanlı'ya karşı uyguladığı abluka yoluyla erzak tedarikini engelleme stratejisini Francesco Morosini ile birlikte sona erdirmiş ve Girit'e yönelmeye başlamıştır. Venedik'i bu şekilde bir karar almaya iten neden ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit'i ele geçirmek için İstanbul'da birlikler toplayıp yola çıkmaktan vazgeçmesi, adada var olan kuvvetleri bir arada tutarak bu hedefi sonraki dönemlere saklamasıydı. Bu noktada ilk olarak Francesco Morosini, Hanya'yı Osmanlı'nın elinden tekrar almak için Cerigo Adası'nda 11.200 piyade ve 1.200 süvari toplayarak harekete geçmiştir. Venedik birliklerinin içinde yine Avrupa'nın birçok yerinden askerler bulunmaktaydı. Hanya'ya yapılacak seferin komutanı ise Modena Dukası'nın oğlu Almerico d'Este'ye verilmişti. Venedik birlikleri 24 Ağustos 1660 tarihinde Suda Adası'nda toplandıktan sonra Calogero ve Calami Kalesi'nin arasındaki sahilde karaya çıkmıştı. İlk çıkarmayı Malta birlikleri yaparken bu sırada Kapudan Paşa'nın Osmanlı donanmasıyla birlikte Midilli'de olduğu öğrenilmişti.⁶⁰⁷ Malta birliklerinin saldırısıyla beraber Osmanlı donanması kaçmış ve kısa sürede Kalogeros, Kalami ve Apricorno adlı yerler ele geçirilmiştir.⁶⁰⁸ Osmanlı tarafında Hasan Paşa yapılan saldırılara karşılık verse de hayatını kaybetmiştir.⁶⁰⁹ Fakat Francesco Morosini Hanya kuşatmasının başlarında başarılı olmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu için ana ileri üs olan bu yerin tamamen ele geçirilmesinde muvaffak olamamıştır.⁶¹⁰

Francesco Morosini ve birlikleri Hanya'nın alınmasında başarısız olmalarının ardından yeniden harekete geçerek Candia Nuova'daki (Yeni Kandiye) Osmanlı ordularını yok etmek istemişlerdir. Candia Nuova olarak bilinen yerde 5.500 Fransız-Venedik piyadesine ve 350 süvariye karşılık Osmanlıların yalnızca 3.000 piyadesi bulunmaktaydı. Jacques de Gremontville komutasında sayıca üstün olan Venedik-Fransız birlikleri başlarda galip gelecek gibi görünmesine karşın askerlerin savaşın bittiğini düşünüp ganimet için dağılmaları sonucunda Osmanlılar önceki savaşlarda olduğu gibi tekrar saldırıya geçip bu Hristiyan birliğini mağlup etmişlerdir.⁶¹¹ 1660 yılının sonlarına doğru Osmanlılar karşısında alınan mağlubiyet Venedik Cumhuriyeti

⁶⁰⁷ Girolamo Brusoni, **Historia dell'Ultima Guerra tra Veneziani, e Turchi di Girolamo Brusoni; nelle quale si contengono i successi delle passate Guerre nei Regni di Candia, e Dalmazia, dall'Anno 1644 fino al 1671**, Libro: XVII, Bologna, 1674, s.68.

⁶⁰⁸ Girolamo Brusoni, ss.75-76.

⁶⁰⁹ Moro, s.39.

⁶¹⁰ Setton, s.248.

⁶¹¹ Moro, ss.41-43.

içerisinde bazı iç çatışmalara neden olmuştur. Venedik'in Osmanlı karşısındaki mağlubiyetini Provveditore Antonio Barbaro'ya bağlayan Francesco Morosini başkomutanlık görevini bırakıp 1661 yılı sonlarında Venedik'e dönmüştür. Venedikliler tarafından suçlanan ve kendisine atılan itiraflara uğrayan Francesco Morosini 28 Aralık 1661 tarihinde yazdığı raporunda uzun süren görevi sırasında, 42 ay boyunca "Capitano Generale" olarak devlet donanmalarını yönettiğini ve birçok çatışmada zafer kazandığını hatırlatır ve 23 yıllık görev süresince iki kez Kandiye surlarında bulunduğunu ve on bir kez de kale saldırısına katıldığını bildirir.⁶¹² Kendisine yöneltilen suçlamalar sırasında Francesco Morosini, Venedik'teki karantina altına alınanların kaldığı Lazzaretto Adası'nda tutuluyordu. 2 yıl boyunca süren suçlamalar sonucunda Francesco Morosini 1663 yılında aklanmıştır:

Bu mesele Senato'ya iletildiğinde, Senato üyeleri gerçeğin ortaya çıkarılması için daha sıkı bir inceleme yapmaya karar verdiler. Bu nedenle soruşturma yürütmek üzere Yunanistan'a bir müfettiş gönderildi. Bu kişi, olağanüstü nezaketi ve dürüstlüğüyle tanınan Venedikli soylu Stephanus Magnus idi. O, gerekli soruşturmayı başlattı, tanıkları çağırdı ve her şeyi usulüne uygun şekilde ele aldı. Ancak genelde olduğu gibi, sahtekarlık suçluların üzerine döndü. Maurus'un erdemli başarılarının tanıklığı, bu hileli girişimlere üstün geldi. Sunulan kesin kanıtlarla Morosini'nin erdemleri öyle bir şekilde kanıtlandı ki sadece gerçekleştirdikleri Senato tarafından tam oybirliğiyle onaylanmakla kalmadı aynı zamanda asılsız suçlamalarla tehlike yaratan suçlayıcılar, Senato kararıyla iftira damgası alarak cezalandırıldılar. Bu noktada on kişilik bir komisyona görev verildi. Bu komisyon, gelecek nesillere örnek olması için iftiracıları cezalandırmak ve örnek olması için gerekli cezaları vermekle görevlendirildi. Böylece, iftira girişimleri savuşturularak Francesco gerekli bir sükunetle görevinden çekildi.⁶¹³

⁶¹² "Ricorda il suo lungo mandato, ben quarantadue mesi alla guida come Capitano generale... delle pubbliche armate che lo hanno visto vincitore in molti scontri... tanti sono i sensi e i servitii che ho avuto la fortuna di rendere alla patria nel corso intiero di 23 anni, sempre sprezzando gli azardi, incontrando i cimenti e stimando l'honore, dal quale condotto per doi volte sopra le breccie di Candia, fui anco obbligato a 11 attacchi di piazze." Buratti, s.69; ASV, **Collegio, Relazioni finali di ambasciatori e pubblici rappresentanti**, b.75

⁶¹³ "Haec relata ad Senatum, animos Patrum, ut veritas dignosceretur, ad acrius examen revocare. Missus idcirco in Graeciam Quaesitor, is Stephanus Magnus fuit, Patritius Venetus, mirae morum elegantiae ac probitatis; a quo indictum iudicium, producti testes, cunctaque de more pertractata. Verum fraus, ut fere fit, in auctores recidit: vicitque molientes dedecus praeclare gestarum rerum testimonium. Expressa enim certis rationibus virtus Mauroceni cousque potuit, ut non modo, quae peregerat, plenis suffragiis Patres comprobarent; verum etiam accusatores, quia infonti periculum fecerant, ex Senatus Consulto calumniae nota mulctarentur. Hinc Decemviris negotium commissum, ut, tradito posteris more, delatores postularent atque in pravorum exemplum debitis penis afficerent. Ita, declinata obstrectatione, in necessariam quietem Franciscus fecessit." Giovanni Graziani, **Francisci Mauroceni Peloponnesiaci, Venetiarum principis gesta**, Patavii, 1698, s.107.

Francesco Morosini'nin Girit'teki başarısız girişimlerinin ardından yine Morosini ailesinden Giorgio Morosini Girit meseleleriyle görevlendirildi ve kendisi ilk iş olarak 7 Haziran 1661 tarihinde Çuha Adası'na geldi. Giorgio Morosini, görevinin ilk yılında Tinos Adası çevresinde buranın Osmanlılar tarafından kuşatmasını engellemesi dışında bir başarı elde edememiştir. Giorgio Morosini, Osmanlı Kapudan Paşası Hüsambeyzade'yi savaşa zorlamış fakat bu hareketinde başarılı olamamıştır. Hüsambeyzade haziran ayının sonlarına doğru veba nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Hüsambeyzade Ali yerine geçen oğlu Hüsambeyzade Abdülkadir Paşa Tinos Adası'nı ele geçirmeyi denemiş fakat Venedik-Malta ittifakının 20 kadırgasının ve 2 büyük kalyonun gelmesiyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Abdülkadir Paşa 27 Ağustos'ta veba nedeniyle de zayıflayan gücünün dörtte birini kaybetmiştir.⁶¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu için bir diğer gelişme de aynı yılın 31 ekiminde vezir-i azam Mehmet Köprülü Mehmet Paşa'nın ölümü ve yerine oğlu Fazıl Ahmet Paşa'nın görevlendirilmesi olmuştur. Venedik ile Osmanlı arasında savaşın son aşaması olan 1667-1669 yıllarının öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit de dahil olmak üzere Ege Adaları'nda herhangi bir saldırısı görülmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kandiye'ye herhangi bir çıkarma düşünmemesinin nedeni ise bu dönemde Avusturya ile San Gotthard Muharebesini gerçekleştirmesidir. Osmanlı İmparatorluğu 1663-1664 yıllarında Raimondo Montecuccoli'nin ordularına karşı mücadele ederken Girit Adası ile ilgili olarak yalnızca Spinalonga'ya zayıf bir girişimde bulunmuştur.⁶¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu Köprülü Fazıl Ahmed Paşa aracılığıyla Avusturya ile Vasvar Antlaşmasını imzalarken 1665 yılı Girit için sakin geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik Cumhuriyeti arasında 1666 yılında da Girit Adası'nda herhangi bir çatışma gözükmemesine karşın bazı barış yapma düşüncelerinin ve olası savaşa karşı yoğun hazırlıklar yapıldığı anlaşılmaktadır. Venedik Cumhuriyeti henüz Köprülü Ahmed Paşa'nın Kandiye'yi kuşatma fikri oluşmadan önce Osmanlı'nın içerisinde bu kuşatmaya dair karşıt görüşler mevcutken barışa yatkın olan Osmanlı yöneticileriyle antlaşma yapmak istemiştir. Alvise Molin ve Alvise da Mosto gibi kişiler öyle ileri gitmişlerdi ki Giovanni Battista Ballarin adlı kişiyi elçi olarak görevlendirip Girit'in tamamını Osmanlı'ya bırakmaya razı

⁶¹⁴ Candiani, **Dalla Galea**, s.134; Anderson, s.78.

⁶¹⁵ Moro, s.56.

oldular.⁶¹⁶ Ancak son karar Kandiye'yi güçlendirip Osmanlı saldırısını beklemek üzerine oldu.

Osmanlı İmparatorluğu Avusturya ile olan meseleleri çözüme kavuşturduktan sonra Köprülü Ahmet Paşa öncülüğünde artık adanın başkenti Kandiye'yi de ele geçirerek tamamen Girit Adası'na hâkim olmak istemişti. Osmanlı İmparatorluğu bu kararı aldıktan sonra hazırlıklara başlayıp askeri anlamda güçlenirken Venedik Cumhuriyeti içerisinde savaş hazırlıkları ile ilgili tam bir bölünme görülmektedir. Bazı Venedikliler nakliye gemilerinin yeteri kadar olmadığını ve kaynakların tükendiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Venedikli yetkililer daha çok Hanya'ya oldukça yakın olan Suda'yı korumak için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Çünkü Suda'yı elinde tutan Hanya'yı da elinde tutabiliyordu. Ayrıca Hanya Osmanlı birliklerinin ana ileri üssü olduğu için çok fazla önem arz ediyordu. Venedikliler bu nedenle 1667 yılında ilk olarak İskenderiye'den Girit'e gelen Osmanlı takviye kuvvetlerini mağlup ederek bunların Hanya'ya ulaşmasını engellemişlerdir.⁶¹⁷ Ancak bir süre sonra Osmanlı kuvvetleri Hanya'ya gelebilmişlerdir.⁶¹⁸ Venedikliler Suda'nın yanı sıra Standia için de önlemler almaktaydı:

Düşman silahlarının tehdidi altında olan Standia'nın korunması ve düşman yardımlarının Krallığa ulaşmasını engellemek için donanmanın hareketine ilişkin proje üzerindeki görüşümü güvenle ifade ettim ve yüce danışma kurulunda okudum. Kandiye'deki mevcut durum, hâlâ sert olan mevsim koşulları ve düşman donanmasının ancak mart ayı sonunda harekete geçeceğine dair alınan bilgiler göz önüne alındığında, donanmanın hareketi en azından Venedik'ten beklenen yardımlar gelene kadar mümkün görünmemektedir. Bu süreçte, Standia'nın korunması için yapılması gereken, düşmanların karaya çıkışını engellemektir. Bu ise yalnızca donanma veya onun yokluğunda yeterli sayıda gemi ile mümkün olabilirdi. Ancak donanmanın hareketine ve Standia'nın San Maria limanında burayı savunacak bir kale inşa edilerek güçlendirilmesine karar verilmiştir. Bu durum, tüm çabaların bu yan unsurlara yönelmesine ve asıl önemli olanın tamamen ihmal edilmesine yol açmaktadır. Tam olarak savunmanın ana hedefi olan bu mevki, acil müdahaleler ve iyileştirme gerektirirken, tüm garnizon ve donanmanın çabalarıyla bile birkaç ay içinde tamamlanamayacak durumdadır. Eğer bu süreç başka bir bölgeye kaydırılırsa, Standia tamamen ihmal edilmiş olacak ve düşman tarafından daha kolay hedef alınabilecek bir duruma gelecektir. Standia'nın işgal edilmesi ve düşman donanmasının yardımlarla birlikte içeriye sızması durumunda, bu olay Kandiye işlerini büyük ölçüde

⁶¹⁶ Moro, ss.57-58.

⁶¹⁷ Gülsoy, s.110.

⁶¹⁸ Setton, s.251.

*tehlikeye sokacaktır. Ancak düşmanın burayı işgal etmesi muhtemel görünmemektedir çünkü karşılarında pek çok zorluk bulunmaktadır.*⁶¹⁹

Venedik, savaşın son aşaması olan 1667-1669 yılı savaşlarının başında Savoy Dukası'nın çalışanlarından ve Fransızlardan çok fazla destek almıştır. Fransızların gönderdiği desteğin 16 kadırgadan, 5 adet üç direkli savaş gemisi ve 6.000 askerden oluştuğu söylenmektedir. Bu destek yukarıda önemi belirtildiği gibi Suda Körfezi'ne gelmiştir. Savoy Dukalığı Markiz Gianfranco Villa komutasında 2 alay ile Venedik'e desteğe gelmiştir. Ancak bu birlikler Venedik'e maddi anlamda büyük yük getirmiştir.⁶²⁰ Savoy Dukalığı ve Fransızlar dışında Venedik'in, Papalık da dahil diğer Hristiyan devletlerinden pek destek aldığı söylenemez. Aksine Doğu Akdeniz'in yeni sahibi olacak olan İngilizler ve Hollandalılar gibi Hristiyanların Osmanlılara silah sattıkları görülmektedir.⁶²¹ Hristiyan devletlerden alınan dersten ne olursa olsun bazı Venedikli komutanlar Girit'in aslında kendi içerisinde birlik olunarak Osmanlılara karşı galibiyet alınabileceğini ifade etmektedirler.⁶²² Önceki dönemlerde görüldüğü

⁶¹⁹ “Ha ... mostrato la mia opinione puntata in sicura e letta nell'eccelesissima consulta su'l proietto del modo di presservar il scoglio della standia minacciato dall'armi nemiche e di praticar la mossa dell'Aarmata ricercata per divertimento de soccorsi nemici in regno che come gl'affari correnti di Candia, la ponte ancor rigorosa stagione e gl'avvisi che l'Armata nemica non forse sortire che alla fine di marzo stante non concedevano la mossa dell'Armata almeno fin attanto che da venetia arrivassero gl'atten soccorsi cose cadevano il fabricare difese e sostennimenti al scoglio della standia mentre a l'ora forma di presservarlo non poteva inventarsi ch'il prohibitioni lo sbarco de nemici a cui la sola armata o in mancanza di questa un buono numero de navi poteva opporsi. Ma decretatosi che l'Armata parta e che la standia coll'errettione d'un forte che diffenda l'acqua nel porto di San Maria venga munita osservo che rivolse tutte l'applicationsi a gl'accessori totalmente s abbandonna il principale cosi che questa piazza ch'apponto e l'oggetto principa lo dette publice Armi havendo tante e cosi emergenti occorrenze di lavori per esserrimessa in stato di buona difesa che con tutte le forze unite del presidio e dell'Aarmata non possono per molti mesi essere supplite quando ... si divertira l'opera ad altra parre restara affatto destrutta et in stato di venir dal nemico con facilita maggiore travagliata. È neccessario che venendo occupata la standia e penetrando l'armata nemica con li soccorsi il regno gl'affari di Candia restariano molto pregiudicati ma ... vero che come essere che l'inimico non senti l'occupati di questo scoglio per le tante difficolta che gli parano d'avanti le questa le nella scritta della mia opinione ho diffusamente rapreseentato e che sentendola non basti il forte che divisa fabricari ad impedirtila o che partendo la nostri armata non incontri la nemica o trattanto che quella nella costruì d'esso si trattenta passi questa in Regno cosi accaderebbe che ricolte tutte le forte a danni di questa piazza dalla debbalezza di rippari e dal cattivo stato delle fortifica havessero a coglier quei vantaggi che gli sarebbero impossibile quando tutte le nostre operationi si fossero impierate in ristaurar le rovine.” ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.556.

⁶²⁰ ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.556; Vaccher, s.18.

⁶²¹ “Bu yardım sadece gemilerden ibaret olmayıp demir, kurşun, mermi, barut, diğer silahlar gibi savaş levazımatı ve savaşın gerektirdiği her çeşit malzemeyi içermekte ve Osmanlıların kullanımı için İngiltere'den almaktaydılar.” Gabor Agoston, **Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.198.

⁶²² Vaccher, s.45.

gibi Venedik hâkimiyetinde Girit'te çoğu zaman halk ve yöneticiler arasında ayrılıklar olduğu için komutanların bu şekilde yorumlarda bulunması doğaldır.

Osmanlı birlikleri Köprülü Fazıl Ahmet Paşa önderliğinde 36.000 kişiden oluşuyordu ve artık 22 mayıstan itibaren Papa VII. Aleksandr Chigi'nin öldüğü gün kuşatmaya başlamışlardı. Savaşın bu aşamasıyla ilgili Dimitri Kantemir düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: “Böylece tarihte eşi benzeri olmayan ve belki de bir daha asla olmayacak olan unutulmaz kuşatma başladı. Kandiye'nin 24 yıllık savaşı eskilerin zamanında gerçekleşmiş olsaydı, tüm şairlerin kalemlerini harekete geçirirdi ve Parnassus Truva Savaşı'ndan çok ondan yankılanırdı.”⁶²³ Köprülü Fazıl Ahmet Paşa ilk olarak Candia Nuova'da Deli Hüseyin Paşa zamanında Osmanlı birliklerine istikrar kazandırmak için inşa ettiği alanı düzeltmiştir.⁶²⁴ Fakat Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Hüseyin Paşa'dan farklı olarak Santa Maria tacının oradan Martinengo surlarındaki Sabbionara'ya değil Panigra'ya odaklanmıştır. Osmanlı birlikleri kazma ve küreklerle çalışarak büyük kalibreli topları 7 bataryaya yerleştirmişlerdi ve Venedik savunmasını bombalamaya başlamışlardı. 22 Şubat 1667 tarihinde Provveditore Battista Nani'nin yazdıkları Venedik'in Girit'teki buğday sorununu ve mayın stratejisini iyi bir şekilde göstermektedir:

Bu şehirde, yalnızca kamu kaynaklarından elde edilen buğdayın yetersizliği nedeniyle, devlet görevlileri ve bazı memurlar, kişisel kullanımları için aylık olarak bir miktar un tahsis edilmesini emretmemi talep etmek zorunda kalmışlardır. İçinde bulunduğumuz bu zor koşullar ve başka bir yerden buğday temin etmenin imkansızlığı bu talebi karşılamaya beni ikna etti. Ancak bu nedenlerden dolayı bu adımı atmış olmama karşın Serenissima'nın yüce kararları ve Capitano Generale Giorgio Morosini'nin emri buna engel teşkil etmektedir. Bu nedenle yüce makamlarınızdan, bu ihtiyaçların gereklerini göz önünde bulundurarak kararın hafifletilmesini ve uygulamanın devam etmesine izin verilmesini alçakgönüllülükle talep ediyorum. Askerler için aylık olarak tüketilen 400 kile buğdayın üzerine 100 kile daha eklenmesinin özellikle talepte bulunanların durumunu göz önünde bulundurarak önemli bir yük teşkil etmeyeceği kanaatindeyim. Bu noktada limana yapılan düşman saldırılarının ardından başlayan ve günde 60 varil tüketimle devam eden barut tüketiminin dikkate değer olduğunu not ediyorum. Mevcut mühimmat miktarı yalnızca 2.500 varil civarındadır. Bu, düşmana karşı daha fazla atış yapılmasını engellemekte ve savunmamızı kısıtlamaktadır. Ayrıca, deneyimsiz komutanlar büyük miktarda barutun boşa harcanmasına neden olmaktadır. Daha önce söylediğim gibi uzman olmayanların yerine deneyimli kişilerin görevlendirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması gerekir. Bu sabah, 25 şubatta düzenlenen başarılı bir baskının ardından aynı bölgede daha güçlü ve başarılı bir baskın gerçekleştirildi. 300 piyade tarafından gerçekleştirilen bu baskında, komutanlarının cesaret ve

⁶²³ Eickhoff, s.268.

⁶²⁴ Moro, s.89.

*deneyimi sayesinde, güçlü bir şekilde savunulan düşman mevzilerine girildi. Düşman, kendi barınaklarında şaşırtılarak yaklaşık 100 kişi öldürüldü ve çok sayıda yaralı verdi. Kendi adıma, bu tür baskınları her zaman destekleyeceğim; çünkü bu tür operasyonlar, bulunduğumuz konumun avantajları nedeniyle bizim için asla zarar verici olmayacaktır. Her zaman, topçu ve tüfek ateşi koruması altında güvenli bir şekilde geri çekilme imkanına sahibiz. Geri çekilmenin ardından, Panigra burcunun sağında, düşman mevzilerinin altına yerleştirilen bir mayın patlatıldı. Bu patlama, düşman mevzilerini çökertti ve 3-4 düşman cesedini havaya savurdu.*⁶²⁵

1667 yılında gerçekleşen saldırılarda her iki taraf da bir sonuç alamamıştır. Osmanlı askerlerinin bir kısmı savaştan kaçarken diğer taraftan Venedikliler arasında da bazı anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. 1668 yılında Gianfranco Villa, Bernardo Nano ve Antonio Barbaro arasında çekişmeler devam ederken bu sırada Papalık ve Napoli kadırgaları Venedik'e desteğe gelmiştir. Kandiye için Girit'e yardıma gelen Hristiyan birlikleri bunlar değildi. Savaşın sonlarına doğru Kandiye'nin Avrupa için

⁶²⁵ “La scarteza di formento in questa cita dove poi altro che di publica ragione se ne ritrova, ha astretto questi publici rapresentanti et alcuni officiali maggiori a ricercarmi d'ordinar che le venga mensualmente contribuita una portione di farina per loro proprio uso. La necessita dall'istanza, il stato di queste congionture e l'non poterne haver d'altra banda mi hanno parsuaso a compiacerli. Ma come per questi riflessi mi sono avanzato a questo passo; cosi li decreti dell'eccellentissimo serenissimo e la terminatione del nobilhuomini Zorzi Moresini Capitano Generale, che positivamente vi ostanto mi obligano ad implorar che la benignità di vostra eccellentissima moderando il rigore del decreto con la covvente di questi bisogni si degnino permettermi il proseguimento humilmente rimostrando allo publica prudessa che tra 4 m stara, che se ne consumano al mese per queste militie, non sara numero di gran conseguenza il giontarne altri cento per degno riguardo alla conditione ancora de supplicanti. In questo ponto veggoduna nota di polvere consonta dopo ch'il nemico batte il porto havendo principiato li stante il consummo di 60 barili al giorno e da un alla osservo che non avivano quelli ch'essittono in queste monitioni a 2500. Vedano pero l'eccellentissima vostra quanto grande e l'uso dit al monitione, non ostante il piogarmio di doi terzi di tiri manco di quelli potrebbero farsi per contro batte il nemico, e di qui argomentino quant'abbondanti ricerchino li provvedimenti di questo requisito la di cui scarza restringe le nostre difese, niente meno presudiate dall'inesperienza de capi, ch'a costo di gran polvere gettar senza profitto, vengono a far qui una longa scuola fare che come ho altre volte humilmente accennato chiamala prudenza publica a dar gli avventimenti et ordini oportuni perche vengano ricevuti cambii che non siano esperti nella professione. Questa mattina coll'allettamento del felice essito della sortita si fece li 25 scante se ne fatta con altra piu vigorosa e piu fortunata nel luogo stesso con 300 fanti commandanti dal valore isperienza commendabili del ... maggioranza di battaglia Mora che ed intrepidezza fatti penetrar li nostri dentro la princiera non ostante che forse ben guarnita di difensori ho havuto il contesto di veder coll'occhio proprio con tanta pruenza disposto il commando e con tanto coraggio eseguito che sorpresi li purchi dentro li propri alloggi piu di cento a hanno lasciato la vita con molti feriti fatta poi un altrettanto brava et applaudibile ritirata hanno asportato nove peste con un punco vivo, malamente ferito costata a nobilhuomini la vita del mio ... di guardia d'oltramirini oltre lievemente feriti. Per la mia parte fomentarò sempre queste sortite che non potranno riuscir mai con nostro discapito mentre il sito é cosi vantaggioso, che lot iane reggia il cannone e la moschettava da tutti i lati, stando sempre in nostri arbitrio l'impegnarsi essendo cosi sicura, e vicina la ritirata che si combatte sempre sotto l'valore del nostro cannone e sotto la difesa della moschetta riaferma. Doppo la ritirata si fece subito giocar un fornello alla diritta del baloardo panigra sotto li ridotti nemici, che con ottimo effetto gl'ha rivolto sopra il terreno vedutisi portar in aria tre o quattro corpi.” ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, 22 Şubat 1667.

ne kadar önemli olduğunu anlayan Fransızlar ve Hollandalılar da birtakım desteklerde bulunmuşlardır. Fransızlar 1668 yılında 600 şövalyeyi Kandiye'ye göndermiştir. 35 parçadan oluşan bu Hristiyan donanmasının komutanlarından biri de başkomutanlığa atanan Francesco Morosini idi. Napoli ve Papalık donanmaları, Cerigo Adası'nda (Çuha) Osmanlılara karşı başarı sağlasalar da bunun ötesine gidememişlerdi.

Francesco Morosini tekrar ele aldığı görevinin başlarında Standia ile Santa Pelagia arasında devriye gezen Cumhuriyete ait 7 kadirgayı pusuya düşürmeyi planlayan Osmanlı kadirgalarına bir tuzak kurmuştu. Önceki satırlarda değinildiği gibi Standia'da Osmanlılar için Kandiye'nin desteklenmesinde erzak taşımak amacıyla bir üs kurmuştu ve bu nedenle Venedikliler burasıyla ilgili önlemler almaya çalışmıştı. 7 Mart 1668 tarihinde 20 Venedik kadirgası Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın 12 kadirgasından 5 tanesini ele geçirmiş ve diğerlerinin kaçmasına engel olamamıştır. Fakat daha sonra Francesco Morosini, Köprülü Ahmet Paşa'nın Kapudan Paşa Kaplan aracılığıyla gönderttiği 50 donanmaya 14 kadirga ile karşılık vermeye çalışsa da başarılı olamamıştır. 1668 yılında iki birlik arasında mücadeleler devam ederken önceki yıllarda olduğu gibi yeraltı savaşlarının yoğun bir şekilde devam ettiği provveditorelerin raporlarına yansımıştır:

*Türkler, San Andrea mevkiinde büyük çalışmalar yürütmektedir ve daha önce de bildirdiğim gibi, buradaki ravelin (tabya) altında yoğun bir şekilde kazılar yapmışlardır. Daha önce birkaç saldırı düzenlemişler ve bu saldırılar sırasında önemli sayıda asker kaybetmişlerdir. Ancak sonunda, 1 ağustosta büyük bir patlayıcı kullanarak bu mevkiinin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Bu patlama sırasında çok sayıda asker hayatını kaybetmiştir. Daha sonra, patlamadan dolayı meydana gelen yıkımı toprakla örtüp kazdıkları hendeğin içinde yeniden bir düzenleme yapmışlardır. Şu anda, buradaki surların ve burçların güçlendirilmesi ile ilgili çalışmalara başlanması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu durum, mevcut savunmaları iyileştirmek amacıyla olağan düzenlemelerin uygulanmasını zorunlu kılmıştır.*⁶²⁶

Osmanlı ile Venedik arasında yoğun bir şekilde mücadeleler devam ederken Giulio Rospigliosi IX. Clemens adıyla yeni papa olarak atanmıştır. IX. Clemens'in hedefi Hristiyanlık dünyası için Girit'in kurtarılması adına Venedik'e yardım

⁶²⁶ "I Turchi resta parte di S.Andrea con suoi gran lavori le loro da gia avvisati sotto il revelino del quale doppo piu ... che vi fecero con perdita non pocia di ... rimasero padroni dello stesso con un grosso fornello che vi valoroso il questo di primo agosto stante essendo nello stesso mancati moltissime soldati et da qui ... poi coperto di terreno dentro nella fossa s'abrova hora poco distretto dalli fornamenti della mura del baluardo il che vi ha obligato d' praticar gli ordinari tali sopra il medeno." ASV, **Senato Dispacci Provveditore**, b.498, 6 Ağustos 1668.

göndermek⁶²⁷ ve bunun için bu dönemde mevcut olan Fransız-İspanyol anlaşmazlığını sona erdirmektir.⁶²⁸ Nitekim Clemens bunu başarmış ve iki ülke arasında Aachen Antlaşması imzalanmıştır.⁶²⁹ IX. Clemens'e göre Girit, Hristiyanlık dünyası için oldukça önemliydi ve kaybedilmesi tam bir felaketti. Ancak IX. Clemens'in yeğeni Vincenzo Rospigliosi'nin komutasında yola çıkan 12 kadirga temmuz ayında Standia'da görünseler de pek faydalı olamamışlardı. Papalık donanmasında Sultan İbrahim'in Dominikan inancına geçtiği iddia edilen oğlu Tommaso Ottomano da bulunmaktaydı.⁶³⁰ Capitano Generale sabionera mevkiine saldırarak Sant'Andrea bölgesini Cornaro'ya bıraktı. Osmanlılar 30 adım genişliğinde bir gedik oluşturan bir mayın patlatılmasının ardından 26 Ağustos'ta saldırıya geçtiler fakat Venedikliler bu saldırıya iyi bir şekilde direndiler.⁶³¹ Osmanlı ile Venedik arasındaki mücadeleler bu tarihten sonra da 16 Eylül 1669 tarihinde imzalanan barış antlaşmasına kadar devam etti. Bu antlaşma 17 madde ve 1 ek maddeden oluşmaktadır:

-Evvelki madde Venedik Cumhuriyetinin Âsitane-i Sa'adet ile hala âkd olunan sulh-u salâhi karar dade ve murad ve arzuları üzere muhkem olmak için Kandiye kal'asını kendüye mahsus olan topraklar ve cebehane vesa'ir alat-ı harbiyle bu mevadda ta'yin olunan yevmin va'desinde sa'adetli devletli sadr-ı âzam hazretli tarafından kabz u tasarrufa ta'yin olunan ademe teslim oluna.

-İkinci madde Suda ve Garabosa ve İspirlonka palangaları ve Bosna serhâdında vak ı Kilis vesa'ir esna-yı cengde Venedikli Cumhuriyetine eline giren yerler yine ellerinde kalup Âsitane-i Sa'adet tarafından dahl u taarruz olunmayup ve bunlar için bir vergi veyahut bir gayri bahane ile taarruz olunmaya

-Üçüncü madde Magona vesa'ir çekdiri gemilerin toprakları ki bu ceng u hârbde Kandiye kal'asına konulmuştur girü Venedik gemilerine konulup dahl olunmaya

-Dördüncü madde Kandiye kal'ası içinde olan kilise alatı ve halkın esvabı ve Venedik donanmasına mahsus top ve alat- ı ceng ve zahire vesa'ir hırdavat ve mecruh ve hasta ademler ve sultan ve kürekçi ve gitmek isteyen yerli ve yabancı Venedik gemilerine binip gitmek için liman ile on iki gün tayin oluna ki çekdiri ve kayık yanaşmak ve yüklenmek mümkün ola ve zikr olunan va'de mürrur etmedikçe hiçbir dürlü bahane ile Kandiye kal'asının bir tarafına ayak basılmaya.

-Beşinci madde Eğer zikri olunan on iki limanlı gün va'de içinde meşkûr olan eşya ve esvablar ve ademlerin gemiye binmesi mümkün olmazsa devletli sadr-ı

⁶²⁷ Nuri Adıyeke, "Girit Savaşları ve Birleşik Hristiyan Orduları", *Yeni Türkiye* 66/2015, s.711.

⁶²⁸ David, ss.217-218.

⁶²⁹ Eickhoff, s.276; Setton, s.258.

⁶³⁰ Eickhoff, s.280; Batılı kaynaklarda çocuğun sultanın çocuğu olarak geçmesine rağmen bu sadece bir iddia olarak kabul edilmelidir. Geniş bilgi için bkz. Özlem Kumrular, "Avrupa Kroniklerinde ve Edebiyatında Savaş Sebebi Olarak Bir Düzmece Şehzâde ve Annesi Zafira-İtalyan, İspanyol ve Hırvat Kaynaklarına Göre Girit Savaşı'nın Başlangıcı", *Geçmişten Günümüze Girit, (Tarih, Toplum, Kültür Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı)*, ed. A. Nükhet Adıyeke- T. Ercan Sepetçioğlu, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss.33-44; Reşat Ekrem Koçu, *Kızlarağasının Pici*, Doğan Kitap, İstanbul, 2002.

⁶³¹ Andrea Valiero, s.704.

âzam kal'ayı zabt itdikten sonra karada baki kalan eşyamızı kendü kayıklarıyla liman önünde olan Venedik gemilerine çıkardalar

-Altıncı madde Bu on iki gün esnasında iki tarafın askeri hala bulunduğu yerlerde karar idüp ilerüye hareket eylemeyeler ve edep ve sükut ile yerlerinde sakin olup birbirleriyle müsâhabet ve ihtilat ve fesad eylemeyeler ve bu hususda tarafeynden mu'temedun-aleyh zabıtlar ta'yin olunup hilaf idenleri düşman gibi bulunduğu yerde tarafeynden katli eyleyeler ve katl olundukları için tarafeynden âkd-ı sulha bir veçhile hâlel gelmeye

-Yedinci madde iş bu mevad kağıtları mühürlenüp tarafeynden imzalandığı birle mükaleme olunduğı üzere kal'aya beyaz bayraklar diklup ceng u cidal ve adavet-i tarafeynden men u def ve tebs olunup yer üstünde ve altında iş işlenmeye. Tarafeynden rehineler teslim olunduktan sonra dörder kimesne dahi tarafeyden ta'yin olunup bu mevâdda zikr olunan ahvale muhalif bir iş olduğuna nazır ve mukayyed olalar ki iş işlenmeye

-Sekizinci madde Bu mevad akd olunan ahvalin tahkiki için tarafeynden üçer muadil rehinler virilüp taraf-ı Cumhuriyet Venedik'den üç Venedüklü beyzadeleri ki zikr olunur: Der neva donanmasının ceneral ka'im makamıdır ve covan Battista Kalliyo baş defterdar ve donanma cebeci başısıdır ve sabıka Kandiye dükasıdır ve bunlara muadil Temeşvar beylerbeyisi Piri paşa ve sabıka başçavuş Mehmed Ağa ve Rumeli Defterdarı Gazi Bey tayin olunup ve bu zikr olunan rehinler va'de-i mâ'hud üzere tamamen gemiye girmeleri olmadıkça girü gitmeyeler

-Dokuzuncu madde Gemilerine binmeye ve bir saat evvel gitmeye takayyüdlerin müşahade eylemek için iki kimesne ta'yin olunup kal'a içine gönder ile ki derya halinden bile ve gemicilikde mahir olup reisler ile ma'an yükletmek için muvafık havayı fark ideler

-Onuncu madde kendüleri götürecek gemiler az vakitte tahmil olunmak için mümkün olduğu mertebe limana yakın yaklaşılar kezalik çekdirilerimiz ve'sair kalyonlarımız gice ve gündüz liman önüne gelüp durup yüklenüp gidüp dahl u ta'arruz olunmaya

-Onbirinci madde Venedik donanması liman önünden kalkdıkda istendiye ceziresine varup gitmek tedarikin görüp gidince dahl u ta'arruz olunmayup tarafeynden layık olan dostluk ve muhabbet icra oluna

-Onikinci madde Venedik Cumhuriyet mensûb olan gemiler âkd-ı sulh u salâhdan sonra bir şey alurlarsa ayniyse girü ashabına redd vakitte bir nesne alurlarsa girü redd oluna. Ve hala Venedik bayrağıyla korsanlık iden gemilerin dahi taraflarından bayrakları ve kağıtları ellerinden alınup ve korsanlıktan ref olunmak için tenbih olunup ve ita'at etmeyüp hilaf iderlerse katl olunalar ve bu tenbihi ifade için kırk gün va'de virile ve kırk günden sonra tarafeynden bu makule kangısının eline düşerse hakkından geline ve bu husus için tarafeynin sulhuna hâlel gelmeye

-On üçüncü madde Tarafeynin esirleri hala ba'id ve perişan yerlerde bulunmağla Asitane-i Sa'adet'e Venedik Cumhuriyetinden elçi eldikde tarafeynin rızası ve mu'adil adamlar ile Venedik beyzadesi vesa'ir habisinde olup bu harb içinde esir olanlar tebdil ve halas olalar.

-On dördüncü madde Bu harb u ceng esnasında tarafeynden re'aya her ne makule vaz'eyleyise canibeynden afv oluna.

-On beşinci madde Ceng u harbden mukaddem ve mu'ahhar tarihle olup i'mal olunan ahidname-i hümayunda mastur olan şera'it müceddeden ibka ve icra olunup bir vecih ve bahane ile bir şey talep olunmaya. Zakilisa ceziresiçün olagelen vergi yine kemarkan bu sulhdan sonra virilüp ceng esnasında geçen vergi talep olunmaya

-On altıncı madde Bu cümle mevadd sulh u salah iki lisan üzere imzalanup birisi Türkçe sadr-ı a'zam imzasıyla ve mühürleriyle mühürlenüp yedine teslim oluna,

biri İtalyan lisanından kapudan Hayreddin ve müşaveresine dahil olanlardan imzalanup Cumhuriyetin mührüyle mühürlenüp tarafeynden bu mevaddın icrası ve ikbası için ahd u Peyman oluna

-On yedinci madde Nice ceng u cidal ve mümted muhasaradan sonra sulh u salah ile vire iden kila'ın zabıtlarına cebehanesinden birer nesne virilmek adet-i kadime olmağın kapudan ceneral biraz cebehane taleb ve reca eyledikde kal'aya mahsus olan üç yüz dör kıt'a toplardan ancak dört kıt'a top ihsanları olup virile.⁶³²

1645 yılından 1669'a kadar Girit Adası için kaynaklarını akıtan Venedik artık tükenme noktasına gelmişti ve büyük kayıplar yaşayarak Hristiyanlığın da Doğu Akdeniz'deki son kalesi olan bu adayı Osmanlı İmparatorluğu'na bırakmak zorunda kalmıştı. Venedik, Kandiye Savaşı sırasında askeri ve mali açıdan büyük kayıplar yaşamıştır. Gerek 1645 öncesindeki gerekse de savaş zamanında yapılan harcamalara dair arşiv belgelerinden örnekler verilmeye çalışılmıştır. Girit Adası'nın Osmanlı'ya kaybedilmesinin yanı sıra Venedik'in savaş sonundaki toplam borcu 21.000.000 ducattı aşmıştı. 1670 yılında yıllık bütçe açığı 1.200.000 ducattı. Bu borcun yanı sıra Venedik'in bu zamana kadar en çok önem verdiği Doğu Akdeniz'deki ticaretin kesintiye uğraması büyük bir kayıptı. Venedik'teki "Cinque Savi alla Mercanzia" yani "Ticaret İle İlgilenen Beş Bilgenin" raporuna göre Girit Savaşı Venedik Cumhuriyeti'nin İskenderiye, İzmir, İstanbul ve Suriye ile olan ticaretini durdurmuştu.⁶³³ Venedikliler adayı Osmanlı'ya bırakırken kilise rölikleri, tasvirleri ve kutsal kaseleri ile birlikte adadaki arşivleri de gemilere doldurup başkente dönmüşlerdir.⁶³⁴ Venedik Elçisi Giovanni Sagredo, Oliver Cromwell'e mektubunda Girit Krallığı'nın İtalya'nın dış savunma hattı ve Türklerin sinsi gücünün Avrupa'nın büyük bir kısmını tehdit ederek ilerleyebileceği kapı olduğunu yazmıştı. Osmanlı İmparatorluğu bu kapıyı aralamış ve hatta kapıdan tamamen içeri girmiş olmasına karşın Avrupa'ya ilerlemeye muktedir olamamıştır. Avrupa'ya ilerlemeye muktedir olamadığı gibi tıpkı Venedik'e olduğu gibi 24 yıllık savaş Osmanlı'ya da maddi anlamda büyük zarar vermiştir. Son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit Adası'nı

⁶³² BOA, A.DVN. DVE, d 016/4.

⁶³³ Richard Tilden Rapp, *Industry and Economic Decline in Seventeenth-Century Venice*, Harvard University Press, Cambridge, 1976, ss.152-153.

⁶³⁴ Jean-François Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, çev. Ali Berkay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.218. Irene Papadaki, "From Crete to Venice the Transfer of the Archives", *Thesaurismata*, 46 (2016), *Thesaurismata*, 46 (2016), Periodikon tou Ellinikou Institoutou Bizantinon kai Metabyzantinon spoudon, Venetia, ss.235-306.

tamamen ele geçirdikten sonra burada kendi düzenini kurmaya başladığını söylemek yerinde olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VENEDİK HAKİMİYETİNDE GİRİT ADASI'NIN EKONOMİK YAPISI

3.1. ADANIN TARIMSAL ÜRETİMİ

3.1.1. Buğday

Girit Adası, Minos döneminden Venedik hâkimiyetine kadar siyasi ve askeri üs olmasının yanı sıra tarım ve ticaret açısından da oldukça değerli bir yer olma niteliğini taşımıştır. Ada özellikle başta buğday, zeytin ve üzüm olmak üzere çok çeşitli ürünleri barındırmış ve egemenliğinde olan devletlerin veya toplulukların bu ürünler aracılığıyla zenginleşmesini sağlamıştır. Girit Adası'nda üretilen değerli ürünler hem halkın ayakta kalmasının yolunu açmış hem de İskenderiye, Konstantinopolis ve Britanya Adası dahil olmak üzere uzak ticarete konu olmuşlardır. Hatta bazı savaş zamanlarında dahi devletler için hayati önem taşımışlardır. Hayati önem taşıyan ürünlerin başında da buğday gelmekteydi.

Venedik halkı başlarda geçimini balıkçılık ve tuz ticareti ile sağladıktan sonra Doğu Akdeniz'de, Karadeniz'de ve hatta Avrupa'nın kuzeyinde geliştirmiş olduğu ticaret ağları sayesinde ekonomik anlamda da “süper” güç haline gelmiştir. Venedik'in “süper güç” haline gelmesinde ise Girit Adası'nın rolü büyüktü. Girit Adası, Venedik Cumhuriyeti'nin eline geçmeden önce de Venedikli tüccarlar tarafından uğrak noktası haline getirilmişti. Doğaldır ki Venedik Cumhuriyeti ve Venedikli tüccarlar ticari ürünler bakımından eski çağdan incelenen döneme kadar başta buğday, şarap, peynir ve zeytinyağı olmak üzere zengin bir doğaya sahip olan Girit Adası'ndan 1204 yılından sonra daha yoğun bir şekilde faydalanmaya başladı.

Venedik'in Girit Adası'nda üretimini ve ihracatını yoğun bir şekilde yaptığı ürünlerin başında Venedik belgelerinde çok sık geçen buğday gelmekteydi. Bu belgelerde hem buğday ofisi hem de ürünün ithalat-ihracatına dair bilgiler geçmektedir.⁶³⁵ “Eski Girit Dukası Ioannes Mauroceno tarafından verilen başlığa göre Girit'te yeni memurlar atanacaktır. Memurlardan biri olan hazinedar görevden

⁶³⁵ “Fiant in creta offitiales de novo iuxta capitulum datum per dominum Johannem Mauroceno ducham olim Crete, remoto uno ex camerariis, qui officiales supersint negociis comerci, rationibus salis, messetarie et frumenti.” ASV, **Senato Misti Registre**, 1330, fol.80.

alınacak ve bu yeni memurlar ticari işlemler, tuz hesapları, tahıl ve buğday ile ilgili meselelerle ilgilenecektir.” Buğday ile ilgili meseleler sık sık adanın 4 büyük kenti olan Kandiye, Resmo, Hanya ve Sithia’da görülmüştür. Özellikle buğdayın israf edilmemesi ve istenilen buğdayın zamanında teslim edilmesi aksi takdirde belirtilen şekilde cezalar verileceği kayıtlara geçmiştir.⁶³⁶ Buğdayın öneminin görüldüğü bir diğer alan ise Venedik Cumhuriyeti’nin ada dışındaki bölgelerde giriştiği savaşlarda Girit Adası’ndaki buğdayın kullanılmasıdır. Bu duruma en iyi örneklerden biri Venedik’in Osmanlı ile 1423-1430 yılları arasında Selanik üzerine yaptığı savaşlar sırasında Girit Adası’ndan Selanik’e buğday yardımının yapılmasıdır. Girit Adası’ndan Selanik’e yapılan buğday desteği Venedik Senato kayıtlarına da yansımıştır:

*Daha önce Selanik’teki provveditorelere yardım, onlara buğday ve diğer gerekli malzemelerle dolu 1 gemi göndermemiz gerektiği yazılmıştı. Şimdi, bu şehre yardım sağlamak için harekete geçme zamanı gelmiştir. Bu nedenle meclisin, gerekli buğdayı satın almak ve bunu Selanik’e götürmek için Korfu’ya 1 kişi gönderme yetkisi olmasına karar verilmiştir. Korfu’ya gönderilecek kişi gerekli paraları alacak ve meclisin uygun gördüğü gemi ve düzenlemelerle birlikte hareket edecektir.*⁶³⁷

Bu tarihten 3 ay sonra 22 Temmuz 1426 tarihinde Selanik buğday sıkıntısı yaşamış ve bu nedenle Girit Adası’ndaki yöneticilerden destek beklenmiştir:

*Şehrimiz Selanik büyük bir buğday sıkıntısı çekmektedir ve şehrin korunması, onurumuz için mutlak suretle sağlanmalıdır. Bu nedenle, Kandiye dukasına, Girit’teki capitaneusumuza, danışmanlarına ve adadaki diğer yöneticilerimize bu meclisin otoritesiyle yazılması ve etkili bir şekilde emir verilmesi kararlaştırılmıştır. Onlardan mümkün olduğunca çok hızlı bir şekilde Selanik’e ellerinden gelen en büyük miktarda buğday göndermeleri istenecektir.*⁶³⁸

⁶³⁶ Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.178.

⁶³⁷ “Capta cum alias scriptum fuerit provisoribus nostris ad partes salonichi petentibus subvenitiones qui mitteremus unas nostram cocham cum frumento et aliis neccesariis et tempus sit providendi re subveniendo civitati predictae. Vadit pars cum collegium habeat libertatem mittendi corphou unam personam que dicto collegio videbitur cum denariis neccesariis pro emendo frumentum et ducendo ad dictam civitatem salonichi cum illo navigio et cum illis mons et ordinibus quod et qui dicto collegio videbuntur.” ASV, **Senato Misti Registre**, 13 Aralık 1423, fol.162.

⁶³⁸ “Capta cum civitas nostra salonichi sit in maxima penuria bladorum et sit necessarius omnio providere ut conservari possit ad honorem nostrum. Vadit pars qui scribatur et mandetur efficaciter autoritate istius consili duche et capitaneo nostro crete et consiliariis suis et aliis regiminibus nostris ipsius insule ut omni cui celeritate possibili mittere debeant salonichus illam qui maiore quantitate frumenti que eis erit possibilis.” ASV, **Senato Misti Registre**, 22 Temmuz 1426, fol.38.

Girit Adası’nda üretilen buğdayın hayati önemi ve Türklere karşı yapılacak olan savaşta buğdayın gerekliliği Venedik Senato kayıtlarına şu şekilde yansımıştır:

Girit yönetimimiz, önceki ay kendilerine yazdığımız mektuplara cevaben bize Lasithi, Lephtenie ve Anopoli bölgelerinde kiralama veya tarım yoluyla ekim yapmamız gerektiğini tavsiye etmektedir. Bu bölgelerden toplanacak olan buğday miktarı, sadece adanın ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayacak aynı zamanda diğer tüm ihtiyaçları da karşılayacaktır. Herkesin bildiği gibi, önümüzdeki yıl Türklere karşı yapılacak genel seferberlik için büyük bir insan gücü toplanması gerektiğinden mümkün olan en fazla buğday miktarını biriktirmek gerekmektedir.⁶³⁹

Türklerle savaş gerçekleşmeden önce olduğu gibi savaş zamanında da Girit Adası’nın tahıllarıyla ilgili karar alınmıştır. Bu kararda 3 Ekim 1429 tarihinde tahıl stoklarına dair alınan faydalı önlemler geçerliliğini yitirdiği için hak ettiği değeri görmediği belirtildikten sonra tahıl stoklarıyla ilgili düzenlemeler yapılmıştır.⁶⁴⁰ 1471 yılında tahıl depolarıyla ilgili yapılan düzenlemelerin üzerinden dört yıl geçtikten sonra Girit Adası’nda buğday sıkıntısı yaşanmıştır. 1475 yılındaki buğday sorunu Georgius Grecopoulos adlı birinin Girit’e buğday yükünü bırakmasıyla sona erdirilmiştir.⁶⁴¹ Venedik, tahıl ihtiyacını genel anlamda Kandiye ve Mesera Ovası’ndan

⁶³⁹ “Regimen nostrem Crete respondens litteris nostris superioribus mens sibi scriptus fuadet et hortatur qui per viam afflictationis aut cultivationes seminari faciamus loca Lasithi, Lephtenie, Anopoli ex quibus tanta frumenti quantitas colligetur quis non solum victur insule verum omnibus aliis necessitatibus affatum satisfiet. Et sicuti omnes intelligunt pro expeditione generali adversus Turchum hoc anno futuro sit maximis hominibus concursus futuris providendum est quis maiorem frumenti quantitates possibile.” ASV, **Senato Mar**, 30 Kasım 1463, fol.138.

⁶⁴⁰ ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471, fol.112.

⁶⁴¹ “Regimen nostrem crete ob penuriam rei frumentarie qua civitas illa nostra laborabat cum cretam appulisset Georgius Grecopoulos fidelis noster cum onore quodam frumenti convenit cum eo et emit mensuras 4655 frumenti ad rationem soldorum XXXI tornesiorum pro mensura causa faciendi biscotto ad usum et necessitatem classis nostre. Et summat dictum precium ducat V.XLVI hyperpyra V picum 12 soluendum hic per nostrem dominium sicut stat litteris ipsius regiminis tam advisatoris qui cambi lectis in consilio et sit honestum et iustum ut dicto georgio satisfiat. Vadit pars cum dictum precium ducat V.XLVI hyperpyra V par 12 contentus in litteris cambi regiminis nostri predicti soluatur de quibuscue pecunis nostri domini accipiendis de omni loco et officio.” (Kendi yönetimimiz altındaki Girit’e, o sırada şehrimizde yaşanan buğday sıkıntısı nedeniyle, sadık vatandaşımız Georgius Grecopolos Girit’e vardığında, belirli bir buğday yükü ulaştı. Kendisiyle anlaşıldı ve 4655 ölçü buğday, filomuzun ihtiyaç ve kullanımı için biscotto (peksimet) yapma amacıyla, her ölçüsü 31 tornesio soldo karşılığında satın alındı. Bu buğdayın toplam bedeli, 546 ducat, 5 hyperpyra ve 12 piccolo olarak belirlendi ve bu miktarın kendi yönetimimiz tarafından ödenmesi gerektiği bildirildi. Kendi yönetimimizin mektuplarında, aynı şekilde değişim yetkilisinin mektupları da meclis tarafından okunmuş ve bu ödemenin Georgius’a yapılmasının doğru ve adil olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle belirtilen 546 ducat, 5 hyperpyra ve 12 piccolonun kendi yönetimimizin mektuplarında geçen değişim miktarına uygun olarak her yer ve görevden gelen devletimizin parasından ödenmesi için karar verilmiştir.) ASV, **Senato Mar**, 13 Haziran 1475, fol.49.

sağlasa da kıtlık zamanlarında adanın diğer bölgelerine de ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle de zamanı geldiğinde bazı önlemler almak zorunda kalıyordu. Girit'teki yöneticiler tarafından Venedik'e sunulan raporda 11 Eylül 1497 tarihinde adada meydana gelen kıtlık nedeniyle Sithia bölgesinde de tarım yapılmasına izin verilmesi talep edilmiştir:

*Girit yönetimimiz 22 Temmuz tarihli mektuplarıyla adada yaşanan kıtlık nedeniyle meclisten, Sithia bölgesinde tarım yapılmasına izin verilmesini talep etti. Bu konuyla ilgili ortaya çıkan nedenler ve gerekçeler dikkatle incelendikten ve önceki meclis kararları dikkate alındıktan sonra 30 Kasım 1463'te bu meclis tarafından Sithia, Lephthenie ve Anopoli bölgelerinde kira yoluyla veya tarım amacıyla ekim yapılması kararlaştırılmıştır. Yönetimimize, Sithia, Lephthenie ve Anopoli bölgelerinde en uygun ve faydalı gördükleri şekilde ekim yapılması için kira yoluyla ya da tarım yöntemleriyle çalışmalar yapmalarının emredilmesi uygun görülmüştür. Bu mesele büyük bir öneme haiz olduğu için bu süreçte gereken tüm özen ve dikkatle hareket edilmelidir.*⁶⁴²

Buğday adada Mesara Ovası'nda üretiliyordu. Venedik Cumhuriyeti başkentte olduğu gibi Girit Adası'nda XIII. yüzyıldan itibaren "Camera del Frumento" adıyla bir tahıl ambarı kurup "Ufficiali al frumento" adıyla da başına bir memur atamıştı.⁶⁴³ Ufficiali al frumento dışında "extimatores frumenti" veya "extimatores bladorum" olarak bilinen buğday değerlendirme memurları göreve getirilmişti. Venedik Senato belgelerinde Resmo'daki "extimatores frumenti" üzerine kararların da alındığı görülmektedir:

Dördüncü bölümde yer alan içeriğe göre, değerlendirmeden (extimatores) sorumlu memurlar Resmo'da kalmalı ve önceki gibi köylere gitmemelidir; bunun yerine adanın tamamında köyler için değerlendirme görevlileri atanmalıdır. Bu değerlendirme memurları, birinin tahıl veya arazide zarar verdiği kendilerine bildirildiğinde, zararı veren kişi ile zarar görenin 8 gün içinde uzlaşmasını sağlamakla yükümlüdür. Değerlendirme memuru, adanın tamamında olduğu gibi

⁶⁴² "Regimen nostris Crete per litteras suas diei XXII julii pteriti letteris huic consilio dominus nostrem permittere velit ob annone charitate in insula illa cum locus de la sitia in ipsa insula seminari possit. Et intellectis et bene ponderatis rationibus et causis que occurrere possit in hac materia et persitum cum alias per hoc consilium deliberatus fuit in 1463 die ultimo November cum per viam afflictationis seu cultivationes regimen illud seminari faceret loca Lasithi, Lephthnie, Anopoli. Vadit pars cum ipsi regimini rivideatur nobis ad modum placuisse memoramenta sua ideo velle sibique mandare per loca ipsa de la Sitia, Lephthenie et Anopoli per vias afflictationis seu cultivationes seminari faciat sicuti ei melius et utilis pro nostro dominio videbitur. Adhibentibus ipsis circa hoc omnes studius et accuratissias diligentiam sicuti res exigit." ASV, **Senato Mar**, 11 Eylül 1497, fol.134.

⁶⁴³ Dimitris Tsougarakis, "I Sitiki Politiki tis Benetias stin Kriti ton 13o-14o Aiona", **Akademia Atinon**, Atina, 1990, s.337.

*tüm adayı kapsayan yazılı bir belge hazırlama yetkisine sahip olmamalıdır. Çünkü bu Resmo bölgesindeki tüm sakinlerin büyük zararına neden olur.*⁶⁴⁴

Extimatores ve Ufficiali al frumento dışında görevleri doğrudan tahıl işleriyle ilgili olmasa da tahıl işlerine de bakan “comercelarii” adıyla bilinen ve ithalat, ihracat ve mal dolaşımından alınan vergilerin tahsilinden sorumlu gümrük memurları vardı. Venedik Cumhuriyeti Girit Adası’nın buğdayından büyük miktarlarda yararlanmaya 1300’ler gibi erken zamanlarda başlamıştır. 1302 yılında Venedik, Hanya’daki feodal beylerden yılda 30.000 mouzouria (buğday ölçü birimi) buğday satın alırken 1331 yılında bu 100.000 mouzouriaya ulaşmıştır.⁶⁴⁵ Dandolo, Iordano, Danno ve De Canali gibi büyük Latin feodal aileleri de büyük oranlarda tahıl taşımacılığı yapmışlardır. Andrea Corner 1356 yılında Sithia’dan Kandiye’ye 9.500 mouzouriadan fazla buğday taşıma izni almıştı. Bununla birlikte soylu Donato Dandolo’nun oğlu Filippo’nun atalarından miras kalan topraklarından her yıl 65 ölçek buğday, 45 ölçek ve diğer bakliyatları vergi ödemeksizin ihraç etmesine izin verilmesi için Sithia rectoruna emir verilmiştir.⁶⁴⁶ Serenissima şarapta olduğu gibi buğday ticaretine de doğrudan müdahalelerde bulunarak büyük toprak sahiplerine yani hem feodal Latinlere hem de yerli archontlara yıllık olarak belli miktarda tahıl teslim etmelerini emretmiş ve bunun için yıllık olarak bir fiyat belirlemiştir.⁶⁴⁷ Girit Adası’nda tahıl ticareti serbest olsa da “provveditore generale”lerin raporlarından bu ticaretin devlet kontrolünde olduğu görülmektedir. Venedik hâkimiyetinde Girit Adası’nda Orta Çağ’da tahıl başkent Venedik olmak üzere Konstantinopolis, Kıbrıs, Rodos gibi yerlere taşınıyordu. Ayrıca Girit Adası’ndan Batı Anadolu Türk beyliklerinin topraklarına da bazı zamanlar yasaklamalar getirilmesine karşın buğday satışı yapılmaktaydı.⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ “Quartum capitulum continet; quod offitiales super extimatores debeant stare in Rethimo nec debeant exire in casalia sicut hactenus fiebat, sed debeant instituere extimatores per casalia, ut sit per totam insulam, qui vero extimatores teneantur, cum aliquis sibi fuerit presentatus de damnus aliquo quod fecerit in alicuius blado sine territorio debeat extimator notificare ei, ut damnum faciens concordabitur cum dampnificato infra dies octo, quod extimator non possit cum scribere sicut sit per totam insulam, totius insule, et in maximum preiudicium, et gravamine omnium habitatorum districtus Rethimi.” ASV, **Senato Misti Registre**, 4 Temmuz 1359, fol.12.

⁶⁴⁵ “Γίνεται δεκτή ἡ προσφορά τῶν τιμαριούχων Χανίων ἑκατὸν χιλιάδων μοντζουριῶν σίτου.” “Hanya tımar sahiplerinin “100.000 mouzouria buğday teklifinin kabul edildiği bildirilmiştir.” ASV, **Senato Misti Registre**, 1330-1331, fol.105.

⁶⁴⁶ ASV, **Senato Miste Registre**, 29 Nisan 1353, fol.114

⁶⁴⁷ David Jacoby, “Creta e Venezia nel Contesto Economico”, **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997**, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, s.88.

⁶⁴⁸ Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, ss.96-97.

Venedik, XV. ve XVI. yüzyıllarda da Girit Adası'nı tarımsal anlamda sıklıkla tercih ediyordu. Nitekim Venedik Bailosu Giovanni Correr'in 1578 yılı raporlarından bu açık bir şekilde çıkartılmaktadır:

*Kandiyelilerin Konstantinopolis'te sürekli ticaret yapmaları nedeniyle gelip giden gemilerin çok sık olduğu bilinmelidir. Herhangi bir gemi gelir gelmez, tüccarlar mal satın alan hainler ve onları tanıyanlar tarafından Kandiy'e de neler yapıldığı ve hasadın iyi olup olmadığı hakkında sorgulanırlar. Adada büyük bir tahıl deposu varsa, kötü bir hasat kuşkusundan sonra sorgulanan bu ahmaklar her şeye rağmen başka bir yerde hiç tahılları olmasa bile yapılan büyük hazırlık nedeniyle bir kıtlıktan korkmayacaklarını söylemeyi kabul edeceklerdir.*⁶⁴⁹

Girit Adası'nda buğday hasadı genel olarak iyi durumda olmasına karşın bazı kötü zamanlar da oluyordu ve Venedik yönetimi özellikle Osmanlı topraklarından buğday ithalatı yapmak zorunda kalıyordu. 1504 yılında Girit'te genel anlamda bir hububat kıtlığı yaşandığı için halk Kandiy'e de limana yanaşan gemi kaptanını hububatını boşaltmaya zorlamıştır.⁶⁵⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Girit'te meydana gelen buğday kıtlığı Hanya Rectoru A. Barbarigo'nun satırlarında yer almıştır: "Adadaki buğday hayatta kalabilmek adına 7 ile 8 aylığına yetecektir. Türkiye'den buğday getirilmelidir ki birçok kez Hanya'da 10 gün boyunca yiyecek olmadığı görülmüştür."⁶⁵¹ Buğday üretiminin sekteye uğramasına neden olan durumlardan biri üzüm bağlarındaki sıkıntılardı. Giacomo Foscarini Girit Adası'nda görevine başlar başlamaz bu konuyu ele almıştır. Resmo şehrinden ve bölgesinden farklı vatandaşlar bulundukları bölgelerde sahip oldukları eski ve verimsiz bağların sökülmesi için Giacomo Foscarini'den izin istemişlerdir. Vatandaşların eski ve verimsiz bağların sökülmelerini istemelerinin nedeni buğday, arpa ve bakliyat ekiminin rahatça yapılabilmesi amacıyla idi. Buğday üretilemediği gibi beklenen şarap miktarı da elde edilemiyordu. Bu nedenle Giacomo Foscarini krallığın güçlendirilmesi ve kıtlık yaşanmaması adına bu meseleyi ele almıştır.⁶⁵² Giacomo Foscarini bağlarla ilgili şu kararı vermiştir:

Yüce Efendi Giacomo Foscarini, Resmo bölgesindeki bazı eski ve az verimli bağları sökme ve tarıma dönüştürme izni verdikten sonra, bu kamu bildirisiyle

⁶⁴⁹ ASV, **Giovanni Correr Relazione**, 1578.

⁶⁵⁰ Palmira Brummet, **Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi**, çev. H. Nazlı Pişkin, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.202.

⁶⁵¹ Anastasia Papadia-Lala, "To Diamerisma ton Xanion sta mesa tou IST' AI I Ektesi toy Rektora Xanion A. Barbarigo (1549)", **Thesaurismata**, Vol.:19, Venezia, 1982 s.73.

⁶⁵² **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, 5 Ocak 1574, fol.22.

*herkese duyurulmaktadır ki bu izin, sadece az verimli eski bağlar için geçerlidir. Bu iznin kapsamına girmeyen ve bol meyve vermeye uygun olan iyi durumdaki bağlara sahip olan kişilere, bu bağları sürekli olarak iyi ve özenle yönetmeleri, tarıma uygun şekilde bakım yapmaları ve muhafaza etmeleri gerektiği hatırlatılmaktadır. Eski düzenlemelere göre bu bağlar üzerindeki yükümlülükleri yerine getirmeyenler, Resmo şehrinde uygulanan düzenlemeler ve geleneklere aykırı davranışları durumunda belirlenen cezalarla karşılaşacaklardır.*⁶⁵³

1591 yılında sert kış şartlarından ve bu nedenle yeterli miktarda buğday üretilmemesinden dolayı adada kıtlık yaşanmıştır.⁶⁵⁴ Yaşanan bu kıtlıkların yanı sıra bu dönemlerde Akdeniz dünyasında buğday kaçakçılığı olaylarının olması da büyük sorundu. Ancak bazen de buğday kaçakçılığının olması Girit'teki buğday ekonomisine katkıda bulunuyordu. Nitekim 1590'lı yıllarda Dimyat ve Rozetta'da gerçekleştirilen buğday kaçakçılığı Girit'in buğday işesi anlamında olumlu bir gelişme olmuştur.⁶⁵⁵ XVI. yüzyılda Batı'ya ihraç edilen Türk buğdayı Girit'teki Venedikli yöneticiler tarafından satın alınarak buğday sorunu giderilmeye çalışılmıştır. Fakat bu Türk buğdayları karaborsa ve kaçakçılık ile başka yerlere naklediliyordu ve bu işlemin yapıldığı asıl yer Ege Adaları idi. Türk buğdayları "Karamürsel" adı verilen ve Venedik arşiv belgelerinde sıklıkla adı geçen teknelerle götürülüyordu. Fernand Braudel karamürselerin Venedik'e olan yararını şu şekilde ifade etmektedir: "Bu erzak hırsız tekneler olmasaydı Girit'ten Korfu'ya kadar Venedik adalarının karınlarını doyurması çoğu zaman mümkün olmazdı." Bazı dönemlerde ise Osmanlı Devleti ihraç yasağı getirdiği için kaçakçılık olayları baş göstermiş fakat bu, yine Girit'teki Venedik yönetiminin lehine olmuştur. 1564 yılında Venedikli yöneticiler karamürsel buğdaylarını alarak ada için yüklü miktarda buğday sağlamışlardır.⁶⁵⁶ Buğday ekimi ile ilgili sorunlar sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Francesco Zeno 1622 yılında adanın büyük ölçüde dağlık ve kayalık olduğundan buğday için pek uygun olmadığını, ayrıca kuraklığın ekimi geciktirdiğini ve güney rüzgarlarının hasatları yaktığını söylemiştir.⁶⁵⁷ Bununla birlikte Francesco Zeno buğdayların depolarda kötü saklandığını ve kıtlıkların bazı toprak sahipleri ürünü sakladığı için fiyatların yükselmesinden kaynaklandığını belirtmiştir.⁶⁵⁸

⁶⁵³ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, 5 Ocak 1574, fol.22.

⁶⁵⁴ Moorey, s.102.

⁶⁵⁵ Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, s.336.

⁶⁵⁶ Braudel, s.360.

⁶⁵⁷ Tucci, s.188.

⁶⁵⁸ Tucci, s.189.

3.1.2. Zeytin

Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda değerli ürünlerden bir diğeri zeytin ve zeytinyağı idi. Zeytin Eski Çağ'da sıklıkla kullanıldığı gibi Venedik döneminde de rağbet gören bir ürün olmuştur. Fakat yine de şarap, tahıl ve peynire göre geri planda kalmıştır. Zeytin ve zeytinyağı bu ürünlere göre biraz daha az tercih edilmiş olmasına karşın Venedik'in Girit'e hâkim olduğu erken tarihlerden itibaren tüccarlar tarafından Kıbrıs ve Mikra Armenia denilen Küçük Ermenistan'a taşınmıştır.⁶⁵⁹ XIII. yüzyılda başlayan zeytinyağı ihracatı XIV. yüzyılda devam ederek Eğriboz ve Menteşeoğulları'nın hâkimiyet sahası olan Milet'e ulaşmıştı.⁶⁶⁰ Girit Adası'ndaki zeytinlik olarak değerlendirilen araziler şehir merkezlerinden uzakta bulunmaktaydı. Kandiye için üretilen zeytinler Ierapetra'dan gelmekteydi.⁶⁶¹ Adadaki üretim sistemli olmakla birlikte zeytinyağı üretimi de çoğunlukla Ierapetra'da yapılmaktaydı. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Modon ve Koron'un zeytin üretiminde daha yetkin olması Girit'ten buğday ve şarap için daha fazla yararlanılmasının önünü açmıştır. Bu da Venedik Cumhuriyeti'nin aslında sahip olduğu toprakları ne kadar iyi kullandığını göstermektedir.

XV. yüzyıl önceki yüzyıllara göre zeytin üretimi açısından çok daha verimli geçmiş bir yüzyıldır. Kilise ve manastırların yanı sıra seküler alandaki kişiler de zeytin ve zeytinyağı üretimine önem vermişlerdir. Üretim şarap ve buğday kadar olmasa da Modon ve Koron'un kaybedilmesi bu ürünün yetiştirilmesi noktasında dikkate alınmıştır. Fakat XVI. yüzyılın siyasi ve askeri durumundan dolayı hem Osmanlıların Ege Adaları'nda ilerlemesi hem de İspanyolların ve Portekizlilerin ticaret rotalarını

⁶⁵⁹ “Gli sviluppi prodotti dalla caduta degli stati latini del 1291 ampliarono il ruolo di Creta nel rifornimento di Cipro e della Piccola Armenia. I mercanti cretesi vi commerciavano olio, vino, formaggio, frumento e altre derrate alimentari, in parte consumate in loco, in parte destinate alla riesportazione.” (1291'deki Latin devletlerinin düşüşüyle ortaya çıkan gelişmeler, Girit'in Kıbrıs ve Küçük Ermenistan'a olan tedarik rolünü genişletti. Giritli tüccarlar bu bölgelere zeytinyağı, şarap, peynir, buğday ve diğer gıda maddelerinin ticaretini yapıyorlardı. Bu malların bir kısmı yerel olarak tüketiliyor bir kısmı ise yeniden ihracat için kullanılıyordu.) David Jacoby, “Creta e Venezia”, s.96.

⁶⁶⁰ Charalambos Gasparis, “I elia kai to ladi. Paragogi kai emporio sti mesaioniki Kriti (13os-14os aionas)”, **Elia kai Ladi**, Trimerio Ergasias Kalamata 7-9 Maiou 1993, Politistiko Texnologiko Idrima Etba, Atina, 1996, s.152.

⁶⁶¹ Nikos E. Karapidakis, “I Elia kai to Ladi stin Kriti: I Dieksodos pros Disi (15os-17os ai.)”, **Elia kai Ladi stin Anatoliki Mesogeio apo tin arxaiotita stin Probiomixaniki Epohi**, e. Ilias Anagnvostakis-Evangelia Balta, Politistiko Idrima Omilou Peiraios, Piraeus, 2020, s.321.

değiştirmesi Venedik'in zeytin ticareti dahil başta gelen şarap ve buğday ticaretini olumsuz anlamda etkilemiştir. Venedik Cumhuriyeti şarap ve buğday üretimini kendisi sürdürürken zeytinyağı için Apulia bölgesine kadırgalarını gönderip ihtiyacını karşılıyordu. Fakat buna karşın XVI. yüzyılda Hanya bölgesindeki zeytinyağı üretimi 400 amforayla 240.000 litreye ulaşırken 85.000 litre üretilen şarabın önüne geçmişti. Giacomo Foscarini adadaki toplam zeytinyağı üretimini 1.000 amfora olarak kaydetmiştir. Ayrıca 1574 yılında Giacomo Foscarini adadaki ordunun daha iyi şartlarda olması açısından şarap, peynir ve zeytinyağından vergi alınması kararını vermiştir. Her bir zeytinyağı fiçisinden 3 cecchini vergi alınarak garnizonlarda bulunan askerlerin ödemelerine verilmesi istenmiştir.⁶⁶² Giacomo Foscarini ile eş zamanda Sithia bölgesinde bulunan Rector Antonio Diedo da bazı kişilerin köyleri dolaşıp savunmasız halktan zeytinyağı, bal, arpa ve fasulye gibi ürünleri çok düşük fiyata aldıklarını ve bu nedenle birçok kişinin hayvanlarını satarak tarım yapmayı terk ettiklerini ifade etmiştir. Savunmasız halk Girit'in başka bölgelerine göç edince de bu topraklar boş kalıp verimsizleşmiştir.⁶⁶³ XVII. yüzyılda ise Girit Adası'ndan diğer bölgelere taşınan zeytinyağı ticaretinin miktarı 800.000 ile 1.000.000 ducat arasında değişiyordu ki bu miktar diğer ürünlere göre azdı.⁶⁶⁴ Önceki satırlarda belirtildiği gibi Girit Adası'nın XVII. yüzyıldaki zeytinyağı üretiminin çoğu Ierapetra ve Sithia'dan karşılanıyordu ve Venedik'e ve Ege Adaları'na taşınıyordu.⁶⁶⁵

1589 yılında Provveditore Giovanni Mocenigo'nun sözlerinden zeytin üretimin arttığı anlaşılmaktadır. 1595 yılında Girit ile ilgili rapor yazan Leonardo Quirini, Sithia bölgesi için az miktarda şarap ve buğday üretilmekle birlikte bol miktarda zeytinyağı olduğunu ifade etmiştir. Zeytin üretimindeki artışın buğday üretimini etkileyeceğini düşünse de 1623 yılında Senato, eskiden Apulia ile yapılan ticaret daraldığı için zeytin üretiminin artırılmasına dair karar almıştır. 1595 yılında Girit ile ilgili rapor yazan Leonardo Quirini Sithia bölgesi için az miktarda şarap ve

⁶⁶² **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, 19 Ekim 1574, ital 326, f.2.

⁶⁶³ Kostas Tsiknakis, "Atastalies Beneton Aksiomatouxon sto Diamerisma tis Sitias sta teli tou 16ou Aiona H Periptosi tou Rektora Zuan Antonio Diedo", **Pepragmena T Dietnous Kritiologikou Sinedriou**, Irakleio, 2004, s.247.

⁶⁶⁴ Karapidakis, "I Elia kai to Ladi stin Kriti", s.322.

⁶⁶⁵ Karapidakis, "I Elia kai to Ladi stin Kriti", s.323; Kostas Tsiknakis, "Atastalies Beneton Aksiomatouxon sto Diamerisma", s.248.

buğday üretilmekle birlikte bol miktarda zeytinyağı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁶ 1630 yılı relazionesinde Pietro Giustiniano Sithia bölgesindeki Ierapetra’da bulunan ovanın tamamen ekilebilir olduğunu ve bol miktarda zeytinyağı üretilip bunların Venedik’e gönderildiğini yazmıştır.⁶⁶⁷ Osmanlı ile Girit Savaşı’nın başlamasından önce 1637 yılında zeytinyağı üretimi iyice artmıştı. 1669 yılında adanın düşüşünden sonra dahi üretim durmamıştı.⁶⁶⁸

3.1.3. Bağcılık ve Şarapçılık

Bağcılık ve şarapçılığın Girit Adası’ndaki tarihi Minos dönemine kadar inmektedir. Hatta Ege dünyasındaki bağcılık Minos aracılığıyla yaygınlaşmıştır. Minos döneminde Girit’te Athalassos (deniz suyu katılmamış şarap), Hydatodes (hafif beyaz şarap) ve Theraios (tatlı şarap) gibi şarap türleri bulunmaktaydı.⁶⁶⁹ Yaşlı Plinius “protopos” adı verilen şarabın Girit kökenli olduğunu bildirmekle birlikte XIV. ve XVI. yüzyıllarda bu “vino di Candia” yani “Kandiye şarabı” olarak geçmiştir.⁶⁷⁰ Minos döneminde başlayan bağcılık Hellenistik ve Roma döneminde de yoğun olarak devam etmiş ve hatta Yunanlar Dionysos adlı tanrılarını bağ ve şarap ile ilişkilendirmişlerdir. Roma döneminde “vinum passum” olarak bilinen Girit şarabı Bizans ve Venedik döneminde “malvezia” şeklinde kayıtlara geçirilmiştir. Charalambos Gasparis’e göre Girit’te bulunan Gazonos Nehri’nin havzasında yoğun olarak üzüm bağları bulunmaktadır ve malvezia olarak bilinen şarap buradan çıkmaktadır.⁶⁷¹ Şarap nasıl ki Eski Çağ’da hem üretim hem de ticari anlamda oldukça yaygınsa Orta Çağ’da da çok fazla talep edilen ürünler arasındaydı. Dolayısıyla Girit Adası’nda da XIII. ve XIV.

⁶⁶⁶ “Animali per la fertilita del paese, ve ne sono in gran quantita. Olio si per uso del paese, come anco per di fuori, ne nasce abbondantissimamente.” **Relazione dell’Isola di Candia Leonardo Quirini nell’Anno 1595**, Firenze, 1897.

⁶⁶⁷ “Vi è anco la campa di Gerapetra nel territorio di Sethia la quale e tutta seminabile et abundantissa di olio, che si caricano vasselli per Venetia.” Stergiou G. Spanaki, **Relazione 1630 Pietro Giustiniano**, Mnimeia tis Kritikis Istorias, Irakleio, 1969.

⁶⁶⁸ Moorey, s.125.

⁶⁶⁹ Ergün Laflı, “Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu’da Bağcılık ve Şarapçılık”, ed. Ertekin Akpınar-Ekrem Tükenmez, **Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu**, İzmir Büyükşehir Belediyesi İzmir Akdeniz Belediyesi, İzmir, 2017, s.24.

⁶⁷⁰ Laflı, s.27.

⁶⁷¹ Charalambos Gasparis, “Μαλεβίτζι Το όνομα η αμπελοκαλλιέργεια και τα κρασία στον 13^ο και 14^ο αιώνα (Malevisi: The name, the viniculture and the wines in the 13th and 14th century Crete)”, Μονεμβάσιος οίνος-Μονοβας(ι)ά- Malvasia, επιμ. εκδ. Η. Αναγνωστάκης, IBE/EIE-Διεθνή Συμπόσια 17, Αθήνα, 2008 s.147.

yüzyıllarda bağcılık çok yaygındı ve Venedik Cumhuriyeti şarap ticaretinden yüksek miktarlarda gelir elde ediyordu. İtalyan tarihçi Ugo Tucci şarabın hem kârlı hem de sorunsuz oluşunu şu şekilde belirtmektedir:

*En büyük kârın elde edildiği sektör, hem elverişli iklim ve çevre koşulları hem de İslâm'ın üzüm bağlarına getirdiği yasak nedeniyle Akdeniz ülkelerinin rekabetine maruz kalmayan geniş pazarlara açılma fırsatını sunduğu için şarap sektörüydü. Ayrıca şarap ticareti, adayı buğday ithalatçısına dönüştürecek kadar tahıl tarımını caydıran fiyat düzenlemesine ve zorunlu teslimat kısıtlamalarına tabi değildi.*⁶⁷²

XIII. ve XIV. yüzyılda yaygın bir şekilde görülen bağcılığın XV. ve XVII. yüzyıllar arasında da devam ettiği görülmektedir. Daha önceki satırlarda değinildiği gibi burada da XVI. yüzyılda Girit Adası'nda bağcılığın yoğun olduğunu fakat buğday üretiminin önüne geçtiği için sıkıntılar yarattığını söylemek gerekir. Venediklilerin XV. ve XVII. yüzyıllar arasında bu bağcılığı devam ettirdiği Osmanlı seyyahlarından ve manastır vakıflarından da tespit edilebilmektedir. Sadrazam Köprülü Ahmed Paşa ile birlikte Hanya, Resmo ve Kissamos'un bağlarını ziyaret eden Evliya Çelebi Osmanlıların bazı savaşlarının sanki bağ gezintileri amacıyla yapıldığını söyleyerek adanın bağcılık anlamında ne kadar zengin olduğunu vurgulamaktadır. Adanın 1669 yılında alınmasından hemen sonra yapılan tahrir hesaplamalarına göreyse bağlık alanların toplamı 55.000 dönüm idi.⁶⁷³ Yine tapu tahrir defterleri Venedik döneminde birinci sırada gelen şarabın Osmanlı döneminde de aynı şekilde sürdüğünü ortaya çıkarmıştır.⁶⁷⁴ Evliya Çelebi, Girit Adası'nda çok fazla üzüm çeşidinin olduğunu ifade etmekle birlikte Hanya üzümleri için şunları yazmıştır: “*Evvelâ engûrû Bozcaada'da ve Kuds-i Şerîf (Kudüs) kurbunda Halilü'r rahmân'da e Mardin yanındaki Sincâr dağında bu Hanya üzümü gibi âbdâr hoş-hor engûrû olmazdır. Hattâ bir salkım üzümü on beş vukıyye (okka) gelüp... meşhur-ı âfâk olan harâm şarâb-ı bî-hicâbı fâsıkân (u) fâcirân mâbeynlerinde memdûhdur.*”⁶⁷⁵ Yani Evliya Çelebi Hanya üzümü gibi güzel üzümün Bozcaada, Kudüs ve Mardin civarındaki Sincar Dağı gibi yerlerde

⁶⁷² Ugo Tucci, “Il Commercio del Vino nell'Economia Cretese”, **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997**, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, s.184.

⁶⁷³ Evangelia Balta-Yücel Dağlı, “Evliyâ Çelebi'ye Göre Mora Yarımadası ve Girit'te Bağcılık ve Şaraplar”, çev. R. Aslıhan Aksoy Sheridan, **Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazıları**, haz. M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.109.

⁶⁷⁴ Balta, s.110.

⁶⁷⁵ **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, haz. Seyit Ali Kahraman, 8. Kitap Cilt: 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.375.

bulunmadığını, sulu ve kolay yenilebilir ve dünyaca ünlü olduğunu söylemektedir. Evliya Çelebi dışında XVII. yüzyılda Venedik Girit’inde bağcılığın varlığına dair 1650 yılı tahririnden bilgiler alınabilmektedir. Manastırdan alınan sayımlara göre Arkadi, Ayo İlyaki Dosiya ve Ayo Andoni Masoveni manastırlarının 50 muzur bağa sahip olduğu görülmektedir.⁶⁷⁶

Orta Çağ’da Girit Adası’nda bulunan ürünler kaliteli ve yeterli olduğu için bazı dönemler ithalata yasaklama geliyordu. Venedik’in kullandığı gemilerdeki taşıma kapasitesinin artması daha fazla Girit şarabının fıçılara doldurulup ihracatının da gelişmesini sağlamıştır. XIV. yüzyılda Girit şarapları bugünkü Belçika olan Flandra ülkesine kadar gitmekteydi.⁶⁷⁷ Venedik Büyük Meclisi’nde de şaraba dair kararlar alınmaktaydı: “Girit şarabı Venedik’e ve vergi ödendikten sonra serbestçe çıkarılıp Körfez dışına başka bir vergi olmaksızın taşınabilir.”⁶⁷⁸ Girit şarapları Venedik’in “mude” olarak bilinen taşımacılık sisteminde dahi yer almıştır.⁶⁷⁹ Konstantinopolis’in fethinden önce Venedik Senatosu’nda Venediklilerin ve Venedik’te ikamet eden yabancıların Girit Adası’nın şaraplarını Batı’ya taşımak için yabancı gemiler kiralamasının yasaklanması kararı alınmıştı.⁶⁸⁰ Şaraplarla ilgili önlem amaçlı yasaklama kararlarının alınmasının yanı sıra yabancı gemilerden vergi alınmasına dair bir karar da alınmıştır:

Girit adamızdan her yıl malvazia yüklemek için gelen birçok yabancı gemi ve tekne (barca), batıya doğru giderken gemilerimize zarar verip zorluk çıkarmaktadır. Bu durum, gemilerimizin batıya yapılan bu yolculuklarda rekabet edememesine neden olmaktadır. Yabancı gemiler yük taşıma ücretini varil başına 4 ducat olarak belirlerken, bizim gemilerimiz bu hizmeti 7 ducattan aşağı yapamamaktadır. Bu nedenle bir karar alınmıştır: 1489 yılı mart ayından itibaren Kandiye’den batıya şarap yükleyen tüm yabancı gemiler ve tekneler, diğer düzenli vergilerin yanı sıra varil başına 4 ducat vergi ödemek zorundadır. Bu paralar, Kandiye’nin tahkimatlarının güçlendirilmesinde kullanılacaktır. Ayrıca,

⁶⁷⁶ Nuri Adıyeke,” XVII. VE XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları”, **Belleten**, Cilt: 79 Sayı:285 (2015), s.567.

⁶⁷⁷ Frederic C. Lane, **Venice and History**, John Hopkins University Press, Baltimore, 2020, s.209.

⁶⁷⁸ ASV, **Maggior Consiglio**, 25 Ocak 1318, Fronensis, fol.10.

⁶⁷⁹ Ugo Tucci, “Il Commercio del Vino nell’Economia Cretese”, s.186.

⁶⁸⁰ “Statutum fuit in 1441 sub die XXV Julii ex deliberationes istius consili quis aliquis civis noster aut forensis habitator venetiarum ut subditus nostri domini nabulizare non possit aliquam navem forensius pro portando vina crete ad ullas partes ponentis sub stucturis et penis in ea parte contentis.” (25 Temmuz 1441 tarihinde bu konseyin kararları uyarınca, Venedik vatandaşları veya Venedik’te ikamet eden herhangi bir yabancı, Girit şaraplarını Batı’ya taşımak amacıyla yabancı bir gemiyi kiralayamaz. Bu konuda belirtilen şartlar ve cezalar geçerlidir.) ASV, **Senato Mar**, 1 Mart 1451, fol.35.

*malvazia şarabını taşıyanlar Kandiye yönetiminden varil başına 4 ducat vergi ödendiğini gösteren bir makbuz almak zorundadır.*⁶⁸¹

Bu düzenlemenin yapılmasından 1 yıl sonra Kandiye'den Flandra'ya giden 1 geminin felaket bir şekilde batması ve yabancı teknelerin yasaklanmasından kaynaklanan nedenlerle Kandiye'de yüklenen şaraplar için 2 ducat verilmesine karar verilmiştir.⁶⁸² Fakat alınan bu karar Girit Adası'nda yaşayanlara hiçbir şekilde fayda getirmemiş ve 25 Şubat 1499 tarihinde yeni bir emir çıkartılmıştır. Venedik Senatosu'nun aldığı yeni kararlar Kandiye'den batıya şarap taşıyan gemilere varil başına 4 ducalılık vergi uygulanmasına dair karar iptal edilmiştir.⁶⁸³

⁶⁸¹ “Le conveniente cossa a proveder che tante nave e barze forestiere che vano et vien ogni anno a la isola nostra de Candia aleva malvesie per ponente cue piccolo et danno de le nave et navili nostro non habino ad andar et vegnir ma dar partendo a nostre nave che verano andar al dicto viazo de ponente et perche dicte nave et barze fano bon marcado di noli ducat 4 la botta et nostre nave non pono far mancho de ducat 7 e pero l'andara parte che tuti quelli che cargerano vini in la isola nostra de Candia sopra nave et barze forestiere dal primo de marzo proximo 1489 in la per condur in ponente debino pagar de dationi Candia oltra l'altri dachii ordenarii ducat 4 per botta de mistati 48 i qual danari siano spexi in la fortification de le terra nostra de Candia. Et quelli trazena malvezie per ponente se debino far una littera de fede da regimento de Candia del pagamento del datio de i ducat 4 per botta.” ASV, **Senato Mar**, 18 Kasım 1488, fol.157.

⁶⁸² ASV, **Senato Mar**, 21 Mayıs 1498, fol.154.

⁶⁸³ “Sono passati piu mei chel se ritrova in questa citta nostra domini ambascadori deli fidelissima zentilhomeni pheudati et tuta la universita dela citta nostra de Candia venuti per nome di quella a dechiarir et gravemente lamentarsi dela parte presa in questo consiglio del 1488 per la qual e prohibi a nave forestiere el trazer dei vini de Candia saluo cui lo accresimento de ducat 4 per botta oltra gli altri dati consueti graveza a loro insupportabile allegando tal deliberation haver producto grandissimi et irremediabili inconvenienti perniciosissimi a quella insula nostra la qual per tal deliberation preipita et ruina essendo habondonata dai populi i quali manchandoli el modo del viver se ne vano in luogi Alien che si come per i rectori i nostri de Candia proximamente ritornati per sue lettere poi a bocha per loro siamo facti ceriza esserne partite de quella insula fameglie assai et a la zornata se na vano et quelli restano sono in maxima desperatione se non se li proveder et tal defecto procider potissimus per la soprascripta deliberation si come piu volte per li perfati oratori esta dechiarito ala signoria nostra et collegio nostro cui raxon evidentissime et cui essa experintia approbate com eper la revocation de piu parte in diversi tempi chiarissimanete contra et el faci per beneficio singular dela signoria nostra oltra el particular de essi zentilhomeni pheudati et universita tenir quelli ben contenti et satisfacti. L'andera parte che la impositione de ducati quatro per botta posta a nave forestiere 1488 che trazeno vini per ponente sia per auctorita de questo consiglio levada si che esse nave forestiere siano de quella intesa condition che le erano avanti el 1488 per quinto specto altrar de dicti vini et eius quello inteso datio gabelle in reliquis aucte essa parte remagni in suo robor et fermeza. E la presente deliberation sia dato notitia al consolo nostro a Londra imponendoli sii cuis la regimenta ala qual dechiarito la signoria nostra haver levato el datio de ducati 4 per botta in posto ali vini de Candia et che per tanto del debia operar cui la mata antedicta che ogni datio o angaria che per la sua mata fusse sta imposta et in novada a robe et marchadentia de nostri da poi la impositione de ducati 4 per botta vogli levar et redur le cosse nel primo essersi come havemo facto noi del datio imposito a gli vini de Candia et si come sua mata ha offerto al Nobel homo Ser Andrea Trivisan cavallier esser per far et circa tal materia sia scripto per el collegio nostro in quella forma li parera.” (Sadık Kandiye şehrimizin asil soyluları, feodalleri ve tüm halkı adına gelen elçiler bu meclisin 1488 yılında aldığı karar nedeniyle şikayetlerini ve memnuniyetsizliklerini dile getirmek üzere uzun zamandır bu şehrimizde bulunmaktadır. Söz konusu kararla, Kandiye'den şarap taşıyan yabancı gemilere getirilen yasak ve bunun yanı sıra varil başına dört ducalılık ek verginin, diğer geleneksel vergilerle birlikte, onlara dayanılmaz bir

Şarap ticareti aynı zamanda Venedik ile Girit Adası arasındaki kereste ve fıçı alışverişini de arttırmıştır. Fıçılar öncesinde büyük oranda Venedik'ten ithal edilse de XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Kandiye'de de yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemdeki fıçı sorunları da Venedik Senato belgelerinde görülmektedir:

*Tüm Girit Adası, temel geçim kaynağını oluşturan ve herkesin genel olarak hayatta kalmasını sağlayan şarapların ihracatında büyük zarar ve kayıp yaşamaktadır. Bunun nedeni sürekli olarak fıçı üreten ustalarımızın yıl boyunca çalışarak fıçı yaptıkları ahşap malzemelerin büyük bir kısmının Konstantinopolis'in düşmesi ve ele geçirilmesi nedeniyle buraya getirilen dogalardan sağlanmış olmasıdır. Bağbozumu zamanında büyük miktarda fıçı bulunduğu şaraplar kolayca pazarlanabiliyordu.*⁶⁸⁴

Bu belgede fıçı sorunuyla birlikte Girit şarabının ekonomik anlamda ne kadar önemli olduğu da belirgindir.

Girit şarabı Venedik'in ticaretine olan katkısı dışında ekonomik anlamda başka açılardan da Venedik Cumhuriyeti'ne fayda sağlıyordu. 19 Ekim 1574 tarihinde Provveditore Generale Giacomo Foscarini, Girit'te devamlı olarak büyük bir İtalyan askeri garnizonunun muhafaza edilmesi gerektiğinden Venedik Cumhuriyeti'nin tebaasına askeri harcamalar konusunda çok fazla sorumluluk yüklediğini ve bu nedenle şarap, peynir ve yağ gibi kâr fazlası olan ticari ürünler üzerinden yüklenen mal miktarına bakılmaksızın herkesten vergi alınmasını emretmiştir. Her bir şarap

yük getirdiğini belirtmişlerdir. Bu kararın büyük ve geri dönüşü olmayan zararlara yol açtığını, bu yüzden sadık adalarımızdan biri olan Kandiye'nin çökmekte olduğunu ve halkın geçim kaynağı olmadan başka yerlere göç etmek zorunda kaldığını iddia etmişlerdir. Son olarak, kısa süre önce geri dönen Kandiye'deki yöneticilerimizin mektupları ve verdikleri bilgiler doğrultusunda birçok ailenin Kandiye'den ayrıldığı ve her geçen gün daha fazlasının göç ettiği, geride kalanların ise büyük bir umutsuzluk içinde olduğu anlaşılmıştır. Eğer önlem alınmazsa, bu durumun daha da kötüleşeceği açıktır. Bu durumun başlıca sebebi 1488 yılında alınan bu kararın neden olduğu sonuçlardır. Bu nedenle sadık halkımızın memnuniyetini sağlamak ve aynı zamanda soylularımızın ve halkın refahını korumak adına 1488 yılında Kandiye'den batıya şarap taşıyan yabancı gemilere varil başına dört ducatlık vergi uygulanmasına dair alınan karar, bu konseyin kararıyla iptal edilmiştir. Böylece, yabancı gemiler 1488 öncesinde olduğu gibi, eski şartlar altında şarap taşıyabileceklerdir. Bunun dışında diğer vergiler ve kurallar geçerliliğini koruyacaktır. Bu yeni karar, Londra'daki konsolosumuza bildirilip ona gerekli talimatlar verilecek ve Kandiye şarapları üzerindeki dört ducatlık verginin kaldırıldığı kendisine bildirilecektir. Bu konuda, her türlü yeni vergi veya kısıtlamanın kaldırılması ve eski düzene geri dönülmesi sağlanacaktır. Ayrıca, bu meseleyle ilgili olarak soylu Andrea Trivisan'ın İngiltere'deki yetkililere bu konuda gerekenleri yapacağına dair söz verdiği ve meclisinin uygun gördüğü şekilde yazılı bildirim yapılacağı ifade edilmiştir.) ASV, **Senato Mar**, 25 Şubat 1499, fol.178.

⁶⁸⁴ “Cum tota hec insula Crete scenciat et patiatur maximum dannus et detumentum in eo us quo substentacio eius universalis consistit us in expeditione vinorum in quibus tota facultas et generalis respiratio omnius in est perperea ruinam et captionem constantinopolis eo quis inde deferebatur huc maxima copia lignaminis dogarum quibus butarii nostri continuoanno laborando butas conficiebant et tempore vindemiarum habita magna copia buarum habiliter vina locabantur.” ASV, **Senato Mar**, 12 Haziran 1455, fol.96.

fiçısı adına Kandiye'den gelen şarap için 48 ve Resmo'dan gelen şarap için 38 ducat ödeme belirlenmiştir.⁶⁸⁵ Giacomo Foscarini ayrıca adada yaşanan tahıl sorunundan dolayı üzüm bağlarının yayılmasını durdurmayı amaçlamıştır. Şarap ticareti kârlı olmasına karşın buğday ekiminin yapılmasını engellemektedir. Resmo Rectoru Alvise Lando da gereksiz bağların köklerinin kazınmasının 30.000 ölçekten fazla buğday toplanabileceğini ve hatta toplanan buğdayın Hanya'yı dahi besleyebileceğini belirtmiştir.⁶⁸⁶

Girit Adası'na gelen yöneticiler her ne kadar üzüm bağlarının azaltılmasını isteseler de şarap önemli bir kazanç kapısıydı. Giacomo Foscarini'ye göre köylüler kişisel baskılara maruz kalmalarına karşın özgürdüler ve topraklarını sürekli olarak kiralyorlardı ve yıllık bir kira bedeli ödüyorlardı. Bağlardan 3'te 1 oran alsalar da ezme işi ve bazı sorumluluklar onlara yüklendiği için aldıkları pay önemli ölçüde azalıyordu.⁶⁸⁷ Fakat ne olursa olsun şarap yüzyıllar boyunca Venedikli yetkililer ve halk için önemli kazanç getiren bir ürün olmuştur. Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda en çok bilinen, üretilen ve tüketilen şarap türü malvezia idi. Tatlı üzüm kategorisinde olan malvazia en çok uzak ülke ticareti yapılan Girit şarabı idi. Venedik'in Girit'e hâkim oluşunun çok erken zamanlarında bu şarap tavernalarda tüketilmekteydi. XIII. ve XIV. yüzyıllarda malvazia şarabının Ege bölgesinde Koron, Modon, Rodos, Konstantinopolis'in yanı sıra İngiltere ve Flandra (Belçika) gibi yerlere dağıtımı yapılmaktaydı.⁶⁸⁸ XV. yüzyılda da şarap ticareti uzak bölgelere ihraç edilmeye devam etmiştir.⁶⁸⁹ Marco Bembo'nun malvazia şarabını 1483 yılında Venedik'e taşıması bunun bir göstergesidir. Girit Adası'nda üretilen şarapların

⁶⁸⁵ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.2.

⁶⁸⁶ Tucci, "Il Commercio del Vino nell'Economia Cretese", ss.190-191.

⁶⁸⁷ Tucci, "Il Commercio del Vino nell'Economia Cretese", s.193.

⁶⁸⁸ "Cum recessunt tres naves de venetiis us ser Antoni Quirino Ser Nicum de Stefano qui est felta et Ser Antoni Togino qui vadunt in crata et inde ad partes flandre cuis vino et aliis mercationes et faciat per cui bono mercatorum et navigium predicarum quis omnes tres vadant secure quod fieri potest." (Ser Antonio Quirino, Ser Niccolo de Stefano ve Ser Antonio Togino üç gemi ile Venedik'ten Girit'e ve oradan da Flandra'ya doğru yola çıkarlar; şarap ve diğer ticaret mallarını taşırlar ve bu, tüccarların ve bu gemilerde seyahat edenlerin güvenliği için yapılır.) ASV, **Senato Misti Registre**, 23 Mayıs 1440, f.217; Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.175; J. Scaife, **Venetian trade and commercial relations with England in the early Tudor period, 1485-1550**, University of Kent, Doktora Tezi 1979, s.65.

⁶⁸⁹ Tucci, "Il Commercio del Vino nell'Economia Cretese", s.195.

Venedik’e giriş vergisi olarak alınması Venedik Cumhuriyeti’nin bu şaraplara verdiği önemi göstermektedir.⁶⁹⁰

Girit şarabının şanı Kudüs’e hac yolculuğu yapan seyyah hacılar tarafından da kaleme alınmıştır:

*Kandiye’de, sadece orada değil tüm adada özellikle Resmo adlı bir şehirde mükemmel şaraplar-malvasia ve muskat- bolca bulunmaktadır. Bir kişi sert şarap istediğinde bu kişiye malvasia verirler. Mevsiminde iyi kavunlar, üzümler ve diğer bazı iyi meyveler bulunur. Asmalar, bizim kavunları ve karpuzları bıraktığımız gibi yere yayılır. Malvasia ve muskat şaraplarını yapmak için üzümleri topladıklarında, şarabı çıkartamazlar veya hatta koruyamazlar diye üzümleri kireç üzerinde ezerler.*⁶⁹¹

XVI. yüzyılda İngiliz Kralı VIII. Henry’nin hükümdarlığı yani 1509’dan 1547’ye kadarki dönemde İngilizler Girit şarabını daha rahat elde edebilmek amacıyla Kandiye’de bir İngiliz konsoloslugu kurmuşlardı. 1522 yılında Censio Balthasari İngiltere adına ilk kez konsolos olarak seçildi.⁶⁹² VIII. Henry döneminde 5 Mayıs 1511 tarihli senato kararında Piero da Cha da Pesaro adlı kişiye 500 fıçıya kadar Girit şarabı alabilmesi izni verilmiştir.⁶⁹³ 19 Ağustos 1512 tarihinde yine Londra ile Venedik arasındaki yazışmada Kandiye’deki malvazia şarapları ile ilgili bilgiler geçmektedir.⁶⁹⁴ “Cadiz’de İspanya Kralı tarafından 40 gemi alıkonulmuştur ve oraya gelen tüm gemileri alıkoymaktadır. Bu nedenle ticaret malları taşıyan tüm gemileri özellikle de Kandiye’nin malvazia şaraplarını boşaltmaktadır. Bu şaraplar için iyi bir pazar oluşacaktır.” 1554 yılında John Williamson adlı kişi Girit’e ve Sakız’a yolculuk

⁶⁹⁰ “Kandiye’den gelen tüccar yüzde 5 oranında 5 ducat ve 2 libre ödeme yapar, yabancı tüccar ise yüzde 7 oranında 7 ducat ve 3 libre ödeme yapar. Eğer bu yabancı tüccar mallarını transit olarak veya Venedik’teki dükkânı adına Venedik’e getirirse Venedikliler gibi ödeme yapacaktır.” “Vua di Candia paga ducat 5 libre 2 per cento 5 et per conto de forestier paga ducat 7 libre 3 per cento et sel forestier le condura in venetia per transito over per conto della sua bottega de venetia pagara come veneziani.” **Tariffa del pagamento di tutti i daci di Venetia, composta per Alessandro Moresini**, Venezia, 1547, s.11.

⁶⁹¹ “There is abundance of most excellent wines-malmseys and muscatels- in the said city, and not only in the city but also in the whole island, especially in a city called Rethemo. When a man asks for rough wine they give him malmsey. In the season there are good melons, grapes and other good fruit. The vines are left trailing on the ground as we leave the melons and watermelons; and when they gather the grapes to make the malmseys and muscatels they crush them on chalk, because otherwise they could not extract the wine nor even preserve it.” **Canon Pietro Casola’s Pilgrimage to Jeursalem in the year 1494**, ed. M. Margaret Newett, Manchester University Press, 1907, s.202.

⁶⁹² Maltezou, s.138.

⁶⁹³ ASV, **Senato Mar**, 5 Mayıs 1511, fol.126.

⁶⁹⁴ “A Chades xe retegnude nave 40 per el re di Spagna, e retien tutte quelle che zonzeno; siche tutte quelle che xe di marcadantia le discarcha e maxime le malvasie di Candia; che vi so dir che se ne farano buon merchado.” Marino Sanuto, **I Diarii**, 21 Ağustos 1512, s.973.

yapmış ve “Holy Cross” adlı gemisiyle yaptığı yolculuktan sonra Londra’ya mükemmel olarak nitelediği malvazia şarabını getirmiştir.⁶⁹⁵ VIII. Henry döneminde İngiltere’ye 16.589 ton malvazia şarap ithal edilmekle birlikte bu ithalatın yüzde 38,6’sı Venedikli tüccarlar tarafından yapılmıştır.⁶⁹⁶

İngilizler XVI. ve XVII. yüzyıllarda da büyük ihtimalle Girit şarabını tüketmeye devam etmişlerdir. Malvazia şarabının yanı sıra onlar daha tatlı olan muskat şarabını da tüketiyorlardı.⁶⁹⁷ XVII. yüzyıldan itibaren de muskat şarapları malvazia şaraplarının yerini almıştır. Girit Adası’ndaki toplam şarap üretimine bakıldığında 1548 yılında Kandiye bölgesinin 16-17.000, 1554 ve 1559’da 14.000 fıçı şarap üretildiği görülmektedir.⁶⁹⁸ Şarap üzerinden alınan vergiler son yüzyıllarda artsa da ihracat miktarı kolay kolay düşmemiştir.

Venedik dönemindeki Girit şarabı aynı zamanda Roma döneminden bu döneme kadar tahıl ambarı görevi gören Mısır’daki İskenderiye’ye ve Osmanlı başkenti İstanbul’a da taşınıyordu. Girit Adası’ndan özellikle Yahudilerin Memluk Sultanlığı’nın başkenti İskenderiye’ye şarap taşıdığı görülmektedir.⁶⁹⁹ Hacı seyahati yapan Arnold von Harff bu ilişkilere dair şunlar yazmıştır:

*Bu Müslümanlar, peygamberleri Muhammed tarafından yasaklandığı için şarap içmezler ancak Yahudilerle Memlûkler arasında gizlice şarap içen birçok kişi vardır. Yasalardan dolayı hiç kimse ölüm cezası almamak için şarabı açıkta tutamayacağından Memlûkler tarafından Kandiye’den küçük fıçılarda keten bezlerle örtülü olarak şehre gizlice çok miktarda şarap getirilir ve bunların her biri için 14 ducat ödenirdi.*⁷⁰⁰

Konstantinopolis’in 1453 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmesi Girit ile olan ticaretin durmasına sebebiyet vermemiştir. Aksine birçok ürünle beraber şarap da Girit ile İstanbul arasında gidip gelmiştir. Marino Sanuto günlüklerinde Kandiye’de eskiden 28.000 şimdi ise 6.000-7.000 fıçı üretildiğini ve bunların satıldığı yer olarak

⁶⁹⁵ Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, ss.403-404.

⁶⁹⁶ J. Scaife, s.75.

⁶⁹⁷ Sidney Wintz, **Storia dello zucchero**, Einaudi, Torino, s.161.

⁶⁹⁸ Tucci, “Il Commercio del Vino nell’Economia Cretese”, s.200.

⁶⁹⁹ “Item these Mahomedans drink no wine, which is forbidden by their prophet Mahomet, although there are many who drink wine secretly with Mamelukes and Jews. Since non may keep wine openly upon penalty of death, in accordance with law, much wine is brought secretly into the town by the Mamelukes from Candia in little barrels covered with linen cloths, for one of which fourteen ducats has to be paid.” **The Pilgrimage of Arnold von Harff**, trs. Malcolm Letts, Printed for the Hakluyt Society, London, 1946, ss.118-119.

⁷⁰⁰ **The Pilgrimage of Arnold von Harff**, ss.118-119.

İstanbul’u belirtmiştir.⁷⁰¹ 1520 yılında Kandiye’den 15 gemiyle 1532 yılında ise 6 nave ve 22 şarap gemisiyle İstanbul’a şarap taşınmıştır.⁷⁰² İstanbul, Girit şarabı için Moldovya ve Polonya’ya ulaştırılması adına bir geçiş noktası görevi de görmüştür.⁷⁰³ Her yıl Malta, İtalya, İspanya, Portekiz, Fransa, Flandra, İngiltere, İskenderiye ve Hindistan gibi yerlere ulaşan Girit şarabının miktarı 1542 yılında verilen bilgilere göre yılda 80.000 fıçı idi.⁷⁰⁴

Girit Adası’nda malvazia ve muskat şaraplarının yanı sıra Yahudi şarapları da bulunmaktaydı. Bu şarap “vinum iudaicum” ve “vinum mustum iudaicum” olarak bilinmekteydi. Yahudilerin dini kurallarına göre şarap üretmeleri, tüketmeleri ve satış yapmaları yasaktı. Şarap üretim ve tüketimi yalnızca “kosher” yani “dinen caiz olduğu”nda Yahudiler tarafından gerçekleştirilebiliyordu.⁷⁰⁵ Fakat bu şarap malvazia veya muskat gibi farklı tür bir şarap değildi. Yahudi seyyah Meshulam Volterra eserinde malvezia dışında herhangi bir Yahudi şarabından söz etmemiştir.⁷⁰⁶ Yahudiler şarapları kosher haline getirebilmek için Girit’in merkezi şehirlerine değil bu şehirlerin kasabalarına gitmekteydiler. Yahudiler şarap dahil ürünlerinin kosher olmasına o kadar dikkat ediyorlardı ki 1520’li yıllarda çıkan bir yasayla Yahudi olmayanların kosher şarabını satmalarını önlemek adına kosher ürünlerin olduğu fiçileri mühürletmeye başlamışlardır. Yasanın amacı ise ürünün saflığının aynı şekilde kalmasını sağlamaktı. Bu fiçiler Yahudi cemaatinin önderi olan “condestabulo”lar tarafından imzalanmalıydı. Kosher olarak üretilen şaraplar aynı zamanda İskenderiye ve Konstantinopolis gibi farklı şehirlerde de tüketilmekteydi.⁷⁰⁷ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sarayında bulunan Don Joseph Nassi ve Salomon Aşkenazi adlı 2 kişi Girit’ten İstanbul’a şarap taşınmasında görev almışlardır. Venedik hâkimiyeti

⁷⁰¹ “Item, Candia è luogo secho et arido, solea far vini bote 28 milia, hora 6 in 7 milia, e valea prima la bota ducati 8, hora val ducati 5, si è là, de la mità in roba, et si fa tre sorte vini, primi per ponente, secondi per Constantinopoli.” Marino Sanuto, **I Diarii**, t.II, 17 Nisan 1499, col.628.

⁷⁰² Marino Sanuto, Cilt: 29, col.365; Marino Sanuto, Cilt: 56, col.700.

⁷⁰³ Benjamin Arbel, “Creta nel Commercio Mediterraneo”, **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997**, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, s.251.

⁷⁰⁴ Kostas Tsiknakis, “Opseis tis ampelokalliergeias stin Kriti sta teli tou 16ou aiona”, **Monembasios Oinos-Monobasia-Malvasia**, ed. Ilias Anagnostakis, Etniko Idrima Ereunon Institoyto Bizantinon Ereunon, Atina, 2008, s.159.

⁷⁰⁵ Arbel, “The Jewish wine of Crete”, s.83.

⁷⁰⁶ Arbel, “The Jewish wine of Crete”, s.86.

⁷⁰⁷ Arbel, “The Jewish wine of Crete”, s.87.

boyunca bazı kısıtlamalara karşın Yahudiler diğer ürünlerin ticaretinde olduğu gibi şarap ticaretiyle de oldukça zenginleşmişlerdir.

Venedik döneminde Girit Adası için şarabın ne kadar hayati olduğu şu satırlardan okunmaktadır: “Yüce yönetimimiz tarafından da çok iyi bilinmektedir ki Girit Adası’nın ayakta kalmasını ve korunmasını sağlayacak tek şey şarap ticareti ve üzüm bağlarının varlığıdır. Eğer üzüm bağları olmasa ada yaşanabilir olmazdı ve Yüce Yönetimimiz, şu anda sahip olduğu gelirleri elde edemezdi.”⁷⁰⁸

3.1.4. Peynir Üretimi

Venedik döneminde Girit Adası’nda şarap ve buğdayla birlikte en çok rağbet gören ürünlerden biri de peynir idi. Bu iki ürün gibi Girit peyniri de Girit ekonomisine önemli katkılarda bulunmuştur. Girit’te en çok bilinen 2 peynir türü bugün de tüketilen ve İtalyanca “ricotta” olarak bilinen yumuşak “myzithra” ve sert ve çok tuzlu olan peynirdi. Peynir özellikle şarap gibi uluslararası alanda dolaşım halinde olan bir üründü⁷⁰⁹ ve en fazla ihracat yapıldığı yer Konstantinopolis idi. 1022 yılında Leone da Molino Konstantinopolis’e en az 2.860 kg peynir taşımıştır.⁷¹⁰ Manastırlarda et yasağı olduğu için Konstantinopolis’teki manastır ritüellerinde bu peynirler tüketiliyordu.⁷¹¹ Girit peyniri Orta Çağ’dan itibaren Kıbrıs ve Kilikya Ermeni Krallığı’nın olduğu bölgeye kadar taşınıyordu. Henüz 1191 yılında Batı’dan yola çıkan gemiler 160 ton Girit peynirini Doğu’ya taşıyordu.⁷¹² Girit Adası’ndan çıkarak uluslararası dolaşıma giren peynirin çok miktarda olmasının nedeni küçükbaş hayvanlardaki zenginlikten kaynaklanmaktaydı. Peynir üretimi, zeytin gibi yalnızca bir bölgede değil Girit’in tamamında üretilmekteydi. XIII. ve XIV. yüzyıllara gelindiğinde Girit peyniri her zamanki gibi Konstantinopolis’e gitmeye devam etmekle beraber artık Menteşeoğulları ve Aydınöğulları topraklarında da görölmeye başlanmıştır.⁷¹³ Aynı zamanda Kıbrıs Adası’nda da yerli Ortodokslarla Giritli soylu tüccarlar peynir ticareti

⁷⁰⁸ Arbel, “Creta nel Commercio Mediterraneo”, s.254.

⁷⁰⁹ Detorakis, s.193.

⁷¹⁰ Jacoby, “Creta e Venezia nel Contesto Economico”, s.74.

⁷¹¹ Jacoby, “Cretan Cheese: A Neglected Aspect of Venetian Medieval Trade”, in **Commercial Exchange Across the Mediterranean**, s.49; Moorey, s.102.

⁷¹² Jacoby, “Byzantine Trade with Egypt”, in **Commercial Exchange Across the Mediterranean** s.69.

⁷¹³ Zachariadou, s.192.

gerçekleştirmişlerdir. Giritlilerle Rodos ve Kıbrıs arasında peynir ticareti yapıldığına dair bir örnek şu satırlardan anlaşılmaktadır:

Onun çıkarları yerel ticaretle sınırlı değildi. 15 Kasım 1366 tarihinde, Rodos Adası'ndaki bazı işleri için Giovanni Magno'ya bir vekaletname düzenler ve 9 Mayıs 1367'de, Yunan Costa Ulisma ile Sithia'ya 30 "milliaria" iyi Girit peyniri yüklemek için bir navlun sözleşmesi imzalar. Costa, bu peyniri kendi "griparea" gemisiyle Kıbrıs'a taşıyacak ve orada kendi 10 "milliaria" peynirini aynı özenle "hile olmaksızın" satacaktır.⁷¹⁴

XV. yüzyıla gelindiğinde Girit peyniriyle ilgili bilgilerin arttığı görülmektedir. Önceki satırlarda değinilen seyyah hacılardan Pietro Casola'nın sözleri Girit peynirlerine dair iyi bir fikir vermektedir:

Onlar çok sayıda peynir üretirler. Fakat ne yazık ki bunlar çok tuzludur. Büyük depolar dolusu peynir gördüm ve bazılarında bizim tabirimizle "salmoria" salamura 1 braccio (yaklaşık 60 cm) derinliğindeydi ve büyük peynirler içinde yüzüyordu. Oradakiler bana, peynirler çok pahalı olduğu için başka türlü korunamayacağını söylediler. Tereyağını nasıl çıkaracaklarını bilmiyorlar. Oraya uğrayan gemilere büyük miktarda peynir satıyorlar. Gemimize alınan peynirlerin miktarını görmek şaşırtıcıydı.⁷¹⁵

XV. yüzyılın başlarında Venedik'ten yola çıkan kadırgalar gidecekleri yerlere varmadan önce Girit'e de uğrayıp peynir yüklenirlerdi. Buna örnek ise Girit peynirinin 1414 yılında Venedik gemisi olan "griparia" ile Girit'ten Rodos'a ulaştırılmış olmasıdır.⁷¹⁶ Aynı yıl Girit peynirleri Kahire'ye de ulaştırılmıştır.⁷¹⁷ XVI. yüzyılda peynir üretiminin miktarı ve kalitesinin azalması bir yana Piero Navagero'ya göre Kandiye bölgesinde çok fazla peynir üretilmeye devam ediyordu ve 700 milliaria üzerinde yaklaşık 333.5 ton Venedik'e taşınıyordu.⁷¹⁸ XVI. yüzyılda şarap ve zeytinyağından alındığı gibi peynirden de vergi alınmaya başlanmıştır. Bu vergileri

⁷¹⁴ "Ma i suoi interessi non si limitano al commercio locale: il 15 novembre 1366 roga, infatti, una procura a ser Giovanni Magno per certi suoi affari nell'isola di Rodi e il 9 maggio del 1367 stipula un contratto di nolo con il greco Costa Ulisma per caricare a Sitia trenta "milliaria" di buon cacio cretese che lo stesso Costa dovrà trasportare sulla sua "griparea" sino a Cipro e li smerciare "sinefraude", con la medesima cura con cui venderà i propri dieci "milliaria" di formaggio." Mario Gallina, *Una Società Coloniale del Trecento Creta fra Venezia e Bisanzio*, Deputazione Editrice, Venezia, 1989, s.100.

⁷¹⁵ "They make a great many cheses; but it is a pity they are so salted. I saw great warmhouses full of them, and some in which the brine or "salmoria", as we say, was a braccio deep, and the large cheeses were floating within. Those in charge told me that the cheses could not be preserved otherwise, because they are so rich. They do not know how to extract the butter. They sell a great quantity to the ships that call there. It was astonishing to see the number of cheeses taken by our galley." **Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem**, s.203.

⁷¹⁶ Jacoby, "Cretan Cheese", s.58.

⁷¹⁷ ASV, **Senato Misti Registre**, 29 Mart 1414, fol.88v.

⁷¹⁸ Arbel, "Creta nel Commercio Mediterraneo, s.253.

koyanlardan biri 1563 yılında Rhenerius⁷¹⁹ bir diğeri de 1574-1577 yılları arasında görev alan Giacomo Foscari ni idi.

Giacomo Foscari ni yayımlamış oldu ğ u emirlerde özellikle peynirle ilgili ayrıntılı emirler yer almaktadır. Provveditore Generalenin peynirle ilgili emirler yayımlamasının nedeni ise ürün üzerinden yapılan bazı usulsüzlüklerdir. Giacomo Foscari ni 1575 nisanında adadaki peynirlerle ilgili yayımlamış oldu ğ u emirde üretilen tüm peynirlerin köylülerin tüketimi için ayrılan miktar hariç, şehir merkezindeki ortak tartı yerine götürölüp tartılarak kayıt altına alınması ve tüm gemi sahiplerine halkın kullanımı için ondalık ya da 3'te 1'ini bırakma zorunlu ğ u getirilmiş olmasına karşın bunların yerine getirilmedi ğ ini ifade etmektedir. Giacomo Foscari ni'nin emirlerinin devamında bu usulsüzlüğün giderilmesine dair aldığı önlemler yer almaktadır:

*Hangi sınıfa ait olursa olsun gelecek temmuz ayı sonuna kadar herkes sahip oldukları peynirleri-hem kendi üretimlerinden gelen hem de başkalarından satın aldıkları- şehre getirsinler. Belirtilen süre geçtikten sonra herhangi bir yerde evlerinde bulundurdıkları miktarın üzerinde peynir bulunanlar ya da bu süre zarfında peynirlerini dışarıda bulundurdu ğ u tespit edilen ve ihbar edilenler, tüm peynirlerini kaybetme cezasına çarptırılacaklardır ve her bir peynir için cecchini cezası uygulanacaktır. Bu ceza 3'e bölünecek olup 3'te 1'i ihbarcıya, 3'te 1'i hazineye ve 3'te 1'i de bu infazı gerçekleştirecek olan mahkemeye verilecektir.*⁷²⁰

Venedik'in en önemli görevlilerinden ve Türklere karşı savaşan komutanlardan biri olan Francesco Morosini 1629 yılında yazdı ğ ı relazionesinde peynirlerin miktarına veya kalitesine dair bir belirti bırakmasa da diğ er ürünlerle birlikte Girit peynirini farklı değerlendirmiştir. Francesco Morosini kendi sahip oldukları buğdayları devletin buğdaylarıyla karış tırarak ve bunları zeytinya ğ ı, peynir ve ş arap olarak ticaretini yaparak birtakım dedikodulara yol aç tı ğ ı için devlet arazilerinin kiralanmasına izin verilmemesinin Venedik yararına olacağını düşün müştür.⁷²¹ Ticaret denilince akla

⁷¹⁹ Papadia-Lala, "To Diamerisma ton Xanion sta mesa tou", s.69.

⁷²⁰ "fa publicamente sapere et strettamente comanda ad ogni persona di che grado conditione esser si voglia che in termine di tutto il mese prossimo di iuglio abbi condotto in la citta tutto il formaggio che si trovera aver fuori tanto di sue entrate quanto tutta quella quantita che si trovasse aver comprato da altri et se passato detto tempo ovvero sara trovata in alcun luoco maggior quantita di quella che potri servir per uso et consumo di quelli in casa di quelli si trovasse detto formaggio ovvero se saranno accusati et denontati quelli che passato detto tempo si trovassero di averli fuori caschino in pena della perdita di tutto il formaggio et di cecchino uno per pezza da essere applicata un terzo all'accusator un 3o al fisco e un 3o a quel magistrato che fara la esecuzione." **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscari ni dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, 10 Nisan 1575, ital 326, fol.47-48.

⁷²¹ "Racordo anco che saria bene far che non potesse haver terreni publici ad affitto perche mescolando li suoi formenti con li publici, nel contrazer li suoi et mercantirli in ogli, formaggi et

Yahudiler gelmektedir ki peynir ticaretinde de onları görmekteyiz. Yahudiler peynir ticaretini gerçekleştirmelerinin yanı sıra şarapta olduğu gibi ürünler üretim veya tüketim fark etmeksizin “kasher/kosher” olmalıydı. Yahudiler tarafından kosher hale getirilen peynirler Mısır’a ihraç ediliyordu.⁷²² Yine Girit peynirleri Yahudilerce Konstantinopolis’e ulaştırılıyordu.⁷²³ Girit’in büyük şehirlerinde kendi mahallelerine sahip olan Yahudiler 1400’lü yıllarda büyük miktarlarda peynir ve şarap gibi malları nakletmeye devam etmişlerdir.⁷²⁴ Önceki satırlarda değinilen şarabın denetimlerden geçerek üretilmesi ve satılmasında olduğu gibi Yahudi cemaat önderleri peynirin üretilmesini sıkı bir şekilde denetlemekteydi.

3.1.5. Bal, Balmumu, Meyve ve Sebzeler

Girit Adası buğday, peynir ve şarap gibi çok fazla üretimi ve ticareti yapılan ürünlerin yanı sıra çok fazla ön planda olmayan ürünlere de sahipti. Girit Adası’nda üretilen ürünlerden biri bal ve balmumudur.⁷²⁵ Girit Adası’nda bal üretiminin ve tüketiminin tarihi çok eski çağlara dayanmakla birlikte bal ile ilgili bilgiler çoğunlukla Bizans döneminden gelmektedir. Girit Adası’nda arıcılığın yapıldığına dair bilgilere hem azizlerin yaşamında hem de daha sonraki arkeolojik kazı çalışmalarından ortaya çıkarılan yerlerde rastlanılmaktadır. Aziz Elias Spelaiotes (864-960)’in yaşamının anlatıldığı eserde bal ile ilgili şu bilgiler geçmektedir: “Ayı, genellikle arı kovanından hırsızlık yapan vahşi bir hayvan olarak tanımlanır; yani, ayı kovanları kırar, balı yer ve ardından hiç rahatsız edilmeden uzaklaşır.”⁷²⁶ Bizans döneminde hırsızlardan ve zararlı hayvanlardan korunmaları için kovanlar genellikle bir çitle ya da taşla örülmüş dairesel bir duvarla çevrilmiştir ve bunlara “arı bahçesi” anlamına gelen “μελισσομάντρι” (melissomantri) veya “μελισσόκηπος” (melissokipos) adları

vini cio e causa di molte mormorationi.” Stergiou Spanaki, **Relazione di Candia Francesco Moresini**, Vol.:2, Minimeia tis Kritikis Istorias, Irakleio, 1950, s.125.

⁷²² David Jacoby, **Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion**, Routledge, London, 1989, s.309.

⁷²³ Rena Lauer, “Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the Fifteenth Century”, **Mediterranean Historical Review**, Vol.:27, No.: 2 (2012), s.130.

⁷²⁴ Jacoby, “Jews and Christians”, s.263.

⁷²⁵ Heyd, s. 306.

⁷²⁶ Ilias Anagnostakis, “Wild and Domestic Honey in Middle Byzantine Hagiography: Some Issues Relating to Its Production, Collection, and Consumption”, s.107.

verilmiştir.⁷²⁷ Bu arı bahçelerinden biri de yaklaşık XVII. ve XVIII.yüzyıllara ait Kandiye’de bulunan Gouves Padiados’da Melissokepos adlı yerdir. Antik Yunan, Roma ve Bizans dönemindeki tarım ve ürünler üzerine bir kitap olan Geoponika’da bu tarz yerlere dair bilgiler de bulunmaktadır:

*Arıların bulunacağı yer, kışın ya da ilkbaharda güneşin doğduğu yöne çevrilmelidir ki kışın beslenebilsinler ve üzerilerine esen ilkbahar güneşi onları tazeleyebilsin. Arılar için en iyi su, kaba çakıllardan akan, berrak ve bulanık olmayan sudur; çünkü arıları sağlıklı kılar ve iyi bal yapar. Ama suyun biraz yukarısına çakıl taşları ve odunlar koymak uygundur, böylece üzerlerinde dinlenebilirler ve rahatça su içebilirler.*⁷²⁸

Bizans döneminde Girit’te çok fazla bal üretildiği bilgisi Aziz Elias’tan daha sonraki dönemlerde 1000’li yıllarda yaşayan bir başka Aziz Iohannes Xenos’tan gelmektedir. Aziz Ioannes’in kiliseler ve su sarnıçlarının yanı sıra arı bahçeleri inşa ettirdiği geçen bilgiler arasındadır.⁷²⁹ 1170’li yıllara gelindiğinde ise Girit’teki Bizans valisinin Konstantinopolis’ten dönen bir Ceneviz gemisinde bulunan yaklaşık 2.050 kg bala el koymuş olmasıyla beraber bu balın Girit kökenli olduğu düşünülmektedir.⁷³⁰

Girit’teki bal ve balmumu üretimi ve ticareti Venedik döneminde de sürmüştür. 1278 yılında Venedikli vatandaşların Bizans topraklarında zarar görmeleri üzerine Bizans İmparatoru VIII. Mikhael’den tazminat talep edilmiştir. Bu tazminat talep listesinin içerisinde Ege bölgesinden taşınan ürünler arasında bal ve balmumu gibi ürünlerde yer almıştır. Girit adı doğrudan geçirilmese de üretim fazla olduğu için buradan da balın gitmiş olması muhtemeldir.⁷³¹ 1400’lü yıllarda ise Emmanuele Piloti’nin yazılarından Girit’ten Mısır’a peynir ve şarabın dışında bal ve balmumunun ihraç edildiği öğrenilmektedir.⁷³² Takımadalar üzerine kitabın yazarı olan Bernard Randolph da Sphakia bölgesinde bal ve mumun elde edildiğini belirtmektedir.⁷³³

Venedik hâkimiyetindeki Girit Adası’nda kaynaklardaki bilgiler çok kısıtlı olsa da yetişen meyvelerle ilgili de bazı bilgiler bulunmaktadır. Akdeniz iklimine sahip

⁷²⁷ Ilias Anagnostakis, “Wild and Domestic Honey in Middle Byzantine Hagiography: Some Issues Relating to Its Production, Collection, and Consumption”, s.108.

⁷²⁸ Anonim Yazar, **Geoponika**, trans. Thomas Owen, London, 1805, XV. II, s.196.

⁷²⁹ Ilias Anagnostakis, “Wild and Domestic Honey in Middle Byzantine Hagiography: Some Issues Relating to Its Production, Collection, and Consumption”, s.114.

⁷³⁰ David Jacoby, “Byzantium, the Italian maritime powers and the Black Sea before 1204”, in **Medieval Trade in the Eastern Mediterranean and Beyond**, Routledge, London, 2018, s.196.

⁷³¹ David Jacoby,

⁷³² Jacoby, “Creta e Venezia nel Contesto Economico”, s.100.

⁷³³ Randolph, s.80.

olduğu için bu meyvelerin yetişmesi oldukça doğaldır. Symonis Semeonis adlı kişinin “Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam” adlı eserinde muhtemelen Girit’te yetişip Dalmaçya’daki Istria’ya gönderilen bazı meyvelerden söz edilmektedir. Eserde Istria’dan Girit şarabının dünyanın her yerine ihraç edildiği ve ayrıca nar, limon, incir, üzüm, kavun, karpuz, kabak gibi meyvelerin de çok düşük fiyata bulunabildiği yazılmaktadır.⁷³⁴ Geç dönem yazarlarından da olsa Bernard Randolph Kandiye’de bulunan meyveler dahil birçok ürüne övgüler yağdırmıştır:

Her çeşit gıda maddesi boldur ama yazın kesilen koyunların tadı fenadır. Çünkü dağlarda yetişen bazı otlarla beslendikleri için lezzetlerinden kaybederler. Çeşitli av eti, keklik ve kuş boldur. Bilhassa Beccha Figge denilen kuşun tadına doyum olmaz. Çok yağlıdır. 8 tanesini 1 peniye alırsınız. Kumru ve bıldırcınlar küçük fakat çok lezzetlidir. Buradaki meyve çeşidini ve bolluğunu başka yerde görmedim. Dağlardan toplanan armutlar çok iriydi, şeker armudu diye de tanınıyorlardı. Kavunlar çok lezzetliydi, karpuz da hiç diyecek yoktu. Bostan ürünleri yılın her mevsiminde yetişir. Her çeşit salatalık, hindiba, şeker kamışı boldur. Hele şeker kamışları Kahire’den getirilenlerden daha kaliteliydi. Eczacılıkta kullanılan her türlü bitki buradan İtalya ve Fransa’ya gönderilir.⁷³⁵

3.2. ADANIN TARIM DIŞI ÜRETİM FAALİYETLERİ

3.2.1. Tuz

Venedik döneminde Girit Adası’nda üretilen ve Venedik’in kurulduğu yıllardan itibaren geçim kaynağı tuz önceki satırlarda değinilen ürünler kadar ticareti yapılmasa da önem verilen ürünler arasındaydı. Geçimini tuzdan ve balıkçılıktan sağlayan Venedik tuz ihracatından önemli gelirler elde ediyordu. 400’lü yılların başında tuzu değerlendirmeye başlayan Venediklilerin tuz üretimi 1200 yılında tepe noktasına ulaşmış ve Venedik Akdeniz’deki devletlerin bu anlamda uğrak yeri olmuştur. Venedik

⁷³⁴ “Ipsa utique civitas predictarum regionum civitatibus, videlicet Listrie, Albanye, Romanye, per quas transivimus, est vino excelentissimo et caseo habundantior, fructibus fecundior, quoniam in ipsa habundat vinum illud famosum Cretense, quod per universum mundum portatur, et in ipsa naves et galee caseo onustantur, et etiam mala granata, poma citrina, ficus, uve, papiniones, angurie, cucurbite, et aliorum multorum nobilissimorum genera fructuum in ipsa minimo pretio comparantur.” “Bu şehir, içinden geçtiğimiz Istria, Arnavutluk ve Romania şehirleri gibi son derece kaliteli şarap, peynir ve meyve bakımından oldukça zengindir. Ünlü Girit şarabını dünyanın her yerine ihraç eder. Burada gemiler ve kadirgalar peynirlerle doldurulur; ayrıca nar, limon, incir, üzüm, kavun, karpuz, kabak ve diğer son derece kaliteli meyveler de burada çok düşük fiyata satılır.” *Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam*, ed. Mario Esposito, *Scriptores Latini Hiberniae*, Vol.:4, Dublin, 1960, s.42-43.

⁷³⁵ Randolph, s.86.

bölgesinde en fazla tuzun çıkarıldığı yer Chioggia idi.⁷³⁶ Venedik Devleti 1179'dan önce erken tarihten itibaren tuz üzerinden ticaret vergisi almaya başlamıştır. 1179 yılında Doge Orio Mastropiero, Enrico Gradenigo adlı kişiye tuzdan elde ettiği gelirlerden dolayı bir makbuz vermiştir. Venedik'te tuzla ilgili yapılan işlemler “factum salis” başlığı altında yapılmıştır.⁷³⁷ 1271 yılında Venedik'teki Maggior Consiglio'da “Salinaris Maris” yani deniz tuzcuları başlığında defterlerin olduğu görülmektedir. Bu yılda tuzla ilgili alınan karar şu şekildedir:⁷³⁸ “Deniz tuzcuları defterine eklenmelidir ki Venedik'e getirilen tüm tuzu görmek, değerlendirmek ve bir karar almak zorunda olsunlar, bu amaca yeminle bağlı insanları görevlendirebilsinler ve gerektiğinde cezalar uygulayabilsinler. Onların değerlendirmesine göre kurallar böylece yerine getirilmelidir.” Bu dönemde Venedik'e Bizans İmparatorluğu'nun sahip olduğu Romania, Modon, Kıbrıs, İskenderiye, Sardinya ve Trablus kıyılarından tuz ithal edilmekteydi. Ayrıca 1281 yılında Maggior Consiglio'da Venedik'ten uzakta kalan tüccarlara 3 yıl süreyle Akdeniz tuzunu ithal etme zorunluğu getirilmiştir.

Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'na hâkim olduktan sonra da bu adada çıkan tuzu değerlendirmiştir. 1300'lü yıllarda Girit'ten farklı yerlere tuz ihracat edilse de miktarı azdı. Fakat 1279 yılından başlamak üzere Girit'te tuz alım satımı devlet tekeline girmiştir. Venedik Devleti yalnızca ev ihtiyaçları ve peynir üretimi adına tuzun kullanımına ve Komün tarafından satılmasına izin veriyordu.⁷³⁹ Girit Adası'nda tuz üretimi açısından Mirabellos Körfezi elverişli coğrafi özelliklerinden dolayı en büyük üretim yeri idi. Venedikliler ilk tuzlayı XIII. yüzyıl gibi erken dönemlerde Sphakia bölgesinde bulunan Elounda'da kurmuş ve 1583 yılına gelindiğinde 42 tuzladan yılda 1.400 ton tuz çıkarılmıştır.⁷⁴⁰ 1571 yılında Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından alınmasının ardından Girit'te üretilen tuzun ihracatı en ön sıralara gelmiştir. Bunun nedeni ise bu yıldan önce tuz üretiminde Kıbrıs'ın ilk sırada yer almasıydı. 1575 ile 1583 yılları arasında Venedik, Girit'teki Suda Körfezindeki tuzlalar için yaklaşık çeyrek milyon

⁷³⁶ Jean-Claude Hocquet, **La politica del sale**, Treccani, [https://www.treccani.it/enciclopedia/la-politica-del-sale_\(Storia-di-Venezia\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/la-politica-del-sale_(Storia-di-Venezia)/) (Erişim tarihi 13.08.2024).

⁷³⁷ Jean-Claude Hocquet, **La politica del sale**, Treccani, [https://www.treccani.it/enciclopedia/la-politica-del-sale_\(Storia-di-Venezia\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/la-politica-del-sale_(Storia-di-Venezia)/) (Erişim tarihi 13.08.2024).

⁷³⁸ “Capta fuit pars quod in capitulari salinariorum maris, quod teneantur totum salem, qui conductus fuerit Venecias, videre et extimare, et habere consilium, et possint ponere homines ad sacramentum et imponere penas propterea sicut eis videbitur et secundum extimacionem eorum sic debeat observari.” ASV, **Maggior Consiglio**, 3 Ekim 1274.

⁷³⁹ Jacoby, “Creta e Venezia nel contesto economico”, s.89.

⁷⁴⁰ Moorey, s.102.

ducat harcamıştır.⁷⁴¹ Hanya Rectoru Benedetto Dolfin'e göre XVI. yüzyılın sonlarına doğru Suda'da 200'ye yakın 160'ı çok iyi durumda olan tuzla bulunmaktaydı. Suda'da üretilen bu tuzlar Venedik'e taşınıyordu. Tuzun deniz ticaretindeki önemi diğer yüklerle birlikte gemide denge sağlaması ve peynir ve tuzlu et gibi ürünler için de temel bileşen olmasıydı. Kıbrıs Savaşı'ndan sonra adaya gelen Giacomo Foscarini de tuzla yapılmasına son derece önem vermiştir ki buna dair emirler kaleme almıştır. Giacomo Foscarini tuzla yapılmasına dair verdiği emirlerin ilkinde 2 Haziran 1571 tarihinde Onlar Konseyi tarafından yeni tuzlaların yapılması kararı alındığıyla başlamıştır. Bu tarihte alınan kararda Girit Adası'nda yeni tuzla yapımına uygun arazileri olan herkesin belirtilen 1 ay içerisinde tuzla yapımına başlaması gerektiği belirtilmiştir. Sözü edilen kişiler bunu gerçekleştirmezse arazileri ellerinden alınıp başka kişilere verilecekti.

Giacomo Foscarini, Provveditore Generale olarak atandıktan sonra Girit Adası'nda yukarıda sözü edilen kararın yerine getirilmediğini gördüğü için mümkün olduğunca fazla tuzla yapılmasını emretmiştir. Giacomo Foscarini'nin tuzlaların yapılmasına önem vermesinin nedeni Girit Krallığı'ndaki tuz ihtiyacından hem de üretim fazlası tuzların Venedik'e gönderilmesi içindir.⁷⁴² Giacomo Foscarini'nin tuzlalara dair emri şu sözlerle bitirilmiştir:

*Bu ilanla adanın tüm şehirlerinde ve kalelerinde kamuoyuna duyurulması amacıyla bu tuzlalardan herhangi birini yapmak isteyen herkese gelecek ay içinde Venedik'in Hanya'daki makamına gelmeleri gerektiği bildirilir. Bu kişiler, yapmak istedikleri tuzla için belirlenen araziye devralabilmek amacıyla adlarını kaydettirmelidir. Bu işlem 26 Nisan 1573 tarihli ilanda belirtilen yöntem ve koşullara uygun olarak yapılacaktır.*⁷⁴³

Giacomo Foscarini'nin bu emirinden sonra soylu Zuan Francesco Andrea ve Vincenzo Corner kardeşler, Generale Giacomo ve Antonio Corner'in oğulları krallığın

⁷⁴¹ Arbel, "Creta nel Commercio Mediterraneo", s.255.

⁷⁴² **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, 5 Kasım 1574, ital 326, fol.6.

⁷⁴³ "Pero per tenor del presente proclama da essere etiam publicato per tutte le citta et castelli dell'isola ad intelligentia d'ogniuno fa sapere et intendere a tutti et cadauno che volesse mettersi a far di dette saline in qualunque luoco et porte di quest'isola et sia de chi esser si voglia debba comparare fra il termine di meşe uno prossimo venturo nella canea di serenita eccelentissima a darsi in noto accio da lei gli si afatta la concessione del fondo sopra il quale vorra far dette saline et con li modi et conditione contenute nel predetto proclama de di 26 Aprile 1573." **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, 5 Kasım 1574, ital 326, fol.6.

yararına ve faydasına belirli bir miktarda arazi ekmek istemelerinin yanı sıra Paleocastro’da tuzla yapmak için söz vermişlerdir. Ancak bu bölgenin denize yakınlığı ve Sithia’dan uzaklığı nedeniyle korsanların sürekli tehdidi altında olduğunu belirttikleri için çeşitli koşullar ileri sürülmüştür. Giacomo Foscarini’nin kararı ise şu yönde olmuştur:

Bu teklifin gerçekleştirilmesi durumunda adanın sürekli ihtiyaç duyduğu tahıl ve tuz temini açısından büyük bir fayda sağlayacağını bilerek bu soylu Corner kardeşlerin taleplerinin yerine getirilmesine layık olduklarına karar vermiş ve bu yazı ile sözleşme üzerine yönetimin görüşünü alarak aşağıda belirtilen şekilde karar vermiştir.⁷⁴⁴

Giacomo Foscarini’nin tekrardan tuzlalarla ilgili emirname yayınlaması adadaki tuz ihtiyacını ve tuza verilen önemi göstermektedir. 25 Ocak 1574 tarihinde Giacomo Foscarini mevcut olan tüm tuzlalarda gerekli düzenlemelerin yapılması, bunların düzgün bir şekilde yönetilmesi ve mükemmel hale getirilmesinin zorunlu olduğunu bildirmiştir. Giacomo Foscarini vermiş olduğu emirle tuzlaları olan herkes için mart ayı sonuna kadar gerekli düzenlemeleri yapmaları gerektiğini aksi takdirde bu tuzlaların Venedik yönetimine devredileceğini bildirmiştir. Giacomo Foscarini bu tarihteki emrini “nisan ayı boyunca tuzlaların bulunduğu yerdeki tüm depoların düzenlenerek tuzların depolarda güvenli bir şekilde saklanması” ifade ederek bitirmiştir.⁷⁴⁵ Giacomo Foscarini ve adada görev alan diğer yöneticilerin tuzla ilgili almış olduğu önlemler ve bunları kayıt altına tutmaları aslında Orta Çağ’ın erken dönemlerinden itibaren Venedik Devleti’nin kurmuş olduğu sistemi devam ettirdiklerini göstermektedir.

3.2.2. Kereste

Girit Adası’nda Venedik Cumhuriyeti’nin dolaşımına önem verdiği bir diğer ürün kereste idi. Kereste Venedik arşiv belgelerinde sıklıkla geçmekle beraber

⁷⁴⁴ “Che detta loro offerta essendo effettuato ritornena in molto beneficio et utile dit utta quest’isola per bisogno che essa ha ordinariamente de grani et sali et percio giudicando essi magnifici cerveri degni di essere esauditi havendo anco sopra la detta scrittura et capitoli voluto intendere le opinion on giuramento di questo regimento ha terminato come qui sotto.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.7.

⁷⁴⁵ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, 25 Ocak 1574, ital 326, fol.27.

“legname” adıyla biliniyordu. Venedik denizci bir devlet olduğu ve neredeyse tek geçimini denizcilikten sağlaması nedeniyle kurulduğu yıllardan itibaren tekne ve gemi üretimine önem vermiştir. Gemi üretebilmesi için de kereste gerekiyordu. Venedik Cumhuriyeti ilk zamanlar bu ihtiyacını gerek bulunduğu coğrafyadan gerekse de kereste “deposu” olan Dalmaçya bölgesindeki Zara kentinden sağlıyordu. 900’lü yıllardan başlamak üzere Zara üzerine seferler düzenleyip burayı sonunda ele geçirmesinin en önemli nedenlerinden biri kereste tedariki idi. Venedik Cumhuriyeti’nin genel anlamda Bizans’tan ayrıcalıklar alıp imparatorluk topraklarında rahatça ticaret yaptığı bilinmesine karşın Venedik sadece Doğu Akdeniz bölgesinde değil aynı zamanda kendisine yakın bölgelerle de ticaret yürütmekteydi. Örneğin 1306 yılında Veronalı komutan Cangrande della Scala Veneto bölgesini ele geçirdikten sonra Venedikli tüccarlar Cangrande della Scala’dan ticaret yapma anlamında ayrıcalıklar elde etmişler ve kereste de dahil olmak üzere diğer ürünlerin taşınmasını gerçekleştirmişlerdir.⁷⁴⁶ Kadirga yapımı için kereste oldukça önemli olduğundan en sağlam keresteler Venedikliler tarafından sağlanırdı. Venedikli gemi yapımcıları yalnızca tersanelerde değil çevrelerindeki ormanlara gidip kaliteli keresteleri seçerek de deneyim kazanmışlardır.⁷⁴⁷ Kerestelerin sağlam olması için ustabaşı marangoz özel olarak seçim yapmakla görevlendirilmişti.⁷⁴⁸

Venedik Cumhuriyeti erken dönemlerde kereste temini adına çok fazla zorluklar yaşamamasına karşın XV. ve XVI. yüzyıllarda Türk tehlikesinin artmasıyla beraber kereste daha fazla stoklandı. Eski zamanlarda Veneto bölgesindeki Adige Nehri’nin yakınlarından toparlanan keresteler için ağaçların da azalması Venedik hükümetine sorunlar yaratmıştır. Venedik tersanesi artık Veneto bölgesinden keresteyi çok fazla edinememiştir. Hatta ağaçlar çok fazla azaldığı için Venedik hükümeti ormanların korunması adına yasalar çıkarmıştır. Venedik Cumhuriyeti bu nedenle Girit Adası’ndan çıkan kerestelere ayrı önem vermiş ve ticaretini ve taşınmasını daha çok Venedik’e yapmıştır.

⁷⁴⁶ Egidio Rossini, “La Via dell’Adige e Il Commercio del Legname nel Basso Medio Evo”, **Congresso Medievo**, Vol.:2, Atti Acc. Agiati, 236 (1986), s.247.

⁷⁴⁷ Frederic Lane, **Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance**, The John Hopkins University Press 1992, s.70

⁷⁴⁸ Venedik’teki gemi yapım sürecinde kerestelere uygulanan işlemler için ayrıntılı bkz. Frederic Lane, **Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance**, The John Hopkins University Press, 1992.

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Adası'nda yürüttüğü ticari faaliyetlerin yanı sıra sistemli bir şekilde yürüttüğü ekonomik düzeni bulunmaktaydı. Venedik Cumhuriyeti Girit Adası'na yerleştikten sonra “camerarius” adıyla bilinen görevlileri buraya göndermiştir. Camerarius olarak bilinen görevliler danışmanların yani consiglierilerin yanında bulunan hazineden sorumlu kişilerdi. Camerariusların öncelikli görevi vergilerin toplanmasını denetlemek ve tüm ekonomik konuları düzene koymaktı. Venedik'in adadaki hâkimiyetinin başlarında 2 kişi olan hazinedarlara 3 Ağustos 1270 tarihinde 1 kişi daha eklenmiş ve maaşları da yıllık 150 hyperpyra olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte bu kişiler 1 at beslemek zorundaydılar.⁷⁴⁹ Camerariuslar diğer görevliler gibi kendilerine ait özel konutlara sahipti ve bunun için 12 hyperpyra alıyorlardı. Camerariuslar yine diğer memurlar gibi herhangi alım-satım işlemlerine girişmiyorlardı. Ayrıca kendilerine gran cancellarius (baş sekreter) ve 1 noter yardımcı verilmiştir.⁷⁵⁰ Camerariuslar görevleri süresince Venedik'teki başkente ekonomiye dair raporlar göndermek zorundalardı. Bununla birlikte hazırladıkları listeler beş yılda bir Venedik'ten gönderilen sindiciler tarafından denetlenirdi.

3.2.3. Deri ve Tekstil

Venedik hâkimiyetinde Girit'te tuz ve kereste dışında deri ve tekstil ile ilgili üretimler de yapılmaktaydı. Deri ile bağlantılı olarak üretilen en önemli ürün ayakkabı idi. Venedik Girit'inde ayakkabı üretimine dair bilgiler ise XIV. yüzyıla kadar inmektedir. “Notai di Candia” yani “Kandiye noterlik belgeleri”nde ayakkabıcı grubu caligarius, cerdone ve sutor isimleriyle geçmektedir. Bu isimler genel olarak ayakkabıcıları ifade etse de “cerdone” eski derilerle çalışarak ayakkabıları onarıırken “caligarius” deriden ayakkabı üretti. Marcus Vergici adlı ayakkabıcıdan Kandiye'deki ayakkabıcılığa dair bilgiler alınmaktadır:

Adı geçen erkek çocuklarınıza, bana söyledikleri ve emrettikleri şekilde ayakkabı konusunda hizmet etmekle yükümlüyüm; yani ayakkabıların altlarını kaplamak, onlara dikişli veya dikişsiz altlık yapmak ve uygun hale getirmek, yani çizmelerini tamir etmek ve onları her zaman iyi ayakkabılara sahip kılmakla yükümlüyüm. Adı geçen kızlarınıza ise, çizmelerini uygun hale getirmek ve onlara dikişli ya da

⁷⁴⁹ ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Pilosus, 26 Temmuz 1293.

⁷⁵⁰ Margaritis, s.38.

*dikişsiz altlık yapmakla yükümlüyüm. Ayrıca, adı geçen tüm oğullarınızın ve kızlarınızın yırtılmış ayakkabı altlıklarını yanımda tutmalıyım.*⁷⁵¹

Ayakkabı üretiminin dışında Girit'te ipek üretimi de yapılmaktaydı. Ayrıca başkent Kandiye limanı olmak üzere Girit limanları Venedik'in doğudaki ticaret kapılarıydı. Dolayısıyla ipek, baharat ve tahıl gibi ürünler hem Girit'te toplanıyordu hem de buradan Avrupa pazarlarına dağıtılıyordu. Bu nedenle Giritliler Avrupa modasına da aşinaydı. Özellikle XIV. yüzyıldan itibaren Kandiye kadınların batılı elbiseler, erkeklerin ise Ceneviz tarzı şapka taktıkları ve Fransız tarzı pelerin giydikleri bilinmektedir. Fakat Venedikli yetkililer giyilen kıyafetler çok fazla lüks olduğu için 1339 yılında kadife veya altın işlemeli elbiseler giyilmesini yasaklamıştır.⁷⁵² Ancak bu yasaklara rağmen adadaki Giritliler ve Yahudiler Venedik'ten pahalı elbiseler getirmeye devam etmiştir ki bunun örneği 1444 yılında amcası Francesco Dandolo'dan Venedik'ten 1 elbise ile mor ipek-kadifeden 1 pelerin getirmesini isteyen Kallergis ailesinden Quirini Kallergi'dir.⁷⁵³ Venedik Girit'inde kadınların elbise diktikleri de noterlik belgelerinde geçmektedir. 29 Ağustos 1347 tarihinde Andreas Agapito adlı kişinin eşi Cali Agapito'nun vasiyetnamesinde vârislerine iplik bıraktığı yazmaktadır.⁷⁵⁴

Venedik döneminde Girit'te kullanılan en yaygın ipek çeşitlerinden biri "brocadello" adı verilen ipek idi. Venedik menşeli olan bu ipek Kandiye'de herkes tarafından kullanılmaktaydı.⁷⁵⁵ Brocadello dışında daha ucuz olan "canevazzéta", "bavella", "terzanela" ve "ferendina" gibi ipek kumaşlar da bulunmaktaydı. Brocadello herkes tarafından kullanılmış olmasına karşın Giritli kadınlar çeyizlerinde "canevazzéta"yı daha çok tercih etmekteydi. Nitekim Marina Moraitopoula adlı

⁷⁵¹ "Marcus Vergici, cerco, tenor servire dictis masculis filiis vestris in calciatu sicut mihi dixerunt et ordinauerint, videlicet, insolare solatas suas, facere eis subtelare cum punctu el sine punctu et aptare, scilicet, scapinare stivalia eorum, tenendo ipsos et ipsas semper bene caligatas. Dictis vestris filiabus teneor aptare stivalia earum et facere eis subtelare cum pontu vel sine ut mihi ordinauerint et omnes subtelare laceratos omnium predictorum filiorum et filiarum vestrorum apud me retinere debeo." ASV, **Notai di Candia**, b.273, fol.57r., Eylül 1387.

⁷⁵² Chyrssa Maltezou, "The Historical and social context", ed. David Holton, **Literature and Society in Renaissance Crete**, Cambridge University Press, 1991, s.43.

⁷⁵³ Chyrssa, "The Historical and social context", s.43.

⁷⁵⁴ ASV, **Notai di Candia**, b.10, fol. 66r.

⁷⁵⁵ Tatiana Markaki, "Innovations and the art of deception: mixed cloths in Venetian Crete (17th century)", ed. G. Nigro, **La moda come motore economico: innovazione di processo e prodotto, nuove strategie commerciali, comportamento dei consumatori**, Datini Studies in Economic History, Vol.:2, Firenze University Press, 2022, s.17.

kişinin çeyizi için 3 adet “canevazzéta” aldığı kaynaklarda geçmektedir.⁷⁵⁶ Georgios Sakellionos’un 1531 tarihli vasiyetnamesinde yeğenine 2 çift siyah kadife koluyla birlikte siyah ipekten bir içlik bıraktığı yazmaktadır. Venedik Girit’inde toga veya vesta olarak adlandırılan kıyafetin özellikle kamu görevlileri, bilim insanları ve hekimler tarafından giyildiği bilinmektedir. 1600’lü yıllara ait noterlik kayıtlarında yine Maria Manganaropoula, Zuana Coregiopoula ve Marieta Troulinopoula gibi Giritli gelinlerin çeyizleri için Napoli tarzında ipekten renkli püsküllerle süslenmiş “canevazzéta” yatak perdesi aldıkları görülmektedir. Girit’te bu kıyafetleri ve eşyaları diken kadın ve erkek terziler bulunmaktaydı ve bu kişilere “sartori delle veste” adı verilmişti.⁷⁵⁷ Bu terzilerin diğer meslekler gibi kendilerine ait bir lonca grupları da mevcuttu. 1525 yılında baş terzilerden biri olan Nikolaos Kalliopoulos vasiyetinde Sina Dağı’ndaki Aziz Katerina Manastırı’na gömülmek istediğini belirtmiştir.⁷⁵⁸ 1589 yılında Provveditore Generale Zuanne Mocenigo’dan Venedik Girit’indeki kıyafetlerle ilgili şu bilgiler geçmektedir:

*Hemen hemen tüm bu soylu ve görkemli kişiler ile diğerleri, kendilerini oldukça rahat yaşam tarzına kavuşturmuşlardır; hatta birçoğu son derece zengin ve varlıklı hale gelmiştir. Bu durum, onların gösterişli kıyafetlerinden ve kadınlarının daha da abartılı giyimlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Aynı şekilde düzenledikleri şöenlerde, ziyafetlerde ve cenaze törenlerinde de artık özelden çok gösterişli ve aleni bir ihtişam sergilenmektedir. Oysa bu tür şeyler, söz konusu krallıkta savaş öncesine kadar hiç görülmemiştir. Savaş öncesinde, kol manşetleri basitçe giyilir; şimdilerde kullanılan bol gümüş eşyalar kullanılmazdı.*⁷⁵⁹

Girit Adası diğer bölgelere tarım ürünleri ihraç ederken çok sayıda lüks malları da ithal etmekteydi.⁷⁶⁰ 1595 yılında Venedik’te yaşayan bir Giritli’nin Hanya sevkiyatına dair verdiği bilgilerde kumaş, giysi ve aksesuar gibi ürünlerin Girit’e ithal edildiği bulunmaktadır. Bu malları getiren geminin adı “Cagiana” olmakla birlikte gemi Venedik-İstanbul hattında sevkiyat yapmaktaydı. Sözü edilen ürünlerin değeri

⁷⁵⁶ Markani, s.18.

⁷⁵⁷ Eva Stamoulou, **Candia and the Venetian Oltremare: Identity and Visual Culture in the Early Modern Eastern Mediterranean**, Doktora Tezi, The University of Manchester, 2011, s.116.

⁷⁵⁸ Stamoulou, s.116.

⁷⁵⁹ “Quasi tutti essi Magnifici nobili, et alcuni de gl’altri, si sono fatti commodi; et molti di loro richissimi, et opulentissimi: come assai bene lo dimostrano nelli loro vestimenti superbi, et in quelli delle loro donne superissimi; et nelle feste e nei conviti, et nei mortorij, che fanno di pompa più che privata: cosa che non sono vedute in quel Regno, se non dopo la guerra; innanzi la quale vestivano positivamente le maniche a comedo; ne usavano le copiose argenterie.” Stamoulou, s.124.

⁷⁶⁰ Luca Mola, **The Silk Industry of Renaissance Venice**, The Johns Hopkins University Press, London, 2000, ss.64-65.

ise 3.373 ducat idi.⁷⁶¹ Ayrıca Venedik Girit'inin Orta Çağ döneminden itibaren bilinen Girit-Flandra-Londra ticareti Yeni Çağ'da da devam etmiş ve kuzey bölgesinden farklı kumaş türleri Girit limanlarına gelmiştir.⁷⁶²

3.3. ADANIN TİCARİ HAYATI

3.3.1. Ticari Hayat

Venedik'in XV. ve XVII. yüzyıllar arasındaki ekonomik ve ticari faaliyetlerine değinmeden önce kısaca Orta Çağ'daki duruma bakılmalıdır. Venedik'in Girit Adası'ndaki ticari ve ekonomik faaliyetlerin XII. yüzyıl gibi erken tarihlere dayandığını söylemek gerekir. Venedikli tüccarların ve noterlerin belgelerinden ve Senato kayıtlarından Girit'te üretilen ürünlerin çeşitlerine ve hangi boyutlarda ticaretinin yapıldığına dair önemli bilgiler edinebilmektedir. Elbette Venedik gibi başlarda sadece balıkçılık ve tuz ihracatından geçimini sağlayan bir devletin ekonomi ve ticarete uluslararası anlamda ön sıraları alması süreç gerektiren bir durumdu. Nitekim Venedik Cumhuriyeti, bu konumunu Bizans İmparatorluğu'ndan bağıni kopartıp ticari ayrıcalıklar almakla sağladı ve 1204 yılından itibaren özellikle Doğu Akdeniz'de “durdurulamaz” güç haline geldi. Venedikli tüccarlar, henüz Girit Adası'na tam olarak yerleşmemiş durumdayken dahi adada ticari faaliyetler yürütmeye başlamışlardır.⁷⁶³ Tam olarak 1211 yılında adaya yerleşmeye başlayan Venedik, XIII. ve XIV. yüzyıllarda ticari etkinliklerini iyiden iyiye arttırmıştır. Bir coğrafi bölgenin iklimi doğa olaylarından dolayı kesintilerin olması dışında kolay kolay değişmediği için Venedik, Girit Adası'nın sahip olduğu zenginliklerden adayı Osmanlı'ya teslim edene kadar oldukça iyi yararlanmış ve bu zenginlikleri hem diğer bölgelere ihraç etmiş hem de egemenliğinde bulunan diğer bölgelere göndermiştir. Venedik, Girit Adası'nın eski çağlarından itibaren en yaygın ürünleri olan peynirden, şaraptan ve buğdaydan en üst seviyede yararlanmayı bilmiştir.

Girit Adası, Orta Çağ'da Venedikliler tarafından Batı Anadolu'da bulunan Menteşeoğulları ve Aydınöğulları gibi beyliklerle ticarete yoğun olarak kullanılmıştır.

⁷⁶¹ Stamoulou, s.126.

⁷⁶² Stamoulou, s.127.

⁷⁶³ Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.168.

Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası aracılığıyla dönem dönem bu beyliklerle dostluk ve ticaret antlaşmaları yapmış ve bu antlaşmalar aracılığıyla ürünlerin dolaşımını gerçekleştirmiştir. Ticarete konu olan ürünler arasında buğday, şarap, sığır ve at bulunmaktaydı. Venedik Cumhuriyeti Girit Adası aracılığıyla bu ürünlerin dolaşımını sağlayarak kazanımlar elde etse de asıl kazanımı Batı Anadolu kıyılarında çok küçük bir gümrük vergisi ödeyerek tüccarlarının serbestçe ticaret yapmalarını sağlamak ve burada Girit dukalarının seçtiği bir konsolos bulundurmasıdır.

Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda şarap, peynir ve buğday kadar ön planda olmasa da köle, kereste ve baharat gibi ürünlerin ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Kereste taşımacılığı özellikle Venedik ile Girit arasında yapılırken köle ticareti ise Batı Anadolu kıyıları ile Girit arasında yapılmaktaydı. Venedik Orta Çağ'da başlattığı ticareti XV. ile XVII. yüzyıllarda da sürdürmüştür. Venedik'in ticaretini sürdürdüğü ürünlerin başında bu yüzyıllarda da şarap, peynir ve buğday gelmekteydi. Ayrıca sözü edilen bu ürünler Venedik topraklarına da taşınmaya devam etmekteydi. Şarap üretiminin anlatıldığı kısımda değinildiği gibi "malvazia" şarabı olarak bilinen Girit şarabı çok ünlüydü ve başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın ve Akdeniz'in birçok bölgesine ticareti yapılmaktaydı. Öyle ki 1512 yılında Girit şarabının üretimi yaklaşık 100.000 tona ulaştığı bilgiler arasındadır. Bunların 35.000 tonu Kandiye limanından, 15.000 tonu ise Resmo limanından diğer bölgelere ulaştırılıyordu.⁷⁶⁴ 1554 yılında ise yalnızca Kandiye'de 14.000 fıçı şarap üretilip satılıyordu. 1583 yılında İngiltere Kraliçesi Elizabeth kendi vatandaşı olan tüccarlara özellikle Kandiye şarabını ithal etmelerini istemiştir.⁷⁶⁵ Girit şarabı yalnızca Kandiye limanından değil Hanya'dan da Venedik, İstanbul, Flandra, İskenderiye, Messina, Sakız, Malta ve Moldovya'ya ihraç ediliyordu.⁷⁶⁶ 1629 yılında Provveditore Francesco Morosini'nin verdiği bilgilere göre 50.000 mistata⁷⁶⁷ yağ başka bölgelere ihraç ediliyordu.⁷⁶⁸

Şarap ve yağın yanı sıra yoğun olarak transit ticareti yapılan ürünlerden biri peynir idi. Peynir, Kandiye başta olmak üzere Girit'teki limanlardan özellikle Doğu'da Konstantinopolis'e, İskenderiye'ye, Modon ve Koron'a ve Kıbrıs'a taşınmaktaydı.

⁷⁶⁴ Detorakis, s.197.

⁷⁶⁵ Arbel, "Creta nel Commercio", s.252.

⁷⁶⁶ Arbel, "Creta nel Commercio", s.255.

⁷⁶⁷ Venedik'in sahip olduğu yerlerde uyguladığı bir tahsilat türü.

⁷⁶⁸ Detorakis, s.198.

Daha önceki satırlarda da belirtildiği gibi peynir ve şarap adanın ticareti açısından önemli bir role sahip olan topluluğu Yahudiler tarafından Kandiye limanından Konstantinopolis ve diğer Ege Adaları'na ihraç ediliyordu. Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda yoğun bir şekilde ticareti yapılan bir diğer unsur ise köle ticareti idi. Kölelik adanın tarih öncesinden Venedik dönemine kadar var olmuş olsa da ticaret anlamında Venedik döneminin ilk iki yüzyılında oldukça yoğun bir şekilde görülmüştür. Nitekim 1300'lü ve 1400'lü yıllarda Girit Adası'nda yaşayan Venediklilerin köle sahibi oldukları ve özellikle Batı Anadolu'daki Türk beylikleriyle köle alım-satımı yaptıkları noter kayıtlarındaki vasiyetnamelere yansımıştır. Köle ticaretinin en fazla yapıldığı yer ise doğal olarak başkent Kandiye idi. Fakat Benjamin Arbel'e göre bu köle ticareti XV. yüzyılın ikinci yarısında çökmüştür.⁷⁶⁹ Köle ticareti her ne kadar çökmüş olsa da Girit'te ticareti yapılan unsur bu değildi. XV. yüzyılın sonlarında Girit'in transit ticaret olarak öneminin devam ettiği Kandiye limanına çok sayıda gelen gemilerden çıkartılabilmektedir. 1499 yılında Kandiye limanına 60 adet kadirganın gelmesi de bunun göstergelerinden biridir.⁷⁷⁰ Venedik Cumhuriyeti'nin 1489 yılında Kıbrıs Adası'nı ele geçirmesi dahi gemilerin uğrak noktası olarak Girit'i yerinden edememiştir. Venedik mudeleri yola çıktıktan sonra diğer yerlerde ticaretlerini gerçekleştirmeden önce iki aya yakın bir süreyle Girit Adası'nda kalırlardı. Marin Sanuto 1519 Kasım'ında Girit'ten yapılan ticaret için şunları kaleme almıştır:

*Girit Adası'ndan çeşitli gemilere şarap, peynir ve başka mallar yüklendiği ve bunların Adriyatik Körfezi'ne geldikleri ancak bu şehirde (muhtemelen Venedik) durmaksızın Segna (Senj), Fiume (Rijeka) ve başka yerlere gittikleri görülmektedir. Bu nedenle şu karar alınmıştır: Hiç kimse Girit Adası'ndan malvazia şarabı, peynir, tuzlanmış et veya herhangi bir malı, Venedik'teki şarap vergisine tabi tutulmaksızın Körfez'e getirmek üzere yükleyemez.*⁷⁷¹

Venediklilerin mudeleri sırasında sık sık uğradığı mekanlardan biri de İskenderiye ve Beyrut idi. Venedik kadirganları Beyrut ve İskenderiye'ye doğru mal götürdüğü zaman Girit Adası'nda bir süre konaklayıp yollarına devam ederlerdi.

⁷⁶⁹ Arbel, "Creta nel Commercio", s.247.

⁷⁷⁰ Arbel, "Creta nel Commercio", s.248.

⁷⁷¹ "Cum sit che in l'isola di Candia si cargano su diversi navilii vini, formagi e altro, et veneno in Golpho, e tamen non capitano in questa cita ma vano a Segna, Fiume e altrove, pero sia prso che niun possi cargar sopra ditta insula di Candia malvasie, vini, formagi, carne salade, ne roba alcuna per Golfo se prima non dara una sufficiente piezaria di condur quelle in questa cita al dazio dil vin sotto pena di contrabando, et a questa instessa condition siano i vini di Candia, quali fusseno sta cargati per altro loco e non haveseno le sue contra letere e date le piezarie" Marin Sanuto, Diarii, Vol.:28, s.100.

Venedik Girit'inin İskenderiye ile ticari alışverişleri Orta Çağ'da da görülmekle birlikte Giritli tüccarların İskenderiye'de fondacosu yani bir ticaret merkezi bulunmaktaydı.⁷⁷² Girit ile İskenderiye arasında özellikle kereste ve şarap alışverişi yapılmaktaydı. Venedik'teki "Incanti di Galere" arşiv belgelerinde gemilerin kalkış ve demirleyiş bilgileri geçmektedir. 17 Mart 1548 tarihli incantu belgesine göre 1 Ağustos'ta İskenderiye'ye gidecek olan gemilerin güvenli bir şekilde seyrüsefer yapabilmeleri adına Girit Adası yakınlarından gitmeleri belirtilmiştir.⁷⁷³ Girit Adası'nın yoğun ticari ilişkiler içerisinde bulunduğu bir diğer kent ise Bizans'ın başkenti Konstantinopolis idi. Bu şehrin Osmanlılar'ın eline geçmesi ticaretin durmasına sebebiyet vermemiş aksine XVI. yüzyılda adanın en önemli ürünleri olan şarap, peynir ve zeytinyağı için önemli bir pazar oluşturmuştur. Osmanlı döneminde İstanbul ile Girit Adası'ndaki bu yoğun ticaret kaynaklara yansımıştır.⁷⁷⁴

*Provveditore, bu korsanların Papa ve kâfirlere karşı kurulan ittifak adına hareket ettiklerini ve bu nedenle Müslümanlara yiyecek ve erzak taşıyan tüm gemilere el koymak için izinleri ve emirleri olduğunu öğrendi. Bu durum, Kandiye'deki tebaamız ve mallarının büyük bir kısmını Konstantinopolis ve kâfirlere ait yerlere satan diğer tebaamız için büyük bir zarar teşkil eder." 1532 yılında Kandiye'den 6 gemi ve 22 küçük tekne İstanbul'a şarap fıçılarıyla gelmiştir.*⁷⁷⁵

Sonuç olarak hem adanın tarımsal ve tarımdışı ürünleri kısmında hem de bu kısımda anlatılmaya çalışıldığı gibi Girit Adası'nın daha Venedik hâkimiyetine geçmeden önce bile ticaret açısından öneme sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Venedik tarafından ele geçirilmesinden sonra ise adanın ticari kıymeti daha artmış ve Balat, Ayasuluk, İskenderiye, Konstantinopolis, Eğriboz, Flandra, İngiltere ve Venedik gibi yerlere şarap, peynir, buğday, kereste, zeytinyağı ve tuz gibi ürünler yoğun olarak ihraç ediliyordu. Bununla birlikte İskenderiye ve Beyrut'tan gemiler Girit'teki limanlara gelip bir süre burada kalıyorlardı ve Girit'teki tüccarlar gelen bu gemilerden ürünler ithal ediyorlardı. Asıl olarak Girit Adası'nın transit ticaret açısından değerini en iyi gösteren örneklerden birisi İngilizlerin sırf malvazia şarabı

⁷⁷² Arbel, "Creta nel Commercio", s.249.

⁷⁷³ ASV, **Senato, Deliberazioni, Incanti di Galere**, Registro V, fol. 171, 17 Mart 1548.

⁷⁷⁴ "E esso Provedador a inteso ditti corsari sono per nome di pontefice et de tutta la liga contra infideli, da li qual dicono haver liberta et ordene de intrometer et prender tutti li navilii che portano victuaria a infideli et perche questa cosa saria de grandissimo danno a li subditi nostri de l'isola di Candia et altri, quali smaltiseno bona parte de le sue intrade per Constantinopoli e altri lochi de infideli." Marin Sanuto, **Diarii**, Vol.:26, s.296.

⁷⁷⁵ Arbel, "Creta nel Commercio", s.251.

için adada konsolosluk açması, bir diğeri ise Konstantinopolis'in Osmanlıların eline geçmesine karşın iki şehir arasındaki ticaretin daha da artmasıdır.

3.3.2. Denizcilik Faaliyetleri

3.3.2.1. Girit Tersanesi

Venedik'in bir tersaneye sahip olması Orta Çağ'a dayanmaktadır. Doge II. Pietro Orseolo (991-1009) dönemine kadar bir deniz gücüne sahip olduğu bilinen Venedik'in henüz bir savaş donanması oluşturulmamıştı. Bizans İmparatorluğu'ndan 992 ve 1082 yıllarında ayrıcalık alarak Akdeniz'e açılan Venedik Cumhuriyeti hem ticaret hem de savaş gemilerine daha fazla ihtiyaç duymuştur. Venedik Cumhuriyeti henüz Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos döneminde kendisine İtalya'nın güneyinde Normanlara karşı donanma desteği sağlayarak denizcilikte neredeyse tek söz sahibi olacağının işaretlerini vermişti. I. Aleksios Komnenos'tan bu desteğin karşılığı olarak 1082 yılında ayrıcalık alan Venedik deniz gücünü oluştururken Bizans denizciliğinden de yararlanmıştır.⁷⁷⁶ Ancak Bizans'ın sürekli olarak Venedik'e ayrıcalık vermesi bir süre sonra Serenissima'nın denizcilik ve ekonomik anlamda çok daha ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de yoğun olarak faaliyet göstermeye başlayan Venedik daha fazla gemi üretebileceği bir yere ihtiyaç duymuştu. Bu nedenle Venedikliler başkentte "Arsenale" adıyla bilinen bir tersane inşa etmeye başlamışlardır. Tarihte VII. yüzyılda Araplar tarafından ilk defa inşa edilen Arsenale kelimesi Arapça "Dar al Sina'a"dan gelmektedir.⁷⁷⁷ Venedik'teki ilk tersane ise Venedik Dogesi Ordelafo Faliero'nun isteğiyle inşa ettirilmiştir.⁷⁷⁸ Ordelafo Faliero tarafından Pietro di Castello bölgesine inşa edilen tersanenin fiziki özelliği 4 kilometre

⁷⁷⁶ Hülya Çiçek Kaymakçı, "Venedik Arsenali", s.200; Michael R. Jones, "Cargo Ships and War Galleys in the Byzantine Empire", ed. Engin Akyürek-Koray Durak, **Anatolia in the Byzantine Period**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, ss.134-141.

⁷⁷⁷ "The derivation of the term "Arsenal", (usually in this region meaning shipyard rather than munitions or arms before) from the "Arabic dar al-sina'a meaning "house of work" is widely accepted. It is also often suggested that the earliest dockyard originated in the areas conquered by the Arabs in the seventh century." Susan Rose, **Medieval Naval Warfare 1000-1500**, Routledge, London, 2002, s.6.

⁷⁷⁸ William H. McNeill, **Venice the Hinge of Europe 1081-1797**, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, s.5.

boyunca etrafının hendeklerle çevrili olmasıydı.⁷⁷⁹ Ancak tersanenin alanı 1303 yılında genişletildi. Denizciler için olmazsa olmaz halat üretimi için de ilk fabrika bu yıllarda açılmıştır. “Arsenale Vecchio” yani “Eski Tersane” olarak bilinen bu ilk tersanenin ikinci genişlemesi 1325 yılında olmakla birlikte 1390 yılında bir dökümhane inşa edilmiştir.⁷⁸⁰ İhtiyaçlar zamanla arttıkça tersanenin daha da genişletilme zorunluluğu doğmuş ve bu noktada 1450 yılında tersanenin alanı 138.600 m²’lik alana ulaşmıştır.⁷⁸¹ İtalya’daki savaşlardan dolayı tersanesini genişleten Venedik Cumhuriyeti bu yıllardan sonra bu sefer 1463-1479 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu ile mücadele etmek zorunda kaldığı için 1470 yılında Eğriboz’u kaybetmesinin ardından tersaneyi genişletmek için çalışmalara başlamıştır. “Arsenale Novissimo” yani “Yeni Tersane” olarak bilinen bu tersanenin inşası 1473 yılında sona ermiş ve artık çok sayıda gemiyi barındırabilir hale gelmiştir.⁷⁸² Fakat denizcilik anlamında gelişim bununla kalmamış 1561-1564 yılları arasında Osmanlılarla girişilecek savaşlar için büyük savaş gemilerinin yanı sıra topçu atölyeleri inşa edilmiştir. Venedik Cumhuriyeti’nin bu son hamlesi onların 1571’de İnebahtı’da Osmanlı İmparatorluğu’na karşı zafer elde etmesini sağlamıştır.⁷⁸³

Venedik Cumhuriyeti’nin can damarı olan tersane makinesiz işleyen bir fabrika özelliğindeydi ve bir düzen içerisinde işleyen bir yerd. Yunan kökenli ustaların da görüldüğü tersanede 1172 yılı gibi erken bir tarihte 100 kadırganın sadece 4 ayda bitirildiği kaynaklara yansımıştır.⁷⁸⁴ Venedik tersanesinin işleyişinden sorumlu kişilere de “Patroni all’Arsenale” adı verilirdi. “Patroni all’Arsenale”nin görevi işçileri denetlemek, görevlerin yerine getirilip getirilmediğini kısa aralıklarla kontrol etmek ve görevlerini yerine getirmeyenleri cezalandırmaktı. Tersane bünyesinde çeşitli atölyeler de bulunmaktaydı. Venedik Cumhuriyeti’nin silah ve cephane tedariki de bu tersaneden sağlanmaktaydı. Silah ve cephane ek olarak Venedik’in askeri

⁷⁷⁹ Nunzio Maria Bellone, **L’Arsenale di Venezia: officina delle meraviglie**, Università Ca’Foscari, Corso di Laurea Magistrale, Venezia, 2004, s.12.

⁷⁸⁰ <https://www.comune.venezia.it/it/content/cronologia-storica> (Erişim tarihi 29.07.2024).

⁷⁸¹ Nunzio Maria Bellone, **L’Arsenale di Venezia**, ss.18-19.

⁷⁸² Hülya Çiçek Kaymakçı, “Venedik Arsenali”, s.208.

⁷⁸³ ASV, **Alvise Buonrizzo, Relazione**, b.4, marzo 27, 1570; ASV, **Diario di prigionia**, b.4, 1571-1573; Jean François Solnon, **Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa**, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, ss.189-191.

⁷⁸⁴ Mauro Bondioli, “The Arsenal of Venice and the Art of Building Ships”, **IX. International Symposium on Boat and Ship Archaeology (IX ISBSA) Boats, ships and shipyards**. Venice, 4/8 December 2000, ss.10-11.

donanmasını oluşturan direkler atölyesi, kürekler, halatlar, yelkenler ve bayraklar atölyesi, çizim atölyesi, marangozlar, tornacılar, heykeller, kürekler ve kadirgalar bölümü, cephane, dökümhaneler ve ağır topçu fabrikaları gibi tüm birimlerin oluşturulması, yenilenmesi ve bu birimlerde kullanılan malzemelerin hazırlanması da tersanenin amaçları arasındaydı.⁷⁸⁵ Venedik'in inşa ettikleri tersanelere verdiği önem arşiv kayıtlarına şu şekilde yansımıştır:

*22 Nisan 1530 ve 2 Mayıs 1530 tarihinde Büyük Meclis'te. Tersane ofisinin herkesçe bilinen büyük önemi göz önünde bulundurularak, bu meclis tarafından tahsis edilen paraların zamanında kendilerine sağlanması ve böylece acil ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için düzenlemeler yapılması uygun görülmüştür. Sevgili soylumuz Piero Orio'nun tüm hazinelerin gözden geçirilmesinden sonra yaptığı geri dönüşte özel borçluların büyük miktarda para borcu olduğu ve hazinelerin de büyük miktarda borçlu olduğu görülmüştür. Daha da kötüsü tersane için büyük miktarda para harcandığı ve askerlerin maaşların ödenmesi ve diğer birçok masrafın tersane ile ilgisi olmadan ve onların bilgisi dışında yapıldığı belirlenmiştir.*⁷⁸⁶

Venedik Cumhuriyeti, denizlerde geliştikten sonra kolonilerde de bu tersanelerin benzerlerini inşa ettirmiştir. Venedik'in tersane inşa ettiği yerlerin başında ise Girit Adası gelmektedir. Girit'teki tersane düşüncesi Venedik'teki Büyük Konsey'in 2 Aralık 1281 tarihli kararıyla ortaya çıkmıştı. Büyük Konsey'den çıkan kararlar tersanenin inşa edilmesi için Girit dukalarına 100.000 hyperpyra verilmiştir.⁷⁸⁷ Girit'teki tersaneye dair kararlar sonraki yıllarda da görülmüştür. 1333 yılında mühendis Francesco Barchis Kandiye limanındaki durumların incelenmesi için Venedikli yetkililer tarafından Kandiye'ye gönderilmiştir.⁷⁸⁸ 1362 ile 1366 yılları arasında Kandiye'de tersane için 2 tonozlu alan daha inşa edilerek 1370'lerde tersanenin yönetimi amiralin yetkisine devredilmiştir. 1451 yılına kadar bu tersanede her 2 yılda 1 hafif kadirga üretilmesi istenmiştir.⁷⁸⁹ XVI. yüzyılda tersanenin doğusuna

⁷⁸⁵ Hülya Çiçek Kaymakçı, "Venedik Arsenal'i", s.208.

⁷⁸⁶ "MDXXX die XXII aprilis in receptis et die II mai in maggiori Consiglio. Essendo l'offitio Arsenal nostro di quella gran importantia che ad ogni uno è ben noto e conveniente far provisione che li danari deputattoli per questo consiglio li sia le tempo in tempo subministrati per poter supplir alli urgentissimi sui bisogni et per che per il diletto nobil nostro Piero Orio patron all'arsenal nel ritorno che l'ha fatto della revisione de tutte le camere si ha visto che oltre li debitori particulari che restano ad dar grossa summa de denari et le camere sono debitrice per grossa summa et che pezo e sta speso grossissima summa de denari pertinenti a detto arsenal in pagar fanti et far molte altre spese non ad spettante et inpertinente a quello senza ordine et saputa di quelli dell'arsenal pero." ASV, **Patroni Provveditori all'Arsenal**, b.8, fol.1.

⁷⁸⁷ Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.77.

⁷⁸⁸ ASV, **Senato Misti Registre**, 19 Ağustos 1333, fol.23.

⁷⁸⁹ Georgopoulou, s.66.

ve batısına 10 tonoz daha eklenmiştir. 1556 yılında “Nuovo” yani “yeni” tersane olarak da adlandırılan fabrikanın inşası oldukça fazla ilerletilmiştir.⁷⁹⁰ 1564 yılında tersane adada meydana gelen depremten dolayı hasar görmüş ve 1570 yılında Provveditore Generale Lorenzo Da Mula tersaneye kemer eklemeleri yaptırmıştır.⁷⁹¹

Provveditore Generale Giacomo Foscarini de Kandiye tersanesine dair önemli yazılar kaleme almıştır:

*Kandiye limanının önemi o kadar büyüktür ki her türlü imkanla bu liman korunmalı ve limanı kirletebilecek hiçbir şeyin burada bırakılmasına izin verilmemelidir. Günlük yaşamda görüldüğü gibi insanların kötü niyetleri ve görevlilerin dikkatsizliği nedeniyle özellikle gemilerin en önemli bölümlerinde yapılan kalafatlama işlemleri ve kadirgalaradaki ziftleme çalışmaları sırasında bu sorun kendini göstermektedir. Bu durum limanın zarar görmesine ve açıkçası yok olmasına neden olmaktadır. Geçmişte bu düzensizlikler iyi düzenlemelerle önlenmiş olsa da kötü niyet artmaya devam etmektedir.*⁷⁹²

Yine Giacomo Foscarini Kandiye tersanesinin malzemeleriyle ilgili sorunlara dair yazmıştır:

*Biz, Giacomo Foscarini, Kandiye'deki bu tersanede geçmişte yapılan işlerin ve işlemlerin gözden geçirilmesi neticesinde, hem bu tersanenin malzemelerinin alınıp dağıtılmasında hem de diğer mühimmatlarda birçok düzensizlik ve karışıklık tespit edilmiştir. Bu malzemelerin birçoğu üst mercilerden herhangi bir emir olmaksızın dağıtılmış, bu malzemelerin kabulü ise tersanenin kayıt defterlerine karmaşık bir şekilde kaydedilmiştir. Ayrıca, kaydedilen malzemelerin farklı şekillerde dağıtıldığı, sayı veya ağırlıkla alınması ve teslim edilmesi gereken malzemelerin sayısı ve ağırlığının not edilmediği görülmüştür. Birçok durumda dağıtılan miktarın alınan miktardan fazla olduğu açıkça görülmekte, bu da ya Venedik'ten ya da başka bir yerden gönderilen mühimmatın kayıt defterlerine kaydedilmediği ya da bu işten sorumlu olanların gerçekte yaptıklarından daha fazla malzeme dağıttıklarını kaydetmiş olduklarını göstermektedir.*⁷⁹³

⁷⁹⁰ G. Gerola, **I Monumenti Veneziani**, Vol.:4, s.126.

⁷⁹¹ ASV, **Senato Dispacchi Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.501, f.729, 25 Temmuz 1570.

⁷⁹² **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.70.

⁷⁹³ “Noi Giacomo Foscarini essendo per il rasonato nostro stati reveduti li maneggi et concitanti per il passato in questo arsenal di Candia nelli quali sono stati trovati molori disordini et confussioni così nel ricevere et dispensar di robbe di detto arsenale come di altre monitioni essendone state dispensare senza mandato di alcuno capo superiore et nella ricevuta di essin elli libri di detto arsenal oltra che in confuso sono notate molte robbe ricevute appare anco che differentemente siano state dispensate da quello sono sta ricevute non aparendo notato peso ne numero di quelle che a numero et a peso deveno esser ricevute et consignate et apperendo in molte altre maggiori la quantita dispensata che la ricevuta segno manifesto ovvero che di quanto e sta mandato da vena o d'altre parte in detto arsenal e munitione non sia stato fatto nota in d'libri overe che da quelli che hanno avuto carico sia stato notato.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.125.

24 Aralık 1581 tarihli arşiv belgesinde Duodo döneminde yapılanlara ek olarak tersaneye taş kemer eklendiği ve yine limanın kazılmasında büyük bir iyileştirme yapıldığı yazılmıştır.⁷⁹⁴

1 Ocak 1585 tarihinde tersanenin geliştirilmesi adına alınan kararda Provveditore Grimani'nin yaptığı işe karşı suçlamalar bulunsa da o, aynı yılın mart ayında 6 kadirgayı barındıracak şekilde uzatarak liman surlarını tamamlamıştı.⁷⁹⁵ Bu tarihten 3 yıl sonra Grimani'nin suçsuz olduğu ortaya çıkmıştır.⁷⁹⁶ 24 Şubat 1590 tarihinde Grimani kemerlerinin tamamlanması için mühendis Giovanni Fava, ustabaşı Michelin Raftopulo, kale ustası Francesco Santini ve marangoz ustabaşı gerekli masrafların listesini hazırladı. Önceki 28.000 ducalık harcama 18.000 ducata düşürülmüştür. Provveditore Generale Benetto Moro 1599 yılında eksik olan iki sütunun temeli için gerekli malzemeleri hazırlattı.⁷⁹⁷ Benetto Moro 1602 yılında tersane için önemli gelişmeler kaydettiğini bildirmektedir:

*5 tersaneden, sadece 18 büyük sütunun temelini su seviyesinde atıldığını ve doğudaki surun temellerinin iki ayak yükseltildiğini kuzeydeki surun ise su seviyesinin yarım ayak üzerine yükseltildiğini, hiçbir iskele tarafından korunmadığını ve deniz tarafından birçok yerinden aşındırılmaya başladığını gördüm. Kalan sütunların temellerini ben attım ve aynı şekilde güneydeki diğer surun da temelini attım ve bu büyük yapının tamamını belirtilen seviyeye kadar inşa ettim, zemini limandan çıkarılan toprakla olması gereken seviyeye kadar yükselttim ki bu, maliyetten üç kat tasarruf sağladı ve kuzey surunun temellerini bir iskele ile denizin zararlarından korudum. Bu koruma daha önce belirtilen iki fırtınada kalenin surlarını koruyan iskeleden daha fazla süre aldı. Ayrıca altıncı kemer için kuzey suru boyunca limanın üzerine kadar uzanan iyi bir temel attım.*⁷⁹⁸

⁷⁹⁴ “Illustrimo capitano attende con ogni spirito et potere non perdonando continuamente a qual si voglia sorte di fatuca di mente ne di corpo fa similmente a butane il volto di Pietra all’Arsenale la aggiunto alli altri fatti in tempo della bonine del illustrimo Duodo similmente nella escavatione del porto cosa tanto importante alla quale gli è stato fatto grande miglioramento in profundarlo.” ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.509, f.746.

⁷⁹⁵ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.512, f.751.

⁷⁹⁶ “Del stato di essa non havendoli ancora per brevità di tempo potuto nel maneggiare ne vedere, non posso serviverle con fondamento alcuna cosa, ma di già lo fatto publicar le proclame solito per far le moshe in questa citta et già otto giorni darò principio ad essercitarla di dove poi mi partirò per sithia, rettimo et canea; non essendo per sparagnar fatica alcuna sul l’uno scero concerner il beneficio di essa tanto importante et il publico servitio.” (Görevimin durumu hakkında henüz gözlem yaptığım için sağlam bir bilgi sunamam. Ancak bu şehirde gerekli düzenlemeleri yapmak için olağan bildirimleri yayımlamış bulunuyorum ve sekiz gün içinde bu işlemlere başlayacağım. Ardından Sithia, Resmo ve Hanya’ya gideceğim. Çok önemli olan ve kamu hizmetini ilgilendiren her türlü fayda için hiçbir çabadan kaçınmayacağım.) ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.515, f.754, 26 Kasım 1588.

⁷⁹⁷ G. Gerola, **I Monumenti Veneziani**, s.129.

⁷⁹⁸ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.526, f.770, 6 Mart 1602.

Girit Savaşı öncesinde de 1630 yılında 19 tonoz daha eklenerek tersane geliştirilmiştir.

Venedik döneminde Hanya'da Bizans döneminden kalma olmasına karşın 1252 yıllarında 1 tersanenin var olduğu görülmektedir. 1255 yılında kaynaklarda Hanya'daki tersane "arsena vetus" şeklinde geçmiştir ki bu Bizans dönemindeki tersaneye işaret etmektedir.⁷⁹⁹ Hanya'daki tersaneye dair Orta Çağ'daki bilgiler kısıtlı olmakla birlikte bu tersane sonraki yüzyıllarda oldukça fazla geliştirilmiştir. 1467 yılının ağustos ayında Türk tehlikesinden dolayı Venedik Senatosu Girit dahil Eğriboz ve Korfu'da yeni tersanelerin kurulması için emir vermiştir:

*Denizcilik gücü, cesaret ve deneyim açısından hain Türklerden üstün olsak bile onların en çok kullandığı hile ve sanatla da onları alt etmek ve zayıflatmak gerekir. Bu nedenle bu konseyin yetkisiyle Korfu, Girit'in Hanya ve Resmo kentlerinde ve Eğriboz'daki yönetimlere her türlü gecikmeyi bir kenara bırakarak en kısa sürede gerekli yerleri ve tersaneleri inşa etmeleri emredilmelidir.*⁸⁰⁰

1515 yılında limanın güney kısmında tersanenin temelleri atılmıştır.⁸⁰¹

Giacomo Foscarini de Hanya'daki tersane düzenine dair emirler vermiştir:

*Biz, Giacomo Foscarini'nin sadık hizmetkârı ve Hanya'nın amirali olan tersanenin yetkilisi yazılı olarak belirlenmiş bir maaş olmadığı için kendisine Kandiyе tersanesinin amiralinin maaşını aynı şekilde vermek istiyoruz. Bu tarife 25 Haziran 1549'daki doğuda bulunan valiler (sindici) tarafından onaylanmıştır. Böylece, bu tarife sayesinde kendisine sunulan hizmetlerden doğan faydaları yasal olarak tahsil edebilir. Bu düzenlemeyi yapmanın uygun olduğunu düşünüyoruz, çünkü bu şekilde kira gelirlerinden doğan faydaların düzensiz bir şekilde tahsil edilmesi engellenecektir.*⁸⁰²

⁷⁹⁹ G. Gerola, **I Monumenti Veneziani**, Vol.:4, s.137.

⁸⁰⁰ "Sicuti potentia, virtute et experientia in re navali superamus perfidos Turcos, ita etiam astu et arte quibus ipsi maxime utuntur iudificari et deprimere eos oportet. Ed ideo vadit pars, quod acutoritate huius consili mandetur regiminibus nostri Corphoi, Crete, Chania Rethimi et Nigropontis, ut postposita omni mora, fieri et fabricari faciant quam celerrime locos et arsenatus." ASV, **Senato Mar**, VIII, 17 Ağustos 1467.

⁸⁰¹ Marin Sanuto, **I diarii**, Vol.:29, s.623.

⁸⁰² "Noi, Giacomo Foscarini et ha umilmente supplimento il fidele nostro helia della Canea armiraglio della detta citta della canea dell'arsenal che non havendo egli tariffa in scrituttura del detto suo offerto volemo fargli gratia di conceder la medesima tariffa che ha l'armiraglio dell'arsenal di Candia che li confesca l'anno 1549 alli 25 di giugno dall'sindici in Levante accio possa giuridicamente riscoter l'utilita che li pervengono dall'sudetto suo offerto onde parendoci conveniente di essavidero cognoscendo il disordine che pero nascere dal riscoveter a beneflacito le utilita delli affitti." **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.114.

1581 yılında Hanya tersanesindeki 11 adet olan kemer sayısı ertesi yıl 13 olmuştur.⁸⁰³ “Kadırgalar mümkün olduğunca arttırılsın. Bu nedenle yüce makamınıza sadakatle hizmet etmek adına 1581’de alınan karara göre, Hanya’da mevcut 8 kemere ek olarak 7 kemer daha inşa edilmesi gerektiğini hatırlatırım.” Venedik Cumhuriyeti kalan son kemerler için 2.000 ducat ödenek göndermiş ve Hanya tersanesi toplam 41.190 ducatlık büyük bir maliyetle inşa edilmiştir.⁸⁰⁴ 1584’te kemerler yetersiz görüldüğü için Venedikli yetkililer kemerlerin arttırılması gerektiğini düşünmüşler ve 4.000 zecchini⁸⁰⁵ ödenek göndermişlerdir. 1593 yılına kadar tersanedeki kemer inşa süreci devam etse de 1595 yılındaki depremden dolayı tersane hasar görmüştür. Tersanede meydana gelen hasarlar giderilmiş, ahşap kemerler taş kemerlerle değiştirilip tersanenin inşası 1599 yılında tamamen sona ermiştir. Hanya’da Türklerle meydana gelen savaşlar öncesinde son olarak Provveditore Basadona 2 yeni tersane inşa etmek istemiş fakat savaşlar sebebiyle bu gerçekleştirilememiştir. Venedikli yetkililerin son planı gerçekleşmemesine karşın Hanya tersanesi bugün Yeni Tersane adıyla Girit’te en sağlam ve zarar görmeden ayakta kalan tersanedir.

Kandiye ve Hanya’ya göre Resmo’nun tersane ve limanı daha sonraki yıllarda inşa edilmiştir. 1467 yılında tersane yapımına dair proje planı olsa da XVI. yüzyılın başlarında dahi tam anlamıyla bitmediği görülmektedir. XVI. yüzyılda Resmo Rectoru Bernardo Polani var olan limanı genişletmek istemiş ve Venedik yönetiminden 1.000 ducat destek almıştır.⁸⁰⁶ Fakat Resmo’daki tersane tamamlanmış olsa da Hanya ve Kandiye’deki tersaneler kadar etkili olamamıştır. Venedik’te olduğu gibi Girit’teki tersanelerde de marangoz, kalafatçı ve kürekçi gibi kişiler görev almıştır. Bu görevliler çok sıkı ve zor şartlarda iş yapmalarına karşın Venedikli yetkililer tarafından onlar için bazı zamanlarda düzenlemeler yapılmaktaydı. Provveditore Generale 17 Mart 1576 tarihinde marangozların, kalafatçıların ve kürekçilerin talebi üzerine gençlik dönemlerinden itibaren gösterdikleri iyi ve sürekli hizmetlerini göz önünde

⁸⁰³ “Galee sia accresciuto quanto poi si possa; et per cio ricordo giurenimente a vostra serenita esse per servito delle cosi sue sara bene che si come e sta deliberaro del 1581 che nella citta della Canea oltra li otto volti che vi s’atteovavano in essere se ne dovessero fabricar altri setti nelli quali alcuna si lavora.”

⁸⁰⁴ G. Gerola, *I Monumenti Veneziani*, Vol.:4, s.141.

⁸⁰⁵ **Zecchino (çoğulu zecchini)**: Venedik altın ducatına 16.yüzyılın ortalarında, yeni basılmış olan parçalara verilen öncelik nedeniyle 1543’te yeni basılmış ducatlara fiyatı 7 lira 12 soldi olarak belirlendiği zaman verilen isimdir. <https://www.treccani.it/vocabolario/zecchino/> (Erişim Tarihi 17.12.2023).

⁸⁰⁶ G. Gerola, *I Monumenti*, Vol.:4, s.147.

bulundurarak sadece tersanede değil önceki savaşlarda Venedik Cumhuriyeti'nin donanmasında da hizmet ettikleri için günlük maaşlarına ek olarak ödeme yapmayı kabul etmiştir.⁸⁰⁷

3.3.2.2. Gemi Çeşitleri

Venedik Cumhuriyeti inşa etmiş olduğu gemilerle Akdeniz, Ege ve Adriyatik'te ticari ve siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. Burada Venedik'in ürettiği gemilerin tamamen orijinal olup olmadığı sorusu sorulabilir. Sorunun cevabı ise diğer konularda olduğu gibi gemi üretimi konusunda da Venedik Cumhuriyeti'nin Bizans İmparatorluğu'ndan etkilendiğidir. Bizans İmparatorluğu'nun gemi tipleri de asıl olarak Romalıların kullandıkları dromonlardan gelmekteydi. Venedikliler zamanla Bizans'tan öğrendiği tekniklerini gemi üretiminde kullanıp gemilerini geliştirmişlerdir. Venediklilerin ilk zamanlarda ürettiği gemi tipine bakıldığında 2 veya 3 güverteli büyük gemiler olduğu görülür. Bu gemiler genelde üç direkliydi ki Venedikliler bu üç direkli gemileri mozaik sanatına kadar yansıtmışlardır.⁸⁰⁸ Venedik donanması XIII. ve XIV. yüzyıllarda 40 ile 50 kadirga ve yaklaşık 10.000 adamdan oluşan mürettebat kapasitesine sahipti.⁸⁰⁹ Venedikliler Bizans İmparatorluğu'ndan gemi tiplerini almasının yanı sıra Rum kökenli ustalardan gemi üretimlerinde çok fazla yararlanmışlar ve onlardan teknik bilgiler öğrenmişlerdir.⁸¹⁰ Bu Rum ustalar özellikle XIV. yüzyılda üretilen “galee sottili” adıyla bilinen gemilerin üretiminde ustaydılar. Buradaki İtalyanca sottile kelimesinden gelmekle birlikte bu gemiler hafif kadirgalar ve savaşta kullanıyorlardı.⁸¹¹ Ticaret için kullanılan gemiler ise “galee alla sensile” adını taşımaktaydı. Fakat bu gemi tipleri de daha sonra savaşlarda kullanılmışlardır. Alla sensile tipi gemilerde her küreği 1 kişi çekmekteyken sonrasında 1 küreği birden çok kişinin çektiği “scaloccio” tipi gemiler üretilmiştir.

⁸⁰⁷ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.223.

⁸⁰⁸ John Pryor, **Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler**, çev. Tunç Tayanç-Fusun Tayanç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

⁸⁰⁹ <https://deremilitari.org/2014/03/foundations-of-venetian-naval-strategy-from-pietro-il-orseoto-to-the-battle-of-zoncho-1000-1500/> erişim tarihi 04.08.2024.

⁸¹⁰ Mauro Bondioli, “The Arsenal of Venice and the Art of Building Ships”, ed. Carlo Beltrame, **Boats, Ships and Shipyards Proceedings of the Ninth International Symposium on Boat and Ship Archaeology Venice 2000**, Owbox Boox, Oxford, 2003, s.10.

⁸¹¹ Çiçek Kaymakçı, s.208; Bondioli, “The Arsenal of Venice”, s.10.

Venediklilerin ürettikleri bir diğer gemi türü ise “dromon”dan türeyen “bireme” yani toplam 150 kürekten oluşan düz tabanlı gemiydi. Bireme tarzı gemiler daha sonra her 2 peykesinde 3 kürekçinin oturduğu triremeye dönüşmüşlerdir.⁸¹² Venedikliler denizcilik konusunda oldukça iyi bir konuma gelseler de XVI. yüzyıldan itibaren denizlerin değişen şartları onları yenilik yapmaya zorlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun Konstantinopolis’in fethinden sonra denizlerde ilerlemesi ve stratejik yerleri ele geçirmesi Venediklilerde kadirgaların değiştirilmesi fikrini oluşturmuştur. Venedik Cumhuriyeti, seyrüsefere uygun bir şekilde daha büyük ve hızlı gemiler için gövdeleri, omurgaları ve kürekleri değiştirmiştir.⁸¹³ 1564 yılında bazı büyük kadirgaların yeniden yapılandırılması düşünülüp seferlere uygun hale getirmek için yoğun çaba harcanmıştır. 1565 yılında çalışmalar tüm hızıyla devam etmiş ve bu çalışmaların denetlenmesi adına valiler görev almıştır.⁸¹⁴ Venedikliler ve Batı dünyası için büyük öneme sahip olan “Lepanto” yani “İnebahtı Savaşı” yenilenen bu 6 büyük kadirga (galeazze) sayesinde kazanılmıştır.⁸¹⁵

Venedik kadirgaları hem hava koşullarının hem de rüzgârın uygunluğu açısından yazın sefere çıkmak daha mantıklı olduğu için başlangıçta yazın sefere çıkarlardı. Fakat Venedik gemilerini uygun hale getirdikten sonra ilkbahar ve sonbaharda da sefere çıkmaya başlamıştır.⁸¹⁶ Venedik Cumhuriyeti sefere çıkmadan önce bazı hazırlıklar yapardı. Bu hazırlıklar Orta Çağ İtalyan edebiyatının önde gelen yazarlarından Dante’nin “İlahi Komediya” eserine yansımıştır:

*Kışın denize açılmayan Venediklilerin,
Kalafata çektikleri tekneleri
Onarmak için tersanede zift kaynatmaları gibi
Bu sırada kimi gemisini yeniler,
Kaç sefer yapmış geminin bordasını temizler;
Kimi pruva, kimi pupa çekiçler;
Kimi kürek yapar, kimi halat bükler;
Kimi mizana, kimi artene yelkeni diker.*⁸¹⁷

Venedik kadirgaları yazın sefere çıksalar da bazı olumsuz durumlar da yaşıyorlardı. Bu olumsuzluklardan biri kadirgaların taşıma kapasitesiyle ilgilidir.

⁸¹² Pryor, s.78.

⁸¹³ Luca Colferai, **Breve Storia di Venezia**, Newton Compton Editori, 2021, s.23.

⁸¹⁴ Marco F. Morin, “Le galeazze a Lepanto”, **Oltre Lepanto, Centro Studi Vox Populi**, 2012, s.110.

⁸¹⁵ Pryor, ss.70-78.

⁸¹⁶ Frederic Lane, **Le navi di Venezia fra i secoli XIII e XVI**, Einaudi, 1983, s.58.

⁸¹⁷ Dante Alighieri, **İlahi Komediya**, çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1998, s.292.

Gemi mürettebatı seferlerde çok fazla suya ve enerjiye ihtiyaç duyuyorlardı. Kadırgalar yalnızca 1 haftalık su taşıyabildikleri için kürekçiler susuzluk yaşıyorlardı. Bu nedenle kadırgalar açık denizlerde 3 veya 4 gün kalabiliyorlardı ve çoğu zaman kıyıya yanaşıp faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Venedik gemi tiplerine bakıldığında kürekli ve yelkenli gemilerle birlikte yuvarlak ve uzun olarak adlandırılan gemiler görülmektedir. Yuvarlak gemiler yalnızca yelkenlere bağlı uzun ve geniş gemilerdi. Uzun gemiler küreklerle donatılan alçak ve dar tipli gemilerdi. Yuvarlak gemiler ise tamamen ticaret için tasarlanmışlardır. Fakat uzun gemiler de zaman zaman ticaret amaçlı kullanılmakla beraber Akdeniz'den Venedik'e baharatlar ve diğer değerli mallar bu gemilerle taşınmıştır. Uzun gemilerin kapasitesi 140 ile 250 ton arası değişmekteydi ve 200 kadar mürettebatı bulunuyordu. Venedikliler ticaret için kullandığı yuvarlak gemilerden 1420'li yıllardan 1450'ye 100 ton kapasiteli 300 tanesine sahipti.⁸¹⁸ 1463 yılına gelindiğinde Osmanlı ile başlayan savaşlar nedeniyle Venedik senatosu tarafından askeri amaçlarla kullanılabilecek kadırgalara ihtiyaç duyulabileceği için tersaneye yüklü miktarda bir meblağ ödenmiştir.⁸¹⁹ Venedikliler büyük kadırgalarını devlet tersanesinde inşa ettirirken yuvarlak ticaret gemileri ise özel tersanelerde girişimciler tarafından üretilirdi.

Venedik Cumhuriyeti donanma için de gemiler kullanıyordu. Akdeniz'de süper güç haline geldiği için XIII. yüzyıl sonlarına doğru bir deniz ticareti sistemi geliştirilmiştir. Bu sistemde özel donanmalar kullanılıyordu. Özellikle Akdeniz havzasında faaliyet gösteren gemi tiplerinden “coche” bu donanmalarda bulunuyordu. Cocheler aracılığıyla tüccarlar daha hacimli malları istedikleri yere götürebiliyorlardı. Coche olarak bilinen gemi türü özellikle XIV. ve XV. yüzyıllarda Venediklilerin sıklıkla kullandığı ve önem verdiği bir gemi türüydü. Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ile yaptığı Selanik Savaşları sırasında sözü edilen gemi türünü kullanmıştır:

Daha önce Selanik'e bir kadırganın donatılması için para gönderilmesi kararı alınmıştı ve şu anda Osmanlı Sultanı'nın 2 büyük Ceneviz cocha gemisini ele geçirdiği haberi alınmıştır. Bu gemileri donatarak onları boğaza yönlendirip sonrasında ise bize zarar verecek şekilde kullanacakları bildirilmektedir. Şu anda Selanik'te yalnızca bir cocha gemisi bulunmaktadır ve bunun güvenliğini

⁸¹⁸ Frederic Lane, “Venetian Merchant Galleys, 1300-1334: Private and Communal Operation”, **Speculum**, Vol.:38, No.:2 (1963), s.180.

⁸¹⁹ Stefania Montemezzo, “Ships and Trade: The Role of Public Navigation in Renaissance Venice”, **Maritime Networks as a Factor in European Integration**, ed. Giampiero Nigro, Firenze University Press, 2019, s.476.

*arttırmak ve Yüce Efendimizin onurunu korumak, ayrıca ticaret gemilerimizi ve mallarımızı güvence altına almak amacıyla başka bir cocha gemisinin de iyi bir şekilde donatılması ve hazırlanması gerekmektedir.*⁸²⁰

Özel deniz ticareti sistemi XIV. yüzyılın başlarından itibaren “mude/mudea” veya “sistema di galera” olarak bilinen kamu donanması tarafından desteklenmeye başlanmıştır. Hatta bu sistem Venedik’teki senato kayıtlarına da yansımıştır. Senato kayıtlarında belgenin başına yer ismi konularak gidilecek yer belirtilmiştir. Mude sistemine örneklerden bir tanesi Venedik Senatosu’nun 13 Aralık 1440 tarihli kayıtlarında görülmektedir.⁸²¹

*Suriye seferlerine gidecek gemilerin güvenliğini sağlamak amacıyla Modon’da bulunan Katellanların gemilerinin yanı sıra şehir halkının da karşılayabileceği tehlikeleri önlemek için tedbirler alınmalıdır. Bu nedenle, Suriye seferleri için altı gemi görevlendirilsin ve Suriye’ye gitmek isteyen herkes 13 gün içerisinde kayıt yaptırmak üzere konsoloslara başvursun ve bu konseyin belirlediği düzenlemelere uyararak bir kaptan komutasında Suriye’ye birlikte hareket etsin. Şimdiden konsolosluklara kayıt yaptırmayanların seferlere katılamayacağı ve geride kalan herkesin bu seferlere katılmak zorunda olduğu aksi takdirde 100 ducat ceza ödeyecekleri bildirilsin. Ayrıca yolculuk süresince durak noktalarında ve dönüş yolculuğunda mevcut değerlendirmelere göre konsoloslara verilen ücretleri ödesinler.*⁸²²

Venedik mudeleri yukarıdaki belgeden de anlaşılabilir olduğu gibi değerli malların yüklendiği 5 ile 10 kadırgadan oluşan, savaş gemilerinin eşlik ettiği ve toplu olarak hareket eden donanma amacıyla kullanılan bir sistemdir. Venedik mudeleri yani

⁸²⁰ “Capta cum pridie captum fuit de mittendo salonicus peccunias pro armando una galeam in loco predicto et habeatur novus et sentimentum dominum turchorum accepisse duas cochas magnas ianuens per mittendo illas con cinaytum et per faciando postea İllas venire ad strictum et alio ad danna nostra et sicut est manifestum habeas solum una cocha salonichi et utilis sit per faciando melior et cuis maiori securitate facta nostri domini et cum maiori honore nostro et etiam pro assecurando navigia et havere nostratum littere unam altera cocham armata bene in ordine et.” ASV, **Senato Misti Registre**, 6 Mart 1425, fol.97.

⁸²¹ “Ordo navius sirie qui providendus securitati navius iturarum in mudi punti ad viagiis sirie perperea que habent de navi cathellanorum qui est Mothoni et etiam per civitandis periculis que facili possent occurrere. Vadit pars quis ad viagiis sirie deputent sex naves et omnes que volent ire ad viagiis sirie scribant ad nostros cancellarias infra tercia decim et perbent in isto consilio que vadant et de conserva sub uno capitano ad mudus sirie cuius illa commissar et ordine qui sibi dabit per hoc consilius. Declarando ex nunc cum ille que non fecerit se scribi ad cancellarias non possint ad mudas puntas et omnes que remansissent teneant sequi viagiis sub pena ducat C et sint ad omnu denarius de nabus eundo stando et redeundo iux extimationes qua nunc habent ad consules.” ASV, **Senato Mar**, 13 Aralık 1440, fol.8.

⁸²² “Capta cum pridie captum fuit de mittendo salonicus peccunias pro armando una galeam in loco predicto et habeatur novus et sentimentum dominum turchorum accepisse duas cochas magnas ianuens per mittendo illas con cinaytum et per faciando postea İllas venire ad strictum et alio ad danna nostra et sicut est manifestum habeas solum una cocha salonichi et utilis sit per faciando melior et cuis maiori securitate facta nostri domini et cum maiori honore nostro et etiam pro assecurando navigia et havere nostratum littere unam altera cocham armata bene in ordine et.” ASV, **Senato Misti Registre**, 6 Mart 1425, fol.97.

seferleri Konstantinopolis, Mısır (İskenderiye), Suriye, Flandra başta olmak üzere birçok yerde görülmüştür. Sefer zamanları genelde ilkbahar ve sonbahar idi.

Venediklilerin kullandığı gemi tiplerinden bir tanesi “roccaforte” olmakla birlikte bu gemiler 500 ton ağırlığa sahipti. Roccaforteler 1260 yılı gibi erken tarihlerden itibaren görülmüşlerdir. Bir başka gemi tipi belgelerde çok sık görülen ve “navis” olarak adlandırılan gemilerdir. Navis kelimesi Venedik Senato Mar kayıtlarında çok fazla görülmekle birlikte bunlara bir örnek şu şekildedir: “Sekreterlerimizin mektuplarından, vatandaşımız Antonius de Constabilibus’un gemisinde bulunan mallar ve ticaret eşyalarının Marsilya’da ele geçirilerek işlem gördüğünü öğrendik.”⁸²³

Yukarıda sözü edilen navis türü gemiler 200 ton ağırlığına sahipti. Bu gemiler ayrıca 10 ile 20 arası olabilecek sayıda çapa taşımaktaydılar. Navislerde demirlere bağlanan ve artimon olarak bilinen geniş, hafif ve pamuklu yelkenler bulunmaktaydı. Tehlike anında bu yelkenler indirilip yok edilirdi. Roccaforteler ve navisler dışında bir diğer gemi türü de taratteslerdi. Büyük gemi kategorisine giren tarattesler 100 ton civarındaydı. Tarattesler okyanuslara dayanıklı olmakla birlikte savaşlarda kullanılmıyorlardı. Venedik Cumhuriyetinin Girit ile bağlantılı olarak da kullandığı “grippus” adıyla bilinen gemileri de mevcuttu.⁸²⁴ Ayrıca Venediklilerin özellikle Girit Savaşı’nda kullandığı en önemli gemi çeşidi “galea” olarak geçen kalyonlardı.⁸²⁵

Venedik gemi çeşitlerinden son olarak sözü edilmesi gereken “bucintoro”lardır. Bu gemiler daha çok sembolik amaçlarla kullanılırdı. Bucintoro adlı efsanevi gemiyle

⁸²³ “Per libras secretari nostri noticias huimus qualiter danc et mercationes nostrorum civius que in navi erant Antoni de constantibilibus civis nostri capta per Marsilien tractate fuerunt.” ASV, **Senato Mar**, 21 Aralık 1440, fol.10.

⁸²⁴ “Capta cum pridie captum fuerit in isto consilio quod manderetur regimini crete ut serveniret de frumento regimini nostro salonichi et nullum habeatur per Creta passagium et neccesarie sit omnio providere de mittendo ipsem mandatum. Vadit pars qui assignetur littere nostre dirrectur dicto regimini Crete Nicolao Duodo patrono coche iture salonicus et eis mandetur qui cum fuerit in aquis mothoni debeat perbicere barcus suam in aqua et mittet ipsas litteras regimini nostro mothoni non descendendo in terra ullo cui regi mothoni committatur autes huis consili quis illas mittat per unum grippum regimen nostro crete.” (Daha önce bu konseyde alınan karar uyarınca, Girit yönetimine, Selanik yönetimimize buğday temin etmesi için emir verilmişti ve Girit’ten geçiş yapılamadığından bu emrin gönderilmesi zorunludur. Bu nedenle, Selanik’e gidecek olan coche gemisinin kaptanı Nicolao Duoda’ya yönlendirilecek olan mektupların hazırlanmasına karar verilmiştir. Kendisine, Modon sularına geldiğinde gemisini karaya çıkmadan mektupları Modon’daki yönetimimize teslim etmesi emredilecektir. Ayrıca, Modon’daki yönetimimize bu konsey tarafından emir verilecek ve bu mektupların Girit yönetimimize bir grippus gemisi aracılığıyla gönderilmesi sağlanacaktır.) ASV, **Senato Misti Registre**, 13 Ocak 1424, fol.81.

⁸²⁵ Larrie D.Ferrerio, **Ships and Science**, The Cambridge University Press, 2007, ss.31-32.

Venedik dogeleri her yıl açık denize çıkarılır ve burada sembolik olarak denize yüzük atılıp denizle evlenilirdi. Aslında bu eylemin amacı denizde hâkimiyet sağlandığının gösterilmesidir. Venediklilerin gerçekleştirdiği bu eyleme “Festa della Sensa” adı verilmekle birlikte günümüzde hâlâ kutlanmaktadır. Bucintorolar Venedik tersanesinde 1311, 1449, 1526 ve 1806 yıllarında Senato kararıyla inşa edilmiştir. Bu gemiler 200 kişiyi taşıyabilecek kapasiteye sahipti.⁸²⁶

Venedik Cumhuriyeti Orta Çağ’dan itibaren hem tersanesi hem de ürettiği gemilerle gücüne güç katsa da Yeni Çağ’da meydana gelen İnebahtı, Kıbrıs ve Girit savaşları gibi olaylar ve ticaret rotalarının Akdeniz’den Atlantik okyanusuna kayması nedeniyle gemilerini sürekli olarak yenilemek zorunda kaldı. Bununla birlikte Konstantinopolis’in 1453 yılındaki fethinden sonra Girit Adası’ndaki gemi inşa süreçlerini de geliştirdi. Nitekim bu 1455 yılında Venedik Senatosu’nun Girit Adası’ndaki gemi inşalarıyla ilgili aldığı karara yansımıştır:

Her taraftan gelen bilgiler ve tüm iyi niyetli sebepler göz önüne alındığında gelecekte denizde donanımlı gemiler bulundurmasını sağlamak için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Girit yönetimine, ihtiyaç duyulduğunda donatılabilecek şekilde 5 gemi gövdesini hazır tutmaları gerektiği emredilmiştir. Ayrıca Girit yönetiminin kürek, yelken donanımı ve bazı mühimmatlara ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. İlk fırsatta Girit yönetimine, üçüncü sırada işlenmiş 1.000 adet kürek, 3 mızrak, gerekli olan su yelken donanımı, 3 gemi için yelken donanımı ve 3 hafif gemi için direkler ve direk yelkenleri gönderilmesine karar verilmiştir. Bu yelken donanımı ve direkler için gereken paranın, Girit yönetimi tarafından ödeme yapılmak üzere havale mektuplarıyla gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Girit yönetimi, ortadan kırılmış 1 geminin bulunduğunu, bu geminin tamir edilemediğini ve orada çürüyüp bozulmakta olduğunu bildirmiştir. Bu geminin buraya getirilmesini ve uygun bir şekilde tamir edilerek bir fayda ve kazanç sağlanmasını tavsiye etmektedirler. Bu geminin buraya gönderilmesi, herhangi bir masraf olmadan yapılabilir. Kandiye’den buraya getirilecek gemilerle ilgili çıkarları göz önünde bulundurarak, Girit yönetimine, bu gemiyi orada tutmak veya kiralamak yerine göndermeleri gerektiği emredilmiştir. Böylece daha fazla avantaj elde edilebilir.⁸²⁷

⁸²⁶ Giovanni Scarpa-Luca Braidotti-Francesco Mauro-Giorgio Trincas, “The Bucintoro Preliminary Design: Static and Hydrodynamic Assessment”, **Technology and Science for the Ships of the Future Proceedings of NAV 2018: 19th International Conference on Ship&Maritime Research**, ed. Alberto Marino-Vittorio Bucci, ss.541-551.

⁸²⁷ “Cum per ea que undique sonant ac omnibus bonis respectibus facit pro dominio nostro providere quis tempore novo habeamus galeas armatas in mari in nostro convenienti. Vadit pars cum mandetur regimini crete quis parata tenere debeat quinque corpora galearum taliter qui quotiens opus erit eas armare possint. Et quin dictum regimen indiget remis Sartra ab aqua et aliquibus munitionibus ex nunc captum sit quis per primus ut prima passagia patroni arsenatus teneantur mittet dicto regimini crete remos mille laboratos per tercium lanceas III a posta cuis suis ferris ac sartiam ab aqua neccesariam pro tribus galeis et est sartiam ab arboribus pro tribus galeis ac arbores tres galearum subtilum cum suis anthenis et pecunie valoris dictarum sartiarum ab aqua et arbore

Girit gemileriyle ilgili alınan bu karardan hemen 1 ay sonra 23 Aralık 1455 tarihli senato kararında yine Girit Adası'na 1.000 adet hafif gemi küreği, 3 gemi için yeni yelken donanımı, direkler, yelkenler, demirler, kampanalar ve dümenlerin gönderileceği söylenmiştir. Bu malzemelerin maliyeti ise 1.300 ducat idi.⁸²⁸ Ayrıca 1463-1479 savaşlarının başlayacağı döneme yakın 31 Ağustos 1456 tarihinde Girit yönetimine ve capitaneusuna acilen 3 kadirga donatılması için emir verilmiştir.⁸²⁹ Venedik Cumhuriyeti yalnızca Venedik'ten Girit'e gemi veya gemi parçaları göndermiyordu aksine Girit Adası'ndan da bunları temin etme yoluna gidiyordu. Nitekim Venedik, 16 Haziran 1458 tarihinde Girit yönetimine gemi malzemelerine dair ayrıntılı bir şekilde emir vermiştir:

Üst makamdakiler önceki ayın mektuplarında Girit yönetimimizin tersane ve gemilerimiz için gerekli mühimmat ve malzemeleri göndermediğini belirtmişlerdir. Bu nedenle bu meclis tarafından tersane görevlilerimizin ve yakında yola çıkacak olan Marano'nun aşağıda belirtilen malzemeleri göndermeleri emredilmiştir:

Hafif gemiler için yıldız direkler ve 10 adet rüzgâr savunması

Yukarıda belirtilen gemiler için 5 kereste

2 gemi için yelkenler ve halatlar

2 gemi için 100 demir

2 tür tamtam ve marsiyen davul

Gemilerin yapımında kullanılacak 10 ceviz ağacı tahtası

Hafif gemiler için 2 kürek

Gemilerin yapımında kullanılmak üzere 25 karaçam çivisi

*Atlardan elde edilen, geleneklere göre uygun olarak hazırlanan 35 adet ventreria ve bunlar daha sonra yukarıda belirtilen tersane görevlilerine iade edilecektir.*⁸³⁰

mittantur ad solendum per regimen crete per litteras cambi. Preterea quia dictus regimen scribit habere illie unam galeam ruptam in medio quam aptari facit non possunt et illic marcescit et devastatur laudatque quis huc conducatur quia ut debite aptabatur ut de illa aliqua utilitas et fructus percipietur et sperant illam huc mittet fine expensa imo cui utile domini nostri respectu navili quod habebitur de candida huc captum sit cum scribatur et mandetur dicto regimeni quis dictam galeam ut illic retinet debeat vel naulizare et huc mittere cum quis maiori avantagio nostro facere potuit."

ASV, **Senato Mar**, 20 Kasım 1455, fol.118.

⁸²⁸ ASV, **Senato Mar**, 23 Aralık 1455.

⁸²⁹ ASV, **Senato Mar**, 31 Ağustos 1456, fol.169.

⁸³⁰ "Requisunt superioribus mens litteris suis regimen nostrem Crete non ullas munitiones sine res pro arsenatu et galeis nostris inde necessarias. Quam ob rem. Vadit pars quis aucte huius consilio mandetur patronis nostri arsenatus cum cuis Maroni de proximo as tunç profecturo mittere debeant res infrascriptas us.

Anthenas pro galeis subtilibus Stella s. et ventamina s.X

Arbores pro suprascriptis galeis V

Sartia et vella pro duabus galeis

Fera pro duabis galeis C

Tampagnos et marsienci cuilibus sortis II

Tabullas nucis pro facientis ragiis X

Remos pro galeis subtilibus II

Clavos laricis pro fabricandis galeis XXV

Venedik, Osmanlı Devleti ile girişeceği savaşın hemen öncesinde yani 1461 yılında Kandiye'deki ve Modon'daki limanların ve çevrelerinin onarılmasına oldukça fazla önem vermiştir. Kandiye'deki ve Modon'daki limanlar onarılmazsa 3 yıl içerisinde kadirgaların ve diğcr gcmi türlerinin buraya giremeyeceğı tehlikesi görülmüştür. Venedikli yetkililer bu nedenle limanların hızlı ve sağlam bir şekilde onarılmasını istemişlerdir.⁸³¹ 1462 yılına gelindiğinde önceki dönemlerde oldukça güçlü olan Girit gemilerinin güçsüzleştigi ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi olarak da mürettebata ödenen maaşların yetersiz olması ve maaşlar yetersiz olduğu için gemilerin donatılmasının gecikmesi gösterilmiştir.⁸³² Venedik ile Osmanlı arasındaki savaşların başladığı 1463 yılına gelindiğinde Venedik Cumhuriyeti, genelinde Girit özelinde Kandiye'ye ayrı bir önem verdiği için adaya gerekli desteğin gönderilmesini istemiştir:

*Tüm çabaların gösterilmesi ve tersanedeki yöneticilerimizin (provededori de l'arsena) donanmamız için gerekli olacak çok sayıda mühimmatı hazırlamaları ve Levant'taki bölgelerimize yardım etmeleri sağlanmalıdır çünkü herkes bunun önemini anlayabilir. Bu nedenle yukarıda belirtilen yöneticiler tarafından mart ayında Kandiye'ye ve Flandra'ya gitmek üzere yola çıkacak olan mevcut mude gemileriyle, gerekli mühimmatın ve bugünlerde meclis tarafından gönderilmesine karar verilen diğcr malzemelerin Kandiye'ye gönderilmesi emredilmiştir. Çünkü Kandiye, Levant'taki en önemli bölgemizdir ve her türlü ihtiyacımızı karşılamak için en uygun yerdir.*⁸³³

Ventrerias ab equis iuxta consuetudines con postea remittat ad suprascriptos patronos arsenatus XXXV." ASV, **Senato Mar**, 16 Haziran 1458, fol.130.

⁸³¹ "Consortia che il porto de Candia che entro dal muolo et quello de modon siano a monidus in modo che se non si provisto non andara anni tre, che non pora entrar entro griparie che e con gran pericolo et de nave et galie nostre e che il sia alcuni che se offere de chavar e uno luogo e l'altro per diversi muodi. E l'andara parte che il sia commesso al collegio i qual debbia mandar per questi maistri et al dirli seperadamente et accordarse chon quei che parera al detto collegio per lo mior modo i parera et che questo i debbia haver concluso dammo a octo di proximo che de vegnur chon i dicti maistri chon el primo passaro a cio che questa iustadi i dağı bon principio a la chaxon sotto pena de ducat cento per cadaun de quel collegio e la dicta penna debbia osserscossa per i mostri avogadori de chomun senza algun consaglio." (Kandiye ve Modon limanlarının dalgakıranlar içinde olan kısmının ve çevresinin onarılması gerekmektedir. Çünkü bu limanlar onarılmazsa üç yıl içinde griparie, navi ve kadirgaların içeri giremeyeceğı için büyük tehlike arz edecek bir duruma gelecektir. Bazıları bu limanların birini ya da diğcrini farklı yöntemlerle kazmayı teklif etmektedir. Bunun üzerine bu işin meclise devredilmesine karar verilmiştir. Meclis, bu iş için ustalar çağırmalı, onlarla ayrı ayrı konuşmalı ve meclise en uygun şekilde anlaşma yapmalıdır. Bu işlemleri ustalarla birlikte bir sonraki sekiz gün içinde tamamlamalıdır ve bu işin iyi bir şekilde başlayabilmesi için bunu gerçekleştiren her bir meclis üyesi için yüz ducat ceza uygulanacağı belirtilmiştir. Bu ceza, avukatlar tarafından herhangi bir danışma yapılmadan tahsil edilecektir.) ASV, **Senato Mar**, 13 Mart 1461, fol.3.

⁸³² ASV, **Senato Mar**, 3 Temmuz 1462, fol.69.

⁸³³ "E le da metter ogni studio e far che per i nostri provededori de l'arsena se a parecchia molte munition che sara necessarie per l'armada nostra e per se chorer ai nostri luogi de levante chome tutti puol consideriar. L'andara parte che per i provededori sopradicti sia mandado a la nostra cita

1467 yılında Venedik ile Osmanlı arasında mücadeleler devam ettiği sırada Venedik Cumhuriyeti yine Girit yönetiminden önce en büyük 3 kürekli gemi (trieme) ve sonrasında da 6 ile 8 adet geminin silahlandırılıp donanmaya gönderilmesini istemiştir.⁸³⁴ Venedikli yetkililer 2 yıl sonra Türk donanması çok fazla güçlü hale geldiği ve bu donanmanın kendilerine büyük zarar verebileceği için Girit'teki duka, danışmanlar ve kaptanlar tarafından 8 kadirganın başına soylu supcomiti yani yardımcı komutanlar atanmışlardır. Bu komutanların atanmasının yanı sıra yeni kadirgaların donatılması da emredilmiştir.⁸³⁵ 1471 yılına gelindiğinde Venedik Cumhuriyeti düşmanı olmasına karşın Osmanlılardan örnek alınarak hızlı ve düşük maliyetle üç kürekli gemilerin temin edilmesinin yanı sıra Girit'e 5 adet trieme gövdesi gönderilmesini belirterek bunun için 1.500 ducat ödenek ayırmıştır. Ayrılan bu ödenek hem Hanya, Kandiye ve Resmo'ya gönderilen 5 gemi hem de bu gemilerin donatılması için kullanılacaktı.⁸³⁶ Venedik, 1479 yılında savaşın sonlanacağı zamana kadar

de Chandia per le nave de la presente muda de marzo che sono per andar in Candia e deli in Fiandra le munition inscripte e le altre che e stado deliberado de mandar per questo conseio a questi giorni passadi per che quella e la principal terra che nui habiamo in tutto el levante et piu apta ascorrer in ogni parte a tutti nostri bisogni.” ASV, **Senato Mar**, 12 Aralık 1463, fol.141.

⁸³⁴ ASV, **Senato Mar**, 7 Nisan 1467, fol.121.

⁸³⁵ “Quoniam ex his que multis modis habentur credendum est classem turcorum potentem exituram esset ad danna nostra. Et ob id faciat plurimum pro statu nostro fortificare classem nostram pro inconvenientis evitandis. Vadit pars cum eligantur per scrupulum Sernissimi domini ducis consiliariorum et capitus et per quatuor manus electionum in isto consilio iuxta consuetum octo nostri nobiles supcomiti galearum octo cum salario modis et aliis conditionibus solitis que armari et expediri debeant ad duas ad duas sicut hactenus servatum est. Et mandetur qui primum patronis nostri Arsenatus cum omni sollicitudine preparare octo corpora galearum cum fulcimentis earum. Preterea mandetur regimini nostro crete cum aultra duas galeas armatas cum omni studio armare debeat alias duas triemes mittendas ad obedientiam capitano nostri generalis maris.” (Türk donanmasının güçlü bir şekilde ortaya çıkmasının büyük zararlar doğuracağına dair çeşitli kanıtlar olduğundan durumumuzu korumak ve olumsuz sonuçları önlemek amacıyla donanmamızı güçlendirmemiz gerekmektedir. Bu nedenle dukamız, danışmanları, kaptanlar ve dört kişi tarafından bu mecliste yapılan oylama ile sekiz soylumuzun sekiz kadirganın supcomiti olarak seçilmesine karar verilmiştir. Bunların maaşları ve diğer koşulları eski usullere göre belirlenecek ve daha önce olduğu gibi kadirgalar ikişer ikişer donatılıp hazırlanacaktır. Ayrıca tersanedeki yöneticilerimize sekiz kadirga gövdesini ve bunların gerekli desteklerini büyük bir özenle hazırlamaları emredilmiştir. Bunun yanı sıra, Girit'teki yönetimimize de iki silahlandırılmış kadirgaya ek olarak capitano general maris (Genel Deniz Kaptanımıza) itaat etmek üzere gönderilecek iki triemenin daha silahlandırılması için tüm çabanın gösterilmesi emredilmiştir.) ASV, **Senato Mar**, 6 Nisan 1469, fol.4.

⁸³⁶ “Cum attentis conditionibus rerum nostrarum. Et ut cum celeritate et sine magna impensa haberi possit bonus navis triemius pro eo tempore quod erit opus accipiendo exemplum ab inimico et hoste nostro cautissimo turco. Vadit pars cum ad february proximus mittantur in cretam quinque corpora triemius cum suis armigis et cum illis mittat ducati millequingeti pro una quaque pro armaniotis illis et aliis quinque iam missis inter cretam chaneam et rettimus sicuti melior videbitur.” (Mevcut koşullarımız dikkate alındığında düşmanımız ve rakibimiz olan Osmanlılardan örnek alarak hızlı ve düşük maliyetle üç kürekli gemiler elde edilmesi gerektiği

aralıklarla Girit'te gemi donatılması için gerekli malzemeleri göndermeye ve buradan da gerekli gemileri almaya devam etmiştir.

Venedik Cumhuriyeti, Osmanlı ile yaptığı savaşlardan sonra barış zamanında da Girit gemilerini ihmal etmemiştir. 12 Ekim 1495 tarihinde Venedik Senatosu'nda Girit'teki gemilerin donatılmasında büyük bir düzensizliğin mevcut olduğuna dikkat çekilmiş ve gerekli düzenlemelerin yapılması istenmiştir.⁸³⁷ 1496 yılında da Bragadino adlı geminin büyük bir kaza geçirmesinden dolayı Kandiye'de yeni gemilerin donatılması emri verilmiştir:

*Proveditore Domenico Malipetro'dan alınan mektuplarda Kandiye'ye ait Bragadino adlı gemimizin büyük bir talihsizlik sonucu yaşadığı korkunç kazadan dolayı gemimizin batmış olduğu bildirilmiştir. Bu gemi, daha önce mecliste de kararlaştırıldığı gibi donatılmak üzere yola çıkmıştı. Aynı şekilde, proveditorelerimizin mektuplarından Korfu gemisinin de büyük bir felakete maruz kaldığı ve yardım alacak bir yolu olmadığı bildirilmiştir. Bu sebeple, meclisimizde karar alınarak proveditoremize Kandiye'ye ait Bragadino gemisinin yerini alacak şekilde Korfu gemisinin ve Kandiye'deki diğer gemilerin donatılması talimatı verilmelidir.*⁸³⁸

1498 yılında yine Kandiye ve Hanya'da toplam 8 adet triremes türünde gemi donatılması kararlaştırılmıştır.⁸³⁹ Venedik Cumhuriyeti'nin, Osmanlı ile 1538 yılında Preveze Deniz Savaşı'nı yaşamadan önce 1534 yılında Girit'e gemi gönderilmesi ile ilgileniyordu. 9 Nisan 1534 tarihinde Girit'e gemi gönderilmesine dair çıkan senato kararında Venedikli yetkililerin, Girit'teki yönetimin kendilerine 8 adet iyi durumda olan geminin mevcudiyetinden söz etse de 2 adet daha gemi gönderilmesinde kararlı olduğu görülmektedir.⁸⁴⁰ Venedikli yetkililer yaklaşık 20 gün sonra Kandiye'ye gemilerin donatılması için bazı malzemeler göndermişlerdir:

görülmektedir. Bu nedenle gelecek Şubat ayında, Girit'e beş adet trireme gövdesi, zırhlı askerlerle birlikte gönderilecektir ve her biri için bin beş yüz dükalılık bir ödenek ayrılacaktır. Bu ödenekler hem bu gemilerin donatılması hem de daha önce Kandiye, Hanya ve Resmo'ya gönderilen beş gemi için kullanılacaktır.) ASV, **Senato Mar**, 26 Eylül 1471, fol.110.

⁸³⁷ ASV, **Senato Mar**, 12 Ekim 1495, fol.79.

⁸³⁸ “Se ha inteso per littere del nobelhomini Domenico Malipetro provededor nostro de l'armada el misarebel naufragio seguito nela galia nostra Bragadino de Candia per la grandissima fortuna sopra ventura la qual galia dove andar a de farmar chome altre volte fo prexo in questo conseglio. Et siando est certificati per littere de esse provededor nostro la galia corphiota che e cue retrovarse in maxima calamita et tuta quella zurina esser nuda ire haver modo de poterse subvenir. L'andara parte chel sia scriptio et comanda al perfato provededor nostro de l'armada che in loco dela galia Bragadin naufragata mandar el debia a de farmar la predicta galie corphiota insieme cuis l'altre galie candiote.” ASV, **Senato Mar**, 25 Kasım 1496, fol. 110.

⁸³⁹ ASV, **Senato Mar**, 8 Mart 1498, fol.148.

⁸⁴⁰ ASV, **Senato Mar**, 9 Nisan 1534, fol.5.

Kandiye’de bulunan gemilerimizin kısa sürede kullanılamaz hale gelmesinin temel nedeninin bu meclis tarafından onaylanan sığınakların yapılmamasından kaynaklı olduğu kesin olarak bilinmektedir. Sığınaklar, gemilerin korunması için yapılmalıydı. Dolayısıyla, Kandiye’ye atanmış olan Duka Piero Baldo ve Capitaneus Alvise Bon’un bu eksik sığınakların yapımı için gerekli malzemelerin göndermesi çok faydalı olacaktır. Buna göre bu meclisin yetkisiyle, Kandiye’ye yukarıda belirtilen yöneticilerle birlikte malzemelerin gönderilmesine karar verilmiştir: 120 adet Larese direği, 150 adet Larese kilidi, 1.000 adet 25 ayak uzunluğunda tahta, 6.000 adet orta boy çivi ve 20.000 adet 25 ayak uzunluğunda çivi.⁸⁴¹

Venedik Cumhuriyeti bazı dönemlerde de gemilerin kötü hale gelmemesi için gemileri silahsızlandırma yoluna gitmekteydi. Nitekim Venedik aynı yılın eylül ayında Kandiye’deki bazı gemileri silahsızlandırırken Kandiye, Resmo ve Hanya’da 4 geminin donatılmasını emretmiştir.⁸⁴² Bu noktada Girit Adası’nda gemi yapımı ve tersanenin durumu her zaman iyi miydi şeklinde bir soru ortaya atılabilir. Doğaldır ki Venedik hâkimiyetinde Girit Adası’nda gemi inşa süreci her dönemde kesintisiz iyi değildi. Girit Adası’nda gemi inşa sürecinin bazı dönemlerde oldukça kötü durumda olduğu Venedik Senatosu’nun 2 Ekim 1536 tarihli kararına yansımıştır. Bu senato kaydında Kandiye tersanesinde çalışan Zuanne adlı kişinin babasının kötü durumu ve yaşından dolayı marangozluk işlerini devam ettirdiği ve her zaman sadık bir şekilde hizmet ettiği belirtilmiştir. 30 tonluk kapasiteye sahip 1 geminin kereste taşımaktayken battığını ifade ettikten sonra marangozların sayısının çok azalması sebebiyle

⁸⁴¹ “E cosa certa che la principal causa per la qual le galie nostre che sono in candia si fanno in breve tempo innavigabile procede perche non vi sono li vulti deliberati per questo consiglio che si facino, accio quelli possemo star al coperto per tanto sara molto utile provedere che cos ili Nobel homini Ser Piero Belda et Ser Alvise Bon designati l’uno duca, et l’altro capitano in Candia se mandino le suprascritte robe per far tre vulti che manchano pero, L’andera parte che per auctorita di questo consiglio siano mandati in Candia cum li sopraditti rectori eletti bordonali de Larese 120 chiave de Larese 150 tavole de l’arse miara dei agudi de mezo et altra ferramenta necessaria in tutto miara sei agudi da XXV miara XX.” ASV, **Senato Mar**, 28 Nisan 1534, fol.10.

⁸⁴² “Per non tener infrustrosamente quelle galie nostre di Candia in armata sopravvenendo lo inverno habiamo imposto al capitano nostro general che mandi subito ad exarmar le prime quatro galie et fino qualche giorno est le altre quatro accio che tanto piu pronti siano nel armar al venturo armo quale volemo che si facia pre tempo haverne il debito servitio. Pero cum il senato in dicemo noi voler che il venturo armo siano armasse in Candia galee... le quatro ordinare che sono due di Candia una di Rettimo et la quarto della Cania.” (Kandiye’deki gemilerimizin kış bastırırken boş yere donanma için hazır bekletilmemesi amacıyla capitano generalemize hemen ilk dört gemiyi silahsızlandırmasını ve birkaç gün içerisinde diğer dört gemiyi de aynı şekilde hazırlamasını emrettik. Böylece gelecek yıl için hazırlıkların zamanında yapılabilmesi ve gerekli hizmetin sağlanabilmesi için önceden hazırlanmış olacaktırlar. Senato’nun kararı doğrultusunda, gelecek yıl Girit’te dört geminin donatılmasını istiyoruz: ikisi Kandiye’den, diğer ikisi Resmo ve Hanya’dan olmak üzere.) ASV, **Senato Mar**, 11 Eylül 1534, fol.33.

Kandiye’de gemi inşa sürecinin durma noktasına geldiği vurgulanmıştır.⁸⁴³ Fakat Venedikli yetkililer adadaki gemi yapım işlerini geliştirmiş olmalı ki Osmanlı ile yapılacak savaş öncesi adanın gemi yapım kapasitesinden yararlanmak isteğini doğurmuştur:

*Gelecek yıl donanmamız güçlü ve kalabalık olması gerektiği için bu önemli amaç adına gerekli hazırlıkların yapılmasında eksik kalınmamalıdır. Girit Adası’nda 10 kadirgadan fazla kadirganın donatılabileceği ve yeterli sayıda mürettebatın mevcut olduğu bilindiğinden, zamanında donatıldıklarında ve bu mürettebatın temin edilebileceği ve gemilerin silahsızlandırılması durumunda gerekli onarımlarının yapılabileceği göz önüne alındığında Girit Adası’nda 6 ek kadirga daha donatılacak ve böylece toplam 16 kadirga olacak. Tersanedeki yöneticilerimiz, her türlü gerekli malzemeyle donatılmış 6 gemiyi mümkün olan en kısa sürede gönderme sorumluluğunu üstlenmelidir. Girit yönetimine, devletimize ait 12 ducat gönderilecek. Fazladan kalan ödenek, 6 kadirganın donatılmasından sonra kadirgaların ihtiyaçları için biscotto yapılmasına ve gemilerin onarımına kullanılacaktır.*⁸⁴⁴

Venedik Cumhuriyeti 1570 yılına kadar Girit Adası’ndaki kadirgaları geliştirmek için aralıklarla kararlar çıkarmıştır. Bununla birlikte 1569 yılında tersanelerin korunması adına gündüz ve gece bekçileri atamıştır.⁸⁴⁵

1570 ile 1576 yılları arasında yaşanan savaşlar ve veba salgınları Venedik’in gemi üretimini oldukça olumsuz etkilemiştir.⁸⁴⁶ Venedik Cumhuriyeti bu olaylar yaşandıktan sonra tekrar yaklaşan Türk tehdidi nedeniyle gerek Venedik’teki gerekse de Girit’teki tersaneyi ve gemileri tekrardan geliştirmeye başladı. Adadaki yetkililerin raporları doğrultusunda önlemler aldı ve emirler yayınladı. Henüz Venedik Cumhuriyeti’nin Osmanlı Devleti ile İnebahtı ve Kıbrıs savaşlarını yapmadan önce Girit Adası’ndaki yetkililerden Girit’in deniz gücüne dair bilgiler aldığı görülmektedir.

⁸⁴³ ASV, **Senato Mar**, 2 Ekim 1536, fol.164.

⁸⁴⁴ “Essendo neccesaria haver il venturo anno l’armada nostra da mar potente et numerosia di galie non si die manchar dalle debite provisioni per il ditto importantissimo effetto et cognoscendosi che in la insula nostra di Candia se potra armar maggior numero delle X galie ritrovandosi delli ciurme a sufficientia le quali si potranno haver armandosi le gali eper tempo et provedendo che al suo disarmar habbino effettualmente le sue resusure pero, L’andera parte che in la insula nostra de Candia se debbi armar altre sei galie si che in tutte siano sedese et debbano li proveditori et patroni nostri all’arsenal mandar li con ogni presetezza sei arsili forniti di ogni sua cosa necessaria con li qual arsili siano etiam mandati a quel rezimento delli danari della signoria nostra ducati XII le sei galee sia per far biscoti per conto di quelle.” ASV, **Senato Mar**, 10 Kasım 1537.

⁸⁴⁵ ASV, **Senato Mar**, 6 Temmuz 1569, fol.52.

⁸⁴⁶ Massimo Costantini, “I Galeoni di Candia nella Congiuntura Marittima Veneziana Cinque-Seicentesca”, **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997**, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, s.208.

15 Aralık 1563 tarihli relazioneesinde Girit'te capitaneus görevinde bulunan Gasparis Rhenerio, Türkler tarafından kendisine Konstantinopolis'te bu dönemde Kandiye'deki tersaneden çok daha fazla Kandiye'li ustanın bulunduğunu yazmıştır.⁸⁴⁷ Girit Adası'nda alınması istenen önlemlerden biri de Kandiye'deki Consigliere Domenico Marcello'nun relationesine yansımıştır. 3 Mayıs 1574 tarihli bu relationede Kandiye limanının doğu-güneydoğuya doğru açılan bir girişi olduğunu ve 50 veya daha fazla kadirgayı barındırabileceğini ifade eden Domenico Marcello kadirgaların tamir edilmesi için marangoz, kalafatçı ve kürekçi sayısı az geldiğinden bu işçilerin sayısının artırılmasının iyi olacağını vurgulamıştır.⁸⁴⁸ Domenico Marcello ayrıca Türklerle savaş zamanı Girit Krallığı'nın 58 adet kadirga donatıldığını raporuna eklemiştir.⁸⁴⁹ Domenico Marcello'nun görevden ayrılmasından sonra Provveditore Giacomo Foscarini de Girit'teki kadirga ve tersaneye dair emirler yayınlamıştır:

*Saygıdeğer ve yüce Giacomo Foscarini, bu krallıkta kadirgaların donatılmasında günlük olarak ortaya çıkan bazı düzensizlikleri düzeltmek ve düzenlemek istemektedir. Bu düzensizlikler, herkesin bildiği üzere son derece önemli bir konu olan kamu ihtiyaçlarının karşılanmasını geciktirmektedir. Seçilen ve kura ile belirlenen kişilerin bu hizmete katılmak için gerekli olanaklara sahip olmamaları ya da büyük ek ödemeleri karşılayamadıkları için direnç göstermeleri bu düzensizliklerin kaynağıdır. Bu durum geçmiş savaşın getirdiği rahatsızlıklar nedeniyle yerlerine atanan denetçilere ve diğer görevlilere sorun yaratmaktadır. Bu nedenle, gelecekte bu düzensizliklerin devam etmemesi, düzenli bir şekilde ilerlemesi ve gerekli hizmete olan katılımın daha gönüllü ve daha az zarar verici olması için Yüce Efendimizin yetkisiyle bu krallıkta kadirgaların donatılması doğrultusunda aşağıdaki düzenlemelerin uygulanmasını emrediyoruz.*⁸⁵⁰

⁸⁴⁷ Maria Ntorou Iliopoulou, **Relatione del Regno di Candia presentata a di 15 Decembrio 1563 per Dominium Gasparem Rhenerio capitaneum**, EKPA, tom.1 (1982), s.152.

⁸⁴⁸ “La Citta di Candia ha il suo porto con la bocca per Greco Levante, con il qual fa dentro di esso restiaze, nel qual vi può stare da 50 e piu galere, sempre che non vi saranno navigli et che le galere habbino il palamento dentro prolongato. Vostra Serenita per dir tutto si puo prevalere per bisogno d’acconciar le gia dette galere di buon numero di maestranza marangoni, calafati e remeri. E ben vero che de questi ne sono pochi, et in questa guerra passata se ne ha avuto bisogno; onde sara bene che la Serenita Vostra proveda con ordine suo che si arlevia delli sudetti remeri.” **Relazione di Domenico Marcello ritornato di Consigliere di Candia delle Cose di quel Regno 1574, 3 Maggio**, Venezia, 1858, ss.22-23.

⁸⁴⁹ **Relazione di Domenico Marcello ritornato di Consigliere di Candia delle Cose di quel Regno 1574, 3 Maggio**, Venezia, 1858, s.27.

⁸⁵⁰ “Volendo L’illustrimo et eccelensimo signor Giacomo Foscarini et proveder regular alcuni disordini che si sono scoperti giornalmente esser nell’armar delle galie tanto ordinarie in questo regno che e materia di quella importantia estrema che e nota a cadauno li quali disordini ritardono ben et speso il bisogno publico venga che facendo resistentia li uomini eletti et cavati a sorte div enir al detto servitio per non haver şl modo o per premergli assai il pagar le grosse zonta che sono state introdotte darsi alli’audiscari et alli uomini posti in luoco loro dalli disturbi della passata guerra et questo a fine che per l’avvenire in essi disordini non si continui pi uma che si procedi regolatamente et che di miglior volonta o con manco l’danno li uomini vengini al servitio tanto neccessario o l’autorita che eredita signor eccelensima tiene del generalato suo, ordina et termi che

Giacomo Foscarini kadirgaların donatılmasındaki işleyiş üzerine de emirler vermiştir. Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda tersanede kadirga donatma işlerinde çalışanlar ağır şartlarda çalışıyorlardı ve bazı zamanlarda kendilerine yüklenen sorumluluklardan kaçabiliyorlardı. Giacomo Foscarini de Resmo'da gerçekleşen düzensizlikleri ortadan kaldırmak için emir kaleme almıştır. 1575 yılında donanmada çalışacağına söz verip kaparo alan kişiler kaçarak ortadan kaybolmuşlardır. Bu kişiler ortadan kaybolduğu için Venedikli yetkililer kaparo alıp kaçan herkesin belirlenen sürede tam ücretlerini almaları ve kadirgalarda hizmet etmek üzere deftere kaydolmak için hazır bulunmaları gerektiğini bildirmiştir. Eğer bu kişiler söylenilen yere gelmezlerse her biri 5 cecchini para cezası ödeyeceklerdi. Bu para cezasını görevden kaçanları yakalayanlar alacaktı ve yakalanan kişiler 2 yıl boyunca ayaklarında prangalarla kürek cezasına çarptırılacaktı.⁸⁵¹ Giacomo Foscarini bu emirden bir süre sonra adadaki savunma yapılarını iyi duruma getirdiğini ifade etmesinin ardından adanın kendisini herhangi bir istilaya karşı koruması için yerli halkın denizlerdeki yeteneklerini ve denizcilik bilgilerini kullanarak gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Giacomo Foscarini krallığın onuru ve güvenliği için her zaman hazır durumda ve hızlı bir şekilde donatılabilecek 100 kadirgalık uygun bir donanma bulundurmayı uygun görmüştür. Emrinin devamında kadirgaların donatılması için yöneticilerin seçimine dair satırlar geçmektedir. Buna göre her yıl kadirgaları donatan 4 olağan kaptanın yanı sıra 29 Eylül 1555 tarihinde Senato tarafından 6 kişi de olağanüstü kaptan olarak seçilmiştir. Ayrıca yöneticiler her şehirdeki bağlı köylerin kadirga mürettebatının düzenli olarak belirlenen sayısına göre atanacaktı ve her biri için hangi köylerden kadirga mahkûmlarını yani galeottileri alacaklarına dair bir liste verilecekti.⁸⁵²

Giacomo Foscarini'den sonra Provveditore Nicolò Sagredo'da da tersane ve gemilerle ilgili işlemler gerçekleştirmiştir. Nicolò Sagredo 6 Nisan 1608 tarihinde yazdığı raporunda Kandiye tersanesinde 4 kadirgayı tamir ettirip suya indirdiğini ve 4

de cetero nell'armar in questo regno si ossservino li infatta ordini.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.33.

⁸⁵¹ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, 26 Nisan 1575, fol.50.

⁸⁵² **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, 26 Aralık 1576, fol.144-145.

gün içinde 2 gemiyi daha hazırlayacağını yazmıştır.⁸⁵³ Venedik Cumhuriyeti'nin kullandığı gemilerde doğaldır ki bazı hayati erzak ihtiyaçları da doğmaktaydı. Bunlardan biri su bir diğeri de “biscotto” olarak bilinen bir çeşit peksimetti. Nicolò Sagredo bu ihtiyaçlara dair de önlemler almıştır:

Geçtiğimiz günlerde Hanya'dan ayrılan büyük gemiler, birkaç ay boyunca bu denizlerde ve bu krallığın şehirlerinin limanlarında kalmışlardır. Bu süre zarfında onlara, ekli nattan da görebileceğiniz gibi gerekli olan miktarda biscotto sağlanmıştır. Serenissima'nın bilmesini isterim ki, bu gemilere yardım edebilecek hiçbir eylemi ihmal etmedim. Onlara yaklaşık 4.60 buğday ölçeği karşılığında Venedik biscottosu sağladım ve ayrıca ihtiyaçları için gerekli olan parayı da teklif edip verdim.”⁸⁵⁴

Osmanlı ile gerçekleşecek olan Girit Savaşı öncesinde adadaki tersane ve gemilerle ilgili işlemler devam etmiştir. Girit Savaşı'nda komutanlık yapan ve adada provveditorelik görevinde bulunan Francesco Morosini de tersaneye katkılarda bulunmuştur. Francesco Morosini Girit'te Kandiye ve Hanya'da birer tane tersane bulunduğunu, bu tersanelerde 39 adet kadirga gövdesinin mevcut olduğunu ve Venedik'ten sürekli olarak gönderilen malzemeler hariç adadaki hazineden 10.000 ile 14.000 ducat para harcandığını yazmıştır. Francesco Morosini bunları ifade ettikten sonra tersane ile ilgili şunları eklemiştir:

Yüce yönetiminizin Girit'e büyük miktarda işlenmiş kereste göndermesi fırsatını değerlendirerek bu tersanede hasar görmüş 2 depoyu onarttım. Ayrıca bu şehirdeki tersanenin konumlandığı yerdeki surları düzenlettim. Ayrıca büyük depoyu yeniden kaplattım; Buraya Girit'te bulunan 19 kadirgaya ait tüm silahları koydurdum. Amacım, bu malzemelerin asla kullanılmaması ve 6 kadirgayı donatmak için düzenli kullanım adına ayrı bir şekilde muhafaza edilmesidir.”⁸⁵⁵

⁸⁵³ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, 6 Nisan 1608, b.529, f.773.

⁸⁵⁴ “Le galee grosse che partirono li giorni passati dalla Canea, si sono formate alcuni mesi in questi mari, et ne porti delle città di questo Regno, alle quali è stata sumministrata quella quantita di biscotto, che vostra serenita vedra dalla qui allegata nota che le mando avvio essa comprenda, ch'io non ho intermesso alcuna attione con la quale habbi potuto giovare ad esse galee, così con questa quantita di biscotto che pur sono stata venetiani di formento nostro 4.60 in circa come con haverle anco offerta et data qualla summa di denaro per loro bisogni che mi hanno ricervato avvio potessero adempire.” ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, 6 Nisan 1608, b.529, f.773.

⁸⁵⁵ “Stimai mio debito nel principio della mia carica perche almeno li denaro ben speso, di applicar l'animo a cio di quel modo che ricerca il publico servito et con l'occasione che l'eccellentissime vostre inviarono in Candia buona quantita di legni da opera, feci accomadar in esso Arsenale due magazeni piu di mezi caduti, col farmi ripener i Ballamenti di galeo distinti con quel'ordine aponto che si tiene nell'Arsenal di questa città. Feci anco ricoprire un magazzino grande un luogo alto et asciutto ove medesimamente feci poner in deposito tutti li armizi per le 19 galee di candia et intentione che questi mai si habbino da toccare, havendone per l'ordinario consumo tenuti a parte

Francesco Morosini yalnızca tersanedeki düzenlemelere değil gemi çeşitlerine dair de bazı yenilikler yapmak istemiştir. Francesco Morosini relazioneesinde her yıl 1 kadirga veya 150 ile 300 tonluk 1 kalyon yapılmasını ve bunların Latin yelkeniyle donatılmasını teklif etmiştir. Kalyon teklif etmesinin nedeni ise artık kadirgalar için yeterli yer bulunmamasıydı. Bunun dışında en önemli nedeni kadirgaların çok fazla olması nedeniyle ihtiyacı 100 yıl boyunca karşılayabilecek olması ve denizcilik konusunda kalyonlara ve farklı gemi türlerine ihtiyaç duyulmasıdır.⁸⁵⁶ Ayrıca Francesco Morosini 25 adet kadirga donatmak için devlet düzenlemelerine uygun olarak Hanya’da 8, Resmo’da 4 ve Kandiye’de 13 kişi olmak üzere 25 denizci seçmiştir. Ancak bu sayı yetersiz olacağı için her bir kadirga için 4 denizci olmak üzere 52 denizciye ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.⁸⁵⁷ Gemi yapımı için denizci bulunması konusunda sıkıntı olmasının yanı sıra kürekçilerde de bazı çatlakların olduğu görülmüştür:

*Tanrı’nın lütfuyla mahkûm kürekçiler konusunda eksiklik yoktur; krallık genelinde yaklaşık 40.000 kadar zorluklara dayanıklı insan kaydedilmiştir. Ancak bu durumdan korktukları için yerine başkasını göndermek amacıyla büyük miktarda para ödemektedirler. Büyük bir ihtiyaç anında bu insanları temin etmek için çok şey yapılması gerekebilir.*⁸⁵⁸

Venedik’te olduğu gibi Girit’te de farklı çalışanların olduğunu ve kendi aralarında bir hiyerarşik durumun olduğunu belirtmek gerekir. Bu hiyerarşinin en üst noktasında “patroni all’arsenali” yani “tersanenin patronu” bulunmaktaydı. Patroni all’arsenalinin altında tersanedeki işçilerden ve tüm malzemelerden sorumlu gemilerin ikmali, donanımı ve bakımı için görev alan armiraglio adıyla çalışan vardı. Bu komutanlar dışında scrivani, promaistro (baş usta) ve çıraklar çalışıyordu.⁸⁵⁹ Venedik’teki Duca di Candia ve Provveditore gibi arşiv belgelerinde Girit’teki tersane çalışanlarının sayılarına dair bilgiler dağınıktır. Fakat 1645’teki Osmanlı ile savaşın başladığı yıllarda marangozların ve kalafatçıların isimleri ayrıntılı bir şekilde verilmiştir:

per armar sei galee.” Stergiou Spanaki, **Relazione di Candia 1629 Francesco Morosini**, Mnimeia tis Kritikis Istorias, Irakleio, 1950, ss.58-59.

⁸⁵⁶ Stergiou Spanaki, **Relazione di Candia 1629 Francesco Morosini**, ss.62-63.

⁸⁵⁷ Stergiou Spanaki, **Relazione di Candia 1629 Francesco Morosini**, s.65.

⁸⁵⁸ Stergiou Spanaki, **Relazione di Candia 1629 Francesco Morosini**, s.67.

⁸⁵⁹ Aggeliki Panopoulou, “I Texnites ton Nayphgeion tou Xandaka kai ton Xanion kata to 16o kai 17o Aiona”, **Kritiki Estia**, t.3 1989/1990, ss.175-176.

Marangozlar	Kalafatçılar
Giorgilla Athanassi	Nicolo Stravoschiadhi
Michelin Dafnomili	Michelin Claduri
Giorgi Venerato	Draco Armachi
Francesco Maduffo	Janni Bellizza
Giorgi Caligeri	Michelin Armachi
Manusso Giurga	Janni Macarissi
Magno Vlasto	Draco Capsagli
Janna Ligno	Giorgi Caglignico
Constanti Caligeri	Nicolo Macarissi
Manoli Caligeri	Giorgi Cleronomo
Giorgi Sclavo	Giorgi Patrichi
Antonio Giurga	Constantin Calergi
Giorgi Dragagnigo	Andrea Cunuppi
Pero Tutu	Giorgi Mallato
Andrea Dimo	Nicolo Scuffia
Giorgi Cornaro	Zorzi Belizza
Giorgi Sagharia	Manusso Canachi
Michelin Calogerà	Manoli Vrodo
Andrea Thodhoropulo	Giorgi Truglino
Nicolo Xenicopulo	Francesco da Foti
Stegliano Gavrà	Janni Calognomo
Michelin Sampso	Zuanne de Macarissi
Zuanne Caludi	Nicolo Mallato
Janna Pedhioti	Janna Varani
Zorzi Caneto	Michelin Truglino
Nicolo Caludi	Giorgi Ghandachiti
Nicolo Sclavo	Michelin Genimata
Marco Dafoti	Antonio Genimata
Thomaso Cleronomo	Nicolo Charactino

Zorzi Callogera	Thodorini da Cipro
Dimitri Genimata	Janni Vreto
Giorgi da Luca	Antonio Petropullo
Nicolo Claduri	Nicolo Striano
Nicolo Caluzzi	Constanti Christodhulopulo
Michelin Bromiro	Draco Vreto
Constantin Abelicopulo	Giorgi Mineli
Nicolo Caravella	Antonio Pacidhioti
Giorgi Canachi	Nicolo Cunuppi
Marin Mitilineo	Alessandro Claduri
Michelin Caravella	Nicolo Bussino
Giacomi Gropologo	Giacomo da Luca
Antonio de Zacaria	Giacomi Caroffili
Francesco Rodo	Constanti Armachi
	Andrea Truglino
	Giorgi Liadhachi

Yukarıdaki tabloda var olan verilere bakıldığında aynı soyadlı kişiler ve Calergi soy ismi görülmektedir. Aynı soyadlı kişilerin var olması aslında Venedik'teki tersanelerde olduğu gibi işçilerin akraba olarak çalıştıklarını göstermektedir. Bununla birlikte bu tabloda Calergi isminin görülmesi tarihi sürece dair bir durumu anlatmaktadır. Calergi veya Kallergis ailesi Venedik'in Girit'teki yönetiminin ilk zamanlarından itibaren oldukça ünlü ve kuvvetli soylu bir Yunan ailesi idi ve bu ailenin bireyleri uzun yıllar adada var olmuşlardı. Önceki dönemlerde çok fazla toprağa ve zenginliğe sahip olan ve Venedik yönetimini oldukça zorlayan bir aileden bir üyenin 1645 yılında tersanede kalafatçı olarak çalışması ailenin statüsünün değişmiş olabileceğine işaret ediyor olabilir.

Girit'teki tersanelerde çalışan marangoz ve kalafatçıların sayısı 9 ile 60 arasında dalgalanma göstermesine karşın genel olarak bir sıkıntı olduğu açıktır. Nitekim önceki satırlarda da belirtilmeye çalışıldığı gibi kürekçiler ağır yüklerden dolayı kaçmaya çalışıyorlardı, marangozlar ve kalafatçılar ise başka ülkelere sığınıyorlardı. Tersanede bu gibi sorunlar mevcutken bir de 1596 yılında meydana

gelen veba salgını tersane işleyişini olumsuz etkilemiştir. Osmanlı ile yapılacak savaşlar öncesinde Girit tersanelerindeki bu sorunlar Venedik yönetimi için büyük sorundu ki provveditore generale adlı görevliler raporlarında ağırlıklı olarak tersane sorunlarından ve bunlara getirilmesi gereken çözümlerden söz etmektedirler.

Francesco Morosini'nin ardından görev alan Piero Giustinian da Girit'teki tersaneler ve kadirgalarla ilgili raporlar yazıp göndermiştir. Piero'nun Girit'teki tersane ve kadirgalara dair ilk ifade ettiği nokta adanın savunulması için 50 kadirgalık bir donanmanın yeterli olacağıdır. Piero Giustinian, bu donanmaların Hanya ve Kandiye'de tutulmasını ve birleşmelerinin doğru olacağını ifade ettikten sonra bu donanmaların Zante'ye, Korfu'ya ve Sicilya'ya kadar gidebileceklerinin uygun olduğunu belirtmiştir. Piero Giustinian'ın relazionesinde dikkati çeken en önemli unsur savaş zamanında gemilerle ilgili ne yapılması gerektiğine dair bilgilerin bulunmasıdır. 1645 yılında Osmanlı ile başlayacak olan savaşlar düşünüldüğünde 1630 yılında yazılan bu satırların önemi anlaşılabilecektir. Piero Giustinian gemilere dair düzenlemelerin yapılmasının hayati olduğunu söyledikten sonra buna dair düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir:

Bu nedenle sıradan kadirgalardan başlayarak bu krallıkta sıradan kadirgaları donatmada 3 yöntem kullanıldığını söyleyebilirim. İlk yöntem, insanları 4 aylık bir süre için gönüllü olarak çalıştırmaktır. Bu yöntem gerçekleşen son savaşa kadar kolayca uygulanabiliyordu. Sonradan bu yöntem imkânsız hale geldi çünkü bu krallıktaki insanlar donanma yapımında oldukça tükenmiş ve herkes kadirgada çalışmaktan çok korkmuştur. İkinci yöntemde kadirga kaptanlarına mürettebatın yarısını zorla toplama yetkisi verilmeye başlandı. Aksi halde bu görevi kimse gönüllü olarak kabul etmiyordu. Bu kolaylığa rağmen bazen mürettebatın 3'te 2'si zorla toplansa bile bu görev büyük yükler nedeniyle reddediliyordu.⁸⁶⁰

Pietro Giustiniano üçüncü yöntemin bu şekilde donatılan kadirgalar işe yaramadığı ve çoğunlukla kadirgaların Korfu limanında atıl durumda kaldıkları için

⁸⁶⁰ “Cominciando dunque dalle ordinarie dico che 3 modi sono stati osservati nel armar le galee ordinarie in questo regno; il primo di armare per 4 mesi di gente di buono voglia, che riesci facile fino al tempo della ultima guerra; ma d'allora in qua questo modo s'è fatto non solo difficile ma impossibile perche per la grande consumptione che fece l'armata delle genti di questo regno, ogn'uno ha preso in terrore, come la morte, il servizio della galea: onde poi nel secondo modo si comincio a dare alli sopracomiti rodolo della mita della ciurma. Perche altramente non si trovava, chi volesse accettare questo carico. Il quale con tutta questa commodita, che tal volta era delli due terzi delle ciurme a ruodolo veniva recusato per le gran spese delle gente che pare che ora voglia ogni sorte d'uomo et gli offitiali ancora perche in cosi poco tempo essi sopracomiti non potevano sentire utile.” Stergiou Spanaki, **Relazione di Candia 1630 Pietro Giustiniano**, Mnimeia tis Kritikis Istorias, Irakleio, 1969, ss.230-231.

başarısız olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle kadirgaların donatılmasında insanların bu hizmete alıştırılması gerektiğini, ihtiyaç olduğunda daha büyük zorluklarla karşılaşılması adına her yıl 4 kadirganın donatılması zorunluluğunun getirilmesi ve insanların kendisi yerine başkasını getirme olayının tamamen kaldırılması gerektiğini önermiştir.⁸⁶¹ Onun döneminde donanmanın yanı sıra tersane ile ilgili de görüşler ortaya atılmıştır. Pietro Giustiniano bir önceki görevli Francesco Morosini gibi tersane ile ilgili sözlerine Kandiye ve Hanya’da birer tane tersane bulunduğunu söyleyerek başlamıştır. O, Kandiye’deki tersanede 19 hangar Hanya’da ise 18 tane olduğunu ve bunlara 5 tane daha eklenerek 42’ye tamamlandığını belirttikten sonra savaş durumunda krallığın savunulması için 50 kadirganın yeterli olacağını söylemiştir.⁸⁶²

3.3.3. Venedik Girit’inde Kullanılan Para Çeşitleri

Venedik Cumhuriyeti Girit Adası’nda ve sahip olduğu diğer kolonilerde ticari işlemlerini yürütürken doğaldır ki bir para birimi kullanmaktaydı. Genel olarak Venedik’in kullandığı para genelde altın olarak bilinen “ducat” idi. 1284 yılında ilk defa kullanılmaya başlanan ducatlara yaklaşık 3,5 gram ağırlığındaydı. Ducatlar Venedik Cumhuriyeti’nin 1797 yılında yıkılışına kadar dolaşımda olmuştur. Ducatların yanı sıra Girit Adası’nda Venedik’in kullandığı para birimi olarak “zecchino” veya “cecchino” olarak bilinen paralar kullanılmaktaydı. Zecchino ismi Venedik’teki darphanenin ismi Zecca olduğu için buradan gelmekteydi. Girit Adası’nda sıklıkla görülen zecchino, hyperpyra ve ducat dışında libra veya lira,⁸⁶³ solidus ve denari gibi paralar görülmekteydi. XIV. yüzyıl ortalarında Venedik’teki temel alınan resmi kur ducat başına 64 solidus idi. 1400 yılında bu kur 100’e yükselmiştir. Fakat bu kur Senato kararıyla tahıl memurluğu gibi memurlukların 96 solidusa yönlendirilmesi gibi dönem dönem değişmiştir. XV. yüzyıldan XVI. yüzyıl ortalarına kadar bu kur 124 solidusta sabit tutulmuştur.⁸⁶⁴ 1517 yılından itibaren

⁸⁶¹ Stergiou Spanaki, *Relazione di Candia 1630 Pietro Giustiniano*, s.232.

⁸⁶² Stergiou Spanaki, *Relazione di Candia 1630 Pietro Giustiniano*, ss.243-244.

⁸⁶³ Orta Çağ İtalya’sında bir hesap birimi olarak kullanılan liranın “lira florentina” ve “lira veneta” gibi yerli türevleri de bulunmaktadır. 1 liranın 20 şiline (soldi) denk geldiği düşünülmektedir. 16. Yüzyıldan itibaren fiziksel madeni para olarak basılmaya başlanmıştır.

⁸⁶⁴ Alfred Vincent, “Money and Coinage in Venetian Crete”, c.1400-1669: An Introduction”, *Thesaurismata*, 37 (2007), s.274.

Venedik hükümeti 1500 yılında altın ducat değerine sahip sabit 1 ducat uygulaması getirmiştir. Bu ducat 1797'ye kadar 6 libra 4 solidus olarak sabit kalmıştır. Bu ducat para birimi arşiv belgelerinde en sık görülen Venedik parasıdır. Osmanlı ile meydana gelen savaşlar sırasında ducatin kur değeri Venedik'tekine göre çok yüksek seviyelere çıkmıştır.

1574 yılında göreve gelen Giacomo Foscarini de Girit'teki para politikalarıyla ilgili emirler kaleme almıştır. Giacomo Foscarini adada yürürlüğe giren para değişimiyle ilgili şunları ifade etmiştir:

Bu krallıkta yürürlüğe giren para değişiminin ne kadar zararlı ve genel bir haksızlığa yol açtığını görüyoruz. Herhangi bir şekilde genel bir fayda sağlamadığı gibi özellikle fakirler için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Zorunluluktan dolayı altınlarını bozdurmak zorunda kalan fakirler, geçerli olan fiyatlardan büyük kayıplar yaşamaktadırlar. Bu durum, iyi devlet yönetimi ve Hristiyan merhameti gereği uygun bir şekilde ele alınması gereken bir meseledir. Özellikle asker ödemeleri için bu hazineden sürekli çıkan paranın, yalnızca bu şehri değil tüm krallığa yetmesi gerektiğini görüyoruz. Aslında bu para ticaretle uğraşanların bencilliği nedeniyle bu düzensizlik ortaya çıkmamış olsaydı gerçekten de yeterli olurdu. Bu kişiler, paranın ortaya çıkmasıyla onu satın alıyor, saklıyor ve dışarıya gönderiyor; böylece doğru bir şekilde kullanılmasını engelleyip herkese zarar veriyorlar⁸⁶⁵

Giacomo Foscarini para değişimi sorununa değinmesinin ardından bunun çözümüne dair emirler vermiştir. Bu emirden sonra hiç kimse altın, gümüş veya başka cinsten parayı hazine tarafından belirlenen ve kamu ödemelerinin yapıldığı fiyatın üzerinde ya da altında satmaya cesaret edemeyecekti. Kurallara uymayan kişiler sattıkları bütün parayı kaybedecek, satın alanlar ise kendi paralarından aynı miktarı ödeyeceklerdi. Giacomo Foscarini ekonomiye dair sadece para değişimiyle ilgili sorunlara ve çözümlere değil adadaki görevlilerin maaşlarına da çözüm bulma yoluna gitmiştir. 1 Ocak 1574 tarihli karara göre her görevlinin günlük olarak alacağı

⁸⁶⁵ “Noi, Giacomo Foscarini et è tanto dannosa et piena di universal preiuditio la conutella introdotto in questo regno nelle monete non se ne vedendo correre di alcuna sorte di commodò general di tutti et delli poveri specialmente li quali astretti dalla necessita del cambiare gli ori, perdono molto dal prezzo, che correno che cosa giusta et conveniente provedervi di quel modo che ricerca il buon governo di stato et la pieta cristiana vedendosi massime che non giova a provedere a cio la tanta monete che di continuo esce di questa camera nelli pagamenti de soldati, la quale dovrebbe bastare a tener proveduto abundantemente non solo questa citta ma anco tutto il regno come veramente la basterebbe se dalla poca carita di quelli che attendono a questa mercantia non fosse causata questo disordine, li quali al comparir di essa moneta la comprano la nascondono et la mandono fuori per inchieta alterando anco la sua giusta limitatione con danno et confusion universale di tutti.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, 22 Ekim 1574, ita 326, fol.3.

ödenekler bilinecekti ve bu belirli bir düzen içerisinde görünecekti. Bu kararın haksız kazancın önüne geçilmesi için alındığı açıkça görülmektedir. Yine aynı tarihli kararda katiplerin ücreti de düzenlenmiştir. Karar alındıktan sonra başta katiplerin ödenekleri alt alta yazıldıktan sonra diğer görevlilerin ödenek ve ayrıcalıkları yazılmıştır.⁸⁶⁶

Girit'te görev alan Venedikli yöneticiler vergi konusuna da oldukça fazla eğilmişlerdir ki bu görevlilerden biri adada köklü reformlar gerçekleştiren Giacomo Foscarini'dir. Giacomo Foscarini'nin vergilerle ilgili yapmaya çalıştığı ilk düzenlemelerden biri ticaret vergisi üzerinedir. Giacomo Foscarini vergiye tabi olan tüm mallardan şehre getirildiğinde tarifede belirtilen yüzde oranında vergi alınması ve satın alındıkları yerlerdeki maliyetleri üzerinden vergi ödenmesi gerektiğini belirtmiştir. Giacomo Foscarini emirinin devamında ticaret vergisine dair sorunlara ve önlemlere şu şekilde değinmiştir:

Mevcut uygulamada ticaret vergisini toplayan kişi, tüccarlara mallarını satın aldıkları yerlerdeki maliyetlerini beyan etmelerini ve bu beyana göre verginin ödenmesini sağlamaktadır. Ancak, satın aldıkları yerlerdeki para birimlerinin değeri dikkate alınmayıp, Venedik ducatu üzerinden Kandiye ducatu olarak vergi ödenmektedir ki bu durum ticaret vergisi açısından ve dolayısıyla kamu açısından büyük zarara ve kayba yol açmaktadır. Bu durumu düzeltmek isteyen Giacomo Foscarini, bu malların bundan böyle satın alındıkları yerlerdeki maliyetleri değil, bu şehirdeki değerlerine göre değerlendirilmesi gerektiğine ve Venedik'te olduğu gibi adil ve uygun bir şekilde bu değer üzerinden vergi ödenmesine karar vermişti⁸⁶⁷

1602 yılında Provveditore Generale Benetto Moro ilgili kişilerin maaşlarını öderken o dönemin resmi kuru olan 10 lira yerine 11,5 lira zecchiniyi takip etmiştir. 1608 yılında ise Capitano Lorenzo Marcello zecchino para biriminin çok az olduğunu ve vergi toplayıcıların zecchinileri abartılmış bir fiyattan sattıklarını ifade etmiştir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁶ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, 1 Ocak 1574, ita 326, fol.15-16.

⁸⁶⁷ “Viene dette che debbano pagar per il costo di esse robbe di dove saranno stato compre et in ex ne del qual ordone usa qui il dattero di dar sagnemento alli mercanti quano le siano coste le loro robbe in quel luogo dove le hanno compre et a quelli regendosi si fanno pagar il datio non sono la valuta delle monete delli luoghi dove sono state comore come da quel vengono stimate ma per un ducato da Venezian vien pagato un ducato di candia con grave danno et interesse del datio et consequentemente publico al qual in conveniente volendo provvedere l'illustrimo et eccellentissimo signor Giacomo Foscarini come si conviene termina et statuisse che di cetero le robbe che pagherano commertio siano valutate non come siano state compre fuoro de qui ma come voglino in questa cita si come e giusto et conveniente et si costuma fare nella citta di venetia secondo la qual valuatione si debbi pagar il datio.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ita 326, 1 Şubat 1574.

⁸⁶⁸ Vincent, “Money and Coinage in Venetian Crete”, s.276.

Giacomo Foscarini'den birkaç 10 yıl sonra adada görev alan Francesco Morosini de Girit camerasına yani hazinesine dair raporlar sunmuştur. Francesco Morosini'nin raporda yazdıklarından Girit hazinesinin yönetiminde çok iyi veya yetenekli kişilerin olmadığı görülmektedir. Morosini'ye göre hazineye çalışanlar korkak ve kararsızdılar ve bu nedenle her konuda bir çıkarlarının olduğunu belli etmekten kendilerini alamazlar.⁸⁶⁹ Francesco Morosini bu hazineye yalnızca Konstantinos Abelicupolos adlı kişinin zekasını övdükten sonra hazineye dair şunları söylemiştir:

*O krallığın hazinesinin tüm işlerinde başarılı oldu. Eğer durum farklı olsaydı ruhum üzerine ve vatanıma hizmet etme borcum nedeniyle bunu özgürce söyledim. Bu dürüstlüğü nedeniyle kendi milletine ve vatanına karşı güçlü düşmanlar eksik olmadı. Bu düşmanlar çeşitli şikayetlerle onun yok edilmesini sağlamak için uğraştılar.*⁸⁷⁰

Francesco Morosini'nin sözünü ettiği kişiyi düşmanlarından korumak için elinden geleni yapması Girit hazinesinin işleyişine verdiği önemi göstermektedir.

Venedik Devleti Girit Adası'nda cameraları yani hazineleri Kandiye, Resmo, Hanya ve Sithia bölgelerinde kurmuştur. XVI. yüzyılda Castrofilaca bu hazinelere dair bilgiler bırakarak Girit'in ekonomik durumunun değerlendirilebilmesini sağlamıştır. Onun verdiği bilgilere göre Kandiye hazinesinin 1579 yılındaki bütçesi 2.531.389 hyperpyra idi. Hanya hazinesinin bütçesi ise 993.527 hyperpyrayı bulmuştur. Hanya'nın hazinesi Kandiye'ninkinden az olmakla birlikte Kandiye'den para desteği almıştır. Bu miktar yaklaşık 500.000 hyperpyra idi. Resmo hazinesi 214.156 olmasına karşın büyük bir çoğunluğu Kandiye hazinesinden alınmıştır. 1580 yılı için toplam gelir 2.793.662 hyperpyra iken 3.540.223 gider mevcutken 1581 yılında 2.746.863 gelire karşılık 3.065.994 gider bulunmaktaydı. Bu rakamlar 3 yıllık dönem için Venedik yönetiminin Girit Adası'ndaki ekonomisinin çok da iyi olmadığını gözler önüne sermektedir.⁸⁷¹ Venedik yönetimindeki Girit'in gelirlerinin önemli bir kısmı da deri, meyve ve gümrük vergilerinden (datii) oluşmaktaydı. Kuş üzümünden (uva passa) misura başına 1 hyperpyra ve biscottodan 1 ducat gümrük vergisi alınıyordu.

⁸⁶⁹ Spanaki, **Relazione Francesco Morosini**, ss.67-68.

⁸⁷⁰ “È riuscito anco nel maneggio dei negotii di tutte le camere reale et di mia compita sodisfattione et se fosse in altra maniera sopra la mia anima et sopra quel debito che son tenuto di servir la mia patria lo diria liberamente et per questa sua sincerita senza aver riguardo ad alcuno se ben della sua natione et della sua propria patria non le e mancato nemici potenti che hanno procurato con varie querelle il suo estermio.” Spanaki, **Relazione Francesco Morosini**, s.68.

⁸⁷¹ Margaritis, s.48.

Venedik Devleti tuzu misura başına 6 soldiye alırken halkın tüketimi için 56 soldiden satıyordu. Şarap, peynir ve zeytinyağından alınan vergi 1 hyperpyradan fazlaydı. Eğer şarap Venedikli tüccarlar tarafından satılıyorsa fiçı başına 2 hyperpyra ve 9 soldi vergi alınıyordu fakat Venedik’e ihraç ediliyorsa hiçbir vergi alınmıyordu. Şarap başka bölgenin yerlilerince ihraç ediliyorsa fiçı başına 3 hyperpyra ve 12 soldi vergi alınmaktaydı. Girit’teki peynirden alınan vergi ise misura başına 3 lira ve 2 soldi idi. Dönemin “önemli” kazanç kapılarından biri olan köle ticaretinden de köle başına 1 cecchini vergi alınmaktaydı.⁸⁷² Bu ürünlerin dışında Venedikli yetkililerin başka şekilde aldığı vergiler de mevcuttu. Venedikli yetkililer beccherialardan (mezbahalardan) yüzde dört, portarlardan (geçiş yerlerinden) %5, satış ve ticaretten Venedikliler için %5 diğerleri için %7,5 gibi vergiler alıyorlardı. Yetkililer tarafından toplanan bu vergiler 3 aylık taksitler şeklinde cameralara yani hazinelere yatırılırdı. Provveditore Generale Giacomo Foscari’den itibaren 3 aylık taksitler halinde değil bu vergiler ay ay yatırılmaya başlandı.

Girit Adası’ndaki hazineler o kadar hassastı ki bu nedenle görevliler bunlara ayrı özen göstermişlerdir. Hemen her görevlinin görev süresinde görüldüğü gibi Giacomo Foscari’nin döneminde de bazı usulsüzlükler yaşanmıştır. Onun yazdığı emirlerden birinde Resmo’da bulunan hazine dairesinde çıkan yangından sonra düzensizlik ve kuralsızlık yüzünden birçok şeyin keyfi şekilde kayda geçirildiği görülmektedir. Bu düzensizliklerden dolayı da Giacomo Foscari 15 maddeyi içeren düzenlemeler yazmıştır. Bu düzenlemelerden bazıları şu şekildedir:

Hazine yöneticisi günlüklere yazılmış olan tüm hesapları deftere kaydetmekle yükümlüdür ve bu işlemin 2 aydan fazla gecikmesine izin verilmemelidir. Eğer herhangi bir zamanda yazı işleri bu 2 aylık süreden daha uzun bir süre tutarsa ve aynı şekilde raporlar düzenlenmediyse her seferinde 50 ducat para cezası uygulanacak ve bu ceza geri alınmaksızın tahsil edilerek inşaatların güçlendirilmesine aktarılacaktır. Üçüncü olarak kasiyerlerin yasa gereği belirtilen cezalar altında herhangi bir kayıt tutmaları yasaktır. Tüm işlemleri günlük olarak kaydetmek zorundadırlar hem kamu paraları hem de özel kişilerin hazine içinde yaptıkları her türlü borç için bu geçerlidir. Hazine içinde yapılan ve günlüklerde ve kamu defterlerinde kaydedilmeyen paralar geçersiz sayılır ve mahkemede herhangi bir not veya güvence olarak dikkate alınamaz ve yalnızca konseydeki sorumlu tarafından imzalanan kayıt geçerli olur. Kasiyerler kasalarının bakiyesini borçlarla kapatamazlar ancak bakiyelerini ve devir işlemlerini tam olarak sayılmış para birimleriyle yapmaları gerekir. Haleflerine teslim ettikleri paranın türünü ve miktarını yani altının miktarını ve geçerli

⁸⁷² Margaritis, ss.50-51.

*fiyatını ve teslim ettikleri madeni paraların miktarını belirtmek zorundadırlar. Bu devir işleminde rectorun bulunması ve yemin altında devir işlemiyle ilgili kaydı komün kasiyerlerinin devir işlemlerinde olduğu imzalaması zorunludur.*⁸⁷³

Giacomo Foscarini'den sonra 1582 yılında hazineye yatırılan vergi tahsilatları ise Kandiye için 614.638 hyperpyra iken Hanya'nın 263.002, Resmo'nun 110.622 ve Sithia'nın 9.691 hyperpyra idi. Bu 4 yer için de en fazla vergi şaraptan alınmıştır. Hazine için vergilerin alınmasının dışında adadaki görevlilere ödenen maaşlar vardı. Girit Dukası 1.000 hyperpyraya yakın maaşa sahip olmakla birlikte saray ve loggia onarımları için artı ödenekler alabiliyordu. Capitanolar yıllık 1.000 ducat veya 937 cecchini alıyorlardı. Provveditore generaleler 2.160 cecchini maaşa sahiptiler.⁸⁷⁴

Venedik döneminde Girit'te altın sikkelerin yanı sıra "argento" adıyla bilinen gümüş sikkeler de bulunmaktaydı. Venedik Dogesi Nicolò Tron'un adını verdiği tron lira ve yine Doge Giovanni Mocenigo'dan adını alan liralara Girit'te dolaşımda olmuşlardır. Giovanni Mocenigo'dan sonra dogeler lirayı kullanmaya devam etmişler ve 1521'de Senato tarafından 24 solidusluk bir değer biçilmiştir.⁸⁷⁵ Lira XVI. yüzyılın sonlarına kadar ve XVII. yüzyılda kullanılmaya devam edilmiş ve değeri 24 solidusta sabitlenmiştir. 1622 yılında Francesco Morosini lirayı 28 solidusta tutmuştur. 1645-1669 yılları arasında meydana gelen Girit Savaşı sırasında Venedik Devleti acil bir kararla Girit'e özel yeni paralar basmıştır. Bu paralardan biri olan "grimani" 1646-

⁸⁷³ "Secondo che il guvarner della camera sia obligato di tempo in tempo metter in libro tutte le partite che saranno scritte nelli giornali possendo scorrer piu di due mesi che non sia il tatto rapportato et se in alcun tempo si ritrovera aver la scrittura in dietro per piu spatio di detti due mesi et che medesimamente non siano fatti di essa scrittura tutti li rapporti caschi ogni volta in pena di ducati cinquanta da esserli tolta irremissibilmente et applicata alla fortifactione delle fabriche. Terzo che possino li cassieri come per legge e statuito et sotto le pene in esso specificate tener nacheta di sorte alcuna ma tutte le partite che occorreranno loro scrivere debbino giornalmente farle passar per giornale tanto di denari publici quanto di ogni deposito che sarà fatto in camera da particolari quali depositi posti in camera et non notati nelli giornali et libri publici siano come fatti non fossero ne in giuditio possi esser ad messa alcuna nota o fede eccetto quella sola partita del tornale sottoscritta dal consiglio che sarà alla casa et dal soneso che sarà alla camera ne possino al saldo delle loro casse con signar debbitori di sorte alcuna ma siano tenuti di far il saldo et consignationi in tanti denari contadi specifanco la qualita delle valute che consignarono al suo successore cioe quanta quantita d'oro et il prezzo che correrà et quanta quantita di monete alla qual consignatione di cassa sia tenuto il illustrimo rettor di trovarsi punte et sotto debito di sagramento sottoscrivere alla partita che si farà della consignatione come solita far il cassier del collegio alla consignate delle casse di camerlenghi di comun." **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ita 326, 22 Augustos 1575, fol.74.

⁸⁷⁴ Margaritis, ss.53-55.

⁸⁷⁵ Vincent, "Money and Coinage in Venetian Crete", s.279.

1652 yılları arasında Girit’te basılmakla birlikte yüksek bir değere sahip bir para haline gelmiştir.⁸⁷⁶

⁸⁷⁶ Vincent, “Money and Coinage in Venetian Crete”, s.284.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ÇAĞ'DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI'NDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

4.1. VENEDİK GİRİT'İNDE SOSYAL YAPI

Eric R. Dursteler'in "İstanbul'daki Venedikliler" adlı eserinde "Akdeniz kimlik, kültürler, barış ve çatışma dönemlerinde bireyler ve gruplar arasında ne tür bir etkileşim yaşandığına ilişkin soruları ortaya atmak bakımından mükemmel bir laboratuvar ortamını temsil eder"⁸⁷⁷ cümlesindeki haklılık payı ne kadardı ve bu durum Kandiye için geçerli miydi? Bu kısımda Kandiye'deki toplumsal gruplar incelemeye alınarak soruya cevap verilmeye çalışılacaktır. Venedik Cumhuriyeti, IV. Haçlı Seferi'nin sonucunda Girit Adası'nı ele geçirdikten sonra askeri ve idari anlamda kendi sistemini kurmaya çalıştığı için adada yaşayan Ortodoks Rumların isyana dönüşen sert tepkileriyle karşılaşmıştır. Bu isyanların en büyük sebebi de demografik yapıyı oluşturan bir unsurun yani Ortodoks Rum kesiminin bir başka unsur olan Katolik Venedikliler tarafından baskılanmasıydı. Girit'in ele geçirilmesinin ardından Katolik Venediklilerce baskılanan bir diğer nüfus Yahudilerdi. Çalışmanın bu kısmında dini ve milli unsur olarak Ortodoks, Katolik, Yahudi, Ermeni ve Türk nüfusu irdelenecektir.

Girit Adası'nın yerli halkı Rumca konuşan ve Ortodoks inancına sahip kendisini Bizanslı olarak kabul eden bir toplum idi. Orta Çağ Venedik Girit'inde 1211 yılında Venedik başkentinden adaya Venedikli çok sayıda feodal soylu gönderilip *sestiere* sistemi adı altında altı bölgeye yerleştirildiği için adada Ortodoks Rum soylularının dışında nüfus anlamında yoğun olarak Katolik Venedik soyluları görülmüştür. Adada yaşayan Venedik soyluları "Nobili Veneti", Girit soyluları ise "Nobili Cretensi" olarak adlandırılmıştır. Venedik soyluları adaya 1211 yılından sonra gelmeye başlasa da Giritli soylular adada Venedik döneminden önce dahi görülmekteydi. Giritli soyluların oluşumu 961 yılında adayı Arapların elinden tekrar alan Bizans İmparatoru Nikephoras Phokas'ın Konstantinopolis'ten adaya 12 soyluyu göndermesiyle başlamıştır. Konstantinopolis'ten gönderilen bu soylular

⁸⁷⁷ Eric R. Dursteler, **İstanbul'daki Venedikliler-Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş**, çev. Taciser Ulaş Belge, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s.3.

“archontopula” olarak bilinirlerdi.⁸⁷⁸ 1217 ile 1454 yılları arasında adada meydana gelen isyanlar olmak üzere birçok olay ve durumda oldukça önemli rol oynayan Giritli soylu ailelerden bazıları Kallergisler, Skordiller, Chortatzisler ve Melissenos ailelerinden oluşuyordu. Venedik hâkimiyetindeki Giritli soyluların en dikkat çekici özelliği büyük bir çoğunluğunun Ortodoks olup Venedik’in “fidele”si yani Venedik’in “sadık vatandaşları” olmamalarıydı.⁸⁷⁹ Orta Çağ Venedik Girit’inde Ortodokslar hayatın her alanında geri plana atılsalar da bir süre sonra Venedikli soylularla evlenme hakkı elde ederek konumlarını biraz daha ileriye taşımayı başarmışlardı. Ortodoks nüfus dışında Yahudiler de baskılanıp kendilerine verilen mahallede izole hale getirilmelerine karşın Ortodoks nüfusa göre daha az baskılanması dikkat çekicidir. “Giudecca” veya “Zuecca”⁸⁸⁰ adıyla bilinen mahallede yaşayan ve “condestabulo” adlı bir yöneticiye dahi sahip olan Yahudilere, Venedikli yetkililer tarafından baskı uygulanıp vergi sorumluluğu yüklense de onlar her türlü mesleği icra etmede ve ticaretlerini yürütmekte serbest bırakılmışlardır.⁸⁸¹

Orta Çağ döneminde adada bulunan Venedikli soylular her anlamda demografik yapının en üst basamağında bulunuyorlardı. Venedikli soyluların en önemli özelliği adada Ortodoks Rumlardan çok daha fazla toprağa sahip olmaları ve bu toprakları Venedik Cumhuriyeti adına savunmaları gerektiği idi. Orta Çağ’da Ortodoks, Katolik ve Yahudi toplulukları dışında “villani (köylüler)”, “burgensis (burjuva)” ve “sclavi (köleler)” bulunmakla birlikte toplam nüfus verilerin yetersizliği nedeniyle tam olarak belirlenememiştir. Fakat yine de XIII. ve XIV. yüzyıllarda meydana gelen salgınlar, isyanlar, deprem ve sel gibi doğal felaketlerden dolayı nüfusun çok da fazla olmadığı sonucuna varılabilir.⁸⁸² Yeni Çağ’da nüfus sayısı

⁸⁷⁸ Ed. S.G. Spanakis, **Minimeia tis Kritikis Istorias**, Vol.:3, (relazione Filippo Pasqualigo, capitano di Candia, 1594), Iraklio, 1953, ss.154-155; Pal Kelemen, **El Greco His Byzantine Heritage Candia, Venice**, Toledo, Macmillan, 1963, s.33; Kostas E. Lambrinos, “Gli Archontoromei nella Creta Veneziana. Un Gruppo e la Sua Evoluzione nel XVI e XVII secolo.”, **Mediterranea Ricerche Storiche**, No.: 27, Aprile 2013, p.149-160; Hülya Çiçek Kaymakçı, “Venedik Girit’inde Archontlar: 16. ve 17. Yüzyıllarda Ayrıcalıklı Bir Grup ve Gelişimi”, **CAHIJ**, Vol.:21, (2023), ss.135-144.

⁸⁷⁹ Detorakis, s.188.

⁸⁸⁰ Steven B. Bowman, **Jews of Byzantium 1204-1453**, Bloch Publishing, 2001, s.64.

⁸⁸¹ Venedik Girit’indeki Yahudi toplumu için ayrıntılı bkz. Martin Borysek, **A Collection of Legislative Statues as a Source for the Assessment of Laymen’s Legal Authority in a Jewish Community in Venetian Crete Takkanot Kandiyah**, Doktora Tezi, Cambridge University 2015; Rene Lauer, **Colonial Justice and the Jews of Venetian Crete**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019.

⁸⁸² Maltezou, s.133.

ilgili verilere daha sonra değinilecek olmakla birlikte 1453 yılında Osmanlı Sultanı II. Mehmet tarafından Konstantinopolis'in alınmasından sonra bir başka deyişle XV. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte Konstantinopolis'ten adaya gelen nüfusla Girit'teki nüfusun biraz daha arttığı ve tahminen 300.000 olduğu fakat 1534 yılında bu nüfusun 175.000'lere düştüğü söylenebilir.⁸⁸³ XV. yüzyıldan adanın Osmanlılara kaybedildiği XVII. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar adada yine yoğun olarak Venedikli ve Giritli soyluların dışında Yahudiler görülmüştür. Nüfus bu 3 topluluktan oluşsa da Venedikli soylular en tepede olmaya ve Osmanlı tehdidine kadar diğer toplulukları baskılamaya devam etmiştir.

Venedikli soylular sözü edilen toplulukları baskılamalarının yanı sıra ayrıcalıklara sahip zengin kişiler olmayı Yeni Çağ'da da sürdürmüşlerdir. Bu kişiler hem Girit'in en önemli kentlerinde hem de kırsalda mülklere sahiplerdi. Giritliler Venedikli soylular kadar ayrıcalıklı olmasa da özellikle XIV. yüzyıldan itibaren soyluluk unvanını daha rahat almışlar ve Venediklilerle evlilikler yapmışlardı. Fakat XV. yüzyıla birlikte Ortodoks Giritliler soylu olabilmek için yasal bir süreçten geçmek zorunda kalmışlardır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda soyluluk kazanabilmek kısmen daha rahatken XV. yüzyılda Venedik Cumhuriyeti soylu unvanı almak isteyenleri daha sıkı denetimlerden geçirmiştir. Bir kişinin soylu olmak istediğinde Venedik'e gidip erkek çocuklarını kaydettirmesi zorunlu hale getirilmiştir. Venedik Cumhuriyeti, soylu kişilerin çocuklarını meclislere kaydettirerek uzaktaki Girit Adası ile bağlantılarını sürdürme imkânı yaratmıştır.⁸⁸⁴ 1422 yılında Büyük Meclis'te çıkan bir yasaya göre soylu sınıfına girebilmek için annenin durumuna odaklanan bir yasa çıkarıldı.⁸⁸⁵ Sürekli bir sorun haline gelen Venedik soyluluk unvanına dair yine Girit soyluluğu konusunda başarılı olamayınca Venedik Cumhuriyeti 1459 yılında yeni bir yasa

⁸⁸³ Detorakis, s.184; Maltezou, s.132; Moorey, s.123.

⁸⁸⁴ O'Connell, s.125.

⁸⁸⁵ "Capta cum captum fuit in nostro maior consiglio MCCCCLXXVI die XXVII december cum aliquis cuiscuis condicionis qui natus esset ut nascietur de aliquo nostro nobile de muliere aliquae ante quis foret legitime desposata et accepta in uxorem per ipsem nostrum nobile non posset ullo modo forma ut ingenio venire esse nec efare se scribi pro veniendo de nostro maiori consilio et quis hoc recovati possit nec ficu aliqua gratia previsto vel declaracio sub pena ducatoris mille per quolibet ponente ut consecrate partem in contrarius..." (27 Aralık 1376 tarihinde Büyük Konseyimiz'de alınan kararla soylularımızdan herhangi birinden soylunun yasal olarak evlenip karısı olarak kabul etmesinden önce doğmuş veya doğacak herhangi bir kimse hiçbir şekilde Büyük Konseyimize girme, kaydolma veya herhangi bir biçimde temsil edilme hakkına sahip olamaz. Bu kararı ihlal eden ya da başka bir yol izleyen biri, aksi yönde oy veren veya destekleyen her bir kişi için bin ducat ceza uygulanacaktır.) ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Ursa, 26 Mayıs 1422, 39v.

çıkardı.⁸⁸⁶ 1455 yılından 1464 yılına kadar haklarını kaybetmemek için soylular kayıt yaptırmışlardır. Bazıları ise bu kayıt süresini uzatmak istemiştir:

28 Ocak 1458 tarihinde bu konsey tarafından kararlaştırılıp hüküm verilmiştir ki 25 yaşında olan ve kendilerini büyük konseyde kanıtlamak isteyen Giritli soylular tüm kanıtlarını ve yazılarını 5 yıl içinde sunmalıdır. Bu süre gelecek ocak ayında dolacaktır. Merhum Nicolai'nin oğlu Andrea Cornario Efendi, kendisini büyük konseyde kanıtlamak istemekte ve Mora'da bizim tarafımızdan görevli bulunduğundan bu süre içinde gelememektedir. Bu nedenle Andrea Efendi'ye Mora'daki görevlerinden döndükten sonra 1 yıl daha ek süre verilmesine karar verilmiştir.⁸⁸⁷

XV. yüzyılın sonlarına doğru gerek isyanlarda gerekse başka işlerdeki hizmetlerinden dolayı Girit'teki soyluluk düzenlemelerine dair daha belirgin ifadeler görülmeye başlanmıştır:

Herkesin bildiği bir şeydir ki Girit'teki yönetimimizde hizmet etmiş olan vatandaşımız eski Duka Laurentius Mauro ve Girit Capitaneus'u Andreas gibi en sadık şahidimiz olan Giritli vatandaşımız Antonius Cortaci'nin dediği gibi onurlarını ve statülerini yüceltmek için büyük fedakarlıklar göstermişlerdir. Bunu da çoğu zaman işlerini veya kendi güvenliklerini riske atarak veya çocuklarını ve servetlerini ortaya koyarak yapmışlardır. Bu konseyin onayladığı ve onurlu bir şahsiyet olan Antonius, erdemli biri olarak kendisiyle ve soyundan gelenlerle birlikte, Girit Adası'nın görevlerinden ve avantajlarından yararlanma hakkına sahip olabilir.⁸⁸⁸

⁸⁸⁶ “Committantur in probis multorum quis esse pretendunt nobiles de nostro maiori consilio quor patres et aui non se probaverunt infinite fraudes et inconveniente que temprosi diuturnitate rerum multarum ex hominum memoria abolitione intelligi aut comprehendere minime possunt: unde optimum est taliter providere: cum illi qui de dicto consilio probari se cupiunt: infuturum cupient certum prescriptum habeant et prestitutus terminum infra quem rem suam ad exitum perducere possint: et non sit semper in cuiusvis arbitrio nacta temporis opportunitate per multas fraudes et ex mille infidiis aggredi et invadere gradum nobilitatis.” (Birçok kişi, babaları ve dedeler kanıtlanmamış olmasına rağmen Büyük Konseyimizin soylusu olduklarını iddia etmektedir. Bitmeyen hileler ve uygunsuzluklar birçok şeyin uzun süreliğine insan hafızasından silinmesiyle anlaşılmamakta veya kavranamamaktadır. Bu nedenle en iyi yol şöyle olmalıdır: Büyük Konseyimizin bir üyesi olarak kendini kanıtlamak isteyenler için belli bir süre ve önceden belirlenmiş bir son tarih olmalıdır. Böylece, işlerini tamamlamak için bu süre içerisinde hareket edebilirler. Aksi takdirde birçok hile ve bin bir aldatmaca ile soyluluk mertebesine ulaşmaya çalışmak için fırsat kollayanların keyfi davranışlarıyla sürekli karşı karşıya kalınır.) ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Regina, 28 Ocak 1459, f.21v.

⁸⁸⁷ “Captum fuit et decretum per hoc consiliu sub die XXVIII Januarii MCCCCLVIII ut nobiles cretens annorum XXV qui pretenderit se probari de maiori consilio deberet producere omnes probationes et scripturas suas inter terminos annorum quinquis qui terminus expirat de mens januarii proximi. Et Ser Andreas Cornario quondam Ser Nicolai sit ad conditionem predictam qua vult se probare de dicto consilio se dest inservitis nostris in partibus a moree et non posset inter mino omparere sicut ei subveniendum. Vadit pars qui dicto Ser Andree e longer terminus veniendi ad producens probas et scripturas suas usque ad annum unus postque expeditus fuit de servitis nostris de partibus a moree.” ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Regina 25 Kasım 1463.

⁸⁸⁸ “Manifestum et clarum est apud omnes et per nobiles nostros qui prefuerunt Regimini nostro Crete us Laurentium Mauro olim ducam et Andream Capitaneus Crete amplissimo testimonio attestatum fidelissimum nostrum Antonius Cortaci civem Cretens magnanime et fidelissime continue se gessisse pro honore et exaltatione status nostri multi parcendo rei aut periculo quinimo fese filios

1505 ile 1536 yılları arasında Venedik Cumhuriyeti soyluluk düzenlemeleri ile ilgili bir dizi daha yeni düzenlemeler yapmıştır. Soyluluğa dair bu yasa Venedik'in Onlar Konseyi tarafından yapılmakla birlikte konseyin amacı, kendilerini soylu olarak adlandıran kişilerin oy veren diğer soylular için gösterişli ziyafetler düzenleyerek devlet memurluğu için propaganda yapmalarını engellemektir.⁸⁸⁹ Bu yasanın bir özelliği de soylu kadınlarla ilgili olmasıydı.⁸⁹⁰ 1506 yılında Onlar Konseyi'nin oluşturduğu Libro d'Oro'ya⁸⁹¹ Girit'te oturan kişiler dahil edilmese de 1519 yılı itibariyle Kandiye, Resmo ve Hanya için ayrı Libro d'Orolar oluşturuldu ve Duca di Candia belgelerinde "Attestazioni di Nascite" yani "Doğum Belgeleri" olarak yerini aldı.⁸⁹² Kayıtların zaman aralığı ise 1519-1540 ve 1540-1570 yılları arasındadır. Bu doğum belgeleri 1567-1582 yılları arasında devam etmekle birlikte bir de 1559-1593 yıllarını ve Venedikli soylularla Giritli soyluların evliliklerini kapsayan "Attestazioni di Matrimoni" yani "Evlilik Kayıtları" da oluşturulmuştur.⁸⁹³ Venedik'te soyluluk elde

et facultates serponte et ultro exponendo. Vadit pars quis aucte huis consili perfatus Antonius qui es persona honorabilis et dures studiofusas virtutis cum suis heredibus et descendentibus habere possit uti et gaudere ac participare de officiis et beneficiis civitatis Crete et insule quis ad modum multus aliis concessum est." ASV, **Senato Mar**, 24 Mart 1466, fol.66r.

⁸⁸⁹ "Tolenda sunt demedio ea omnia que sub mentito et adumbrate pretexto cognoscitur retissime posse secum importare malos effectus et alienos ab sanctissimus moribus maiorum nostrorum et ab pacificis instituti rei publice nostre ut inter alia sunt pastus qui ab aliquo tempore citra per aliquos nobiles cives meos ambitionis stucliosos fiut et danture diversis mensis nobilibus et tam tante qui post remanere ipsorum remanere ipsorum ad regimina et alias dignitates et nunnera civitatis facientes hoc malo medio conventiculas et praticas sue sint expresse sue taciter..." (Yalan ve bahanelerle bilinen her şeyin yaratabileceği kötü etkileri ve atalarımızın kutsal geleneklerinden ve halkımızın barışçıl kurumlarından uzaklaştırabileceği her şeyin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu arada bazı hırslı soylular tarafından bir süredir yapılan ziyafet gibi etkinlikler, şehrin yönetimi ve diğer önemli görevler için gizlice bir araya gelme yöntemleridir.) ASV, **Consiglio di Dieci Registro** 27, 20 Aralık 1497, f.173r. Stanley Chojnacki, "Idendity and Ideology in Renaissance Venice The Third Serrata", ed. John Jeffries Martin-Dennis Romano, **Venice Reconsidered The History and Civilization of an Italian City-State 1297-1797**, The John Hopkins University Press, London, 2002, s.264.

⁸⁹⁰ Stanley Chojnacki, "Idendity and Ideology in Renaissance Venice The Third Serrata", s.264.

⁸⁹¹ Venedik Cumhuriyeti'nin resmi kayıtları arasında, içeriği farklı olan birçok belge arasında "Libro d'Oro" yani "Altın Kitap" da bulunmaktaydı. Ancak özellikle bu isim 1500 ile 1581 yılları arasında Avogaria de Comun tarafından soyluların medeni durumu, doğumlar ve evliliklerin kaydedilmesi amacıyla tutulan belge koleksiyonuna işaret eder. [https://www.treccani.it/enciclopedia/libro-d-oro_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/libro-d-oro_(Enciclopedia-Italiana)/) (Erişim Tarihi 21.11.2023).

⁸⁹² ASV, **Duca di Candia**, b.78.

⁸⁹³ "Conpasse all suprascritto alla puntia di tutti Avogadari il nobil Hieronimo Corner fo di numeranto che fo de nobil hieronimo et con suravilito suo affirmo qualmente a di 12 del mese di marzo proxime passato a una lora del giorno li naqus uno figliolo, ex legittimo matrimonio de Madona Manieta figliola del questa nobil suo. Nobil Marco Mudazzo sua contente il qual soggetto nuer tardi fece baptistar nella chiesa cathedral di S.Tito" (Tüm Avogadarların kararıyla soylu Hieronimo

eden kişi aynı zamanda Girit'te rahatça ticaret yapabiliyor, adadaki memuriyet statüsüne erişebilme fırsatını da kazanmış oluyordu. 1570'li yılların başında da bu soyluların sayısı Girit'te görev alan provveditoreler tarafından azaltılmak istense de başarılı olunamamıştır.⁸⁹⁴ Aksine Girit'teki soylular sadece karma evlilikler gerçekleştirmemiş bir de yüksek makamlara gelme onuruna erişmişlerdir. Ayrıca Girit soyluları, Venedikli soylular gibi üst düzey makamlara gelemiyorlardı.⁸⁹⁵ Venedik Cumhuriyeti her ne kadar farklı dönemlerde soylularla ilgili yasalar çıkarsa da yönetimin Girit'te yüksek makamlarda istemediği kişiler var olmaya devam etmiştir.

Giritli soylular, Venedik'in adadaki ilk yüzyıllarında geri planda olmalarına karşın Aziz Titus İsyanı'ndan (1363-1366) sonra Venedikli soylular ile evlenmeye başlamış ve XV. yüzyılda önemli roller oynamışlardır. XV. yüzyılda Girit'teki Venedikli soylular adına Venedik tarih yazımı için çoğu zaman başvurulanan Marino Sanuto'nun "*I Diarii*" adlı eserinde bazı ifadeler görölmektedir: "1490 yılında bu amaçla Kandiye'de Nicolo Dandolo ve Beneto Barbarigo adlı 2 elçi bulunuyordu. Ayrıca Kandiye'de 800 soylumuz bulunmaktadır ve buranın önderi olarak Lorenzo Venier o dönemde dukaydı."⁸⁹⁶ 1457 ile 1500 yılları arasında Venedik tarihi üzerine yıllık kaleme alan Domenico Malipiero da Kandiye'deki soylulara dair aynı rakamı vermiştir.⁸⁹⁷ Avogaria di Commun ile Girit soyluluğunun belirlendiği XV. yüzyıla kadar 290 soylu tespit edilmiştir.⁸⁹⁸ Abramo, Contarini, Corner, Muazzo, Da Canal, Barbarigo gibi isimlere sahip olan bu soylular Orta Çağ döneminde olduğu gibi metinlerde "nobilis vir"⁸⁹⁹ olarak geçmiştir. Abramo, Barbarigo, Corner, Muazzo, Zen, Avonal, Calergi, Barozzi adlı aileler adada oldukça etkin ve zengin olmalarıyla

Corner, Madona Manieta'nın kızıyla meşru bir evlilikten doğan bir oğlunu 12 Mart günü saat 13.00'te dünyaya getirdiklerini belirtti. Soylu Marco Mudazzo'nun rızasıyla bu çocuk daha sonra Aziz Titus Katedrali'nde vaftiz edildi.) ASV, **Duca di Candia**, b.85, f.192.

⁸⁹⁴ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, Lorenzo de Mula**, b.501; Çiçek Kaymakçı, "Venedik Girit'inde Archontlar", s.137.

⁸⁹⁵ O'Connell, s.100.

⁸⁹⁶ "Come 1490 fo qui do oratori di Candia a questo effecto, sier Nicolò Dandolo et sier Beneto Barbarigo. Item, in Candia è 800 zentilhomeni nostri, et à li loco di tutti sier Lorenzo Venier fo ducha ivi." Marino Sanuto, **I Diarii**, cura. G.Berchet, Venezia, 1897, Tomo: II, 628.

⁸⁹⁷ "e che se farave vegnir ottocento Nobeli de Candia" (Kandiye'den sekiz yüz soylunun getirileceği...), Domenico Malipiero, **Annali veneti dall'anno 1457-1500**, ed. F.Longo-A.Segredo, ASI 7 (1843), Vol.:2, s.691.

⁸⁹⁸ O'Connell, s.113.

⁸⁹⁹ Türkçe'de soylu adam şeklinde ifade edilmektedir.

bilinirken Basilio, Bollani, Bragadin, Contarini, Foscarini gibi soylu aileler XV. yüzyılda çok etkin olmayan aileler arasındaydı.

XVI. yüzyılda Osmanlı tehdidinin de belirmesiyle Girit'teki soylular ile Venedik Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler birbirine daha fazla bağımlı hale gelmiştir. Bu yüzyılda Girit Adası'nda görevlendirilen yöneticiler adayla ilgili neredeyse bütün konular hakkında reformlar düzenlemişlerdir. Girit Adası'nda XVI. yüzyılda sıkı reform önerilerinde bulunan kişilerden biri de 1574-1577 yıllarında görev yapan Provveditore Generale Giacomo Foscarini idi. Kendisinden önce Provveditore Lorenze de Mula soylularla ilgili düzenlemeler yapmayı denese de başarılı olamamıştı. Giacomo Foscarini ise soyluların kontrol altına alınması için köklü bir çözüm getirmeye çalışarak soyluların erkek çocuklarının doğumlarından hemen sonra bir ay içinde Libro d'Oro'ya kaydettirmelerini istemiştir. Bu çocuklar büyüdüğü zaman ilgili görevlinin karşısına çıkıp kayıtlarda kendilerini doğrulamalıydılar. Kişiler defterlere kaydolmamışsa ayrıcalıkları sona ererdi.⁹⁰⁰ En kötüsü de haklarını kaybeden bu soyluların angarya işlerine maruz kalmasıydı. Ayrıca mecburi askerlik yapmak zorundaydılar. Venedik Cumhuriyeti Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini kaybetmemek adına yaptığı savaşlarda bu eski Girit soylularını da kullanmıştır. 1583 yılında Venedik'in Girit'te yerel unsurlardan kullandığı asker sayısı 1.634 ile 2.348 arasında değişmiştir ki Kandiye'deki nüfusun bu dönemde 16.711 olduğu düşünülürse rakam az değildir.⁹⁰¹ Venedik'in Girit'teki ordu sistemine uyarlanan bu archontlar daha sonra yapılacak reformlarla yönetim sistemine daha fazla dahil edilerek resmi açıdan tanınmışlardır. Öncesinde siyasi anlamda soylu sınıfında olan bu kişiler soylu bir askeri sınıf haline gelmiştir. Venedik Cumhuriyeti Giritli archontlara askeri soyluluk unvanının yanı sıra köylerdeki olumsuz olayları önlemeleri adına görev vererek onları daha iyi konuma getirmiştir.⁹⁰² Girit'teki "Capitano Generale" 1577 yılında 14.055

⁹⁰⁰ Çiçek Kaymakçı, "Venedik Girit'inde Archontlar", s.137.

⁹⁰¹ Anastasia Papadia-Lala, "Soldati Mercenari Stranieri e Vita Urbana nella Citta di Candia Veneziana (Secoli XVI e XVII), *Thesaurismata* 29 (1999), Venezia, s.273.

⁹⁰² "Επιπλέον οι εκπρόσωποι των αγροτικών πληθυσμών έπρεπε να καταγγέλλουν οποιαδήποτε παραμονή προσπάθεια συντοπιτών τους να απαλλαγούν από τις υποχρεώσεις τους. Την περίοδο 1636 1637 οι κοντοσβλοι και οι παπάδες όλων των Κρητικών χωριλλων έλαωαν εντολή από τους συνδίκους και εξέταστες της Ανατολής Marco Kontarini, Pietro Correr, Giovanni Capellova ενημερώνουν τις αρχές για οποιαδήποτε απόπειρα εξαπάτησης του δημοισου από την πλευρά ατόμων που επιδίωκαν να χαρακτηριστούν προνομιούχοι με σκοπό την αποφυγή της εκτέλεσης των αγγαρειών" (Ayrıca köylü nüfuslarının temsilcileri, hemşerilerinin yükümlülüklerinden kurtulma çabalarını bildirmek zorundaydılar. 1636-1637 yıllarında Girit köylerindeki tüm papazlar ve köy ileri gelenleri, Doğu tarafının denetleyicileri Marco Contarini, Pietro Corner ve Giovanni

soyluluklarını kanıtladıklarını ifade etmiş ve kayıta yetişemeyenlerin ise başkentten tarafından onaylanmasını istemiştir.⁹⁰³

Venedik Dogesi Pasquale Cicogna döneminde 13 Eylül 1590 tarihli ferman ile birlikte soylulukla ilgili karar Girit'e gönderildi ve 15 Kasım'da yayınlandı.⁹⁰⁴ Bu karara göre Kandiye, Hanya ve Resmo'da evlilikler 40 gün içinde Venedik makamlarına bildirilmeliydi. Özellikle Kandiye'deki evlilikler duka, capitaneus, consiglieri ve Avogadori'nin⁹⁰⁵ huzurunda bildirilmeliydi.⁹⁰⁶ Her ne kadar bazı Venedikli yetkililer Giritli archontların sayısının azalmasını ve daha aşağı konumda olmasını istese de adada daha kuvvetli hale gelmek ve archontların desteğini alarak Osmanlı tehdidine karşı çıkmak için Giacomo Foscarini'den sonra adada görevli olan provveditoreler tarafından soyluların kazanılması için emirler verilmiştir. 1629 yılında Provveditore Generale Francesco Molin savunmanın güçlendirilmesi için Orta Çağ'dan

Capello tarafından kendilerini imtiyazlı olarak tanımlayıp angaryalardan kaçınmak isteyen kişilerin herhangi bir aldatma girişimini yetkililere bildirmeleri için talimat aldılar.) Kostas Lambrinos, "I Katoikoi tis Kritikis İpatrou kata to 16o kai 17o Aiona Koinoniko-Politika Gnorismata kai Praktikes Ekprosopisis", *Thesaurismata* 32 (2002), s.109.

⁹⁰³ ASV, **Senato, Provveditori da Terra e da Mar**, 28 Aralık 1579; "Fu questa fanda de militie introdotta dall illustrimo Proveditore Foscarini l'Anno 1576 essendo Provveditore Generale et Inquisitor in questo Regno et fece far un libro, sopra il quale fu notato tutti quelli che giudico dover esser abbracciati come nelli suoi ordini nelli quali havendo obligati l'escrui a dover in tempo d'un mese dar in notte il nascimento dell'loro figlioli et al tempo delli 16 anni, medesimamente appresentarli accio entrassero nell'obbligo delle fattioni il che non e stato eseguito et percio in rigore erano tutti decaduti dal beneficio come caderno anco tutti quelli che non si vennero a dar in notte, nella levatione del libro, conforme alli proclami di all'hora et in questa occasione scopro che dell'illustrimo Moro mio precessie nella revisione de quattro castelli che fece in questo territorio ha giudicato bone far una terminatione sotto ultimo ottobre 1601 nella quale ha declarito che li nati dell gia deservati nel libro sopradetto siano lasciati nell rolli non volendo determinare piu oltre, ma risservandosi di rappresentar a Vostra Serenita questo fatto" (Provveditore Generale ve Engizitör Giacomo Foscarini 1576 yılında bu askeri teşkilatı kurmuş ve bir kitap hazırlamış olup emirlerine göre kaydedilmesi gerektiğini düşündüğü herkesi bu kitaba kaydetmiştir. Bu emirler çerçevesinde, çocuklarının doğumlarını bir ay içinde kaydettirmeleri ve 16 yaşına geldiklerinde onları getirip askeri görevlerine başlamalarını sağlamaları zorunluluğu getirilmiştir. Ancak bu zorunluluk yerine getirilmemiştir ve bu nedenle herkes bu haktan mahrum kalmıştır. Ayrıca bu süre içerisinde kendini kaydettirmeyenler de aynı duruma düşmüştür. Önceki valim Moro'nun bu bölgedeki dört kalenin denetimini yaptığı sırada yani 1601 yılının ekim ayının sonlarında yukarıda belirtilen kitapta kayıtlı olanların kayıtlarda bırakılmasına karar vermiştir. Ancak bu durumu daha fazla belirlemek istemeyip Yüce Serenissima'ya sunmayı planlamıştır.) ASV, **Senato Provveditori da Terra e da Mar**, 30 Kasım 1602, b.526.

⁹⁰⁴ Aspasia Papadaki, "I Benetoi Eugeneis tis Kritikis kata to 16o Aiona", in: **Pepragmena tou ST' Dietnous Kritologikou Sinedrou**, Chania, 1991, s.432.

⁹⁰⁵ Türkçe'ye belediye savcıları şeklinde çevrilebilecek olan Avogadori del Comun, Doge Sebastiano Ziani döneminde oluşturulmuş ve üç kişiden oluşan Avogadori del Comun'a sivil ve ceza davalarında kamu çıkarlarını savunma görevi verilmiştir. Bu kişilerin görev süresi on altı ay idi. [https://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_(Enciclopedia-Italiana)/) (Erişim Tarihi 29.11.2023).

⁹⁰⁶ Papadaki, "I Benetoi Eugeneis tis Kritikis", s.433.

ilgili döneme kadar önemli bir aile olan Skordiller ailesinden askere alımlar yapmıştır.⁹⁰⁷ Fakat Giritli soyluların gittikçe ayrıcalıklı hale gelip güçlenmesi daha sonradan Venedik için bir tehdit olarak görülmüştür. Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda kendi aralarında farklılıklara sahip olsalar da Venedikli ve Giritli soylular sosyal tabakanın en üstünde olan kişilerdi. Bu kişiler beraber meclislerde bulanabilme haklarına sahipken aynı zamanda en üst düzey memuriyetlere gelebiliyorlardı.

Girit'te genel anlamda soyluların altında yer alan orta ve alt tabaka olarak adlandırılan "cittadini ve popolari" adlı sınıf bulunmaktaydı. Halk sınıfı tahmin edileceği gibi basit zanaatları icra edenler ile kırsal bölgelerdeki çiftçiler idi. Alt sınıfı oluşturan bu sınıfın önceki satırlarda anlatılan soylu sınıfı gibi herhangi bir siyasi güvencesi yoktu ve alt sınıfı oluşturan bu kişiler meclislere katılamıyorlardı.⁹⁰⁸ Provveditore Generale Benedetto Moro 1602 yılında şehirlerdeki alt sosyal sınıflarda bulunanların popolari içinde sayıldığını ifade etmiştir.⁹⁰⁹ Cittadini olarak adlandırılan vatandaşlar ise soylu sınıf ile alt sınıf arasında yer aldı. Bu orta sınıf denilebilecek sınıf Venedik ve Girit soyluları gibi haklara sahip olmasa da zamanla devlet tarafından

⁹⁰⁷ "Quelli del Castel Bonifacio, e Belvedere ch'erano all'hora 528, sono al presente 239 questa cosi grave di pregiudica molto al servitio delle guardie principalmente et ad altre occorrenze a quali questa conditioni di persone e tenuta nel medesimo tempo ho trovati sparsi allem arine dalle Messarea buon numero di Sfachiotti della parole Scordili ut da qualche anni si sono ricoverati a queste parti alcuni colle famiglie et altri che si sono accusati con donne del paese et fermatisi ad habitationi questi che arrivarono al numero di cento in circa da fatti, se ne stavano essenti anco in questa nova habitatione d'ogni gravezza di galere et angarie conforme a gl'antichi privilegi di quella gente, era persa a fatto l'opera loro anco in quello che gl'altri privilegiati devono servire che sono le guardie et ordinanze." A tutti questi ho ministrate le necessarie provisioni d'armi con obbligo di sodisfatte nel termine d'un anno con piccaria et per la loro dispositione riuscirono ottimi ad'ogni servitio ne mancava altro che la buona disciplina di persone sperimentale che li amaestrino de quali v'e quella necessita che con altre lettere ho vivcemente vappure sentato alla Serenita Vostra et püre da cio piu che da ogni altra cosa dipende il frutto che da quste genti si potrebbe in tutti i tempi aspettare" (O dönemde Castel Bonifacio ve Belvedere'de bulunan 528 kişi şu anda 239 kişidir. Bu ciddi düşüş, özellikle muhafız hizmetine ve diğer gereksinimlere büyük zarar vermektedir. Aynı zamanda Mesara'nın sahil bölgelerinde, birkaç yıl önce aileleriyle birlikte bu bölgelere sığınan veya yerli kadınlarla evlenip yerleşen önemli sayıda Sfakiot yani Scordil buldum. Yaklaşık yüz kişiye ulaşan bu insanlar eski imtiyazlarına dayanarak yeni yerleşimlerinde de kürek cezası ve angaryalardan muaf tutuluyorlardı. Diğer imtiyazlıların hizmet etmesi gereken görevlerde, özellikle muhafızlık görevlerinde bulunmuyorlardı. Tüm bu kişilere gerekli silah tedarigini yaptım ve bir yıl içinde ödemeleri şartıyla onları sağladım. Bu kişilerin yetenekleri her türlü hizmet için mükemmeldir. Gerekli olan tek şey onları eğitecek deneyimli ve disiplinli kişilerin varlığıydı. Bu ihtiyacı daha önceki mektuplarımda Yüce Varlığınıza kuvvetli bir şekilde belirttim. Çünkü bu insanlardan beklenebilecek verim büyük ölçüde bu eğitim ve disipline bağlıdır.) ASV, **Senato Provveditori da Terra e da Mar**, b.536, 20 Haziran 1629.

⁹⁰⁸ Kostas Lambrinos, "I koinoniki diartrosi sti Benetiki Kriti. Ierarhies, orologia kai katalogi koinonikis tesis", **Kritika Xronika** 2011, s.225.

⁹⁰⁹ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.526, f.769.

tanınır hale geldiler.⁹¹⁰ Fakat günümüzde bir nevi üçüncü dünya olarak adlandırılan ülkelerde olduğu gibi popolari yani halk sınıfı bu iki sınıf arasında düşük tabakadaydı ve en savunmasızıydı. Halk sınıfının icra ettiği meslekler arasında duvarcı, marangoz, demirci, fiçı ustası, terzi, ayakkabıcı ve hamal gibi işler bulunsa da soylular tarafından saygı görmeyen işlerdi.⁹¹¹ Popolari sınıfı saygı görmemesine karşın 1613 yılından itibaren dukalık katipliği gibi görevlerde hatta diğer kamu görevlerinde de bulunabilmişlerdir.⁹¹² Önceki sayfalarda belirtildiği üzere Giritli ve Venedikli soylular düzenli olarak nüfus kayıtlarına geçse de orta ve alt sınıflar bu kayıtlarda sık bir şekilde görülmemektedir. A.Hirouchakis “*I Benetokratoumeni Anatoli. Kriti kai Eptanisos*” adlı eserinde Giritli ve Venedikli soyluların listesini verirken orta ve alt sınıfa dair isimler bulunmamaktadır.⁹¹³ Fakat 1644 yılında orta ve alt sınıfların isimleri az da olsa görülmüştür. Trivan’ın sayımında Kandiye’de ve Hanya’da Ambelicopulo, Barozzi, Belegno, Barbarigo, Benti, Benedetti gibi 100’e yakın vatandaş ismi belirtilmiştir.⁹¹⁴ Halk sınıfına ait kişiler soylu kişilerin sahip olduğu “nobilis vir”, “clarissimo” veya “magnifico” gibi unvanlara sahip değildi ve sadece “maestro” tabiriyle onların kimliği belirlenebiliyordu.⁹¹⁵ Maestro olarak da bilinen halktan vatandaşlar, her ne kadar soylu sınıflar tarafından hor görülse de onların duvarcılık, marangozluk ve tersane denetimi gibi önemli işler yapmaları Venedik Cumhuriyeti’nin yararınaydı. Ayrıca taşınır ve taşınmaz malların değerini belirlemekten sorumlu kişiler olarak Venedikli yetkililer tarafından atanırlardı.⁹¹⁶

Venedik Girit’indeki halk, toplu bir şekilde bir talepte bulunduğu çoğu zaman üstteki kişiler tarafından görülmezdi. Fakat Episcopopulos ailesi kentsel topluluk yapısına katılan ilk aile olarak kayıtlara geçmiştir. Bu gelişme Venedik’teki

⁹¹⁰ Kostas Lambrinos, “Il Popolo nei centri urbani veneto-cretesi: status istituzionale e socio-politico (XVI-XVII sec.), *Akademia Atinon Kentron Erevnis tou Mesaionikou kai Neou Ellenismou Mesaionika kai Nea Ellinika*, Atina 2023-2024, ss.193-194.

⁹¹¹ Lambrinos, “Il Popolo nei centri”, s.194; Maltezou, ss.144-145.

⁹¹² Lambrinos, “Il Popolo nei centri”, s.195.

⁹¹³ A. Hirouchakis, *I Benetokratoumeni Anatoli. Kriti kai Eptanisos*, Atina, 1934.

⁹¹⁴ **Cod. Venet. Correr** 245, ff.11v-18v.

⁹¹⁵ Kostas Lambrinos, “Il Vocabolario sociale nella Creta veneziana e i problemi del censimento di Tri(vi)san. Approcci interpretativi e desiderata di ricerca”, **I greci durante la Venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)**, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007, a cura di Chyrssa Maltezou-Angeliki Tzavara-Despina Vlassi, Venezia, 2009, s.183.

⁹¹⁶ Karapidakis, s.154.

üst sınıfın alt sınıftakileri engelleme girişimlerini durdurmamıştır.⁹¹⁷ 1593 yılında Girit'in en önemli şehirlerinden biri olan Resmo'da ilk defa önemli bir gelişme yaşanmıştı. Resmo Rectoru Luca Falier onay vererek halka, birlik yasağı olmasına rağmen bağımsız bir meclis toplama hakkı vermiştir.⁹¹⁸ Girit Adası'nda önceki yüzyıllarda Venedikli soylular ile Giritli soylular arasında evlenme yasağı olduğu gibi soylu kişilerin sıradan vatandaşlarla da evlenmesi yasaktı.⁹¹⁹ Sonuç olarak Venedik Girit'inde cittadini veya popolari olarak bilinen kişiler nüfusları soylu sınıfa göre çok daha fazla olmasına rağmen neredeyse hiçbir hakka sahip olmayan sınıfa mensuptu. Halk sınıfının bu mağduriyeti de Venedik'teki arşiv belgelerine yansımıştır. Fakat halk sınıfı yine de en alt sınıftaki köylülere göre çok daha iyi konumdaydı.

Venedik Girit'indeki sınıfların bütüncül olarak anlaşılması açısından incelenmesi gereken bir diğer sınıf da köylülerdir. Venedik Cumhuriyeti, Girit'e sahip olduktan sonra önceki satırlarda anlatıldığı gibi Venedik Dogesi Pietro Ziani ve Girit'in ilk Dukası Giacomo Tiepolo'nun önerisiyle adada sestiere sistemini uygulamıştı. Toprakları altı bölgeye bölünen her bir birime soylu feodal beyler

⁹¹⁷ “Essendo eccelensimo capitano generale da Mare stati creati in nobile cretensi us Constantinos Episcopopulo et fratelli et sentendosi questa mca divenita agravata dit al creatione hanno fatto consiglio et creato un ambasciatore di comparer a piedi di vostra serenita a deffender le loro ragioni contra la predetta creatione et non potendo l'hora partirsi esso ambasciatore ci hanno pregato di far li presenti a vostra serenita supplicandola reverentimente di voler venir suspesa la confirmatione di essa elletione fino alla venuta dell'Ambasciatore et sara con prima occasione di passaggio et in bona gratia di vostra serenita humilmente si raccomo. Di Rettimo alli 3 Decembre 1573.” (Capitano Generale, Constantinos Episcopopulo ve kardeşlerini soylu Giritliler arasına aldı ve onlar haklarını savunmak için bir meclis düzenlediler ve bunun için Yüce Huzurunuzda bir elçi tayin ettiler. Elçi o anda yola çıkamadığından, sizin Yüce Huzurunuzda durumu iletmemizi rica ettiler. Elçinin gelişine kadar bu meclisin onaylanmasının ertelenmesini istemekteler. Elçi ilk fırsatta gelip yüze huzurunuzda çıkacaktır. Resmo 3 Aralık 1573.) ASV, **Senato Dispacchi Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.502, f.732.

⁹¹⁸ Lambrinos, “Il Popolo nei centri”, s.199.

⁹¹⁹ “Andreas Gizi Burgo Venetias et nobilibus et sapientibus viris Andrea Capello de suo mandato et Gierolomo Zane capitano et consiliariis et succoribus huis fidelibus diceltis salutem, et dilectionis affectus significamus vobis quod hodie mi consilio uno Maiori capta fuit pars tenoris in fiori us. Il grado della nobilta nostro et la divina gratia di tal sono venuti qualita li cum ogni studro et cura l idi vigilar alla conservationi di quello la vetella et purita sua conveniente al di loro dignita et amplitudini di questo consiglio. “Pero l'andava parti che per ... di questo consigli sia deliberato che se nobili nostro in li advenire spostara alla fantesca o femina de villanus o qualunque altra di abietta et ville conditor tal sposalito equali a benefitio della nobelta solantedi figli suoi non possa esser accettato dalli avogadori.” (Andrea Gisi, Venedik'te soylu ve bilge kişi Andrea Capello'nun emriyle ve kaptan ve danışmanlar Gierolomo Zane ve sadık yardımcılara selam ve sevgilerimizi iletiyoruz. Soyluluğumuzun derecesi ve ilahi lütfu için bu sınıfta olanların soyluluğu koruması gerekir. Bu nedenle onların onuruna ve bu konseyin büyüklüğüne uygun olarak saflıklarının korunmasına özen göstermek için gereken tüm çabayı göstermeliyiz. Konsey tarafından gelecekte herhangi bir soylumuz hizmetçi, köylü kadın veya herhangi bir aşağı kökenli kadınla evlenirse bu evliliğin soyluluğun yararı için çocuklarının avogadori tarafından kabul edilmeyeceği kararlaştırıldı.) ASV, **Duca di Candia**, b.87, q.1, f.2r-v.

yerleştirilmiş ve kendilerine belirli miktarlarda topraklar verilmişti. Belirli sorumluluklar karşılığında toprak elde eden bu feodal beyler feodalitenin getirdiği bir özellik olarak kendilerine ait “villani”lere yani köylülere sahipti. Bu köylüler Orta Çağ dönemi boyunca çok az kazanç elde edip neredeyse tüm emeklerini feodal soylular veya devlet için harcamışlardır. Feodal beyler köylülere angarya (ἀγγαρεία) yüklemelerinin⁹²⁰ yanı sıra onları satma veya kiralama haklarını da ellerinde bulunduruyorlardı. Köylü, feodal beye yetiştirdiği tahıl, üzüm şırası (mayalanmamış üzüm suyu), yağ veya meyve gibi her şeyin üçte birini (terzaria) vermek zorundaydı.⁹²¹ Fakat Provveditore Generale Giacomo Foscarini görevli olduğu 1574-1577 yılları arasında feodal beylerin üzüm hasadı sırasında yasa dışı hesaplamalar tespit etmiştir.⁹²² Köylüler kendi evlerini inşa edebilmelerine karşın feodal beye kira ödemekle yükümlüydüler.⁹²³ Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’ndaki sistemin⁹²⁴ hemen hemen aynısı olan bir çift öküz sistemi Venedik Girit’inde de görülmüştür. Arazi miktarı köylünün sahip olduğu öküz sayısına bağlıydı. Köylü eğer öküze sahip değilse bir “zeugari”nin⁹²⁵ (ζεργάρι) dörtte birini, bir öküzü varsa yarısını, bir çift öküzü varsa bir “zeugari”nin tamamını işlemekteydi.⁹²⁶ Orta Çağ Venedik Girit’indeki bu köylüler nadir de olsa özgürlüklerine kavuşabiliyordu ve bu olaya da “francatio” ve “franchitas” adı veriliyordu. Girit’te Venedik hâkimiyetinin ilk yüzyıllarına bakıldığında köylülerin özgürleşmesinin isyanlardan sonra gerçekleştiği görülür. 1219’da Skordilis, 1265’te Chortatzis ile Skordilis ve 1299’da Kallergis isyanlarından sonra bazı köylülere özgürlük verilmiştir. Venedik Girit’indeki sistemin önemli bir kısmını değiştiren 1299 Kallergis barışıyla birlikte Ortodoks din adamlarının yanı sıra 99 köylü özgür hale

⁹²⁰ Kostas Tsiknakis, “Periodevontas stin ipetro tis Kritis gia tin aponomi dikeiosinis. Feoudarxikes karapiesis kai metra peristolis tous apo ton Giacomo Foscarini sta xronia 1574-1577”, ed. Kostas Lambrinos, **Koinonies tis ipetrou stin ellinobenetiki Anatoli (13os-18os ai)**, Akademia Atinon Kentron Erevnis tou Mesaionikou kai neou Ellinismou, Atina, 2018, s.177.

⁹²¹ Margaritis, s.62.

⁹²² Tsiknakis, “Periodevontas stin ipetro tis Kritis”, s.180.

⁹²³ Allaire B. Stallsmith, “One Colony, Two Mother Cities: Cretan Agriculture under Venetian and Ottoman Rule”, **Hesperia Supplements**, Vol.:40 (2007), s.155.

⁹²⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nda çift resmi olarak bilinen sistem. Bir çiftçi ailesine yetecek genişlikte olan çift veya çiftlik, toprağın verimine göre 60 ile 150 dönüm arasında değişen bir arazi parçasına denk gelmektedir. Bu toprağı elinde bulunduran çiftçi işlediği bu toprağa karşılık çift resmi ve kulluk akçesi olarak bilinen bir vergi ödemekle yükümlüydüler. Feridun Emecen, “Çift Resmi”, **TDV**, Cilt: 8, İstanbul, 1993, s.309.

⁹²⁵ Zeugari “çift” anlamına gelmekle birlikte tarımsal anlamda genellikle bir çift öküz veya tarla işlemek için kullanılan bir ölçü birimini ifade etmektedir.

⁹²⁶ Stallsmith, s.155.

gelmiştir. Bu köylüler devlete, kiliseye ve feodal beylere aitti ve aralarında Yunan feodal ailelerine ait olanları da mevcuttu.⁹²⁷ İsyanlardan sonra özgürleşen köylülerin dışında bir de Venedikliler, Latinlerin hiçbir şekilde köle veya köylü statüsünde olamayacaklarını düşündükleri için Latin olduklarını kanıtlayan kişiler özgürlüklerini elde etmişlerdir.⁹²⁸

Yukarıda sözü edilen “villani”ler dışında bir de “gonicari” adıyla bilinen bir köylü grubu vardı. Peki “gonicari”ler, “villani”lerden hangi noktalarda ayrılıyordu? “Gonicari”ler de feodal beylere ürünlerinin 3’te 1’ini ve kaldığı yer için kira ödemek zorundaydılar. Ayrıca “villani”ler gibi zorunlu iş yükleri ve kadırgalarda kürek cezaları bulunuyordu. Fakat “gonicari”lerin farkı yaşadıkları toprakları satabilmeleri veya miras bırakabilmeleridir. Bu gruba giren köylüler ancak işledikleri topraklarda uzun süre ikamet edip kira ödemeleri şartıyla “gonicari” statüsünü alabiliyorlardı.⁹²⁹ Her ne kadar köylüler gruba ayrıldılarsa ve Kallergis Antlaşması’ndan sonra köylüler daha fazla özgür hale gelebildiyseler de onlara karşı kötü muameleler değişmemiş ve zor şartlar altında çalışmaya devam etmişlerdir. Girit Adası’na Provveditore Generale olarak gönderilen ve birçok reforma imzasını atan Giacomo Foscarini (1574-1577) başkente sunduğu raporlarında sıklıkla köylülerden ve tarım arazilerinden bahsetmektedir. 1574 yılına dair raporunun başlangıcında köylülerin hepsinin tarım yapması için arazi verilmesi ve onların da hizmet etmeleri gerektiğini söylemiştir.⁹³⁰ Giacomo Foscarini’nin adaya vardığında ilk araştırdığı mesele aslında köylülerin neden isyan ettiğine dair idi. Provveditore Foscarini yardımcısıyla birlikte çok sıkı soruşturmalardan sonra köylülerin bazılarını Venedik’in sahip olduğu topraklardan sürmüş bazılarını da ölüm cezası vermiştir.⁹³¹ Fakat sonraki süreçte Giacomo Foscarini yaptığı ayrıntılı soruşturmalarla soyluların da köylülere karşı bazı usulsüz davranışlarını tespit etmiştir.⁹³² Suçlamalara maruz kalanlar arasında Venedik Girit’ine dair yazılar yazan Francesco Barozzi de bulunmaktaydı. Mahkemeler sonucunda

⁹²⁷ Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.67; K.D. Merzios, “I Sintiki Eneton-Kallergi kai i sinodevontes autin katalogi”, **Kritika Xronika** 3 (1949), s.270.

⁹²⁸ Moorey, s.126.

⁹²⁹ Stallsmith, s.156.

⁹³⁰ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.8.

⁹³¹ Tsinakakis, “Periodevontas stin ipetro tis Kritis”, s.166.

⁹³² Tsinakakis, “Periodevontas stin ipetro tis Kritis”, s.173.

köylülere karşı çok fazla keyfi uygulamalar da bulunduğu için Francesco Barozzi tutuklanmış ve büyük mülklere sahip olduğu ortaya çıkarılmıştır.⁹³³

Köylü sınıfının yükümlülüklerine dair son olarak söz edilmesi gereken kadırgalarda kürek çekmek zorunda kalmalarıdır. Bilindiği gibi Venedik Cumhuriyeti'nin Orta Çağ'dan Yeni Çağ'a ayakta kalabilmesinin ve "süper" güç haline gelebilmesinin en büyük sebebi tersanelere ve kadırgalara sahip olmasıdır. Bu nedenle cumhuriyetin sahip olduğu kadırgalarda veya diğer tip gemilerde iş gücü oldukça önemliydi. Kadırgalardaki bu zorlu iş yükü Girit'teki köylüleri de etkilemiştir. Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde Girit'te bir kuranın ardından 18 ile 50 yaş aralığındaki hemen hemen bütün erkekler kadırgalarda kürekçi (uomini da remo, galeotti) olarak hizmet etmek zorundaydılar.⁹³⁴ Köylülerin kadırgalarda çalıştırılmaları onlara artı yük getirmekteyken aynı zamanda soylu feodal beylerin de suiistimallerine uğruyorlardı. Bu kişiler kadırgalarda çalışırken toprakları boş kaldığı için hasat zamanının boş geçme olasılığı doğuyordu ve feodal beyler yardımcı olmaları gerekirken olmuyorlardı. Bu da kadırgada çalışan köylüleri endişeye sürüklüyordu.⁹³⁵ Köylüler bir süre sonra suiistimallerden dolayı askerden kaçmaya çalışmış fakat Giacomo Foscarini bu kaçan köylülere ve onlara yataklık edenlere cezalar uygulamıştır. Tutuklanan kişiler 2 yıl boyunca ayaklarına zincirler takılarak kürek çekmişlerdir.⁹³⁶ Kadırgalarda çalışan köylülerin kötü durumu o dönemde söylenen bir şiire dahi konu olmuştur:

*Dul bir anne oğlu için ekmek yoğurdu;
Gözyaşlarıyla ve ağıtlarıyla nasıl yoğurdu,
Ateşi nasıl da derin bir iç çekişle yaktı.
Oğlum uzak diyarlara gidersen
Ve seni küreğe koyarlarsa...*⁹³⁷

Osmanlılarla yapılan savaşlar nedeniyle çok sayıda köylü kadırgalarda çalıştırıldığı için askerlikten kaçma girişimlerinde bulunmuşlardır. Fakat tüm bu zorlu ve kötü koşullara karşın ve hatta onların cezalandırılmasını dahi isteyen Giacomo Foscarini nüfusun büyük çoğunluğunu köylülerin oluşturduğunu ve bu nedenle

⁹³³ ASV, **Duca di Candia**, b.65bis, q.6, fol.145r-149r.

⁹³⁴ Tsiknakis, "Periodevontas stin ipetro tis Kritis", s.187; Moorey, s.127; Maria Ntourou-Iliopoulou, "O Xandakas sto deuterio miso tou 16ou aiona", **Parousia** 7 (1991), ss.16-17.

⁹³⁵ Tsiknakis, "Periodevontas stin ipetro tis Kritis", s.187.

⁹³⁶ Tsiknakis, "Periodevontas stin ipetro tis Kritis", s.187.

⁹³⁷ Moorey, s.127.

ihtiyaçlarının devlet tarafından gözetilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak bu şekilde köylüler Venedik Devleti'ne sadık vatandaşlar olabileceklerdi.⁹³⁸ Yine 1639 yılında başka bir Provveditore Generale Isepo Civran insafı davranıp şunları yazmıştır:

*Onlar (sıradan insanlar) her zaman iyi muamele görmeli, böylece sadık ve bağlı kalacaklar. Çünkü tımar sahipleri ve bazen de devlet temsilcileri tarafından zorla çalıştırıldıklarında, çok fazla ezildiklerinde ve kullanıldıklarında umutsuzluğa sürüklenirler. Daha sonra krallığı terk edip Türk topraklarına giderler ve ne kadar öfkelenirlerse kendilerini o kadar kötülüğe adarlar. Düşmanı kışkırtırlar ve belki de düşmanın başka türlü düşünmeyeceği saldırılara giden yolu açarlar.*⁹³⁹

Venedik Girit'inde köylüler gibi alt sınıfta yer alan topluluklardan biri de kölelerdi. Köylüler kadar olmasa da Girit'teki köleler ile ilgili ve özellikle köle ticaretinin yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Fakat Yeni Çağ'da Venedik dönemindeki kölelere değinmeden önce Girit'te önceden var olan köleliğe bakmak yerinde olacaktır. Kökeni Minos ve Miken dönemine dayanan kölelik Bizans ve Arap döneminde de devam etmiştir. Arap döneminde Girit'teki kölelerin varlığına dair bilgiler Ioannes Kaminiates'in eserinden gelmektedir. Araplar tarafından Selanik'in zaptını anlattığı eserinde Ioannes Kaminiates, Arapların Selanik'ten esirler satın aldığını ve onlar üzerinden önemli miktarda para kazandıklarından söz etmektedir.⁹⁴⁰ Yine Girit'in Arap döneminde Müslümanlar Midilli'ye akınlar düzenlemeden önce Paros Adası'nda esirlere fiyat biçtikleri anlatılmaktadır.⁹⁴¹ Midilli'ye saldırdıktan sonra Araplar, manastırlarıyla ünlü Athos Dağı'ndaki keşişleri esir etmişlerdir.⁹⁴² Arap dönemindeki kölelerin yaşantılarına dair açık bilgiler bulunmasa da Giritli Arapların çevre adaları yağmalayarak Hristiyanları esir edip onları ticaret amaçlı kullandıklarını söylemek mümkündür. Girit Adası, Bizans İmparatorluğu tarafından tekrar ele geçirildikten sonra da buradaki Arapların birçoğu köleleştirilmiş ve sonraki dönemlerde varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁹⁴³

⁹³⁸ Tsiknakis, "Periodevontas stin ipetro tis Kritis", s.192.

⁹³⁹ Moorey, s.128.

⁹⁴⁰ Ioannes Kaminiates, **The Capture of Thessaloniki**, trs. David Frendo-Athanasios Fotiou, Brill, Boston, 2017, s.123; Burak Arslan, **Girit İslâm Emirliği (827-961)**, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017, s.135.

⁹⁴¹ **Holy Women of Byzantium, Ten Saint's Lives**, ed. Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, 1996, ss.110-111.

⁹⁴² Arslan, s.120.

⁹⁴³ Ayşe Nükhet- Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, s.28.

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit'i ele geçirmesinden sonra da köle (sclavos) ve esirlerin adada var olduğu görülmektedir. Alt sınıfa ait oldukları için bu dönemde de yaşamlarına dair bilgiler kısıtlı olmasına karşın noter kayıtlarında “dominus” yani efendilerine bağlı olan kölelerle ilgili malumatlar bulunmaktadır. Adanın ele geçirilmesinden önce dahi Girit'te ticaret yapan Venediklilerin adanın alınmasından sonra da ticarete devam ettikleri bilinmektedir. Girit'teki Venedikliler, 1300'lü yıllarda özellikle Batı Anadolu'daki Türk beylikleriyle köle ticareti yapmışlar ve bu noter kayıtlarına geçmiştir. 1301 yılında Kandiye'de yaşayan Emanuel Vergici Angelo Vasalus ve Türklerden satın aldığı Anna isimli kölelerinden birini vereceğini ifade etmiştir.⁹⁴⁴ 1360'lı yıllara gelindiğinde Venedikliler birçok Türk'ü esir alıp satmışlardır.⁹⁴⁵ Venedik hâkimiyetinde Girit'teki kölelerin satın alınıp verildiği ve zor şartlara sahip olduğu bilinse de köleler bazı zamanlarda özgürlüklerini elde edebiliyordu.⁹⁴⁶ Sahte belgelerle de özgür oldukları görülen kölelerin Girit'ten başka bir yere götürülmesi de yasaktı ve bunun cezası vardı.⁹⁴⁷

Yeni Çağ'da Venedik Girit'inde de kölelerin değerli “meta” oldukları görülmektedir. XVI. yüzyılda Girit Adası'na yapılan istilalar sırasında korsanlar tarafından kölelerin satın alınıp verildiği kaynaklara yansımıştır. 1500'lü yıllarda Türklerle var olan savaşlardan dolayı Girit Adası da istilalara uğramış ve Türk korsanlar tarafından adadaki Hristiyanlar köle olarak alınmıştır. Detorakis 1560 yılında Kandiye'de Türk korsanlarının Georgios Tzabanis adlı kişinin eşini ve noter Michael Maras'ın kardeşi Kontantis Tzabanis'i esir aldığını kaleme almıştır.⁹⁴⁸ Yine 1603 yılında soylu Markos Papadopoulos vasiyetnamesinde Türkler tarafından ele geçirilen esirlerin vârislerince tekrar satın alınması için 100.000 tzikinia para bıraktığını belirtmiştir.⁹⁴⁹ Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'ndaki köle alım satımları adanın kaybedilişine kadar devam etmiş ve ada genel anlamda ticari ürünlerin toplanma yeri olduğu için Osmanlı döneminde de köle ticareti ve kölelerin varlığı sürmüştür.

⁹⁴⁴ Emre Kaymakçı, s.99.

⁹⁴⁵ Zachariadou, s.63.

⁹⁴⁶ ASV, **Commemoriali**, 13 Şubat 1336; Emre Kaymakçı, s.152.

⁹⁴⁷ ASV, **Senato Misti Registre**, 1 Temmuz 1344.

⁹⁴⁸ Detorakis, s.209.

⁹⁴⁹ Detorakis, s.209.

Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde Girit'te nüfusun yarısını oluşturan kadınların durumu da üzerinde durulması gereken bir konudur. Eski Yunan ve Roma medeniyetlerine bakıldığında kadınların ağırlıklı olarak ev işleri yaptıkları ve neredeyse hiçbir şekilde haklarının olmadığı görülür. Venedik Girit'inde de "asıl işleri" evin içerisinde olsa da adadaki kadınların sosyal hayata katkıları söz konusudur. Fakat Venedik Girit'indeki kadınların haklarına ve uğraşlarına değinmeden önce bazı kısıtlılıklara değinilmelidir. Venedikli ve Giritli soyluların anlatıldığı kısımda Venedik Girit'inde doğan bir çocuğun soyluluk kayıtlarına kaydedilebilmesi için babasına bakılmasının gerektiği ifade edilmişti. XIV. yüzyılda meydana gelen bir gayrimeşru çocuk olayında çocuğun annesi hem Yunan olduğu için hem de babasının Latin olmasından dolayı babasının etnik kimliğine bakılması kadınlara yönelik bir kısıtlamanın var olduğunu gözler önüne sermektedir. Söz konusu vakada Yunan kadın gerek kadın gerekse de Ortodoks Yunan olduğu için geri plana atılmıştır.⁹⁵⁰ Venedik Girit'inde Latin ve Ortodoks kadınlar dahi kendi aralarında haklar açısından ayrılabilirdi ki bu kolonizasyon anlayışının getirdiği bir durumdur. Girit'te 1299 yılından sonra özellikle Latinler ve Ortodokslar arasında karma evlilikler artmaya başlamıştır. Bir Yunan kadın Venedikli biriyle evlenirse çeyiziyle beraber Latin kontrolüne giriyordu fakat Latin bir kadın Yunan biriyle evlenirse çeyizler Latin mülkünden çıkıyordu.⁹⁵¹ Bu da aralarında farklar olduğunu göstermektedir.

Venedik Girit'inde kadınlar yasal sözleşme yapabiliyordu, mülk sahibi olabiliyordu veya resmî belgelerde tanıklık yapma haklarına sahiplerdi fakat bu haklar yaşadıkları yerin yasalarına bağlıydı.⁹⁵² Venedik dönemi Girit'inde doğal olarak nüfus yoğunluğu Yunanlılarda olduğundan Yunan kadınlar Latin kadınlardan daha fazlaydı. Fakat nüfus anlamında daha fazla olmalarına karşın Latinlerle evlenenler dışında hemen hepsinin ekonomik durumları kötüydü. Girit'teki kadınların ekonomik durumu kötü olsa da onların hizmet, sanayi, kredi ve yatırım ile şarap ticaretinde aktif oldukları belgelere yansımıştır. 13 Mart 1351 tarihinde yayımlanan kararnamede kürkçülük,

⁹⁵⁰ Sally Mckee, "Greek women in Latin households of fourteenth century Venetian Crete", **Journal of Medieval History** 19 (1993), s.230; ASV, **Duca di Candia**, b.26, q.2.2, fol.147vr.

⁹⁵¹ Mckee, "Greek women in Latin households", s.233.

⁹⁵² Sally Mckee, "Women Under Venetian Colonial Rule in the Early Renaissance: Observations on their Economic Activities", **Renaissance Quarterly** 51 (1998), s.41.

terzilik ve dokumacılık yapan kadınlar görülmektedir.⁹⁵³ Antik Yunan ve Roma’da sıklıkla görüldüğü gibi Venedik Girit’inde de kadınlar çoğunlukla dokumacılık işinde istihdam ediliyorlardı.⁹⁵⁴ İstihdam edilen kadınlar aynı zamanda yün satın alımlarına dair belgelerde geçiyordu.⁹⁵⁵ Kadınlar ayrıca meyhane işletmelerinde ve fırınlarda çalışıyorlardı.⁹⁵⁶ Hatta kocaları öldükten sonra kadınlar fırınları miras olarak alabiliyorlardı. Dul kalan kadınlar eğer fırıncı değilse bu işte usta olan birini işe alarak veya başka bir fırıncıyla ortak olarak fırını işletmeye devam ederlerdi.⁹⁵⁷ Venedik Girit’indeki kadınların uğraştığı işlerden biri de adanın en gözde ürünlerinden olan şarap satışlarında yer almalarıydı.⁹⁵⁸ 1539 yılında Iakouma Don’un kızı Paraski ve Nicolo Chortatzis’in kızı Nikoleta Kandiye’deki Palaia Frouta mahallesinde Theodoris Christoforou’ya ait depoda şarap satışı yapmak üzere satışlardan elde edilecek karın yarısı karşılığında anlaşma yapmışlardır.⁹⁵⁹ Yine 1587 yılında Andrea Agapito adlı kuyumcunun dul eşi Kali ve Agnes Bambacarena toptan şarap satışında bulunmuşlardır. 1589 yılında bu şarap ticaretinin yoğunluğu rakamlara da yansımıştır.⁹⁶⁰ Maria Piacenda adlı bir kadın ise şarabın yan ürünlerini kullanarak rakı damıtmıştır.⁹⁶¹ Ayrıca “maistra” veya “mistorissa” olarak adlandırılan usta kadınlar da

⁹⁵³ Angeliki Panopoulou, “Working Indoors and Outdoors: Female Labour, Artisanal Activity and Retail Trade in Crete (14th-16th Centuries), ed. Eleonora Kountoura Galaki-Ekaterini Mitsiou, **Women and Monasticism in the Medieval Eastern Mediterranean: Decoding A Cultural Map**, National Hellenic Research Foundation Institute of Historical Research Section of Byzantine Research International Symposium 23, Athens, 2019, ss.208-209; ASV, **Duca di Candia Quaternus Consiliorum (1350-1363)**, ed. P. Ratti Vidulich, Venice, 2007, 20,23, nr.22.

⁹⁵⁴ Panopoulou, “Working Indoors and Outdoors”, s.210; Mckee, “Women Under Venetian Colonial Rule”, s.45.

⁹⁵⁵ Panopoulou, “Working Indoors and Outdoors”, s.211.

⁹⁵⁶ “Clamatum fuit publice per Ricardum gastaldionem quod nullus pancogolus vel pancogola audeat de cetero dare aliqui puero panaterie aliquam solucionem in denariis vel rebus pro bolatura pannum nec pro aliquo servicio officii panaterie modo aliquo vel ingenio, sub pena solvendi de quolibet grosso vel valore rei grossos XII comuni.” (Gastaldione Ricardus tarafından kamuoyuna bildirildi ki hiçbir erkek veya kadın fırıncı bundan böyle herhangi bir çocuk işçiye ekmek fırınında yapılan işler karşılığında para veya mal olarak ödeme yapmaya cesaret edemez ve herhangi bir şekilde hizmet için kumaş veya başka bir şey vermemelidir. Aksi takdirde, her bir ihlal için 12 grosso para cezası ödemek zorunda kalacaklardır.) Grosso, Orta Çağ’da üretilen gümüş paradır. Avrupa ve Levant bölgesinde yaygın olarak kullanılırdı. ASV, **Duca di Candia Bandi (1313-1329)**, ed. P. Ratti Vidulich, Venice, 1965, 6 nr.3.

⁹⁵⁷ ASV, **Duca di Candia**, b.16, reg.10 (1566-1570), fol.125v-126v)

⁹⁵⁸ Mckee, “Women Under Venetian Colonial Rule”, s.56.

⁹⁵⁹ Panopoulou, “Working Indoors and Outdoors”, s.216.

⁹⁶⁰ Fotis Mparoutsos, “Per il viaggio de ponente. To Kritiko krasi pera apo to Gibraltar (16os ai.)”, **Epikoinonies kai Metafores stin Probiomixaniki Periodo**, IA’ Symposio Istorias kai Texnis Kastro Monembasias, 23-26 Iouliou 1998, Monembasiotikos Omilos Politistiko Texnologiko Idrima Etba, s.107.

⁹⁶¹ Panopoulou, “Working Indoors and Outdoors”, s.219.

bulunmaktaydı. Usta kadınlar özellikle önceki satırlarda değinildiği gibi en çok icra ettikleri terzilik mesleğinde görülmüşlerdir.⁹⁶²

Kadınların yaşantısıyla ilgili konuya son vermeden önce bir ilginç noktaya değinmekte fayda vardır. Bilindiği gibi aslında Orta Çağ'ın da bir olgusu olan cadılık Yeni Çağ'da çok daha fazla konu olmuştur. Kıta Avrupa'sında cadılıkla ilgili birçok engizisyon mahkemesi görülmüş ve kadınların ölümleriyle sonuçlanan olaylar yaşanmıştır. Venedik Girit'inde de cadılıkla ilgili bazı belirtilerin olduğu görülmektedir. Girit'teki kadınlara genelde Osmanlı saldırısının ne zaman olacağını bilmek isteyen erkekler ve erkek çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar danışmışlardır. Aslında bu iki konu Venedik Girit'inin o dönemde en önemli konuları arasındadır. Erkek çocuk sahibi olmak soyluluğa giden yoldu, Osmanlı tehdidi ise adanın elde tutulması ile ilgiliydi. Giacomo Foscarini'nin köylülere dair yaptığı reformlar kısmında sözü edilen Francesco Barozzi engizisyon tarafından Kandiye'de 2 kız kardeş cadıyla ilişki kurmakla suçlanmıştır.⁹⁶³ Fakat bu örneğe karşın Girit'teki cadılık konusu daha fazla araştırılmak için bekleyen konulardan bir tanesidir.

Venedik Girit'indeki kadınlar kısıtlı haklara sahip olmakla birlikte korsanlar, Osmanlı tehdidi ve adada isyan eden insanlar tarafından da tehdit edilmişlerdir. 1571 yılında Marino Cavalli adlı bir kişinin Sphakia'daki kadınların evlerini yıkmaları sonucunda mağaralarda yaşamak zorunda kalmaları ve 4 hamile kadının asilere gözdağı olması için karınlarının yarıp bebeklerinin çıkarılması bu tehditlere örnektir.⁹⁶⁴ Sonuç olarak kadınlar her ne kadar geri planda kalsalar ve çok az haklara sahip olsalar da tarihi süreç içerisinde önceki dönemlere nazaran çok daha iyiydiler ve özellikle ticari hayatta da kadınların aktif oldukları söylenebilir.

Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nın demografik yapısını oluşturanlardan biri sayıları Latin ve Ortodokslara nazaran çok da az olan fakat hayatın her alanında oldukça fazla etkileri olan Yahudilerdir. Tarihleri Eski Çağ'a kadar inen ve "Judei/Zudei" veya "Hebrei" olarak bilinen Yahudiler Girit Adası'nda Bizans

⁹⁶² Usta kadınlar için ayrıntılı bkz. Angeliki Panopoulou, "I protomastores tou Xandaka (16os-17os ai.)," **Pepragmena T' Dietnous Kritologikou Sinedriou**, v. 2/1: Bizantini kai Metabizantini periodos, Istoría, Glossa kai Logotexnia, Herakleion, 2004, ss.257-270.

⁹⁶³ Rosemary E. Bancroft-Marcus, "Women in the Cretan Renaissance (1570-1669)", **Journal of Modern Greek Studies**, Vol.:1, No.: 1 (May 1983), s.23.

⁹⁶⁴ S. Xanthoudidis, **I Enetokratia en Kriti kai oi kata ton Eneton agones ton Kriton, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie**, Athens, 1939, s.34.

döneminden itibaren somut bir şekilde görülmüşlerdir. Bizans döneminde Batı Avrupa'dan ve Doğu'dan adaya Yahudi nüfus aktarıldığı için onlara bir mahalle tahsis edilmiştir.⁹⁶⁵ Bizans döneminde Girit Adası'nda Aşkenaz, Sefarad, Romaniot⁹⁶⁶, İtalyan ve Arap Yahudileri gibi ritüelleri birbirlerinden farklı Yahudiler bulunmaktaydı. Ayrıca Girit Adası'nda Yunanca konuşup ayinlerde Romaniot geleneklerine göre hareket eden Yahudiler de Grekofon olarak bilinmekteydi.⁹⁶⁷ Bizans döneminde olduğu gibi, Venedik Girit Adası'na hâkim olduktan sonra da Yahudi göçleri devam etmiştir.⁹⁶⁸ Özellikle 1492 yılında İspanya'dan kovulan Yahudilerin bir kısmı Girit'e göç etmiştir. Girit'e yerleşenlerin bir kısmı da Napoli Krallığı'nda yaşayan ve Germen kökenli Aşkenaz Yahudileri idi.⁹⁶⁹ XV. yüzyıldan sonra da Girit Adası'na Yahudi göçleri devam etmiştir.⁹⁷⁰ Venedik hâkimiyetinde de adada "Giudecca/Zuecca/Zudecca" adıyla bir Yahudi mahallesi var olmaya devam etmiştir. Yahudi mahalleleri Girit Adası'nda özellikle başkent Kandiye, Resmo ve Hanya'da görülmüştür. 1325 yılından itibaren Yahudiler, Venedikli yetkililer tarafından kendi mahallelerinde yaşamaya zorlanmışlardır.⁹⁷¹ Hatta 27 Mart 1403 tarihinde Venedik Senatosu'nun kararlarında Yahudilerin yaşadıkları mahalleye dair bilgiler bulunmaktadır.⁹⁷² Orta Çağ Girit'inde Yahudiler büyük oranlarda faiz ve

⁹⁶⁵ Chryssa Maltezou, "From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)", **Mediterranean Historical Review** (1995), s.142.

⁹⁶⁶ Romaniot, Bizans İmparatorluğu döneminde Girit Adası'nda yaşayan ve Yunanca konuşan Yahudi cemaatine verilen isimdir. Ilona Steimann, "Making Illuminated Hagganot in Venetian Candia", **Mediterranean Historical Review**, 27/2, s.162.

⁹⁶⁷ Rena Lauer, "Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the fifteenth Century", **Mediterranean Historical Review**, Vol.:17, No.: 2, 2012, s.130; Siren Bora, "Girit Yahudi Tarihi Araştırmalarında Metodoloji (Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler)", **Ege Araştırmaları I Batı Anadolu'da Giritliler**, ed. Tuncay Ercan Sepetçioğlu-Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, İzmir 2019, s.132.

⁹⁶⁸ David Jacoby, The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to Mid-Fifteenth Century: Some Aspect of Their Evolution, in. David Jacoby, **Medieval Trade in the Eastern Mediterranean and Beyond**, Routledge, London, 2018, s.180; Martin Borysek, "The Jews of Venetian Candia: The Challenges of External Influences and Internal Diversity as Reflected in Takkanot Kandiya", **Journal of the Medieval Mediterranean** 2014, s.248.

⁹⁶⁹ Bora, "Girit Yahudi Tarihi Araştırmalarında Metodoloji (Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler)", s.133.

⁹⁷⁰ Bora, "Girit Yahudi Tarihi Araştırmalarında Metodoloji (Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler)", s.133.

⁹⁷¹ Rena Lauer, "Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the fifteenth Century", **Mediterranean Historical Review** 2012, s.130.

⁹⁷² "1 Ocak'ta yönetimimizce Kandiye'nin batı tarafındaki Yahudi mahallesinin bulunduğu noktadan denize kadar uzanan Kandiye şehir surunun yirmi adımlık bir kısmının çöktüğü ve denize düştüğü yazılmıştır. Söz konusu şehir bu nedenden dolayı savunması kalmıştır ve surun derhal onarılması gerekmektedir. Eğer bu iş ertelenirse maliyet çok daha fazla artacak. Hazinesinin birçok masrafi

ortaklıklardan kâr elde etmişler ve adada nüfus olarak daha fazla olmamalarına karşın Ortodoks Rumlardan daha iyi bir hayat yaşamışlardır denilebilir. Yahudiler, Venedikli yetkililer tarafından her ne kadar ticaret yapabilmeleri adına serbest bırakılmış olsa da Yahudilerin bu zenginliği Venedikli yetkilileri rahatsız etmiş ve bir süre sonra ötekileştirilmişlerdir. Bu ötekileştirme kapsamında 1423 yılında Yahudilerin kendi mahalleleri dışında gayrimenkul sahibi olmaları yasaklanmıştır. 1448 yılında ise Yahudi mahallesinin sınırları haçlarla işaretlenmiş ve Yoste adlı bir Yahudi, Antonius Gradenico'nun emriyle birçok kez hapishanelere gönderilmiştir.⁹⁷³ 1450 yılında Kandiye'deki Dominiken manastırının artan şikayetleri nedeniyle Yahudi mahallesi tamamen duvarlarla çevrilmiştir.⁹⁷⁴

XVI. yüzyıla gelindiğinde Girit Adası'ndaki Yahudiler şarap yapım ustalığı ve satıcılığı, dericilik, ayakkabı ustalığı, fırıncılık, varil imalatçılığı, seyyar satıcılık, tarım ürünleri ve kırsalda hayvan tüccarlığı, dükkân işletmeciliği, ressamlık, öğretmenlik ve hatta çivit ticareti⁹⁷⁵ gibi çok sayıda meslekle meşgul olmuşlardır.⁹⁷⁶ Bu da aslında Venediklilerin onlara tanıdığı özgürlüğün sınırını göstermesi açısından önemlidir. Fakat hangi meslekle uğraşırlarsa uğraşsınlar Yahudilerin en fazla kazanç elde ettiği alan tefecilikti. Yahudilerin yapmış olduğu bu tefeciliğe dair çok fazla şikâyet gelse de Venedikli yetkililer tarafından tefecilik çok nadir olarak suç teşkil ediyordu.⁹⁷⁷ Yahudiler, Venediklilerce adeta tefecilik yapsalar da para kaynağı olarak görülüyorlardı. Fakat buna karşın Yahudilerin ödemeleri gereken bir vergi sorumluluğu da vardı. Orta Çağ'da da sık görülen ve ağır yük getirdiği durumlarda sıkıntıların baş göstermesine sebebiyet veren vergi sorumluluğu Yeni Çağ'da da devam

bulunmakla beraber yönetimimiz onarım için gerekli önlemleri almalıdır. " ASV, **Senato Misti**, 27 Marci (Mart) 1403, f.71; Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.156.

⁹⁷³ Emre Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.158; ASV, **Senato Misti Registre**, 27 Ekim 1448, fol.82v.

⁹⁷⁴ Lauer, "Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the fifteenth Century", s.130.

⁹⁷⁵ "Çivit otu, brassicaceae (Cruciferae) familyasının *Isatis* cinsine mensup (Parlak, 2007) ve 40 ile 90 cm'ye kadar boylanabilen, 2 yıllık, parlak sarı renk çiçekli ve otsu bir bitki olarak bilinmektedir. Çivit otunun (*Isatis tinctoria* L.) anavatanı Kafkasya yamaçlarıdır ve uzak doğudan Himalayalar'a kadar yayılmıştır." Fazlıhan Yılmaz, "Çivit Otu Yünlü Kumaşlar İçin Doğal Boyarmadde Kaynağı Olarak Kullanılması", **GSED** 2020, Cilt: 26, Sayı: 45, s.485; Süleyman Kızıl-Neşet Arslan, "Bazı Çivit Otu (*Isatis tinctoria* L., *Isatis constricta* Davis) Türleri ile Yün Hali İpliklerinin Boyanması ve Elde Edilen Renklerin Bazı Haslık Değerlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma", **Tarım Bilimleri Dergisi**, 2001, 7 (3), ss.42-47.

⁹⁷⁶ Jewish Life in Crete Under the Rule of Venice Author(s): Joshua Starr, Source: Proceedings of the **American Academy for Jewish Research**, 1942, Vol.:12, (1942), s.90.

⁹⁷⁷ Starr, s.84.

etmiştir. Orta Çağ dönemindeki durumlar ayrı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte Venedik ile Ceneviz arasında gerçekleşen Chioggia Savaşı'nda⁹⁷⁸ Venedikliler Girit Adası'ndaki Yahudilerden büyük miktarda borç para almışlardır.⁹⁷⁹ Venediklilerin Yahudilerden borç alma durumu Osmanlı ile yapılan savaşlarda da kendini göstermiştir. Ayrıca Türk tehdidi sebebiyle Yahudiler hendek kazmakla görevlendirilmişler ve hendek kazma zorunluluğu dışında kalanlar da vergi ödemişlerdir.

Venedik Cumhuriyeti bu dönemde savaş sıkıntılarının yanı sıra Rumların Yahudilere karşı dışlayıcı tavırlarından ötürü oluşan sorunlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Yahudiler Rumlara göre çok daha iyi konumda oldukları için Rumlar, "Yahudiler Türkleri kendi mahallelerinde barındırıyor" şeklinde söylenti yaymışlar ve Yahudileri Türk casusu olarak addetmişlerdir. Venedikli yetkililer bunun üzerine Yunanlara karşı sert önlemler alarak bu durumu yatıştırmaya çalışmışlardır. Yahudiler yaşadıkları bu durumu 1541 yazında olayların gerçekleştiği tarihte kutlanacak dramatik bir olay haline getirmişlerdir.⁹⁸⁰

Yahudi toplumu kendine özgü bir mahalleye sahip olmakla beraber "condestabulo/contestabile" adıyla bilinen bir cemaat liderine sahipti. Yahudi zenginler arasından seçilen bu lider Venedik Hükümeti ile Yahudiler arasında arabuluculuk yapardı. Condestabulo'nun arabuluculuk görevinin dışında-ki bu en önemlisiydi çünkü olumsuz durum veya olaylarda Yahudi toplumu için Venedik yönetimine baskı uygulardı- Venedik kanunlarını cemaat üyelerine bildirmek, cemaat içinde düzeni sağlamak, üyeler arasında vergileri adaletli bir şekilde dağıtmak, temel gıda maddelerinin fiyatlarını belirlemek vb. görevleri vardı. Condestabulo'nun dışında sinagogun ritüellerinden sorumlu olan "kantör" ile kâtip ve hazinedarın karşılığı olan "camerlenghi" gibi görevliler bulunuyordu. Bu bilgilerden hareketle Yahudilerin iç işlerinde kısıtlanmadığı yorumu yapılabilir. Venedikli yetkililer sadece "condestabulo"nun seçimini onaylamakla yükümlülerdi. Yahudi cemaati Girit'te

⁹⁷⁸ 1376-1381 yılları arasında Ceneviz ve Venedik Devleti arasında meydana gelen savaş, tarihte Chioggia Muharebesi olarak geçmektedir. Torino Barışı ile sonuçlanan bu savaş sonunda iki İtalyan deniz devleti de ağır kayıplar vermiştir. Ruthy Gertwagen, "The Contribution of Venice's Colonies to Its Naval Warfare In The Eastern Mediterranean in the Fifteenth Century", **International Journal of Maritime History**, XIX, No.: 1 (June 2007), ss.190-191.

⁹⁷⁹ Starr, s.82.

⁹⁸⁰ Borysek, "The Jews of Venetian Candia:", ss.241-242.

devlet tarafından tüzel kişilik olarak tanınan tek sosyo-dini kurumdu ve bu statü herhangi bir cemaat ya da temsil örgütlenmesinden yoksun olan Giritli Rumlara göre önemli bir avantaj idi. Fakat tüm bu avantajlı durumlara rağmen Yahudi nüfusu aşağı yukarı dalgalanmalar göstermekteydi. Girit tarihi boyunca Yahudi cemaati toplumlar arasında hiçbir zaman en yüksek nüfusa sahip kesim niteliğini elde edememiştir. Venedik hâkimiyetinde yaşadıkları yüzyıllarda Yahudi nüfusunda yukarıya dönük bir ivmeden söz edilememektedir. Çünkü Yahudiler bazı dönemler çeşitli nedenlerle⁹⁸¹ Venedikli yetkililer tarafından adadan sürgün edilebilir ve sürgün edildikleri gibi de birkaç yıl sonra yine Venedikli yetkililerce geri dönmelerine izin verilebilirdi.⁹⁸²

Yahudi cemaat liderleri 1567 yılında Venedik hükümetinin keyfi kararlarından usandıkları için kendi yönetmeliklerini yayınlayarak yetkilileri eleştirmişlerdir. Bunun üzerine Venedik Cumhuriyeti tarafından Girit Adası'na gönderilen ve geniş yetkilere sahip olan Provveditore Giacomo Foscarini aralarında Castelnuovo ve Bonifacio'nun da bulunduğu çeşitli bölgelerdeki Yahudilere bir dizi emir göndermiştir. Giacomo Foscarini'nin yayınladığı bu emirler sadece Yahudilerle ilgili olmamakla birlikte onları da büyük ölçüde etkilemiştir. Foscarini Yahudilerin sosyo-ekonomik yaşantılarına dair oldukça olumsuz tavır takınmıştır. Bu noktada Giacomo Foscarini'nin Yahudilere karşı tavrına dair önceki dönemlerde bazı akademik "tartışmaların" olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Giacomo Foscarini ve Yahudiler üzerine uzun bir makale yazan Zvi Ankori, 7 ciltlik Osmanlı Tarihi adlı eserin sahibi Wilhelm Zinkeisen'in kitabının IV. cildinde Giacomo Foscarini'yi anlatırken metodolojik hatalar yaptığını, henüz arşiv kaynakları tam açılmamışken tek bir paragraftan değerlendirme yapıp bunu bilim dünyasına sunmasının sorun yarattığını ifade etmiştir.⁹⁸³ Wilhelm Zinkeisen'in Giacomo Foscarini'nin emirlerinden aldığı kısım şu şekildedir:

Her şeye rağmen, Foscarini'nin yüzyılların önyargıları altında, muhtemelen büyük bir bölümü zorunluluktan kaynaklanan kaçınılmaz gerçekler haline gelen

⁹⁸¹ Söz konusu nedenlerden birkaç tanesini şu şekilde sıralamak mümkündür: Adada meydana gelen salgın hastalıklardan dolayı suçlandıkları için bir kısım Yahudi adadan sürgün edilirdi. Venedik'teki bir salgın durumunda Yahudiler adaya gönderilebilirdi. Yahudiler, Venedik hükümeti tarafından savaş zamanlarında çok ağır vergilere maruz kaldıklarında vergi vermekte sorun yaratabiliyorlardı ve bu durumda adayı terk edebiliyorlardı. Ayrıca Avrupa'nın birçok yerinden kovulan Yahudilerin bir kısmı da Girit Adası'na yerleşirdi.

⁹⁸² Jacoby, "Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction and conflict", s.248.

⁹⁸³ Zvi Ankori, "Giacomo Foscarini and the Jews of Crete: A Reconsideration", **Michael: On the History of the Jews in the Diaspora**, 1981, s.22.

*meselerde, zamanının üzerinde durduğunu beklemek büyük bir yanılğı olacaktır. Aksine, fanatik bir kızgınlıkla Hristiyanların örneğin Hristiyanlık alemi için skandal niteliği taşıyacak biçimde balolarda ve ziyafetlerde özel evlere çekilen ve burada kökenlerinden ziyade ahlaksız davranışlarından dolayı tepki çeken Yahudi fahişelerle yasak ilişkilerine karşı çıkıyordu. Kısacası, Girit'te ezelden beri arsız zanaatlarını hiç gizlemeden icra eden fahişeler çıkartan sınıf, Yahudi sınıfı idi. Onların Hristiyanlarla ilişkilerinden ise Foscarini'nin amansız bir nefretle kovuşturduğu ayrı bir gayrimeşru nesil ortaya çıkmıştı.*⁹⁸⁴

Zvi Ankori de Wilhelm Zinkeisen'in bu paragraf alıntısıyla bir Yahudi karşıtlığı düşüncesine yol açabileceğini söylemiştir. Giacomo Foscarini'nin emirlerinde Yahudilerle ilgili geçen bir kısım Yahudi kadınlarla cinsel ilişkilerin yasaklanması üzerinedir:

*İnsanların işlediği günahların, Tanrı'nın haklı öfkesini uyandırarak cezayı hak ettirdiği herkes tarafından bilinmektedir ve en açık olanlar, kamu cezasıyla cezalandırılan günahlardır. Bu günahlar arasında en çok nefret edilen, zina ve fuhuştur. Eski zamanlarda zina yapanların, aynı din ve inançtan olsalar bile ölüm cezasına çarptırıldığı bilinmektedir. Tanrı'nın emrine karşı gelmenin, daha da fazla hoşnutsuzluğa neden olduğu düşünülmelidir. Bu şehirde Hristiyan erkekler ile Yahudi kadınlar arasında işlenen zina ve fuhuş Tanrı'nın emirlerine aykırı olarak büyük bir rahatsızlık yaratmaktadır. Hristiyan erkekler, Yahudi kadınlarla cinsel ilişkiler kurarak bu günahları işlemektedir.*⁹⁸⁵

Giacomo Foscarini emirlerinden (ordini) sonra yayınladığı relazionesinde ise Yahudi kadınlar hakkında Hristiyanlarla ilişkilerinin ve sosyal etkileşimlerinin çok yaygın olduğunu, yalnızca Yunan kadınlarının gitmediği özel evlerde düzenlenen tüm şenliklere değil ayrıca bulunmaları gerekmeyen diğer evlerdeki etkinliklere de katıldıklarını ve düzenledikleri eğlencelerden sonra sayısız “yaratık” doğduğunu ifade etmiştir.⁹⁸⁶ Giacomo Foscarini, Yahudi kadınlarla ilişkiye verilecek cezanın da kişinin

⁹⁸⁴ “Ordine che non possi alcuni piano star al servitio di Hebrei vedendosi quanti mal effetti possono nascer dalla fanto in firisica, pratica che tengono molti spiani et specialmente di bassa et il conditione con li hebrei che vivono in questa citta stando molti del'uno et l'altro sesso nelle proprie case, et al vuitio suo et molto donne come balie lattando li loro figlioli et tanto intrisicandosi che con grande affectione causata da donni” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.115; Zinkesein, ss.493-494.

⁹⁸⁵ “E cosa gia nota a cadauno che gli peccati che commerci gl'uomini sono quelli che incitano la giusta ira del sov laddio all meritari castighi et quelli che sono piu palesi sono anco per il suui con publica pena puniti fra quali peccati e abhorito principalmente quello dell'ad ulterio et della fornicare in tanto che sollevano a per esso gl'antichi gl'adulteri essere di pena capitale castigare ancor che fossero di una medesima religione et culto contra guase si estende il comandamento di Dio quanto piu si deve credere che debba straordinanamente dispiacere a sua ... gli insiciti et abminevoli congressi et adulteri che si commettono in questa citta fra uomini xristiani et donne hebreia con legnali havendo essi xristiani connereono comercio” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.12

⁹⁸⁶ Ancori, s.28

tüm Venedik topraklarından sürgün edilmesi, 10 yıl boyunca kadırgalarda kürek çekmek ve 500 libre para cezası olduğunu belirtmiştir. Yahudi kadınlar ise herhangi bir Hristiyan eğlencesinde, ziyafetlerinde, danslarda ve benzeri etkinliklerde görülürlerse şehir sokaklarında kırbaçlanacaklardı, babaları ve kocaları kürek mahkumiyeti ile karşı karşıya kalacaklardı, eğer dul Yahudi kadınlar bu tarz etkinliklerde yakalanırlarsa Kandiye Krallığı'ndan tamamen sürüleceklerdi.⁹⁸⁷ Yahudi kadınlarıyla ilgili bu kararların dışında Latinler ile Yahudiler arasında evliliğin pek de mümkün olmadığını ifade etmek gerekir. Ayrıca herhangi bir yaşta veya herhangi bir konumda olan kadın-erkek fark etmeksizin hiçbir Hristiyan'ın bir Yahudi'ye hizmet etmeyeceği, Hristiyan bir kadının Yahudi birinin çocuğunu emzirmeyeceği de emirler arasındadır.⁹⁸⁸ Emirlerle karşı gelindiği takdirde yasakları çiğneyen kişiler şehir meydanında dövüldükten sonra 5 yıl şehirden sürgün edilirdi. Yahudilere karşı yapılan bir başka ayırım Yahudileri Hristiyanlardan ayırt etmek için Yahudilerin sarı baret veya şapka takma zorunluluğu idi.⁹⁸⁹

Yahudi toplumunu derinden etkileyen bir diğer önemli konu da Venedik kolonilerinde olduğu gibi Girit Adası'nda da idam cezalarının yerine getirilmesi ve bu görev için Venedikli yetkililer tarafından bir erkeğin seçilmesi idi. İnfaz eylemi suçlunun gömüleceği düşünülen Yahudi mezarlığında yapılırdı. Venedik Cumhuriyeti, aynı uygulamayı Girit Adası'nda da gerçekleştirmek için çeşitli düzenlemeler yapmıştı. Fakat Yahudi erkekleri bu görev için istekli değillerdi. Nitekim Yahudi celladın bir Yahudi kanı dökebileceği ihtimali bile onlar için dehşet vericiydi. Venedikli yetkililer adet haline getirdikleri infaz görevi için Yahudi erkeklerini cellat olarak hizmet etmeye zorladılar. Venedikli yetkililer daha ileriye giderek Resmo'da bir bildiri yayınlayıp 24 saat içinde suçluyu infaz etme görevinden kaçan Yahudilerin gettolarında toplanmalarını emretmişlerdi. Aksi takdirde asılacaklarını belirtmişlerdi. Sicilyalı bir Yahudi o gün için idamı gerçekleştirmeye ikna edilmişti. Nüfuzlu

⁹⁸⁷ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscari dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.12.

⁹⁸⁸ Ancori, s.51.

⁹⁸⁹ “Conveniente che detta hebrei hanno degli uno corrinti tali ordinano et fattuino che ... loro non ha cosi ardito portare la bereta segna o capello ne consegno ne senza segna ma debbana senza alinare essutato semper etadagni tempo portare la bereta et li capelli gialli” (Bu nedenle, Yahudilerin belirli bir düzenlemeye uymaları gerekmektedir; onlar belirtilen talimatlara göre hareket etmeli ve asla işaretsiz bere veya şapka giymemelidir. Her zaman ve her koşulda sarı baret ve sarı şapka takmaları gerekmektedir.) ASV, **Duca di Candia**, b.17, fol.124v.

Yahudiler bazı dönemlerde bu uygulamanın kaldırılması için girişimlerde bulunmuş olsa da en fazla Yahudilerin önem atfettikleri özel günlerde cellat olarak bir Yahudi'nin görevlendirilmemesini Venedikli yetkililere kabul ettirebilmişlerdi.⁹⁹⁰ Bu noktada Yahudiler için oldukça önemli olan bir kişiden söz edilmelidir. Yahudilerin “rabbi”si yani hahamı olan Eliyyah Capsali 1490-1555 yılları arasında yaşamış, İtalya’da eğitim gördükten sonra Kandiye’de haham olup 1522 yılında Kandiye’deki Yahudi cemaatinin başına geçmiştir.⁹⁹¹ Yani önceki satırlarda değinildiği gibi Yahudilerin başındaki “condestabile” rolünü üstlenmiştir. Eliyyah Capsali’nin babası 1492 yılında İspanya’dan kovulan Yahudilerin Kandiye’ye yerleşmesinde yardımcı olmuştur.⁹⁹² Eliyyah Capsali de babası gibi Yahudi toplumunu Rumların tehdidinden koruyup kaçmalarını sağlamış ve bunu kutlamak için “Kandiye Purimi” olarak adlandırılan bayramı başlatmıştır.⁹⁹³ Girit’teki Yahudi cellatlığı ile ilgili de Yahudi esirleri fidye ile kurtarıırken bir cellat için makul bir meblağdan fazlasını ödemeye istekli olduğunu belirtmiştir.⁹⁹⁴ Ayrıca Eliyyah Capsali XVI. yüzyılda Kandiye’deki Yahudi toplumunun iç yapısıyla ilgili kaleme alınan “Taqqanot Qandiya”nın editörü olduğu gibi aynı zamanda kendisi bir tarihçidir.⁹⁹⁵ Bununla birlikte Eliyyah Capsali Venedik Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu’na dair İbranice tarih kitapları yazmıştır.

Venedik hâkimiyetinde Girit Adası’nda toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan Ortodoks, Katolik ve Yahudi toplumların yanı sıra çok az nüfusa sahip olsa da Ermenilerin ve Türklerin de yaşamış olma ihtimali bulunmaktadır.⁹⁹⁶ Ermeni ve Türk unsurlarının Girit Adası’nda yaşamış olma ihtimali ise Venedik Senato kayıtlarında ve ticaret antlaşmalarında görülmektedir. Ermenilere dair tek bilgi Venedik Senato kaydında şu şekilde geçmektedir:

Bir zamanlar Trabzon’daki kalemizde ailesiyle birlikte yaşayan ve egemenliğimize sadakatle bağlı olan Ermeni Abraham Anteron’un, Favasia ve Türkiye bölgelerinde yaşayan 80’den fazla Ermeni ailesi tarafından gönderildiği

⁹⁹⁰ Starr, ss.75-76.

⁹⁹¹ <https://www.treccani.it/enciclopedia/eliyyah-capsali/> (Erişim Tarihi 15.12.2023).

⁹⁹² Ed.C. Kafadar-H.Karateke-C.Fleischer, **Historians of the Ottoman Empire**, Elia Capsali, s.1. https://ottomanhistorians.uchicago.edu/sites/default/files/capsali_en.pdf (Erişim Tarihi 27.12.2023)

⁹⁹³ Starr, ss.69-70.

⁹⁹⁴ Starr, s.76.

⁹⁹⁵ Lauer, **Colonial Justice and the Jews of Venetian Crete**, s.2.

⁹⁹⁶ Mckee, **Uncommon Dominion**, s.6

*bilinmektedir. Yakın zamanda kendisi ve söz edilen aileler adına Girit Adası'nda yaşamalarının kabul edilmesini talep etmek için bölgemize gelmiştir.*⁹⁹⁷

Muhtemelen Trabzon'dan göç eden Ermeni aileler Girit Adası'na gelip burada kendi topluluklarını kurmuşlardır. Fakat bu göç olayı dışında çalışma süresince incelediğimiz belgelerde Ermenilerle ilgili herhangi başka bir bilgi bulunamadığından toplumun iç işleyişine dair sonuçlar çıkartılamamaktadır. Kandiye'de mevcut Ermeni Kilise'sinin 1669 yılında kurulduğu göz önünde tutulursa⁹⁹⁸ Venedik döneminde Ermeni cemaatinin resmi kimliğinin tanınmadığı anlaşılr.

İncelenen kaynaklarda Girit Adası'nda Türklerin varlığına dair tek bilgi de Venedik Cumhuriyeti'nin Aydınogulları Beyliği ile ilişki içerisinde olduğu sırada 1341'de senatoda çıkartılan bir kararda geçmektedir:

*Bu nedenle şüpheli durumlar için sağlıklı bir çözüm bulunmalı ve Türklerle yapılan savaşlar sırasında Girit'te yakalanan Türkler adı geçen adaya getirilip başka türlü önlem alınmazsa kolayca yayılabilirler ve adadaki durumu olumsuz etkileyebilirler. Bu nedenle bundan böyle, Girit Adası'na sadece bizim tarafımızdan yakalanan Türklerin getirilmesine izin verilmeli ve yakalan Türkler belirtilen ordular tarafından adaya getirildiklerinde 6 ay içinde adadan çıkarılmalıdır. Bu süreçte adadan çıkarılmayan her Türk için 25 hyperpyra ceza uygulanacaktır ve her bir olay için aynı ceza tekrarlanacaktır.*⁹⁹⁹

Türk esirlerin Girit Adası'nda yaşadıkları bu senato kararında görülse de Ermeniler gibi Türklerin adadaki iç yapısına dair yorum yapılamamaktadır.

Sonuç olarak Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'nda 1204-1669 yılları arasında sömürgeci bir düzen kurduğu için pek çok konuda ada halkının hoşgörülü

⁹⁹⁷ “Cum quidam Abaynus Anteron arminus iandum cuis noster et solitus conmorari cuis eius familia in castro nostro Trapesunde fidelissimus nostri domini et missus spaliter per hac cuis a familis octuaginta et ultra ipsorum arminorum qui sunt in partibus trapesunde favastie et turchie fuit noviter ad nostram puntiam et per parte sua et familiarum prefatum exposverit humilit et devote quis quistum nostrem dominius dignaretur ipsas familias velle acceptare in insula nostra Crete.” ASV, **Senato Misti Registre**, 10 Şubat 1414, f.75v.

⁹⁹⁸ Adıyeke-Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, s.99.

⁹⁹⁹ “Quia est occurrendum rebus dubiis salubri remedio et per armatas fiunt contra Turchos in nostra insula Crete capiuntur Turchi et conducuntur in insulam antedictam, qui nisi aliter provideatur, possent in tantum multiplicare quod inducerent de facili sinistram insule memorate vadit pars quod de cetero aliqui Turchi conduci non possint ad insulam nostram Crete nisi illi quos nostri ceperint in armatis predictis et nichilominus Turchi huiusmodi sic capti per dictas armatas et conducti ad insulam antedictam debeant extrahi per illos quorum erunt de insula memorata infra menses sex postquam in ipsam conducti fuerint sub pena yperperorum XXV pro quolibet Turcho non extracto et pro qualibet vice.” ASV, **Senato Misti Registre**, 6 Mart 1341; ASV, **Duca di Candia**, b.14, fol. 146, n.2.

olmayan tavırlarıyla karşılaşmıştır. Venedik, Girit Adası'na ilk geldiği yıllardan itibaren özellikle kendi Katolik vatandaşlarını kendi belirlediği topraklara yerleştirip Ortodoks halkı geri plana atmıştır. Bu durum adadaki hem soylu hem de sıradan yerli unsurun tepkisini çekmiştir. Venedik, sadece toprak paylaşımı konusunda değil her alanda Ortodoks unsuru baskılamıştır. Fakat uzun bir süre Ortodoks unsuru baskılayan Venedik Cumhuriyeti karşılaştığı isyanlardan sonra Katolik-Ortodoks ilişkilerini biraz daha yumuşatma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Kallergis ve Titus isyanlarının ardından Venedikli ve Giritli soyluların artık karma evlilikler gerçekleştirdiği görülmüştür. Bununla birlikte özellikle XVI. yüzyılda yoğunlaşan Türk tehdidi nedeniyle de yerli Ortodoks unsura da yakınlaşmayı tercih etmiştir. Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'ndaki bir diğer unsur olan Yahudiler nüfus açısından Ortodokslara göre az olsalar da kendi içerisinde bağımsız bir yönetime sahiptiler. Venedikli yetkililer özellikle savaş ve isyan zamanlarında Yahudi toplumuna vergiler dayatarak onları da baskılamaya çalışsa da kendi ticaretlerini geliştirmelerine müsaade etmişlerdir. Bu durum Yahudi toplumunun ticari ve ekonomik anlamda hem kendisine hem de Venedik Cumhuriyeti'ne önemli katkıda bulunmasını sağlamıştır. Katolik, Ortodoks ve Yahudi unsurun dışında Girit Adası'nda Ermenilerin ve Türklerin var olduğuna dair bilgi kırıntıları olsa da bu topluluklara dair kesin bilgilere sahip olunamamaktadır.

Eric Dursteler'in cümlesinin ardından ortaya atılan soruya cevap aranan bu bölüm Venedik Girit'indeki toplumsal durumun ilk yüzyıllardan son yüzyıllara değişikliğe uğradığını açıkça göstermektedir. Venedik Cumhuriyeti 1211 yılında yerleşmeye başladığı adada özellikle Ortodoks halkı her konuda geri plana atmış ve Yahudilere her ne kadar belli ölçüde serbestlik verse de ağır vergilerle onların boynunu bükümüştür. Venedik Cumhuriyeti'nin adada yüzyıllardır var olan halka böyle davranması ciddi isyanlara sebebiyet vermiştir. Hatta Ortodoks halkın çıkardığı bu isyanlara daha sonra Venedikli soylular dahi katılmıştır. Girit Adası'nda meydana gelen isyan hareketleri ve bazı Venedikli yetkililerin usulsüz ve baskıcı yönetimleri 1571'deki Kıbrıs'ın fethine kadar devam etmiştir. Ancak bu tarihten itibaren Türkler'in Kıbrıs'tan sonra Girit Adası'nı alacağı düşüncesi Venedikli yetkililerin adadaki yerli unsurla yakınlaşmasına neden olmuştur. Öyle ki Venedik hâkimiyetindeki Girit Adası'nda bir süre sonra Katolikler ve Ortodokslar arasında

karma evlilikler bile görülmüştür. Öte yandan Yahudiler tek bir mahalleye sıkıştırılmış ve Hristiyanlardan ayrıştırılmış olmalarına karşın Venedikli yetkililer ticari amaçları için Yahudilerden oldukça fazla yararlanmışlardır. Sonuç olarak Eric Dursteler'in ifade ettiği gibi genelinde Akdeniz'in, özelinde ise Girit'in gerçekten de toplumların birbirleriyle etkileşimlerini tüm açıklığıyla gösteren bir laboratuvar ortamı sunduğunu söylemek mümkündür.

4.2. YENİ ÇAĞ'DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI'NDA DEMOGRAFİK YAPI

1211 yılından itibaren Venedik Cumhuriyeti adaya kendi vatandaşlarını göndererek -ki bu 1233 ve 1252 yıllarında tekrarlanacaktır- adadaki Latin nüfusunu arttırmaya ve adaya hâkim olmaya çalışmıştır. Bu yerleşimcilerle birlikte XIV. yüzyıla kadar sadece Girit'teki Venedikli yerleşimcilerin sayısı 10.000'i bulmuştur.¹⁰⁰⁰ Fakat Orta Çağ'da meydana gelen isyanlar, savaşlar ve “Kara Ölüm” adıyla bilinen veba salgını gibi olaylardan dolayı nüfus artışının çok da fazla mümkün olduğu söylenemez. Yeni Çağ'a gelindiğinde ise Venedik Girit'indeki nüfus verilerinin değiştiği görülmektedir. Fakat bu nüfus verilerine değinmeden önce Girit Adası'ndaki bazı yerleşimlere değinmek yerinde olacaktır. Takımadaları ziyaret eden Bernard Randolph “Girit'te 20 şehir, 1.000'den fazla köy ve kasaba ile manastır varken şimdi ancak 4 şehir ve 300 kasaba bulunduğunu” ifade etmiştir.¹⁰⁰¹ Venedik dönemi Girit'inin en önemli şehirleri doğudan batıya Sithia, başkent Kandiye, Resmo ve Hanya'dır. XIV. yüzyıl ile birlikte Girit'in 4 bölgesini oluşturan bu şehirlerin bulunduğu bölgede 19 adet de “castellano” olarak bilinen kaleler bulunmaktaydı. Bu castellanoların içerisinde köylüler yaşamakla birlikte evlerini ve feodal mülklerini kurdukları köyler ve mezarlar bulunmaktaydı.¹⁰⁰² Şehirlerin mimari yapıları bir sonraki bölümde anlatılacak olsa da burada özellikle Kandiye, Resmo ve Hanya'da Latin etkisinin

¹⁰⁰⁰ Maltezou, s.110.

¹⁰⁰¹ Bernard Randolph, *Ege Takımadaları Arşipelago*, çev. Ümit Koçer, Pera Turizm Alaeddin Eser Kitaplığı, İstanbul, 1998, s.68.

¹⁰⁰² Giuseppe Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, R.Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 1905, s.4.

oldukça fazla görüldüğü söylenmelidir. Ayrıca 4 şehirde de Venedik Cumhuriyeti'nin sembolü olan San Marco Aslanı belirgin şekilde görülmektedir.

Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'nı ele geçirdikten sonra başkent olarak belirlediği yer Kandiye şehri idi. Kandiye şehrinin ismi Arap emirliği döneminde kurulduğu için Arapça "Rabazulhendek" veya "Hendek"ten gelmektedir. Şehrin Yunanca ismi "Χάνδαξ (Khandax)" iken Venedik döneminde "Candia" olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁰⁰³ Osmanlı döneminde ise Türkçeye "Kandiye" olarak aktarılmıştır. 1320 yılında Kandiye'deki köyler "burgi veteres" ve "burgi novi" yani eski ve yeni köy şeklinde ayrılmıştır.¹⁰⁰⁴ Venedik ilk yerleştiği zamana ait olabilecek olan eski köyler "Dermata" adlı küçük körfezden merkezde Via Larga veya Panigra'ya ulaşan, Luludhiani Kilisesi'ni dışarıda bırakan ve San Giorgio Doriano Kilisesi'ni içine alan bir hat batı kısmıyla sınırlıydı. 1363 yılında ise Girit'e yerleşmek isteyen 200 Ermeni aileye bu toprakların bir kısmının verilmesi karar alındığında bu köyler genişlemiştir.¹⁰⁰⁵ Bu dönemde yukarıda belirtildiği gibi Kandiye'deki nüfus 10.000 ile 15.000 arasında değişiyordu. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'in fethinden sonra da adaya göç edenlerle nüfus artma eğilimi göstermiştir. 1583 yılında Kandiye nüfusu 84.000.158 kişi olarak belirlenmiştir.¹⁰⁰⁶ Provveditore Zuanne Mocenigo'nun raporlarına göre Kandiye'nin nüfusu 16.000 iken bölgeyle birlikte toplam nüfus 76.000 idi.¹⁰⁰⁷ Leonardo Quirini 1595 yılında Kandiye'nin adanın hemen hemen ortasında yer aldığını ve başkent olduğunu, Sithia'dan 100 mil uzaklıkta olduğunu ifade etmiştir. Ancak çok iyi bir hendeği olsa da hala birkaç eksiğin olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰⁸ Leonardo Quirini'ye göre Kandiye şehrinde 434 adet köy bulunmakla birlikte kasabalarıyla birlikte 5.000 tane hane vardı. Kandiye'nin toplam nüfusu ise 29.000 civarındaydı.¹⁰⁰⁹ Girit'te Duka Trivan'ın yaptırdığı bir sonraki sayımda yani 1644 yılında tüm adada 1254 yerleşim bulunmakla birlikte Kandiye'de 496 adet

¹⁰⁰³ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.5; Ersin Gülsoy, "Kandiye", *TDV*, Cilt: 24, İstanbul, 2001, s.303; *The Encyclopaedia of Islam*, ed. E. Van Donzel, B. Lewis ve Ch. Pellat, Vol.:4, Brill, 1997, s.539.

¹⁰⁰⁴ ASV, *Duca di Candia*, b.5.

¹⁰⁰⁵ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.9.

¹⁰⁰⁶ Maltezou, s.133.

¹⁰⁰⁷ Detorakis, s.185.

¹⁰⁰⁸ *Relazione dell'Isola di Candia Scritta Leonardo Quirini nell'Anno 1595*, Firenze 1897, s.20.

¹⁰⁰⁹ *Relazione dell'Isola di Candia Scritta Leonardo Quirini nell'Anno 1595*, Firenze 1897, s.20.

yerleşim yeri mevcuttu. Bu sayımda şehirlerin nüfusu özel olarak görülme de toplam nüfus 287,165 ve bunların 150,742 si erkek, 136,423'ü kadın idi.¹⁰¹⁰

Kandiye'den sonra Girit Adası'nın en önemli şehirlerinden biri de Akrotiri burnundan doğu rüzgarlarına karşı zayıf bir şekilde korunan ve adını aldığı koyun kıyısında yükselen Hanya şehridir.¹⁰¹¹ Girit Dukası Marino Morosini'nin emriyle Venedikliler tarafından kurulan Hanya şehri Latince Canea olarak adlandırılmış ve belgelerde de bu şekilde kaydedilmiştir. Bugün Türkçe'de Hanya (Χανιά) olarak bilinen kent Farsça han kelimesine denk gelmektedir.¹⁰¹² Venedik surları da tam olarak antik dönemde Kydonia olarak bilinen akropolis temellerinin üzerine inşa edilmiştir. Hanya'da yeni surlar inşa edildikten ve şehir alanı genişledikten sonra 8.000'den fazla nüfus yaşamaya başladı. 1549 yılında Hanya'da rectorluk görevinde bulunan Antonio Barbarigo'nun raporu gerek o dönemdeki Hanya'nın durumunun gerekse de nüfusun incelenmesi açısından önem arz etmektedir. 1453 yılından sonra Girit Savaşı'na kadar 1570-1571 Venedik-Osmanlı savaşları haricinde hem Venedik hem de Girit, savaşlar ve isyanlar yönünden nispeten daha huzurlu bir dönem yaşamıştır. Hanya 1644 yılı dışında en yüksek nüfusa sahip şehir unvanını elinde tutmuş ve bu yıldan sonra da nüfus 10.000'i aşmıştır. 1538 ile 1630 yılları arasında 50 yeni kırsal topluluk daha eklenerek köy sayısı da artmıştır. Günümüzde sıklıkla kırsaldan kente göçler görülse de incelenen dönemde Hanya şehrinden kırsal bölgelere sürekli artan bir göç durumu oluşmuştur. Bunun bir sebebi kırsal nüfusun göç etmesine karşı feodal beylerin tepkisi, ikinci sebebi ise şehirde yaşanan doğa olayları ve pahalılıktır.¹⁰¹³ Antonio Barbarigo Hanya'da 97'si Venedikli, 111'i Giritli toplam 208 soyluyu kaydederken kendisinden sonra gelen Rector L.Loredan bu sayıyı 180 olarak kaydetmiştir. 1583 yılına gelindiğinde de Kastrofylakas 69'u erkek, 54'ü erkek çocuk ve 100 kadın, 223 Venedikli; 57 erkek, 50 erkek çocuk ve 90 kadın toplam 197 Girit soylusu tespit etmiştir.¹⁰¹⁴ 1589'daki verilere göre Hanya'nın nüfusu 36.000 idi.¹⁰¹⁵ 1644 yılında Girit Dukası'nın yaptığı sayımda ise 314 yerleşimin Hanya'da olduğu belirlenmiştir.

¹⁰¹⁰ Detorakis, s.185.

¹⁰¹¹ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.14.

¹⁰¹² Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.17

¹⁰¹³ Papadia-Lala, "To Diamerisma ton Xanion sta mesa tou", s.65.

¹⁰¹⁴ Papadia-Lala, "To Diamerisma ton Xanion sta mesa tou", s.66.

¹⁰¹⁵ Detorakis, s.185.

Girit'in bir diğer önemli kenti olan Resmo (Rettimo) ise Paleocastro denilen küçük ama kayalık tepesinin eteklerine yayılan bir şehirdir. Resmo şehrinde Yahudiler de dahil yaklaşık genel olarak 7.000 nüfus barınırdı. 1570 yılında Venedik-Osmanlı savaşı sırasında şehir Türkler tarafından yakılınca vatandaşlar evlerini deniz kıyısında kuzeyde bulunan Paleocastro'nun kayalık tepesine taşımak için izin istemişlerdir.¹⁰¹⁶ Bernard Randolph Resmo'yu şu şekilde tasvir etmektedir:

*Bu güzel şehrin doğusunda küçük bir liman var. Fakat engeller yüzünden kadirgaların geçişine müsait değil. İki direkli ve küçük tekneler her çeşit rüzgâra karşı burada korunabilmekte. Deniz tarafı kayalık olduğu için, ayrıca surlar yapılmamış. Düşmanın ancak karadan içeri sızabileceğini düşünen Türkler ahaliyi kılıçtan geçirerek ilk önce burayı işgal etmiş, böylelikle adalılara dehşet salmışlardır. Rettimo'nun düşüşünden sonra, denize doğru uzanan 3 yeni kale ile surlarını yaptırmış ve kara tarafından da hendek açmışlardır.*¹⁰¹⁷

Diğer 2 kente göre biraz daha küçük olan bu kent 1583 yılında Petros Kastrofylakas'a göre 46.000 nüfusa sahipti.¹⁰¹⁸ 1589'da Giovanni Mocenigo'nun raporlarına göre Resmo bölgesinin toplam nüfusu 42.000 iken sadece Resmo kenti 5.500 nüfusa sahipti. 1595 yılında Resmo'da 1500 hane bulunurken 1644'teki sayımda 296 yerleşim tespit edilmiştir.¹⁰¹⁹

Sözü edilen üç kent daha çok merkez ve batıda konumlanırken Sithia kenti şehrin en doğusunda bulunmakla birlikte adanın kuzey kıyısında aynı adlı körfezin orada yer almıştır. 1583 yılında şehrin nüfusu tüm bölgeyle beraber 22.312 idi. Sithia şehrinin kendisinin ise 1.391 kişilik nüfusu vardı. 1589 yılında diğer 3 şehirde olduğu gibi yaşanan azalmayla Sithia bölgesinde 85 kasaba ve 21.000 nüfus, şehrin kendisinde ise 1654 nüfus bulunmaktaydı. 1595 yılında ise Leonardo Quirini Sithia'da 57 köyün var olduğunu raporlarına kaydetmiştir.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁶ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta**, s.30.

¹⁰¹⁷ Randolph, s.79.

¹⁰¹⁸ Maltezou, s.132.

¹⁰¹⁹ Detorakis, s.185.

¹⁰²⁰ **Relazione dell'Isola di Candia Scritta Leonardo Quirini nell'Anno 1595**, s.20.

4.3. YENİ ÇAĞ'DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI'NDA MİMARİ YAPI

4.3.1. Kentlerin İmarı ve Kentlerde Yapılan Eserler

Venedik Cumhuriyeti Girit Adası'na yerleştikten sonra adaya mimari anlamda öyle büyük bir etki etmiştir ki günümüzde dahi özellikle Kandiye, Resmo ve Hanya'da bu etki görülmeye devam etmektedir. Venedik Girit'inde mimari sivil ve dini olmak üzere ikiye ayrılabilir. İlk olarak ele alınacak yapı grubu ise sivil mimaridir. Sivil mimari olarak Venedik'in Girit Adası'nda inşa ettirdiği yapı grubunun başında “loggia”lar gelmektedir. Doğaldır ki adadaki loggiaların tarihi Orta Çağ dönemine hatta daha belirli bir tarih verilecekse 1269 yılına kadar inmektedir. Venedikli yetkililer Kandiye'deki loggianın¹⁰²¹ yerinin sorunlara yer açtığını ve bu nedenle yerinin değiştirilmesini istemişlerdir.¹⁰²² 1300'lü yıllarda loggia inşalarına dair bilgiler Senato kayıtlarında geçmeye devam etmiştir. Girit Adası dahil diğer Ege Adaları'nı tasvir eden Cristoforo Buondelmonti'nin yazılarında Kandiye'deki loggiaya dair bilgiler de geçmektedir: “Bazen güçlü rüzgarların etkisiyle gemilerin girişi zor olabilir. Ben ise geniş bir yoldan foruma doğru ilerliyorum; bu yolun sağ tarafında yüksek bir yerde merdivenlerle çıkılan bir portik gördüm. Orada birçok halk topluluğu oturuyordu ve onların arasında adanın yöneticileri bulunuyordu.”¹⁰²³ XVI. yüzyıla kadar ayakta kalan eski loggia bu yüzyıla beraber gözden düşmeye başlamıştı. Provveditore Generale Giovanni Vetturi 1541 yılında relazionesinde loggianın bulunduğu arazinin satılmasını fakat yine de yenisinin inşa edilmesi için bir alan bırakılmasını tavsiye etmiştir.¹⁰²⁴ Giovanni Vetturi'nin bu önerisinden sonra silah deposunun da bulunduğu yeni bir loggia inşa edilmiş ve 1576 yılında tamamlanmıştır. 1570 yılında loggia ile bağlantılı silah deposuna dair Girit Capitaneusu Nadal Donado bazı silahlar bulunduğu için bunların silah depolarında tutulmaları gerektiğini fakat bu silah depolarının nemli

¹⁰²¹ Kandiye'deki loggia için bkz. Ek.3

¹⁰²² Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.188.

¹⁰²³ “Aliquando in eum ex ventorum impetuosis flatibus navium, difficilis sit ingressus...ego... per amplam viam ad forum me confero in qua via ad eius dexteram in eminenti loco gradibus porticum minantem aspexi in quo societas plurium civium resedebat ac in eorum medio gubernatores totius insule, sed pro imperio eminebant qui ab inclita urbe Venetiarum fuerant destinati.” Cristoforo Buondelmonti, **Descriptio insule Crete et Liber insularum**, cap. XI: Creta, ed. Marie-Anne Van Spitael, *Syllogos politistikes anaptyxeos Herakliou*, Heraklion, 1981, ss.151-152.

¹⁰²⁴ ASV, **Relazioni**, LXXVIII.

olması nedeniyle çok zarar gördüklerini, kaptanlık sarayının yakınındaki depoya alındıklarını ancak buranın da dolduğunu ve yeni bir yerin gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰²⁵ Capitaneus Gian Giacomo Zane Kandiye'deki loggia için yönetim tarafından kamu alanı ve Duka'nın açık alanı olarak kullanıldığını ve loggia yapımı için loggianın orada bulunan "camera"dan yani hazineden para ödendiğini yazmıştır.¹⁰²⁶

Tarihçi Andre Cornaro'nun kitabının ikinci sayfasında Venedik'i temsil eden elinde bir haç ve kadeh tutan bir kadın figürü "Ante Oculos Semper" yani "her zaman gözünün önünde" yazıyla görülmektedir. Sayfanın devamında bu figür 6 figürle birlikte loggianın ön yüzeyine Giacomo Zane'nin armasına ve nişanlarının üzerine yerleştirilmiştir.¹⁰²⁷ Bugün Kandiye'deki loggianın ön yüzeyinde San Marco aslanıyla birlikte bu semboller görülmektedir. Giacomo Zane'den sonra silah deposuna yenilikler yapılırken loggia yıkılmak zorunda kalmıştır ve yeniden inşa edilmiştir. Yeni loggianın inşası ise bir sonraki Provveditore Generale Francesco Morosini tarafından yaptırılmıştır. 1625 ile 1628 yılları arasında Kandiye'nin yönetiminde olan Francesco Morosini eski loggianın yerine tamamen yeni bir loggia inşa ettirmiştir.¹⁰²⁸ Francesco Morosini, loggianın inşaatında zor koşullarda çalışan işçilerini ve mühendislerini iyi bir şekilde çalıştıran Giacomo Corner adlı kişiyi övmüştür.¹⁰²⁹

¹⁰²⁵ Federico Berchet, **La Loggia Veneziana di Candia**, Venezia, 1901, s.14.

¹⁰²⁶ ASV, **Senato Mar**, 1600.

¹⁰²⁷ Andrea Cornaro, Add MS 8640, fol.2v.

¹⁰²⁸ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta**, s.39.

¹⁰²⁹ "Mi son valso principalmente dell'opera del clarissimo signor Zorzi Corner, fratello del conduttier, uno dei primi suggetti di Candia, il quale senza alcun utile proprio, per esser comodo di beni di fortuna, si compiace tuttavia del gusto dell'architettura e delle fabbriche, sta sempre con li signori generali, vedendo et assistendo a tutte le opere, et posso dir a Vostra Serenita che questo mio diletto apporta grandissimo beneficio al publico per ciò che ne deputati alle fabbriche, nè deputati alle fabbriche, né ingegneri, né protti ardiscono defrandar in cosa per minima che sia le cose pubbliche. Ha questo gentiluomo travagliato assai nella fabrica predetta, come quello, havendo la lingua greca, ha tenuto sempre li maestri et li operarii assidui et diligenti ecc e applicato assai nel gusto delle fabbriche." (Kandiye'nin önde gelen kişilerinden biri olan, komutanın kardeşi ve soylu olarak Zorzi Corner'in işlerine güveniyorum. Bu şahıs, herhangi bir kişisel çıkar gözetmeksizin, maddi olarak iyi durumda olduğundan, mimarlık ve inşaat işlerinden hoşlanıyor ve sürekli olarak generallerle birlikte olup tüm çalışmalarını izleyip katkıda bulunuyor. Yüce Huzurunuzda söylemeliyim ki bu kişinin bu ilgi alanı kamuya büyük fayda sağlamaktadır, çünkü inşaat işleriyle görevlendirilen yetkililer, mühendisler ya da ustalar, kamu işleri konusunda en ufak bir suistimalde bulunmaya cesaret edemiyorlar. Bu soylu beyfendi, ilgili inşaatla çok çalıştı; zira Yunancayı bildiğinden ustaları ve işçileri sürekli ve dikkatli bir şekilde denetledi ve inşaat işlerine oldukça ilgi gösterdi.) ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.538, 23 Ekim 1626.

Kandiye şehri dışında loggia¹⁰³⁰ Resmo şehrinde de görülmüştür. Resmo'daki yapı ile ilgili bilgiler kısıtlı olmakla birlikte bugün hala ayakta olan bir loggia bulunmaktadır. 3 rustik cepheyle birlikte loggia her biri 2 açık kemerle çevrelenmiş geniş bir kapıya sahiptir. Günümüzde loggianın bulunduğu yer, tarih ve arkeoloji ile ilgili ürünlerin satıldığı bir alışveriş yeridir. Resmo'daki loggia 1538-1540 yılları arasında Michele Sanmicheli¹⁰³¹ tarafından inşası tasarlanırsa da sonraki yıllarda inşa edilmiştir.

Girit Adası'nda Venediklilerin inşa ettirdiği bir başka loggia Hanya'da bulunmaktadır. Hanya'daki loggiaya dair bilgiler 1334 yılına kadar inmektedir. Venedik'teki Senato kayıtlarında Hanya loggiasına dair şöyle bir karar alınmıştır:¹⁰³² “Bu nedenle Hanya'daki loggia yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu için onarılmasını talep etmektedirler. Bilge kişiler de oybirliğiyle, Hanya rectoruna bu onarım için 100 hyperpyra harcama yetkisi verilmesini önermektedirler.” Bu karardan uzun bir süre loggiayla ilgili bilgi bulunmamasına karşın 1535 yılına gelindiğinde yine bir Senato kararıyla limanın kenarındaki pazar meydanına inşa edilmiştir.¹⁰³³ Loggia'nın yakınlarında bulunan Colombo kapısı Venedik akropolisine giden yolu korumakla beraber bu akropolis Venedik rectorunun ikametgahının ve sivil ve mali bürokrasinin bulunduğu yerdeydi.¹⁰³⁴ Mimari özellikleri anlatıldığı gibi olan loggiaların işlevi ise kamu toplantılarının ve görüşmelerin yapıldığı yer olmasının yanı sıra ilgili kişilerin boş zamanlarını eğlence oyunları ile geçirdikleri yerler olmasıydı. Çok yönlü işleve sahip olan loggialar ile ilgili en dikkat çekici özellik ise Venedik metropolünün yanı sıra cumhuriyetin sahip olduğu her yerde bulunmalarıdır.

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Adası'nı kolonileştirdiğine dair izlerin görüldüğü bir başka yapı İtalyanca'da “La torre dell'orologio” yani “saat kuleleri”dir. Bugün Venedik'te San Marco Meydanı'nda bulunan saat kulesi 1496 ile 1499 yılları

¹⁰³⁰ Resmo'daki loggia için bkz. Ek. 15.

¹⁰³¹ 1487-1488 yılında Verona'da Giovanni'nin oğlu olarak dünyaya gelen Michele Sanmicheli 1500'lü yılların önemli mimar ve heykeltıraşlarındandı. [https://www.treccani.it/enciclopedia/michele-sanmicheli_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/michele-sanmicheli_(Dizionario-Biografico)/) (Erişim Tarihi 01.01.2024).

¹⁰³² “Per quod petunt quod lobium comunis Canee quod minatur ruinam debeat reparari, consulunt concorditer sapientes quod detur licentia rectori Canee ituro proxime quod possit expendere pro reparatione dicti lobii yperpera 100.” ASV, **Senato Misti**, 7 Temmuz 1334, fol.71.

¹⁰³³ Patricia Fortini Brown, “The Venetian Loggia: Representation, Exchange and Identity in Venice's Colonial Empire”, ed. Kathryn A. Smith, **Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean**, Brepols, New York, 2016, s.220.

¹⁰³⁴ Georgopoulou, ss.84-86.

arasında inşa edilmekle birlikte Kandiye'deki saat kulesinin inşası da 1463'te Senato'da alınan kararla başlatılmıştır. 1463 tarihli kararda Girit'e duka olarak atanmış soylu Jacobus Barbadigo'nun "Venedik'ten Girit'e götürülmek üzere bir saat yaptırabilir ve Kandiye'deki toplumun kullanımı ve rahatlığı için meydana yerleştirebilir" dendiikten sonra bu saatin ücretinin Girit "camera"sından yani "hazine"sinden ödemesi gerektiği söylenmiştir.¹⁰³⁵ Günümüzde hiçbir Girit şehrinde saat kulesine dair belirgin bir kalıntı olmasa da o dönemlerde yalnızca Resmo kentinde bir saat kulesi bulunuyordu. 27 Nisan 1596 tarihinde şehrin Rectoru Giovanni Pesaro Venedik'e şunları yazmaktadır: "Saat kulesi aynı şekilde korunarak bu meydanda hem rahatlık veriyordu hem de biraz güzellik katıyordu. Ancak bir olay nedeniyle kubbesi çökmüş, tamamen açık kalmış ve kereste olmadığı için onarılmamıştır."¹⁰³⁶ Gerek Venedik'teki gerekse Girit'teki saat kulesinin en belirgin özelliği ön cephede Venedik Cumhuriyeti'nin sembolü olan San Marco aslanının bulunmasıdır.

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit'i koloni haline getirmesinin en iyi örneklerinden bir tanesi de "palazzi" yani "saraylar"dır. Venedikli yetkililerin Girit'te inşa ettirdiği sarayların benzerleri başkentte de görülmekteydi ve İtalyanca "casa" yani "ev" anlamına gelen Ca' kısaltmasıyla belirtilirdi. Aslında saray olarak bilinen bu yapılar dogelerin veya soylu diğer insanların ailesiyle beraber yaşadığı "büyük" evlerdi.¹⁰³⁷ XI. yüzyıla kadar ahşaptan inşa edilen bu tarz evler bu yüzyıldan itibaren bazı sebeplerden dolayı taştan yapılmaya başlanmıştır. Venedik'teki saray tipi evler uzun, dar dikdörtgen bir blok, 2 veya daha fazla kata sahip dış merdivenle ulaşılan büyük bir birinci kat salonundan oluşmaktadır.¹⁰³⁸ Daha sonra bu saraylar ek odalarla genişletilmiştir. Venedikliler kolonileri olmayan yerlerde dahil bailo veya podestalarının¹⁰³⁹ ikamet edeceği bir saray inşa ettirmekten kaçınmamışlardır. Nitekim Bizans İmparatorluğu'ndan ayrıcalıklar alan Venedikliler kendi mahallelerinde kendi

¹⁰³⁵ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta**, s.71.

¹⁰³⁶ "Ritrovandosi nel medesimo essere la torre dell'orologio, che rendeva pure oltre il comodo qualche abbellimento a questa piazza, della quale essendole per tal accidente cascata la cuppula, e restata del tutto scoperta e senza poterla ridur in altra forma per l'istesso mancamento di legname." ASV, **Senato Dispacchi Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, 27 Nisan 1596.

¹⁰³⁷ Juergen Schulz, **The New Palaces of Medieval Venice**, The Pennsylvania State University Press, 2004, s.5.

¹⁰³⁸ Schulz, **The New Palaces of Medieval Venice**, ss.6-7.

¹⁰³⁹ Orta Çağ İtalyan kent devletlerinde XII. ve XIII. yüzyıllarda konsolosluğun kolektif yönetiminin yerine geçen tekil bir yargı makamıdır. <https://www.treccani.it/enciclopedia/podesta/> (Erişim Tarihi 15.01.2024).

önderleri için bir saraya sahip olmuşlardır.¹⁰⁴⁰ Venedikli yetkililer Girit Adası'nı ele geçirdikten kısa bir süre sonra 1269 yılında adada da bir saray yapısı inşa ettirmişlerdir.¹⁰⁴¹ Diğer tüm yapılarda olduğu gibi Kandiye'deki saray da 1303 yılındaki depremde dolayı zarar görmüş ve onarım masrafları çok fazla tutmuştur. 1347 yılında Senato bir karar alarak dukaların saray onarımı için 50 hyperpyradan fazla harcamayacaklarını ifade etmiştir.¹⁰⁴² Orta Çağ boyunca sarayın onarım işlerinde harcanacak miktarlar değişkenlik göstermiştir. İncelenen dönemde ise 8 Nisan 1456 tarihinde saray yıkılma tehlikesi geçirdiğinden onarım için 100 ducat harcanması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴³ 7 Ağustos 1457 tarihinde onarım için 30 ducat, 23 Haziran 1461'de 600 hyperpyra, 22 Nisan 1462'de sarayın çökme tehlikesinden dolayı 200 ducat ve son olarak 7 Mart 1467'de 120 ducat daha ödenek ayrılmıştır. 1508 yılına gelindiğinde adada meydana gelen bir depremde dolayı sarayın kuzeyindeki merdivenleri yıkılmış ve toplantı salonunun kirişlerinin kırıldığı görülmektedir.¹⁰⁴⁴

1590 yılında Girit Dukası Gerolamo Capello'nun Venedik Dogesi'ne yazdığı mektupta Kandiye'deki sarayla ilgili şöyle bilgiler geçmektedir:

*Şehrin marangozbaşı Giorgio Filimo, efendilerin sarayının merdivenleri ve balkonuyla birlikte bu saraya giden iki küçük koridor ile sarayın kendisinin kötü durumda olduğunu belirterek gerekli ahşap malzemelerin sağlanmasını talep etti. Kısa sürede müdahale edilmezse bu yapıların yıkılma tehlikesi altında olduğunu belirtti. İnşaatın baş ustası Antonio Robazzola ise en elzem işlerin maliyetini ekledi ve özellikle saraydan geçen iki sütünü terasıyla birlikte tamir etmek için tüm masraflar dahil 36 Venedik ducatını belirtti.*¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁰ Georgopoulou, s.16.

¹⁰⁴¹ “Quod habeat a signoria licenciam veniendi in Candidam, et standi in domo sua, sicut stant modo, se dibi esse extra et stare, sicut dictum est superius.” (Signoria'dan (Efendiden) kendi evinde kalmak üzere Kandiye'ye gelip kalma izni alması aksi takdirde dışarda kalması gerektiği.) “et in illa dicta hora stando nos Duca per kaleslam de apud palacium, quando venit ad domum Laurentius Bonus et volebat ire ad prandium in palacium” (O saatlerde biz Duka, sarayın yanındaki evden geçerken Laurentius Bonus'un gelip saraya öğle yemeğine gitmek istediğini gördük.) G.L. Tafel-G.M. Thomas, **Urkunden zur Alteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig**, Vol.:3, Vienna 1857, ss.107-109.

¹⁰⁴² ASV, **Senato Misti Registre**, 17 Mayıs 1347, b.24.

¹⁰⁴³ “Cum ducha noster Crete possit expendere in reparatione palacii unus anglus qui minatur ruinam usque ad summam ducat centum de pecuniis camere nostre.” (Girit'teki Dukamızın sarayın yıkılma tehlikesi olan bir köşenin onarımı için hazinemizden yüz ducat harcayabilmesi mümkün olacaktır.) ASV, **Senato Mar**, 8 Nisan 1456, fol.142.

¹⁰⁴⁴ Flavius Cornelius, **Creta Sacra**, Vol.:2, s.408.

¹⁰⁴⁵ “Giorgio Filimo proto dei marangoni della citta, necludeva l'eleneo dei legnami necessari per poter conzar il coridor grande del palazzo dell'eccellentissimo Signor duca di Candia et li altri duoi coridori picolli di esso palazzo con la scalla et pogiol per la qual si va in ditto palazzo, li qualli in mallissimo statto et non se li provedendo de breve andarano in ruina. E Antonio Robazzola, proto dei muratori, soggiungeva il preventio dei lavori piu necessari, e specialmente: per far dui pilastri

Sarayın durumu bu yıldan sonra iyiye gitmemiş aksine çok kötü hale gelmiştir ki Girit Dukası Pellegrino Bragadin 16 Haziran 1597 tarihinde vahim durumda olan sarayın onarımı için mühendis Oddi'yi görevlendirdi ve çok fazla para talep etti.¹⁰⁴⁶ 1633 yılında sarayın içerisinde Avogaria ve Signori di Notte ofislerinin tavanları hasar gördüğünden dolayı onarımdan geçmesi için uyarılan sarayla ilgili son olarak 1670 yılında Osmanlı Defterdarı Ahmet Paşa tarafından şu şekilde tasvir edilmiştir: “Agia Chiriachi bölgesinde 2 katlı bir “dukalık sarayı” adı verilen üst katında 2 salon, 9 oda, 1 mutfak, 1 hapishane, 3 sarnıç; ayrıca merdivenlerin yanında 19 oda, bir loggia, 2 çeşme, 4 avlu, 3 kuyu, 16 dükkan ve 1 depo bulunan bir ev vardır.”¹⁰⁴⁷

Girit'teki dukalık sarayının yanı sıra Venedik Cumhuriyeti'nin adada görevlendirdiği bir başka görevli “capitaneus”ların sarayı bulunmaktaydı.¹⁰⁴⁸ Capitaneus için ayrılan saray ile bilgiler Venedik Senatosu'nun 11 Şubat 1374 tarihindeki kararında geçmekle birlikte bu görevlinin sarayıyla ilgili harcamaları adına yalnızca 50 hyperpyra verildiği görülmektedir.¹⁰⁴⁹ 1397 yılında giderler ödeneği 500 hyperpyraya kadar çıksa da dukalık sarayı kadar ilgi görmemiştir.¹⁰⁵⁰ 1453 sonrasında capitaneusun sarayının onarımı için ödenek 100 ducat ile 200 hyperpyra arasında değişmiştir. Fakat 1469 yılında dahi capitaneusun sarayı yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır: “Girit kaptanımızın sarayı yıkılma eğiliminde ve bunun için onarım gerektirmektedir.”¹⁰⁵¹ 1500'lü yıllarda Girit'te meydana gelen depremden etkilenen sarayın onarımı için son olarak 28 Ocak 1579 tarihinde Capitaneus Natale Dona'nın 1.000 ducat harcadığı bilgisi mevcuttur.¹⁰⁵²

Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda Kandiye dışındaki şehirlerde de görevlilerin saraylarına dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Resmo kentindeki kalenin içerisinde Resmo rectorunun konakladığı bir sarayın olduğu kaynaklarda geçmektedir. Önceki saraylarda olduğu gibi Resmo rectorunun sarayı için de onarımla ilgili bazı

a uno pogiol che passano in ditto palazzo con la sua tarazza a tutte spese, ducali venetiani 36.” Giuseppe Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, Vol.:3, s.14.

¹⁰⁴⁶ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.523, f.764.

¹⁰⁴⁷ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, Vol.:3, s.16.

¹⁰⁴⁸ Georgopoulou, s.41.

¹⁰⁴⁹ ASV, **Senato Misti Registre**, 11 Şubat 1374, fol.78.

¹⁰⁵⁰ ASV, **Senato Misti Registre**, 5 Temmuz 1397, fol.12r.

¹⁰⁵¹ “quoniam palatium capitanei nostri Crete tendit ad ruinam et opus sit reparatione ne corruiat.” ASV, **Senato Mar**, fol.100.

¹⁰⁵² ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.507, f.742.

kararlar alınmıştır. 1 Ağustos 1461 tarihli Senato kararında saray onarımı için 120 hyperpyra ödenek ayrılırken 25 Haziran 1467 tarihli kararda 100 ducat ayrılmıştır.¹⁰⁵³ Resmo'daki üst düzey görevlilerin ikamet yeri daha sonradan 1575 yılında Provveditore Generale Giacomo Foscarini tarafından yeniden belirlenmiş ve 1579 yılında inşaların bir kısmı tamamlanmıştı. 1580 yılında ise sadece valinin evi tamamlanıp buraya bir yardımcı yerleştirilmişti.¹⁰⁵⁴ 1582 yılında tamamlandığı anlaşılan çalışmalar sonrasında 20.975 hyperpyra gibi bir masraf sonrasında Resmo rectorunun iyi bir sarayı var olmuştur.¹⁰⁵⁵ Venedik'in Girit'teki ana şehirlerinden biri olan Hanya'da da 1333 yılından itibaren rectora ait bir ikametgahın olduğu görülmektedir.¹⁰⁵⁶ Fakat Resmo'daki hükümet sarayı gibi Hanya'dakininde de sorunlar olduğu Senato kayıtlarına yansımıştır. 14 Mart 1468 tarihinde zarar gören Hanya rectorunun sarayı için 50 ducat ödenek ayrılmıştır.¹⁰⁵⁷ Rectorun sarayı 1500'lü yıllarda da onarımdan geçirilmiş fakat durumu eski haline getirilememiştir ve eski Rectoru Marco Corner dahi bu sarayı terk ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵⁸

Hanya'da soylu bir aile olan "Renieri"lerin de bir sarayı bulunmaktadır. Bugün Moschon adlı sokakta yer alan Renieri Sarayı sağlam bir şekilde yerinde durmakta ve kapı tarafında ailenin bir arması bulunmaktadır. Renieri Sarayı'nda bir de 1608 yılına tarihlenen ve şair Horatius'un yazdığı "Multa tulit, fecitque Pater, Sudavit et Alsit et Studit, Dulces Semper Requiescereant" yani "Babamızın pek çok yükü ve başarısı vardı hem sığağa hem de soğuğa katlandı, yakınlarının ve sevdiklerinin her zaman huzurlu bir yaşam sürmesini amaçladı" anlamına gelen Latince bir yazı bulunmaktadır.¹⁰⁵⁹

Venedik'in Girit Adası'nda inşa ettirdiği bir diğer sivil yapı grubu içinde hastaneler ve "lazzaretti" yani salgınlar sonrası hasta insanların bir süreliğine tutulduğu yerler bulunmaktaydı. Papa IX. Gregorius 10 Temmuz 1228 tarihinde Bolognalılar için bir hastane inşa edilmesini emrettiği belgede Girit'e de bir hastane yapılmasını istemiştir.¹⁰⁶⁰ 1266, 1287 ve 1424 yıllarında da Venedik Cumhuriyeti

¹⁰⁵³ ASV, *Senato Mar*, f.29; ASV, *Senato Mar*, 25 Haziran 1467, fol.134.

¹⁰⁵⁴ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.508, f.744.

¹⁰⁵⁵ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola*, Vol.:3, s.30.

¹⁰⁵⁶ ASV, *Senato Misti Registre*, 26 Temmuz 1333, fol.20.

¹⁰⁵⁷ ASV, *Senato Mar*, 14 Mart 1468, fol.163.

¹⁰⁵⁸ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola*, Vol.:3, s.27.

¹⁰⁵⁹ Bakınız. Ek.23

¹⁰⁶⁰ Lucien Auvray, *Les registres de Gregoire IX*, Paris, 1896, n.209.

Kandiye’de hastane açılmasına dair Girit Başpiskoposluğu ile anlaşmıştır. Çalışmanın konusu olan ilgili döneme dair 1619 yılında Girit Dukası Donato Morosini’nin yazılarında 1522 yılında da geçen Aziz Antonio hastanesinin her yıl 10 Giritli denizcinin bakıldığı bir deniz hastanesi olduğu görülmektedir.¹⁰⁶¹ 1581 yılında Venedik Senatosu’nda, Kandiye’deki Frutta meydanına konumlanan yerde askerler için bir hastane açılması emredilmiştir. ¹⁰⁶² Capitano Giovanni Mocenigo tarafından yaptırılan bu hastane Giulio Garzoni tarafından her ne kadar oldukça iyi bir yapı olduğu söylene de şehrin ortasında yer aldığı ve verimsiz olduğu için buraya silahların taşınması önerisinde bulunmuştur.¹⁰⁶³ Kandiye’deki bu hastaneler dışında bir de XV. yüzyıldan itibaren bir lazzaretto yapısı görülmektedir. Veba salgınının en büyüğü 1348 yılında görülmüş olsa da sonraki yıllarda da bu salgın devam ettiği için Venedik Cumhuriyeti başkent değil sahip olduğu her yerde bu tarz yapıların inşa edilmesine önem vermiştir. 1456 yılında Venedikli yetkililer, Nazareth olarak da bilinen Aziz Giorgio della Punta manastırını lazzerettoya dönüştürmüşlerdir. Venedik Cumhuriyeti, baş kolonisi Girit üzerinden çok fazla ticari işlemler gerçekleştirdiği için de adaya düzenli olarak başka yerlerden gemiler gelip burada demirlemekteydi. Bu nedenle gemiler Girit Adası’na yakın olan Standia’da karantina altına alınıyorlardı ve 1643 yılında bu lazzaretto onarımdan geçmiştir:

*Bu lazzarettoyu ziyaret ettim ve harap durumda buldum, öyle ki buraya gelen gemilerin yüklerini barındırmak mümkün olmadığından bu yüklerin aynı amaçla Standia’ya taşınması gerekmektedir. Hemen onarım için talimat verdim ve bu işlemin sağlık ofisinin ödenekleriyle kısa sürede tamamlanacağını bildirdim. Bu ödeneklerin bir kısmı zaten mevcut ve bir kısmı da özenli bir şekilde bir araya getirilmektedir. Bu paranın Yüce Makamınız için hiçbir ek masraf olmadan söz konusu onarım için yeterli olacağına inanıyorum.*¹⁰⁶⁴

Kandiye dışında Hanya’da da XVII. yüzyılda bir lazzarettonun varlığı görülmektedir. 27 Mayıs 1606 tarihinde Hanya’daki lazzarettonun tamamlanması için

¹⁰⁶¹ Gerola, **I Monumenti Veneti dell’Isola**, s.77.

¹⁰⁶² Gerola, **I Monumenti Veneti dell’Isola**, s.78.

¹⁰⁶³ Gerola, **I Monumenti Veneti dell’Isola**, s.79.

¹⁰⁶⁴ “Ho visitato questo lazaretto e trovandolo in stato di precipitio, così che non essendo possibile riccoverarvi le mercantie de vasselli che capitano alla consumaria questi convengono portarti alla Standia per il medesimo effetto. Ho subito commessa che ha ristaurato et avvisio il che anco seguira ben di breve col denaro di questo offitio della sanita che in parte si trova effettivo, et in parte anco ne procura l’unione con tutte le diligenze consulandomi che questo denaro bastera alla sodetta riparatione senza alcuna speza della Serenita Vostra.” ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.542, 5 Temmuz 1643, f.795.

Senato'dan karar çıkmıştır. Provveditore Generale Nicolo Sagredo da bu lazzairetonun tamamlanmasını fazlasıyla istemiştir.¹⁰⁶⁵ Resmo kentinde de XIV. yüzyılda Trinita adlı bir hastanenin yanı sıra 1594 yılında Rector Yardımcısı Bartolemo Pesaro tarafından kalenin içerisinde askerler için bir hastane inşa ettirilmiştir.

Girit'te sivil yapıların içerisine alınabilecek yapılardan biri de Venedikli görevlilerce inşa ettirilen çeşmeler ve su kemerleridir. Bu yapılar özellikle Kandiye, Resmo ve Hanya'da görülmektedir. Venedik'in en önemli görevlilerinden biri olan Provveditore Generale Francesco Morosini 1 Ocak 1627 tarihinden itibaren Kandiye'nin su sıkıntısı yaşadığını düşünerek su kemerlerinin inşasını başlatmıştır. Su kemerleri yaklaşık 14 ayda bitirilmiş ve 9 millik bir mesafeye ulaşmıştır.¹⁰⁶⁶ 25 Nisan 1628 tarihinde Venedik Cumhuriyeti'nin baş azizi Marcus'un onuruna yapılan kutlamalarda ise Morosini çeşmesi yapılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁶⁷ Francesco Morosini çeşmesi San Marco meydanında Aziz Marcus kilisesinin tam çaprazında konumlanmaktadır. Morosini çeşmesinin üzerinde Yunan mitolojisinden Poseidon ve Europa'nın bulunduğu figürler görülmektedir. Morosini çeşmesinin yanı sıra 1602 yılında Girit Dukası Zuanne Sagredo adına yaptırılan bir çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmenin üzerinde “*Cura Sagredi Profluit Ista Ducis*” yani “*bu çeşmeden akan su Duka Sagredo'nun sağladığı bir düzenleme ile akmaktadır*” cümlesi yer almıştır.¹⁰⁶⁸ Bir Rönesans yapısı olan Priuli çeşmesi mühendis Verneda tarafından bir Yunan tapınağı şeklinde yaptırılmıştır. Priuli çeşmesinin kuruluş amacı ise Türklerin adayı kuşattığı sırada Kandiye'nin su sıkıntısının önüne geçmekti. Provveditore Antonio Priuli Kandiye şehrine bir de su kemeri kazandırmıştır. Priuli çeşmesinin yanı sıra Kandiye'de son olarak Bembo çeşmesi bulunmaktadır. 1588 yılında anonim bir yazar Resmo merkezinde de güzel bir çeşmenin olduğunu ve çeşme suyunun şehir dışından bir boru hattıyla taşındığını yazmıştır. 1629 yılına gelindiğinde Resmo Rectoru Alvise Rimondi¹⁰⁶⁹ hem su kemerlerini onarmış hem de şehrin içinde çeşmeler inşa etmiştir.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁵ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.523, f.773.

¹⁰⁶⁶ Buonsanti, **Candia Veneziana**, Mystis, 2023, s.41.

¹⁰⁶⁷ Francesco Morosini çeşmesi için bkz. Ek.5.

¹⁰⁶⁸ Buonsanti, **Candia Veneziana**, s.46.

¹⁰⁶⁹ Rimondi çeşmesi için bkz. Ek. 14.

¹⁰⁷⁰ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.538, f.787.

Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nda askeri yapılar da bulunmaktaydı. Bu askeri yapı grubu içerisine tersane (arsenale) ve askeri kışlalar (casarme) alınabilir. Venedik'in Girit'teki tersanelerine ekonomi ve ticaret kısmında değinilmiş olmakla birlikte burada sadece askeri kışlalardan söz edilecektir. Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'nı Orta Çağ'da ele geçirmiş olsa da askeri kışlalar çok daha sonrasında inşa edilmiştir ki bunun en büyük sebeplerinden biri Osmanlı tehdidi olabilir. Askerlerin barınabilmeleri için Kandiye'de bir kışla oluşturulması adına ilk öneri 1566 yılında Gerolamo Savorgnan'dan gelmiştir. Gerolamo Savorgnan askeri kışlanın limanda inşa edilmesini önermiştir. Askeri komutanların da evlerinin bu kışlalara taşınması tavsiye edilse de bu kışlanın inşaatı bitmediği için askerler farklı evlerde konaklamak zorunda kalmışlardır. Asker sayısının da artması nedeniyle sorun daha da büyümüştü. Provveditore Giacomo Foscarini de askerlerin barınmasıyla ilgili bazı emirler vermiştir:

Evlerin yıllık bakımı ve askerlerin barınması için düzenleme yapılması o kadar gerekli ve herkes tarafından isteniyor ki bu şehirde soylu bireylerin ve vatandaşların evlerinin askerler tarafından uzun süre işgal edilmesi nedeniyle artık özgür bırakılması gerekiyor. Ev sahiplerinin bu engellerden kurtularak evlerine sahip olmaları, kiraya vermeleri ve zarar görmüş olanları daha iyi bir duruma getirmeleri gerekiyor. Birçok evin hasar gördüğü ve bu nedenle bakıma ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Bu iyi ve çok istenen sonuç için bu şehirdeki çeşitli yerlerde askerler için konutlar yapılmaya başlanmıştır. Bu konutların mükemmel hale getirilmesi ve tamamlanması için gereken para miktarının önemli olduğu ve bireylerin katkıları yeterli olmadığında bu kadar mükemmel bir eserin devam etmesi ve tamamlanması için bir yol bulunması gerekiyor. Venedik Cumhuriyeti parasını başka amaçlar için ayırmış olduğundan bu önemli proje için ödenek sağlamak amacıyla Giacomo Foscarini tarafından karar verilmiştir.¹⁰⁷¹

Askeri kışlalar için ikinci öneri Panigra kapısında 2.200 ducatlık bir projeydi. Diğer 4 kışla projesinin de toplam maliyeti 7.600 ducat idi. Giacomo Foscarini bu

¹⁰⁷¹ “Essendo tanto necessaria e da ognuno desiderata che per liberar le case di nobili particolari et cittadini di questa citta tenute gia tanto tempo occupato per alloggiamento di soldo siano ormai fatte libere et che li patroni di esse alcuna volta assoluti da questi impedimenti possederle, affittarlo et ridurle in quel meglio stato che per il danno hanno patito si vede molte aver bisogno et per questo buono et tanto desiderato effetto avendosi principiato a far alloggiamenti per essi soldo che in diversi luoghi chi questa citta si vedeno commincati per la perfezione de quali et compir la fabrica di molti che si devono principale essendovi bisogno di buona quantita di danari, non bastando quando potesse esser offerto dalla prontezza delli particolari convenendo si trovar modo che una opera di tanta perfettione sia proseguita et perfetta non possendo ne dovendo la Serenita Signoria applicar il danaro suo ad altro destinato per provider a questa opera importantissima ha terminato l'illustrimo eccelensimo Signor Giacomo Foscarini.” **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.49.

kışlaların inşa edilebilmesi için Sphakia bölgesinden kereste getirtmiş ve Kandiye vatandaşlarından da destek almıştır. Giacomo Foscarini Venedik yönetiminin Hanya'daki yapılarda olduğu gibi kubbeli olması talebi için çok fazla para gerektiğini ve bu nedenle vatandaşa vergi sorumluluğu yüklediğini belirtmiş fakat bir süre sonra bu vergiler nedeniyle bir isyan çıkmıştır. Bu isyan sebebiyle kışla inşaatları bir süre dursa da halk vergileri ödemeyi kabul edince inşaatlar devam etmiştir.¹⁰⁷² Giacomo Foscarini'nin başlattığı kışla projelerinin bir şekilde sona erdiği provveditorenin raporlarında görülmektedir:

*Kandiye'deki askerlerin konaklama yerleri geniş ölçüde tüm orduyu ve gerektiğinde daha fazla sayıda askeri barındıracak şekilde tamamlanmıştır ve bu konaklama yerleri büyük ölçüde yerel halk tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu yerlerin tamamlanması için gerekli ahşap malzemeler, Venedik tekilere kıyasla iki kat daha yüksek fiyatlara satın alınmıştır ve buna rağmen ihtiyaçları tam olarak karşılayamamıştır. Yaklaşık 60 konaklama yeri, ahşap tahtaların eksikliği nedeniyle halen çatıları tamamlanamamıştır ve bu eksiklik nedeniyle Hanya'daki konaklama yerleri de kapatılamamıştır. Bu nedenle eğer Venedik'ten yeterli miktarda kereste gönderilirse yalnızca bu konaklama yerlerinin tamamlanması için değil aynı zamanda başka projeler için de uygun olacaktır.*¹⁰⁷³

Fakat Giacomo Foscarini'nin tüm bu uğraşlarından sonra yeni kışlalara ihtiyaç duyuldu. Fava, Litino ve Robazzola adlı mühendis ve marangozlar tarafından 25 Şubat 1589 tarihinde giderleriyle birlikte yeni kışla listeleri derlenmiştir.¹⁰⁷⁴ 1625 yılına kadar Girit'te göreve gelen provveditoreler kışlalar inşa ettirmeye devam etmiştir. Bu yılda Provveditore Francesco Morosini Aziz Zorzi'deki süvari kışlasının yaklaşık 150 adım uzunluğunda bir koridor boyunca her iki tarafta 100 oda, her katta 50 oda olmak üzere toplamda 200 oda olacak şekilde inşa edildiğini ancak bu kışlanın harap durumda olduğunu yazmıştır.¹⁰⁷⁵ Osmanlı ile Girit Savaşı başlamadan hemen önce Provveditore Andrea Corner ise askeri bölgelerle ilgili şunları yazmıştır:

¹⁰⁷² Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola*, Vol.:3, s.84.

¹⁰⁷³ “L'alloggiamenti de soldati della citta di Candia et largamente alloggiavano tutta quella milizia et anco maggior quantità se verra l'ovvenne sono ormai finiti in modo et gia con grandissima colle ratione di quei l'abitanti si cominciano ad habitare: et se ben per finirlı si sono compri legnami a precii il doppio maggiori di quello et vogliono in Venetia non se ne sono anco honrati tanti et l'abbino supplito al bisogno restando scoperti circa sessanta di essi alloggiamenti per mancamento di tavole per il qual mancamento medesimamente si posso no coprir questi della Canea. Per il che se Vostra Serenita ne farà mandar una bona quantità non solo verranno a proposito per il compimento delli detti alloggiamenti.” ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.505, f.738, 30 Kasım 1576.

¹⁰⁷⁴ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola*, Vol.:3, s.85.

¹⁰⁷⁵ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.538, f.787, 26 Aralık 1625.

*Bazı askeri bölgeleri gözlemledim, yıkılmak üzere olanları ve Sant'Andrea, San Zorzi ve Grotte'dekilerin sadece temelleri ve kısmen bazı duvarlarının kaldığını gördüm. Bu, atalarımız tarafından maaşlar, kamusal süslemeler ve askerlerin rahatlığı için yapılan binaların neredeyse tamamen harap olmasını görmek beni derinden üzdü. Bu nedenle bunları kurtarmak için emirler verdim ve yapılması için hızlandırdım. İşin mümkün olan en büyük faydayla gerçekleştirilmesini sağlamak için her türlü çabayı ve arzuyu gösteriyorum. İnşaat işlerini bizzat ziyaret ederek gözlem yapıyorum ve bunun sadece az bir maliyetle ve büyük bir tasarrufla tamamlanacağını aynı zamanda işin mükemmel bir şekilde yapılacağını düşünüyorum.*¹⁰⁷⁶

Kandiye'de olduğu gibi Hanya'da da 1550 yılından itibaren Senato tarafından askerler için kışlalar yapılması için karar alınmıştır. Senato kararında inşaat için 200 ducat Venedik yönetiminden beklenirken geri kalan giderlerin de soylular, vatandaşlar ve halk tarafından karşılanması istenmiştir.¹⁰⁷⁷ Fakat 1570 yılına kadar bu inşaat fikirleri tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Provveditore Pasquale Cicogna Hanya'da bir kışla inşa etse de oda yetersizliğinden dolayı askerler sıkıntı yaşamışlardır. Bunun üzerine Giacomo Foscarini Kandiye'de yaptığı gibi Hanya'da da halktan vergi alarak yeni kışlaları inşa ettirmeye başlamıştır. 1577 yılında 90 oda tamamen bitirilmekle birlikte 1.200 piyadenin barınabilmesi için 70 oda daha gerekmiştir. Kışla inşaatlarının yarıda kalmasının en önemli iki sebebi kereste eksikliği ve ödenek sorunuydu.¹⁰⁷⁸ 1583 yılında Hanya'da toplamda 192 asker ve 6 capitaneus için konaklama yerinin mevcut olduğu belgelere yansımıştır.¹⁰⁷⁹ 1580 yılında Resmo'da da askerler için kışlalar inşa

¹⁰⁷⁶ “Ho osservato alcuni di questi quartieri di milizie cadenti et altri distrutti non vi restando che li soli fundamenta e qualche muraglia in partiere in quelli di Sant'Andrea, San Zorzi e delle Grotte. Confesso di essermi grandamente contristato in vedere che di fabbriche erette da maggiori costando di stipendio decoro pubblico ornamento della citta e comodo delle milite a pena resturio miserabili reliquie onde per redimerli ho dato i proprii ordini ne sollecito l'effetto e vi avvisto con tutto lo speriso e desiderio avvio l'opera non tralascio d'andarla visitando e rivedendo con l'occhio proprio de gli angarici e consolandomi non solo che poco sara la spesa e riuscirai con tutto il risparmio ma che la perfettamente della medesima opera inconstrese.” ASV, **Senato Dispacce Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.542, f.795, 24 Ağustos 1644.

¹⁰⁷⁷ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, Vol.:3, s.89.

¹⁰⁷⁸ “Negli alloggiamenti de soldati s'e fatto da tre mesi in qua assai poca essendo questi nobili et cittadini persi d'animo per il mancamento de legnami poi et non compareno quelli et l'eccelesimo Provveditore Generale gli promesse et dalla Serenita Vostra gli avranno mandati et io di ordine di Serenissima Illustrissima ho imprestato alli provveditori di essi alloggiamenti circa tavole tre mille et chiave duecento cinquanta de ragione della sublimata vostra.” (Son üç ayda, askerlerin konaklama yerlerinde çok az iş yapılmıştı. Bu durum, kereste eksikliği nedeniyle cesaretleri kırılan soylular ve vatandaşlar arasında moral bozukluğuna neden olmuştu. Kereste temin edilemediği için Provveditore Generale onlara söz vermişti ve Venedik Cumhuriyeti tarafından gönderilecekti. Venedik Cumhuriyeti'nin emriyle bu konaklama yerlerinin denetleyicilerine yaklaşık üç bin tahta ve iki yüz elli çivi ödünç verdim.) ASV, **Senato Dispacce Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.505, f.738, 14 Ekim 1576.

¹⁰⁷⁹ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, Vol.:3, s.90.

edilmiş olduğu görülmektedir. Provveditore Generale Luca Michiel önceki dönemde askerler için 54 konaklama yeri, 1 ev, vali için 1 ev, içinde Büyük Meclis'ten bir üyenin yaşadığı başka 1 ev ve capitano için 1 ev yapıldığını ve ayrıca kendi görev süresinde askerlerin barınması için 11 kışla daha inşa edildiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸⁰ 1609 yılında bir başka Provveditore Generale Gerolamo Capello da Resmo'ya yeni kışlalar kazandırmıştır.¹⁰⁸¹

4.3.2. Savunma Kaleleri

Venediklilerin Girit Adası'na kazandırdığı en önemli ve Venedikli yetkililer tarafından belgelere en fazla yansıtılan yapıların başında savunma yapıları gelmektedir. Girit Adası'ndaki savunma sistemi Bizans döneminden Venedik dönemine aktarılıp üzerine eklemeler yapılsa da Bizans tahkimatları ayrı bir çalışmanın konusudur. Ancak Venedik Cumhuriyeti'nin adadaki hâkimiyetinin tam olanak sağlamasından önce Cenovalı Malta Kontu Enrico Pescatore'nin 14 adet kale inşa ettiğinin kayıtlara geçtiğini söylemek yerinde olacaktır.¹⁰⁸² Sithia doğumlu Venedikli tarihçi Andrea Cornaro da Enrico Pescatore'nin Mirabellos, Pediada, Nuovocastro, Priotissa, Belvedere, Malvicino, Belriparo, Gerapetra, Milopotamos, Kissamos ve Bonifacio adlı kaleleri inşa ettiğini yazmıştır.¹⁰⁸³ Venedik döneminde Kandiye şehri düzenli aralıklarla kulelerin yerleştirildiği surlarla çevrili bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Şehrin batısına doğru 4 kuleyle donatılmış sur deniz kıyısına kadar uzanır ve Guidecca adını alan ikinci bir kapıya ulaşır. Guidecca denilen yerde önceki satırlarda söz edildiği gibi Yahudiler yaşamaktaydı. Burada surlar karaya doğru 4 kule ile içeri doğru girer ve ana kapının bulunduğu meydana ulaşır. Aynı yönde devam ederek 3 kule tarafından korunur ve şehrin güneydoğu ucuna ulaştığında

¹⁰⁸⁰ “Ho ferimenti ritrovati fatti cinquanta quattro alloggiamenti per soldati, una casa, uno il governatore, nella quale habita al presenti uno di maggior consiglio un altra casa per habitatione d'un capitano gli palazzi del reggimento fondati sino al livello di terra et tre cisterne di portata di circa due mille e cinquecento botte voltati et non cavati. Nel tempo veramente del mio regimento sono stati fatti undici alloggiamenti per supplementi di alloggiare per hora gli soldati di questi compagnir.” ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.508, f.743, 20 Ağustos 1580.

¹⁰⁸¹ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.529, f.773, 20 Ağustos 1609.

¹⁰⁸² Zinkesein, s.408; Maltezou 1991, s.109; D. Giuseppe Gerola, *La Dominazione Genovese in Creta*, Rovereto, 1902, ss.10-11.

¹⁰⁸³ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.94.

dördüncü bir kule bulunur. Kuzeye doğru dönüldüğünde Aziz Francesco çan kulesi ve kilisesi boyunca ilerleyip tekrar deniz kıyısına ulaşılır. Burada köşede 1 tane daha kule bulunur. Son olarak limanın iç kısmında 2 iskele arasında bir başka kule vardır. Limanın orada bir de tersane bulunmaktadır. Kandiye'deki surlara dair ilk bilgiler Giacomo Tiepolo ile Arşipelagos Dukası Marco Sanudo arasında meydana gelen çatışmaların anlatıldığı Laurentius de Monacis'in "*Chronicon de rebus Venetis*" adlı eserinde geçmektedir.¹⁰⁸⁴ Yeni Çağ Venedik hâkimiyetinde Girit dönemine gelindiğinde 27 Haziran 1460 tarihinde Venedik Senatosu Kandiye'nin surları yıkılmayla karşı karşıya kaldığı için kamu borçlarının tahsil edilmesini tavsiye etmiştir.¹⁰⁸⁵ Bu tarihten kısa bir süre 14 Ağustos 1462 tarihinde yine surlarla ilgili karar alınmıştır:

*Kandiye şehrinin surları ve bütün kuleleri çok zayıftır. Surların ve kulelerin büyük bir kısmı yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu nedenle tamamen yıkım olmaması için saygıdeğer hâkimiyetinize büyük sadakat ve saygıyla rica ediyoruz ki mümkün olan en hızlı ve titiz şekilde rectorlara yazılıp açıkça yetki verilsin ki her türlü özen gösterilerek belirtilen sur ve kuleleri onarsınlar. Ayrıca savunma için gerekli görülen diğer yapıları eklemeleri her zamanki harcamalarla yapsınlar.*¹⁰⁸⁶

1465 yılında surların ve kulelerin inşasına devam edilmesi imkânsız hale gelse de başlanan onarımın tamamlanması için masrafların yarısının soylular, feodaller ve vatandaşlar yarısının ise Kandiye'deki hazineden ve Yahudilerden alınması istenmiştir. Fakat Yahudilerin payına düşen kısmın dörtte birinden azı istenirken köylülere zorunlu iş yükü bindirilmesi dikkati çekmektedir.¹⁰⁸⁷ 1468 yılında yine şehrin savunması ve ana kapı zayıfladığı için bir rivellino yani sur içinde bulunan bir parçanın inşa edilmesi ve Aziz Francesco Manastırı'nın köşesindeki çökme tehlikesi bulunan kulenin de

¹⁰⁸⁴ "Ducha Se demittens de muris civitatis etc." "Ducha....nociu cum exercitu venit ad civitatem et illam, scalis muris appositis, nulli humani sanguinis effusione recuperat." (Duka şehir surlarından inerek...) "Duka ordusuyla gece şehre geldi ve hiçbir insan kanı dökülmeden merdivenlerle surlara tırmanarak şehri geri aldı.) Laurentius de Monacis, **Chronicon de rebus Venetis**, Venetiis, 1758, ss.154-155.

¹⁰⁸⁵ ASV, **Senato Misti**, 27 Haziran 1460, fol.183v.

¹⁰⁸⁶ "Quia menia, idest civitatis vestre Candide muri ac turres omnes sunt debillissimi, in tantum quod maior pars et murorum et turium manifestam minantur ruinam., placeat quam cicius et quam diligentius fieri poterit, scribere et expresse committere his dominis rectoribus et successoribus eorum, quod, omni adhibita diligentia, debeant reparare et restaurare et fortificare dictos muros et tures, et evacuare facere fossas, addendo etiam alia edificia, que ad fortificationem et propugnationem oportuna videbuntur." ASV, **Senato Misti**, 14 Ağustos 1462, fol.74v.

¹⁰⁸⁷ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta**, s.109.

onarılması gerektiği Senato kayıtlarına yansımıştır. Bu çalışmaların iyi bir şekilde yerine getirilmesi adına da Johannes de Ollanda isimli biri yıllık maaş olarak 2000 ducat ve her ay 3 ölçü buğday karşılığında görevlendirilecekti.¹⁰⁸⁸

1479 ile 1482 yılları arasında Aziz Francesco'ya doğru giden hatta Kandiye'deki burçların yenilendiği görülmektedir. XVI. yüzyıla girildiğinde Kandiye surlarının durumu oldukça savunmasız olduğu için Giritli elçiler Venedik'ten hem para yardımı hem de onarım için mühendis istemiştir.¹⁰⁸⁹ Marino Sanuto günlüklerinde 1508 yılında meydana gelen şiddetli bir depremin Kandiye'deki surlara zarar vermediğini yazmıştır. "Bir gece yarısı korkunç bir şekilde adada büyük bir deprem meydana geldi. Deprem birçok evin ve kilisenin yıkılmasına sebebiyet verdi. Birçok soylu ve diğer kişiler öldü; enkazın altından 400 ölü bulunmuştu. Kandiye'nin büyük kâtibi Enea Carpenio da ölmüştü; rectorların sarayları yıkılmıştı. Ancak şehrin surları zarar görmemişti."¹⁰⁹⁰ Girit'teki mimari yapılar açısından yukarıda da değinildiği gibi 1538 yılında San Micheli'nin gelmesi önemli bir gelişme olmuştur. San Micheli, Kandiye, Resmo, Hanya ve Suda'nın surları için planlar hazırlamış ve bunun için Girit'te 1 yıldan fazla kalmıştır.¹⁰⁹¹ San Micheli'den sonra Girit Dukası Francesco Barbardo 1540 yılında yazdığı raporda yeni surlara ve bunun için çok para ve zaman gerektirdiğine dair yazılar kaleme almıştır.¹⁰⁹² Kandiye'nin yeni surları tersanelerin dışındaki limandan başlayarak, Martinengo della Sabbionara burcunun olduğu yerden eski şehri çevrelemiştir. Surlar güneye doğru ilerleyerek Aziz Francesco Manastırı bölgesine yaklaşmış Aziz Dimitrios tepesinden S.Liberale (Vitturi) burcuna ulaşmaktaydı.¹⁰⁹³

31 Ekim 1555 tarihinde Capitano Nadal büyük bir yağmurdan dolayı eski capitanonun ikamet ettiği taraftan eski surun üzerine inşa edilmiş 1 binanın yıkıldığını

¹⁰⁸⁸ ASV, **Senato Mar**, 4 Kasım 1468, fol.22.

¹⁰⁸⁹ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta**, s.112; Kandiye surları için bkz. Ek.9-10.

¹⁰⁹⁰ "A horre do di note, comenzò li, e per l'isola, uno grandissimo terramoto, durò..., adeo ruinà assaissime caxe et chiesie. Sî che à fato grandissimo dano, morti assa' zentilomeni et altri; e fin quel'horra erano stà trovà soto le ruine corpi 400. Era morto Enea Carpenio, canzelier grando di Candia; et che li palazi di rectori erano conquisati; e conclusive à fato grandissimo danno. Tamen le mure di la terra non havia auto danno; ruinà assa' chiesie e monasterij, tra i qual San Francesco." Marino Sanuto, **I Diarii**, Tomo: VII, ss.1035-1036

¹⁰⁹¹ Ioanna Steriotou, **Ta Benetika Teixi tou Xandaka (ton 16o kai ton 17o ai.)**, Bikelia Bibliotiki Dimou Irakleiou, Irakleion, 1998, s.12.

¹⁰⁹² ASV, **Duca di Candia**, b.61, 3 Şubat 1540.

¹⁰⁹³ Steriotou, s.13.

ifade etmiştir.¹⁰⁹⁴ 1590-1600 yılları arasında capitano olan Giangiacomo Zane ve Filippo Pasqualigo tarafından şiddetli bir fırtınanın deniz tarafındaki surlarda yani Giudecca'ya kadar olan kısımlarda ciddi zararlara yol açtığı belirtilmiştir. 1611 ve 1640 yıllarında da görevde olan capitanolar fırtınadan kaynaklı olarak deniz sularının Kandiye'deki surlara zarar verdiklerine vurgu yapmışlardır ki aslında bu Orta Çağ'dan Yeni Çağ'ın sonlarına kadar süreklilik arz eden bir durumdur. Bugün bile kış döneminde şiddetli rüzgarlar sebebiyle deniz suları kale tarafına çarpmaktadır.

Girit'in büyük şehirlerinden Hanya'da ise 1 kale yapısının 1252 yılında inşa edildiği ve bu yıldan sonra yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Flavius Cornelius'un "*Creta Sacra*" eserinde Hanya'daki şehir surlarının capitaneus ve danışmanlarının inşa edecekleri ve köylüleri de zorlayarak bu işte çalıştıracakları yazmaktadır.¹⁰⁹⁵ Orta Çağ'da Hanya'daki kale ve surlarla ilgili işlemler için 1300, 1321 ve 1340 yıllarında Senato kararları onarımlarla ilgili olmuştur. Hanya Rectoru Antonio Barbarigo 1549 yılında yazdığı raporda Türk tehdidine ve isyanlara karşı kalenin korunmasının önemli olduğuna vurgu yapmıştır. Nitekim 1537 yılında Barbaros Hayreddin Paşa Hanya'ya da saldırmıştı. Antonio Barbarigo'ya göre bu kalenin korunması için asker sayısının 2 katına çıkarılması gerekiyordu. Barbarigo'nun Hanya'ya olan katkısı Sabbionera, San Salvador, Santa Lucia ve Sclavo'nun dört tahkimatını San Micheli aracılığıyla inşa ettirmesi olmuştu. Fakat San Salvador genişletilmesi gerektiği için işlemler başlatılmıştı. Ayrıca Antonio Barbarigo şehri kaplayacak olan bir hendek yapılmasını ve tüm soyluların ve halkın bu projenin önemine varmasını belirtmiştir. Barbarigo ile birlikte yeni surlar büyük ölçüde genişletilmiş ve surların içerisinde 8.000'den fazla sakin yaşayabilmiştir. Şehir kuzey tarafını limanı oluşturan kara parçasının sağladığı sağlam ve 4 şekilli bir savunma sistemiyle korundu. Ancak bu surlar tahkimat açısından çoğu zaman etkisiz görüldü.¹⁰⁹⁶ 28 Kasım 1595 tarihinde Hanya Rectoru Benetto Dolfın meydana gelen depremde Hanya kalesinin tüm surlarında hasarlar olduğunu açıklamıştır.¹⁰⁹⁷

Venedik'in Girit Adası'ndaki 3 önemli şehirden biri olan Resmo'daki kale ve surlara dair çok nadir bilgi bulunmakla birlikte bu kalenin dikdörtgen şekilde olan

¹⁰⁹⁴ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.116.

¹⁰⁹⁵ Flavius Cornelius, *Creta Sacra*, Vol.:2, s.276.

¹⁰⁹⁶ Michele Buonsanti, s.133.

¹⁰⁹⁷ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.158.

surlarının doğu ve kuzey taraflarının deniz kıyısına yakın, karaya bakan diğer 2 tarafında da 2 kapının olduğu bilinmektedir.¹⁰⁹⁸ Surları birçok dikdörtgen kule ile savunuluyordu. Resmo kalesi ile ilgili nadir belgelerden bir tanesi 22 Temmuz 1300 tarihindeki Senato kararı ve 8 Ağustos 1303 tarihinde bir deprem nedeniyle zarar görmesi üzerinedir. Eski surlar ise 1571 yılında Türkler tarafından çıkarılan bir yangınla oldukça zarar görmüştür.¹⁰⁹⁹

Girit Adası'nın doğudaki merkezi Sithia kalesinin tarihi ise 1211 yılına Enrico Pescatore'ye kadar inmektedir. 1303 yılında meydana gelen büyük Girit depreminde Sithia kentinin kalesi de çok fazla yıkım görmüştür. 1442 yılında Kandiye dukasının isteğiyle onarımdan geçen kale 1450 yılında yine dükünün rectora 500 hyperpyra vermesiyle Sithia kale ve surları yenilenmiştir. Sithia kalesi de diğer şehirlerdeki gibi neredeyse adanın kaybedilişine kadar onarım ve yenilemelerden geçmiştir. 1501 yılında Capitano Generale Benetto Pesaro Sithia'da bulunan elçiler tarafından kalenin yıkılmak üzere ve Türk tehdidinin yaklaşmakta olmasından dolayı kalenin onarımının son derece önemli olduğunun farkına varmıştır.¹¹⁰⁰ 1538 yılında Barbaros Hayreddin Paşa diğer şehirlerde olduğu gibi Sithia kentine de olumsuz anlamda etki etmiş ve 8 Şubat 1629 tarihli bir Venedik belgesine göre 400 evden sadece 13'ü ayakta kalmıştı.¹¹⁰¹ 1571 yılında Venedikli mühendisler Sforza Pallavicini ve Giulio Savorgnan Sithia kalesinin yıkılıp nüfusunun şehrin birkaç kilometre ötesinde Liopetros Dağı'nda bulunan eski bir Bizans kalesine yerleştirilmesi gerektiğini bildirmiştir.¹¹⁰² Türklerle savaşların meydana geldiği 1645-1669 yılları arasında 1651 yılına gelindiğinde Türklerin daha fazla tehlikeli olabileceği ihtimaliyle Provveditore Generale Alvise Mocenigo Sithia kalesindeki topların ve diğer savaş aletlerinin Kandiye'ye taşınması gerektiğini raporlarına yazmıştır.¹¹⁰³

Kandiye, Hanya, Resmo ve Sithia bölgelerinde ana kaleler dışında başka bazı kaleler Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde bulunan Girit Adası'nda görülmektedir. Kandiye bölgesinde en önemli kaleler arasında Temenos, Malvesin, Pediada, Mirabellos, Castelnuovo, Bonifacio, Belvedere ve Priotissa adlı kaleler bulunur.

¹⁰⁹⁸ Resmo surları için bkz. Ek.16.

¹⁰⁹⁹ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.169.

¹¹⁰⁰ ASV, *Duca di Candia*, ducali e lettere ricevute.

¹¹⁰¹ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola di Creta*, s.172.

¹¹⁰² Buonsanti, s.225.

¹¹⁰³ Andrea Valier, *Historia della guerra di Candia*, Venetia, 1679, s.261.

Yoğun olarak şarap üretiminin görüldüğü Temenos Kalesi, Antik Çağ'da Homeros'un "İlias" adlı eserinde sözünü ettiği Lykastos antik şehrinin akropolisinin olduğu yere konumlanmıştı.¹¹⁰⁴ Temenos Kalesi, Rocca ve Apano Kastelli adlı 2 kayalık tepe tarafından çevrelenmiştir. Rocca, Apano Kastelli'den daha yüksek olmakla birlikte aralarında 600 metre mesafe bulunmaktadır.¹¹⁰⁵ Bizans İmparatoru II. Nikephoras Phokas, Arapların elinden Girit'i tekrar ele geçirdiğinde Rocca üzerinde bir kale inşa etmiştir.¹¹⁰⁶ Temenos Kalesi'nin bulunduğu bölgede ayrıca Megali Viris adlı bir Venedik çeşmesi, Santa Venere veya Agia Paraskevi ve Agios Nikolaos kiliseleri de bulunmaktadır.¹¹⁰⁷ "Oppidum fortissimum"¹¹⁰⁸ yani çok sağlam kale olarak nitelenen Temenos Kalesi önce Coresi ve Corner'e ve daha sonra 1597 yılında Benetto Querini ve varislerine verilmiştir.¹¹⁰⁹ Venedik Senatosu'nda 1303 yılında meydana gelen depremten olumsuz etkilenen Temenos Kalesi'nin korunmasının önemli olduğu ifade edilmiştir. Bunun nedeni olarak da sağlam bir yapıda olduğu için zapt edilemez hem de şehre yardım edebilecek konumda olması belirtilmiştir.¹¹¹⁰ 1579 yılında adada reformlar gerçekleştiren Giacomo Foscarini sonradan önemini kaybeden Temenos için şu ifadeleri kullanmıştır:

*Üzerinde eskiden 1 kale vardı ve bugün hala yüksek bir sur görülebilir; tüm tepenin etrafındaki kalenin kalıntıları da görülebilir. Bazı kısımlar bütün açılardan çok iyi bir şekilde korunmuştur. Surlar sadece kapının bulunduğu kısımlarda gerekliydi. Bazı su sarnıçları olsa da bunlar bakımsız bırakılmış ve harap olmuş durumda; bu sarnıçlar çok derindir. Ancak aynı dağın altında sürekli akan mükemmel bir kaynak bulunuyor ve kaleye hizmet edilebilmesi için burçlarla çevrilmiş bazı yollar yapılmış. Bu yollar sadece dağın tepesine değil aynı zamanda en yüksek kalenin zirvesinden başlayarak aşağı doğru inerek kaynağa kadar uzanıyor*¹¹¹¹

¹¹⁰⁴ "Kargısıyla ün salmış Idomeneus var Giritlilerin başında. Onlar Knossos'ta, duvarlarla çevrili Gortyn'de, Lyktos'da, Miletos'ta, kireçli Lykastos'ta otururlar." Homeros, **İlyada**, çev. Azra Erhat, Can Yayınları, İstanbul, 2006, s.110.

¹¹⁰⁵ Buonsanti, s.65.

¹¹⁰⁶ <https://www.kastra.eu/castleen.php?kastro=focas> (Erişim Tarihi 17.02.2024).

¹¹⁰⁷ Buonsanti, s.66.

¹¹⁰⁸ Laurentius de Monacis, s.154.

¹¹⁰⁹ "quo Benedictus Qurinus vir clarissimi nominis optime de patria republica meritis a Veneto Senatu equestri dignitate et perpetua Comitatus Castri Themenes, aliorumque locorum possessione decoratus fuit anno MDXCVII." Flavius Cornelius, **Creta Sacra**, Tomo: II, s.432.

¹¹¹⁰ ASV, **Senato Misti**, 14 Ağustos 1462, fol.74.

¹¹¹¹ "Sopra essa vi era anticamente una rocca et si vede hoggidi ancora un'alta muraglia, come se ne vede anco di tutto il castello, che era il circuito di tutto il monte, et alcune cosi intiere che non ostante la longhezza del tempo, si sono mirabilmente conservate da tutte le parti. Ha alcune sterne di acqua, ma lassate andar in ruina, le quali sono profondissime; ma ha de sotto il medesimo monte una ferpettissima e continova fontana, la qual perché potesse servir al castello, si vedeno fatte alcune lumaghe abbracciate da turrioni, le quali dalla cima non pur del monte, ma anco

Kandiye bölgesinin bir diğer önemli kalesi Malvesin veya Malevizi'dir. Venedik lehçesine ait olan Malvesin, Enrico Pescatore tarafından inşa edilen kalelerden biri olmakla birlikte 1303 yılında kuleleriyle birlikte oldukça büyük zarar görmüştür. 1364 yılında meydana gelen Titus İsyanı'nda kaleden sorumlu castellano hayatını yitirmiştir. Hemen bir yıl sonra ise Venedik Provveditoresu Malvesini Kalesi'nin en kısa sürede onarılmasını istemiştir.¹¹¹² Mesara Ovası'nın beslediği Temenos bölgesi gibi Malvesin de Venedik'in şarap ticaretinde en önde gelen yerlerindendi. Malvesi'nden sonra Kandiye bölgesinin bir başka kalesi Yunanca Πεδιάς (Pedia) yani ova veya düzlük anlamına gelen Pedia'stan türeyen Pedia'dır. Pedia'da kalesi zamanla tamamen yıkıntı haline gelse de Kastelli olarak bilinen yer Pedia'da'nın başkenti konumundadır. Pedia'da ile ilgili bilgiler 1340 yılından itibaren görülse de en açık bilgi 1631 yılından gelmektedir. Birçok yerinde çökmeler meydana gelen ve harap durumda olan kale, kare şeklinde ve 4 kuleye sahipti.¹¹¹³

Cenevizli Enrico Pescatore tarafından inşa edilen ve Mirabellos Körfezi'nde bulunan bir başka kale Mirabellos'tur. Mirabellos Kalesi, Flavius Cornelius'un eserinde adada çıkan ilk isyanların anlatıldığı kısımda asilerin Sithia ve Mirabellos kalelerini ele geçirdikleri şekliyle geçmiştir.¹¹¹⁴ Mirabellos 1303 yılındaki depremde neredeyse tamamen yıkılmış ve sonrasında onarılmamıştır. 1537 yılında yine Türkler tarafından yıkıma uğratılmıştır. Türk istilasının ardından Provveditore Generale Giovanni Vetturi, Gerapetra ile birlikte Mirabellos'un güçlendirilmesi görevini mühendis Michele Sanmicheli'ye vermiştir.¹¹¹⁵ Mirabellos Kalesi'nde 4 kule ve kapıya yakın ortada beşinci bir kule bulunmaktadır.¹¹¹⁶ Michele Sanmicheli'den sonra Duka Daniele Barbarigo 1565'te, mühendis Andrea Negrisoni'ye ve 1571 yılında Provveditore Marino Cavalli, 18 ducat karşılığında bir mühendisi Mirabello'nun yenilenmesi için görevlendirmişlerdir.¹¹¹⁷ Venedik Cumhuriyeti'nin Mora ve Girit'teki en önemli görevlilerinden biri olan Provveditore Francesco Morosini kalenin restorasyonunun yanı sıra köşe kulelerini de güçlendirmek için çalışmalar

dell'altissima rocca vanno discendendo fino sopra la fontana." Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola di Candia**, s.182; ASV, **Relazioni**, busta LXXVIII.

¹¹¹² ASV, **Liber Secreti Collegio**, 12 Şubat 1365.

¹¹¹³ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, s.218.

¹¹¹⁴ Flavius Cornelius, **Creta Sacra**, Vol.:2, s.241.

¹¹¹⁵ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, s.238.

¹¹¹⁶ Buonsanti, s.87.

¹¹¹⁷ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.501, 25 Mayıs 1571.

yapmıştır.¹¹¹⁸ 24 Şubat 1633 tarihinde Lorenzo Contarini, Senato mühendis Monanni'nin 450 ducalık projesini kabul etse de 188 duka gibi daha az meblağ ile Mirabello Kalesi'nin 2 büyük kulesinin 2 kemerini ve bazı surları yeniden inşa ettirmiştir. Lorenzo Contarini başkente sunduğu raporunda kalenin sıkıntılı durumunu ve yapılan işleri şu şekilde açıklamaktadır:

Yüce Makamınız 67 numaralı mektup ile barbar kadırgalarıyla ilgili şüphelerinizi bildirmektedir ve Mirabello ve Selino kalelerinin konumlarının, onların saldırılarından büyük zarara maruz kalma tehlikesi nedeniyle bazı önlemler alınması gerektiğini belirtiyorsunuz. Bu, her türlü tasarrufla yerine getirildi ve her 2 yer arasında yaklaşık 200 ducalık bir harcama yapılmadı. En gerekli görülen yerler savunmaya alındı ve şimdilik başka bir harcama yapılması gerekmeyecek; yine de Yüce Makamınızın mektuplarında belirtildiği gibi mühendis Monanni'nin çok özel ve dikkatli bilgileri Aziz Nichita Kalesi'nin surlarının da yenilenmeye ihtiyaç duyulabileceğini göstermektedir.¹¹¹⁹

Osmanlı ile savaş zamanı Andrea Corner 1645 yılında verdiği raporda Mirabellos Kalesi'ni kare bir kule olarak tanımlamış ve bu kuleyi 3 katlı olarak yukarıya çıkan bir tonozlu kule olarak tasvir ettikten sonra korunması gerektiğini söylemiştir.¹¹²⁰ Kandiye bölgesinin bir diğer kalesi Castelnovo adıyla bilinen ve Enrico Pescatore tarafından inşa edilen kaledir. Castelnovo da Malvesin Kalesi gibi ünlü Aziz Titus İsyanı'nda rol oynamış bir kaledir. Fakat Malvesin Kalesi'nden farklı olarak Castelnovo asilere karşı direnmiş ve kalenin asilerin eline geçişini engellemiştir.¹¹²¹ 1443 yılında kuleleriyle birlikte onarımdan geçen kale 1589 yılında çevresi 50 adım alan küçük bir kale olarak tanımlanmıştır.¹¹²² Castelnovo konik düzende bir kale olmakla birlikte Mesara Ovası tarafından çevrelenmiştir. Diğer kalelerde olduğu gibi Cenevizlilere atfedilen bir diğer kalesi Priotissa'dır. Çok büyük olmayan bu kale ismini Παναγία (Panagia) yani Hz.Meryem'den (Kutsal Meryem

¹¹¹⁸ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.538, 26 Kasım 1626.

¹¹¹⁹ “Vostra Serenità con lettere din o.67 chi virgondo sospetti delle galeotte barbarische e stando esposti per la condizioni di loro siti li castelli di Mirabello et Seleno a qualche grave danno dille loro incursioni portana la necessita di farvi qualche riparo et cio fu eseguito con ogni risparmio e tra l'uno et l'altro luogo non si è trapassata la spesa di ducati duecento in circa et essendosi colfar li cosi piu necessarie ridotti in difesa non accadra per hora passar in altro; vissendo pero molto particolari et diligente l'inforazione delli ingegner Monanni chi detto nelle lettere di Vostra Serenità et l'averlo mura anche al bisogno del castello di S.Nichita.” ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.540, f.791. 26 Mart 1634.

¹¹²⁰ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.543, f.796, 31 Mart 1645.

¹¹²¹ Buonsanti, s.102.

¹¹²² Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, s.212.

Kalesi) almakla birlikte Mesara Ovası'nı görmektedir. 1558 yılında saldırıya uğrayan kalede yangın çıkmış ve dolayısıyla kale zarar görmüştür. 1601'de Priotissa'nın Türk korsanlar tarafından zarara uğratıldığı ve kulesinin yok olduğu söylenmiştir.¹¹²³ Kandiye bölgesinin bir diğer kalesi Bonifacio'dur. Bonifacio Kalesi ismini bir görüşe göre Girit Adası'nı Venediklilere para karşılığı satan Monferrato Markizi Bonifacius'tan, bir başka görüşe göre ise Enrico Pescatore döneminde kaleyi inşa eden Bonifacio Pisano adlı kişiden almıştır.¹¹²⁴ 1230 yılında asiler Bonifacio'yu ele geçirince Venedikliler kuşatıp kendi hâkimiyetlerine almışlardır. Laurentis de Monacis'in kroniğinde bu olay şöyle aktarılmıştır: "İmparatorluk kaptanı olarak atanan megadük, Bonifatius Kalesi'ni kuşatıp makineler kurarak saldırırken kalenin koruyucusu Cataldus Avonal kaleyi büyük bir Yunan katliamıyla savundu."¹¹²⁵

1363'teki onarımdan sonra kale askeri anlamda önemini kaybetse de kolonistlerin olumlu işlerinden dolayı kendilerine ömür boyu verilen bir yer olmayı sürdürmüştür.¹¹²⁶ Dönemin ünlü Venedikli mühendisi Monanni 1631 yılında önemini kaybeden bu kaleyi yalnızca surlardan çok az kalıntının bulunduğu ve muhtemelen 35 ailenin yaşadığı bir yer olarak tasvir etmiştir.¹¹²⁷ Türkler tarafından ele geçirildiğinde Bonifacius Kalesi "Zifut" olarak kayıtlara geçmiştir.

Kandiye bölgesinin son kalesi olarak söz edilecek olan kale Belvedere'dir. Girit'in 1212'deki paylaşım belgesinde de bulunan Belvedere yine Cenevizli Enrico Pescatore tarafından inşa edilen bir kaledir. Venediklilerin Belvedere olarak adlandırdığı kale Yunanlılar tarafından "castello dell'oro" yani "altın kale"nin yorumu olarak χρυσόκαστρο şeklinde adlandırılmıştı. 1303 yılında yaşanan depremde tüm kalelerde olduğu gibi Belvedere'de de yıkım gerçekleşmiştir. Fakat 8 Haziran 1363 tarihinde Venedik Senatosu'nda Bonifacius Kalesi ile birlikte büyük bir yıkım gerçekleştiği için onarım görmesi gerektiği belirtilmiştir.¹¹²⁸ Belvedere Kalesi süreç içerisinde onarımlardan geçse de 1496 yılına gelindiğinde hala kötü durumdaydı. 3

¹¹²³ ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.538, f.788, 20 Haziran 1601.

¹¹²⁴ Gerola, **La dominazione genovese in Creta**, s.11.

¹¹²⁵ "Dum dictum megaducha capitaneus imperialis castrum Bonifatii obsideret et erectis machinis oppugnaret, Cataldus Avonal, qui praerat custodiae Castri, illud magna Graecorum caede defendit." Laurentis de Monaciis, s.156.

¹¹²⁶ Flavius Cornelius, **Creta Sacra**, Vol.:2, s.438.

¹¹²⁷ Buonsanti, **Candia Veneziana**, s.111.

¹¹²⁸ ASV, **Senato Misti**, 8 Haziran 1363, fol.18r.

Ocak 1495 tarihinde Belvedere Kalesi'ne atanan Nicolo Venier, Girit Dukası Domenico Bolano'ya Venedik lehçesinde bir mektup yazmıştır: “Muhteşem ve kudretli Girit Dukası Domenico Bolano ve yardımcılara, Belvedere Kalesi Komutanı Nicolaus Venerio, kendisini büyük bir saygıyla tanıtır. 1 Ocak tarihinde bu kaleye sahip olduğumu ve aşağıda imzalanmış mühimmatı aldığımı Yüce Makamınıza bildiririm.”¹¹²⁹ 1579 yılına gelindiğinde kalenin harap hali Giacomo Foscarini tarafından da bildirilmiştir.¹¹³⁰

Girit'in doğusuna doğru gelindiğinde Resmo bölgesinde bulunan Milopotamos Kalesi görülmektedir. Milopotamos Kalesi'nin yanı sıra burada aynı adla Girit'in en büyük nehirlerinden bir tanesi bulunmaktadır. Kandiye'deki kaleler gibi Milopotamos da Enrico Pescatore tarafından inşa edilmekle birlikte 1212'deki paylaşım belgesinde yer almıştır. Milopotamos Kalesi ile ilgili ilk ayrıntılı bilgiler Venedik Senatosu'nun 15 Şubat 1336 ve 22 Haziran 1342 tarihli kararlarında onarımı için geçmektedir. İlgili dönem ile ilgili olarak da en ayrıntılı bilgiler 1455 yılında Milopotamos Kalesi'nden sorumlu Castellano Giovanni Pizzolo'nun Girit Dukası'na hem iki duvar ustası hem de kaleye dair verdiği malumatlardır:

*Muhteşem ve Kudretli Girit Dukası Benedicio Victuri ve yardımcılara Milopotamos Kalesi'nin muhafızı Johanni Pizzolo kendisini büyük bir saygıyla tanıtır. Yüce Makamınızın emriyle burada bulunan usta Michiel Micondoli ve Stamati Firolo'nun buraya kalenin ihtiyaçlarını görmek ve incelemek için geldiğini bildirmek isteriz. Bahsi geçen ustalarla birlikte kaleyi inceleyip ihtiyaçları tespit ettik. Ustaların yaptığı incelemelere göre bu masrafların ve ihtiyaçların neler olduğunu belirttik. Size bilgi vermek amacıyla masrafların sadece ikisi kamuya ait olup geri kalanlar özel kişilere aittir. Yüce makamınız neyi uygun görüyorsa o şekilde emir versin.*¹¹³¹

¹¹²⁹ “Magnifico et potenti domino Dominico Bolano honorabili duche Crete et eius consilio, Nicolaus Venerio, castellanus castri Belveder, cum omni debita reverentia plurimum se commendat Notificho a la Signoria Vostra come a di 1 zener intro in possesio in questo castelo et ho rezevuto la munilion soloscritta.” ASV, **Duca di Candia**, Ducali e lettere, 8 Haziran 1496.

¹¹³⁰ Buonsanti, s.120.

¹¹³¹ “Magnifico et potenti domino Benedicio Victuri, honorabili duche Crete et eius consilium, Johanni Pizzolo, castellanus castri Milopotami, cum omni debita reverentia et recommendatione se ipsum. Notifico a la Vostra Signoria che anco vene de qui mastro Michiel Micondili e maistro Stamati Friolo, li qual diseno veneno de qui per comandamento de la Vostra Signoria per veder e examinar el bexogno de conzar de sto castello, el qual el qual nui videssemo con i diti protomaistri, e si havemmo visto iuio quello è de bisogno; e per xaminar e discricion de diti maistri, de la spexa zoè de bisogno, si è introclusa con la presente; avisando la Vostra Signoria che da le lore 8 sono scrite, solamente sono do a comun, e lo resto si sono de special persone: e la Signoria Vostra comanda quello vi par e piaxe.” ASV, **Duca di Candia**, **Ducali e lettere**, Ocak 1454.

1560 yılında Bicorna Kalesi ile birlikte Milopotamos Kalesi de Türk korsanlarının akınlarından büyük ölçüde etkilenmiştir.¹¹³² 1619-1622 yılları arasında Provveditore olan Marcantonio Venier Milopotamos Kalesi'nin çok fazla harap olmuş yerlerini kendi ödeneğinden onarıp inşa ettirmiştir. Marcantonio Venier'in kalenin haklarını Giritli soylu Giorgio Gritti'ye vermesinin ardından Provveditore Generale Michele Priuli, 1642 yılında kalelerin özel kişilere verilmesinin köylülerin suiistimal edilmesine yol açtığını ifade etmiştir.¹¹³³

Kandiye'nin doğusunda bulunan Sithia'da ise Antik Çağ'da Ierapytna Venedik döneminde ise Ierapetra veya Ierapetra adlı kale görülmektedir. Hiorekles'in eserinde Ierapetra Ιεραπύδνα olarak geçmektedir.¹¹³⁴ Kalenin tarihi Roma dönemine inmekle beraber Bizans döneminde de gelişimini sürdürmüştür. IV. veya V. yüzyılda inşa edildiği düşünülen kale, Arap saldırıları sırasında büyük depremin olduğu 796 yılında yıkılmıştır.¹¹³⁵ Venedikliler adaya hâkim olmadan önce de Enrico Pescatore tarafından yeniden inşa edilmiştir. Diğer kalelerde olduğu gibi San Micheli kalenin onarılmasını sağlasa da 30 yıl sonra Pallavicini ve Savorgnan kale sağlam olmadığı için yıkılmasını önermişlerdir.¹¹³⁶ 1625 yılında Provveditore Gerolamo Trevisan tarafından Ierapetra'da yeniden inşa işlemi tavsiye edilmiştir.¹¹³⁷ Gerolamo Trevisan'dan sonra göreve gelen Francesco Morosini Ierapetra'da gerekli noktalarda onarım işlemlerine başlamıştır.¹¹³⁸ Türkler, 1647 yılında Ierapetra Kalesini ele geçirdikten sonra surlarla sağlamlaştırmıştır ve kale iyi konumda olmayı sürdürmüştür.

Venedik döneminde Girit kalelerinden son olarak incelenecek olan kaleler Hanya bölgesinde bulunanlardır. Bu kalelerden ilki ise Ierapetra kadar ünlü olan Kissamos'tur. Antik dönemde beri varlığı bilinen Kissamos, Enrico Pescatore tarafından inşa edilmiştir. Bütün Venedik kaleleri gibi Kissamos Kalesi'nin şekli asimetrik beşgen şeklindedir. Kissamos, Girit Dukası Nicolò Navigaioso (1261-1263) döneminde Giritlilerin çıkardığı isyanda asiler tarafından ele geçirilmeye çalışılsa da

¹¹³² ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, *Secreta* 3, 14 Kasım 1560.

¹¹³³ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.541, f.793-794.

¹¹³⁴ Hierokles Synecdemos, ed. A.Burckhardt, Lipsiae 1793, s.11.

¹¹³⁵ <https://www.kastra.eu/castle.php?kastro=ierapetra2> (Erişim Tarihi 18.02.2024).

¹¹³⁶ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.501, 25 Mayıs 1571.

¹¹³⁷ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.535, f.738bis, 15 Ekim 1625.

¹¹³⁸ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.538, f.788. 15 Şubat 1629.

başarılı “Castrum Chissami oppugnatum fortiter est defensum” olunamamıştır.¹¹³⁹ Kissamos Kalesi 1303 depreminin ardından Orta Çağ boyunca senatonun kararlarıyla onarımlardan geçmiştir. Barbaros Hayreddin Paşa’nın istilasından sonra kale 1554 yılında onarımdan geçirilse de 1595 yılında depremten dolayı 4 noktada surlar zarar görmüştür.¹¹⁴⁰ 1632 yılına gelindiğinde ise Provveditore Lorenzo Contarini Kissamos Kalesi ile ilgili ciddi önlemler almıştır:

*Onarımı için alt kısmı 2.5 ayak, üst kısmı ise 1.5 ayak kalınlığında eksik olan 100 kare adım civarında sur yapımının gerektiği bilinmektedir. Sura açılmış bazı kapıların, balkonların ve deliklerin kapatılması, diğerlerinden fazla olup yıkılma tehdidi oluşturan eski surların düzeltilmesi ve ihtiyaç duyulan diğer yerlerde aynı surun onarılması gerekmektedir. Kale, güneydoğu yönünde bir kuleye sahip olduğu için kuzeybatı yönünde başka bir kule inşa edilmesinin iyi olacağı belirtilmiştir; bu inşaat, 300 ducat ücreti aşmayacaktır.*¹¹⁴¹

Provveditore Generale Andrea Corner’in ise 14 Mart 1646 tarihinde yazdığı raporunda “Konstantinopolis’ten gelen uyarılara inanılmalı ve maalesef bu kentin herhangi bir garnizonu olmadığı ve savunmasız bir durumda olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Ayrıca, Krallığın saldırıya uğraması durumunda savunmasız kalacak olan ve hızla ilerlemeye imkân verecek surlar da dikkate alınmalıdır.” ifadelerini kullanmıştır.¹¹⁴² Hanya bölgesinde söz edilecek olan son kale Selinos’dur. Selinos Kalesi Yunanca’da “Παλιόχορα (Paliohora)” yani eski şehir olarak da bilinmektedir. Selinos Kalesi diğer kalelerden farklı bir şekilde Enrico Pescatore tarafından değil Girit Dukası Marino Gradenigo tarafından inşa edilmiştir.¹¹⁴³ 1300’lerde kale onarımlardan geçmiştir. Barbaros Hayreddin Paşa’nın istilasından etkilenen kalenin kapıları ve topları zarar görmüş ve yaşayanları bir sarnıca saklanmıştır.¹¹⁴⁴ 1595

¹¹³⁹ “Kissamos güçlü bir şekilde saldırıya uğradı ve cesurca savunuldu.” Laurentius de Monacis, s.158.

¹¹⁴⁰ Gerola, **I Monumenti Veneti dell’Isola**, s.225.

¹¹⁴¹ “Si conosce che si vorrà per ripararlo la costruzione intorno a 100 passi quadri di muraglia che vi manca di grossezza, nella parte inferiore di piedi 2 ½ e nella sommità piedi 1 ½ col risserrarsi alcune porte, balconi et fori fatti nel muro, cimando alcune muraglie vecchie che eccedono le altre e minacciano ruine, et rissarcir la muraglia medesima in altri luochi dove lo ricerca il bisogno. Et havendo il castello una torretta per siroco, vien ricordato fosse bene di fabricarne un'altra in positura di maestro, che non eccederà la spesa di ducati 300.” ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.540, f.791, 26 Eylül 1632.

¹¹⁴² “Si deve credere a gli avvisi di Constantinopoli, et alla ragione pur troppo vicini che pero le consideravano questa citta ritrovarsi senza alcuna forma di presidio e le sue fortificazioni che per giornata vado con tutta sollecitudine avanzando senza difesa a segno che in caso d’attacco.” ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.544, f.797, 14 Mart 1646.

¹¹⁴³ “Preasidente autem dicto Marino Gradonico ob rebellionem illorum de Arna et Agrii Castrum Sellini aedificatur.” (Marino Gradonico’nun dukalığı sırasında Arna ve Agros’ta çıkan isyan üzerine Selinos Kalesi inşa edildi.) Laurentius de Monacis, s.161.

¹¹⁴⁴ V. Coronelli, **Isolario Veneto**, Vol.:1, Venetia, 1696, s.211.

yılındaki deprem ve selden dolayı da surların bir kısmı zarar görmüştür.¹¹⁴⁵ Selinos Kalesi daha sonra az bir harcamayla yenilenmiştir. Sonraki süreçte Provveditore Generale Francesco Molin kalenin savunmasını iyi görse de Provveditore Lorenzo Contarini kulelerden birini kaplamak ve surlardaki bazı delikleri kapatmak için harç hazırlamaya başlamıştı.¹¹⁴⁶ 1653 yılında Türklerin istilasından sonra Selinos Kalesi tamamen yıkılmıştır.¹¹⁴⁷

4.3.3. Dini Yapılar

Venedik Cumhuriyeti'nin Girit'te hâkim olduğu yıllarda ön plana çıkan bir diğer yapı grubu kiliseler ve manastırlardır. Ancak kiliselerden ve manastırlardan söz etmeden önce Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nın dini yapısının incelenmesi gerekmektedir. Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'na yerleştiğinde Ortodoks Rum halkını yalnızca toprak yönetimi açısından değil dini açıdan da Ortodoks veya Girit Patrikliği'ni ikinci plana atmıştır. Venedikliler adaya yerleşmeden önce adayı Araplardan geri alan Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas Girit'te piskoposluklar kurmuştur. Venedikliler adaya yerleştikten sonra da başpiskoposluk adanın başkenti Kandiye'ye taşınmıştır. Fakat Venedikliler, Ortodoksluğu kendileri için en büyük tehdit olarak gördüğünden- ki onlar için din ticaretten sonra ikinci plandaydı¹¹⁴⁸- bu başpiskoposluğun başına Ortodoks yerine Katolik bir piskopos atamışlardır.¹¹⁴⁹ Venedikliler sadece piskoposluğu değiştirmekle kalmamış aynı zamanda Ortodoks rahiplerin adaya ziyaretini yasaklayan katı emirler yayınlamışlardır. Amaçları ise Girit halkını kademeli olarak Ortodoksluğa karşı kayıtsız hale getirmekti.¹¹⁵⁰ Venedik Cumhuriyeti Katolikliği ön plana aldığında Girit piskoposları adadan kovulunca görevlerini sürdürmek isteyenler Koron, Kefalonya, Küçük Asya veya Makedonya piskoposluklarına gitmek zorundaydılar.¹¹⁵¹ Girit Adası'ndaki dini durumla dönemin

¹¹⁴⁵ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.522, f.762, 1 Nisan 1595.

¹¹⁴⁶ ASV, *Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche*, b.540, f.791, 24 Şubat 1633.

¹¹⁴⁷ Gerola, *I Monumenti Veneti dell'Isola*, s.234.

¹¹⁴⁸ Venediklilerin şu sözü de ünlüdür: “Prima siamo veneziiani poi christiani” yani “önce Venedikliyiz sonra Hristiyanız.”

¹¹⁴⁹ Margaritis, s.72.

¹¹⁵⁰ Detorakis, s.176.

¹¹⁵¹ Margaritis, s.73.

papalarından olan Papa III. Innocentius dahi ilgilenmiş ve Kandiye'deki Aziz Titus Kilisesi'ne yapılan ziyaretlerin kutsal topraklara yapılan hac ziyaretleriyle bir tutmuştur.¹¹⁵² Katoliklik her ne kadar uzun bir süre Ortodoksluğun önüne geçse de Türk tehdidinden dolayı Venedikli yetkililer Rum nüfusunu kazanmak için koyu Katoliklik siyasetini yumuşatmak zorunda kalmıştır. 1054 yılında Ortodoks ve Katolik dünya arasındaki büyük "schizma" yani uzun süren "bölünme"den sonra Venedikliler Ortodoks halkla birleşmek zorunda kalmışlardır.

Adadaki Katolik piskoposların yıllık gelirleri 30.000 ile 40.000 ducat arasında değişmekle birlikte rahiplerin maaşları da 20 ile 472 hyperpyra arasındaydı.¹¹⁵³ Ortodoks piskoposlar için kötü olan hem Latin başpiskoposluğunun altında olması hem de Girit Kilisesi'nin başpiskoposluğuna Latin bir piskoposun atanmasıydı. Fernand Braudel'in "II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası" adlı ünlü kitabında Katolikler ve Ortodokslara dair yazılanlar aslında durumu iyi bir şekilde özetlemektedir:

Türklere karşı isyan Venedik başta olmak üzere ancak Hristiyan ülkelere yaslanabilir. Fakat Hristiyanların daha başından itibaren bunu anlaması gerekirdi. Oysa hiçbir zaman anlamamıştır; Rum piskoposları son derece aptal aşağılamalarla karşı karşıya kalmışlardır! Venedik topraklarında Katolik kilise mensupları onlara karşı her zaman küçümseyici bir tavır benimsemiş ve çoğu zaman şiddet kullanarak şu veya bu ayini yasaklayarak veya dayatarak, Rumcayı kiliselerde yasaklayacağını iddia ederek, onları "hatalarından" kurtarmaya çalışmaktan başka bir şey yapmamıştır. Buna karşın Rumlar Katolik inancına tabi olmaktansa, Türklere teslim olmayı tercih edeceklerdir. Zaten yaptıkları da budur. Rumlar Venediklilere ve Batı Akdenizli korsanlara karşı hemen her zaman Türklerin yanında yer almışlardır. Neden? Çünkü Türkler olağan olarak hoşgörülüdürler; hiçbir zaman dinsel katılık göstermemişlerdir.¹¹⁵⁴

Venedik Cumhuriyeti, Girit Başpiskoposluğu'na atayacakları kişinin her zaman soylu Venedik ailelerinden birinin olmasına dikkat etmişti. Venedikliler Girit'teki toprakların hemen hepsinin sahibi olmalarının yanı sıra Latin başpiskoposluğuna bağışlanan 25 tımandan oluşan büyük bir servete sahiplerdi. Ortodoks Giritlilerin başında "protopapas" yani "başpapaz" adlı kişi vardı. Bu din adamları Katolik rahiplerin yanında ayinleri yürütmek, ilahiler söylemek ve törensel ayinlere katılmak ile yükümlüydüler. Protopapaslar, Venediklilerin güvendiği kişiler

¹¹⁵² Detorakis, s.176.

¹¹⁵³ Margaritis, s.73.

¹¹⁵⁴ Fernand Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Cilt: 2, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017, ss.610-611.

olmakla birlikte kamu hazinesinden maaş alırlardı. Fakat buna rağmen protopapaslar uzun bir süre boyunca fakirlik ve ihmalsizlik içerisinde yaşamışlardır.¹¹⁵⁵ Protopapaslardan Ilarion Sotirchos adlı bir protopapasın rahiplik görevini bırakıp bir metresle yaşadığını söyleyen raporlar olmasına karşın birçok protopapas da kilise unvanlarıyla onurlandırılmıştır.¹¹⁵⁶ Protopapasların yanı sıra yine Venedik tarafından maaşları ödenen ve kilise müziklerinden sorumlu “protopsaltes” adlı dini görevliler bulunuyordu.¹¹⁵⁷

XV. yüzyılda Girit’teki dini durum sıkıntılıyken XVI. yüzyılda İstanbul’un fethi ile birlikte dini alanda da olumlu anlamda değişimler yaşanmıştır. 1571 yılında yaşanan İnebahtı Muharebesi’nden sonra adadaki Ortodoksluk hiyerarşisi yeniden kurulmuştur. Ancak bu durum çok kısa sürmüş ve adada Venedikliler adına reformlar veya düzenlemeler getiren Giacomo Foscarini nasıl ki Yahudilere karşı katı davrandıysa Ortodoksluğa da aynı tarifeyi uygulamıştır. Giacomo Foscarini Giritli rahiplerin sayısının azaltılmasını ve yeni törenlerin bir süreliğine yasaklanmasını istemiştir.¹¹⁵⁸ Giacomo Foscarini Giritli Ortodokslar ile ilgili aynı zamanda şunları söylemiştir:

*Bu kadar hoşgörünün karşılığında, Giritliler dini açıdan Franklardan çok fazla nefret etmiştir; onlarla ilişkilerini Türkler veya Yahudilerle olan ilişkilerinden daha az kutsal tutmamışlardır; bazen kendi kiliselerinde Latin ayini yapılmışsa o kiliseleri aforoz etmişler ve onları yeniden temizleyip kutsamadan hizmet vermemişlerdir.*¹¹⁵⁹

Giacomo Foscarini ile aynı dönemlerde görevde olan Luca Michiel de Giritli soyluların Katolik ritüeline, vatandaşların ve halkın ise Yunan ritüeline göre yaşarken herkesin nihayetinde Hristiyan olduğu ve İsa Mesih’in bayrağı altında birleştiklerini ifade etmiştir.¹¹⁶⁰

Venedik döneminde Girit’te bulunan Katolik ve Ortodoks kilise ve manastırlar da bu dini çerçevede değerlendirilmesi gerekir. Yunan kiliseleri ele alınmadan önce adaya hâkim olan ve Katolikliği ön plana alan Venedik’in kiliseleri incelenecektir.

¹¹⁵⁵ Moorey, s.93.

¹¹⁵⁶ Detorakis, ss.177-178.

¹¹⁵⁷ Detorakis, s.178.

¹¹⁵⁸ **Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577**, BMC, ital 326, fol.102-1103.

¹¹⁵⁹ Gerola, **I Monumenti Veneti dell’Isola**, Vol.:2, s.10.

¹¹⁶⁰ Gerola, **I Monumenti Veneti dell’Isola**, Vol.:2, s.13.

Venedik Cumhuriyetinin Girit'teki başkenti Kandiye'de ilk inşa ettirdiği kiliselerin başında Venedik'te de aynı isimle bulunan San Marco Kilisesi gelmektedir. Önceki satırlarda da ifade edildiği gibi Papa IX. Gregorius Girit'teki dini meselelere oldukça fazla ilgi duyuyordu ki bunun göstergelerinden biri de Kandiye'de Aziz Marcus adına bir kilisenin inşa edilmesini istemesidir.¹¹⁶¹ Venedik Cumhuriyeti Kandiye'de San Marco Kilisesi'ni inşa ettikten sonra buradaki dini işlerle ilgilenmesi adına bir başrahip atamıştır.¹¹⁶² Sivil mimari yapılarda olduğu gibi San Marco Kilisesi de depremten dolayı zarar gördüğü için 1300'lü yıllarda başrahabin eviyle birlikte onarımdan geçmiştir.¹¹⁶³ 1508 yılında da deprem yaşanan Kandiye'deki San Marco Kilisesi'nin çan kulesi tamamen yıkılmıştır.¹¹⁶⁴ Yaşanan bu hasarın ardından kilisenin onarılması için Sphakia'dan kereste istenmiştir. Venedik Senatosu'na 17 Ağustos 1552'de bir rapor gönderilmesinin ardından 6 Eylül 1553 tarihinde kilisenin onarımı için kilisenin hesabından 400 ducat harcanılması kararı çıkartmıştır.¹¹⁶⁵ 1599 yılına kadar onarımlardan geçmeye devam eden San Marco Kilisesi 8 Ocak 1599 tarihinde ustabaşı Michelin Raftopoulo ve marangoz ustabaşı Janna Clada tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve kilisenin tamamen onarımı için gerekli paranın başrahibe ait kiralardan karşılanması kararı alınmıştır.¹¹⁶⁶ 1600'lü yıllarda da San Marco Kilisesi'nin hasarlı durumunun pek de giderilmediği görülmektedir.

Kandiye'deki bir diğer kilise San Francesco Kilisesi'dir. Ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte XIV. yüzyılda kiliseye dair bilgiler bulunmaktadır. 12 Haziran 1390 tarihli senato kaydında Francesco Kilisesi için 1.000 hyperpyra ödenek ayrıldığı yazmaktadır.¹¹⁶⁷ 1508 yılındaki depremten etkilenen San Francesco Kilisesi'nin çan kulesi çökmüştür. San Francesco Kilisesi'nin ünü kaynaklara şu şekilde yansımıştır:

Aziz Francesco Kilisesi ve doğu kısmındaki manastırın büyük bir kısmı aynı yakınlıktaki çan kulesi nedeniyle acınacak bir şekilde çöktü. Bu kutsal tapınak neredeyse 200 kişilik korosuyla dini ibadette ünlüydü ve Hristiyanlık için Doğu'da bir yıldız olarak görülüp saygı duyuluyordu çünkü İtalya'nın en ünlü

¹¹⁶¹ G.L. Tafel-G.M. Thomas, **Urkunden zur Alteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig**, Vol:2, Vienna, 1857, s.350.

¹¹⁶² Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, Vol.:2, s.17.

¹¹⁶³ ASV, **Maggior Consiglio**, Presbiter, 1 Nisan 1315, fol.143.

¹¹⁶⁴ Marino Sanuto, **I Diarii**, Tomo: VII, s.570.

¹¹⁶⁵ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, Vol.:2, s.19.

¹¹⁶⁶ Gerola, **I Monumenti Veneti dell'Isola**, Vol.:2, s.20.

¹¹⁶⁷ ASV, **Senato Misti Registre**, 12 Haziran 1390, fol.89.

*manastırlarıyla kıyaslanabilirdi. Kilisenin yeniden inşası çok maliyet ve uzun bir süre gerektirecek.*¹¹⁶⁸

Kandiye’de Venedik dönemine ait en önemli kiliselerden bir tanesi de Aziz Titus Kilisesi’dir. Kilise 1446 yılında Başpiskopos Dandolo tarafından kutsanarak yeniden inşa edilmiştir.¹¹⁶⁹ Kilise 1508 yılındaki depremde ve 1544’teki yangından zarar görse¹¹⁷⁰ de bugün hala sağlam bir şekilde ayaktaadır. Hanya’daki Venedik kiliselerine bakıldığında ilk olarak Fransisken tarikatına ait San Salvatore Manastırı görülmektedir. San Salvatore ismi aynı zamanda kilise yakınlarındaki kale burcunun ismidir. Bugün San Salvatore’nin orada Bizans Müzesi bulunmaktadır. Hanya’daki bir diğer manastır, Barbaros Hayreddin Paşa’nın tehdidi nedeniyle şehrin yeni surlarının inşasını kolaylaştırmak amacıyla yıkılan Santa Maria della Misericordia Kilisesi’dir. Fakat yıkılan bu kilise daha sonra Venedik Senatosu’nun kararıyla yeniden inşa edilmiştir. Hanya’da Kastelli bölgesinde bulunan ve Türkler tarafından Sultan İbrahim Cami olarak kullanılan bir başka kilise San Nicolo’dur.¹¹⁷¹ Bu kilise adadaki Dominikan rahipleri tarafından inşa edilmiştir. 1320 yılında San Nicolo Kilisesi’nin inşası için gerekli malzemelerin Venedik’ten çıkarılması için karar dahi alınmıştır.¹¹⁷² Hanya’daki kiliseler arasında söz edilebilecek son kilise Aziz Rocco adına inşa edilen San Rocco Kilisesi’dir. Bu kilise veba salgınına takip eden süreçte inşa edilmiştir.¹¹⁷³

Kandiye ve Hanya’daki kiliselere göre çok daha az bilgilerin olduğu Resmo kiliseleri arasında San Francesco, San Atanasio, San Barbara ve San Maria adlı kiliseler sayılabilir. Girit’te bu büyük kilise ve manastırların dışında ada genelinde irili ufaklı kiliselerin de olduğu söylenebilir. Girit’teki Venedik kiliselerinin ve manastırlarının yanı sıra Ortodoksluğun “kale”leri olan manastırlar ilk dönemlerde olmasa da Venedik hâkimiyetinin sonlarına doğru oldukça artmıştır. Ortodoks

¹¹⁶⁸ Flavius Cornelius, **Creta Sacra**, Vol.:2, s.412.

¹¹⁶⁹ Buonsanti, **Candia Veneziana**, s.47.

¹¹⁷⁰ Flavius Cornelius, **Creta Sacra**, Vol.:2, s.412.

¹¹⁷¹ “che siano state spogliate le chiese ridotto le due principali del duomo e di San Nicolo in Moschee, scaviati i religioni dei loro conventi che ad uno dei Domenicani.” (Kiliselerin yağmalandığı, katedral ve San Nicolo’nun camiye dönüştürüldüğü, manastırların harap edildiği ve Dominikenlere ait olduğu belirtilir.) Caminin ismi Sultan İbrahim’dir. ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.543, f.796, 30 Ağustos 1645.

¹¹⁷² Gerola, **I Monumenti Veneti dell’Isola**, Vol.:2, s.138.

¹¹⁷³ <https://religiana.com/church-st-rocco-kania> (Erişim Tarihi 24.07.2024).

manastırları arasında Aziz Katherina, Apezonon, Akrotiriani, Arkadiou gibi manastırlar bulunmaktadır.¹¹⁷⁴

4.4. YENİ ÇAĞ'DA VENEDİK HÂKİMİYETİNDE GİRİT ADASI'NDA EĞİTİM, EDEBİYAT VE BİLİM

Yeni Çağ'da Venedik hâkimiyetinde bulunan Girit'te eğitimin, kültürün ve bilimin değerlendirilmesinden önce Orta Çağ'da adada faaliyet gösteren bilim insanları, edebiyatçılar ve şairler kısaca ele alınmalıdır. Venedik Cumhuriyeti'nin Girit'e hâkim olmaya başladığı 1200'lü yıllarda adada eğitim, kültür ve bilime dair herhangi bir bilgi geçmemesine karşın 1300'lü yıllarda yavaş yavaş okullarda veya bireysel anlamda eğitim veren öğretmenler görülmeye başlanmıştır. Bu yıllarda özellikle bazı manastırlarda sekizli ilahi anlamına gelen "Oktoechos" ve noterler için Yunanca ve Latince eğitim verildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷⁵ Erken Modern döneme doğru özellikle bazı bilim insanları tarafından da Kandiye'de okullar açıldığı görülmektedir. 1453 yılından sonra eğitim ve bilim alanında yaşanacak olan "Girit Rönesansı" öncesi bazı edebiyatçılar ve bilim insanları da Girit'te ve sonrasında Avrupa'nın önemli üniversitelerinde profesörlük makamında görülmüşlerdir. Bu isimlerden biri Oxford ve Padova'da eğitim alıp Paris Üniversitesi'nde profesör olan Petros Philarges'tir. Petros Philarges daha da ileri giderek Hıristiyan dünyasının V. Alexander adıyla ilk Yunan Papası olmuştur.¹¹⁷⁶ 1350'lerde Girit'e ve İtalya'ya katkısı olan bir diğer isim de Calabrialı Yunan Leontius Pilantus'tur. Birkaç yılını Girit'te geçiren ve burada Yunancasını geliştiren Leontius Pilantus İtalya'nın önde gelen şairlerinden Petrarca'ya dahi Yunanca dersler vermiştir ve Boccacio ile tanışmıştır.¹¹⁷⁷ Girit'te bu önemli bilim insanları ve edebiyatçıların sayesinde Yunanca el yazmaları da korunarak ada önemli bir kültürel merkez haline gelmiştir. Girit'teki edebiyata önemli katkılarda bulunan kayda değer iki edebiyatçı da Stephanos Sachlikis ve Leonardos Dellaportas adlı şairlerdir. Leonardos Dellaportas aynı zamanda Osmanlı Sultanı I. Murat'a elçi olarak

¹¹⁷⁴ Detorakis, s.181.

¹¹⁷⁵ Kaymakçı, **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, s.197.

¹¹⁷⁶ David Holton, "The Cretan Renaissance", ed. David Holton, **Literature and Society in Renaissance Crete**, Cambridge University Press 2006, s.3.

¹¹⁷⁷ Holton, "The Cretan Renaissance", s.3.

gitmiştir. Orta Çağ'da Girit'in edebiyat ve kültür hayatına önemli etkilerde bulunan ve şairleriyle bilinen son kişi Marinos Falietros'tur. Bu şairin diğer iki şairden farkı Venedikli soylu aile Falierlere dayanmasıdır.

Orta Çağ'ın sonlarına doğru adada gelişen bu kültür hayatının daha fazla canlanmasını sağlayan gelişme ise Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethedilmesinin ardından Giritli düşünürlerin adaya ve İtalya'ya yaptıkları göçlerdir. Bizans İmparatorluğu'nun düşüşüyle Giritlilerin dayanağı olan Ortodoksluk bağı zayıflayıp tehlike içerisine girse de eğitim, kültür ve bilim anlamında tersi yönde bir hareket görülmektedir. İstanbul'un fethiyle Yunan ve Giritli yazarlar, düşünürler ve bilim insanları hem Batı'ya hem de Girit'e yoğun bir şekilde göç etmişlerdir. Bu kısımda ağırlıklı olarak Girit'e ve İtalya'ya katkıda bulunup "Girit Rönesansı" tabirinin oluşmasını sağlayan kişiler ve onların kurdukları okullar anlatılmaya çalışılacaktır.

Konstantinopolis'ten Girit'e göç edip burada uzun yıllar kalan ve 1420-1480 yılları arasında yaşayan Mikhael Apostolis'in Yunan ve İtalyan dünyasına kazandırdığı en önemli gelişmelerden biri el yazmalarını kopyalaması ve gençleri bu anlamda eğitmesidir. Mikhael Apostolis, Konstantinopolis'teyken Ioannes Argyropoulos'tan eğitimler almıştır.¹¹⁷⁸ Mikhael Apostolis aynı zamanda Venedik'te de zaman geçirmiştir. Venedik'ten döndükten sonra Mikhael Apostolis hem bir okul kurmuştur hem de İtalya'daki Yunan çalışmalarını "*Gortyna'dan Roma'ya Hitap*" adlı bir çalışmayla taçlandırmıştır.¹¹⁷⁹ Mikhael Apostolis, İtalya'daki okullarda Yunan öğretmenler tarafından uygulanan sistemi eleştirmiştir.¹¹⁸⁰ Mikhael Apostolis'e göre Latince Latin diliyle, Yunanca da Yunan diliyle öğretilmeliydi. O, Platoncu felsefe geleneğini takip eden Georgios Gemistos Plethon'un düşüncelerinin destekçisiydi. Bununla birlikte yaşadığı dönem boyunca Platoncu ve Aristotelesçilerin tartışmalarına katılmıştı.

1468-1535 yılları arasında yaşayan Mikhael Apostolis'in oğlu Arsenios Kandiye'de doğmuş ve babası gibi hem Girit'te hem de İtalya'da bulunmuştur.

¹¹⁷⁸ Georgios Steiris, "Michael Apostolis on Substance", ed. Sergei Mariev, **Bessario's Treasure**, De Gruyter 2020, s.211.

¹¹⁷⁹ Federica Ciccolella, **Donati Graeci Learning Greek in the Renaissance**, Brill, Boston, 2008, s.147.

¹¹⁸⁰ Ciccolella, **Donati Graeci**, s.148.

Arsenios, Floransa’da el yazmalarını kopyalama işini görmesinin yanı sıra Venedik’te de editörlük yapmıştır.¹¹⁸¹ Arsenios Apostolis, Ioannes Zygomalas’un ilk eğitimini vermesinin yanı sıra ona Antik Yunanca da öğretmiştir.¹¹⁸² İstanbul’un fethiyle Girit’e göç eden bir diğer kişi Ianos Laskaris’tir. Girit’in Venedikli valisi Thomas Celso ile arası çok iyi olan Ianos Venedik’e giderek Girit Rönesansı’nın önde gelen kişilerinden biri olmuştur.¹¹⁸³ Girit Rönesansı’na ve Venedik’e oldukça fazla etki eden bir başka Giritli bilim insanı grubu başrahip Ioannis Symeonakis’in çevresindeki kişilerdir. Ioannis Symeonakis sadece Yunan bilim insanları değil Arezzolu Rinuccio gibi değerli İtalyan bilim insanları da yetiştirmiştir.¹¹⁸⁴ Ioannis Symeonakis’in çevresinden 1395 yılında Girit’te doğan Georgios ve Mikhael Lygizos Venedik’te çok fazla ün kazanmışlar ve değerli Yunanca el yazmalarını kopyalayarak Bizans geleneğinin yaşamalarını sağlamışlardır. Georgios Trapezuntius el yazmaları kopyalamasının yanı sıra doğa felsefesi, retorik ve bilim alanında da oldukça gelişmişti. Georgios Trapezuntius 1440 yılında Aristoteles’in “*Libri Naturales*” kitabını ve sonrasında da 1451 yılında Papa V. Nicholas’un isteğiyle Claudius Ptolemaios’un “*Almagest*” adlı eserini çevirmiştir.¹¹⁸⁵ 1460 ile 1462 yılları arasında Kardinal Bessarion ile çatışmaları sırasında ünlü Venedik vatandaşı Iacobus Antonius Marcellus’tan yardım umarak bir yorum yapmıştır. Georgios aynı zamanda Ptolemaios’u yanlış anladıkları için Arapları suçlamıştır.¹¹⁸⁶

1453 yılı sonrasında Giritli bilim insanları yalnızca Venedik’e veya İtalya’ya gidip Girit’e geri dönmüyorlardı fakat Venedik’te de bir süre sonra 5.000’e yakın Yunan nüfusunun yaşadığı görülmektedir. Venedik’te kendi kiliselerine de sahip olan Yunanlar ayrıca 1498 yılında “confraternita” yani “kardeşlik” adıyla da bilinen okulları açma yetkisi almışlardır.¹¹⁸⁷ Bu confraternitalar sadece bilim insanlarından değil aynı zamanda berberler, kumaş işçileri, altın işçileri, ressam, marangozlar gibi mesleklerden de oluşuyordu.¹¹⁸⁸ San Nicolo dei Greci’nin önderi Gabriel Severos

¹¹⁸¹ Deno John Geanakoplos, **Greek Scholars in Venice**, Harvard University Press, 1962, s.169.

¹¹⁸² **Encyclopedia of Renaissance Philosophy**, Zygomalas, John and Theodius ed. Marco Sgarbi, Springer 2015.

¹¹⁸³ Geanakoplos, s.49.

¹¹⁸⁴ Holton, “The Cretan Renaissance”, s.4.

¹¹⁸⁵ Georgios Steiris, “Science at the Service of Philosophical Dispute: George of Trebizond on Nature”, **Philothéos** 12 (2012), ss.103-104.

¹¹⁸⁶ Steiris, “Science at the Service of Philosophical Dispute”, s.105.

¹¹⁸⁷ Fani Mavroidi, “I Serbi e La Confraternita Greca di Venezia”, **Balkan Studies** 1983, s.511.

¹¹⁸⁸ Holton, “The Cretan Renaissance”, s.5.

idi.¹¹⁸⁹ Okullara ve bir kiliseye sahip olan Yunanlar, Venedik ve İtalyan dünyasına özellikle el yazmalarının kopyalanmasında, üretilmesinde ve dağıtılmasında oldukça fazla katkı sağlamışlardır. Fakat Yunan bilim insanlarının ve düşünürlerinin böylesine katkı sağlayabilmesinde Venedik'in XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar bu insanlara rahat bir ortam oluşturması da unutulmamalıdır. Aldus Manutius'un çalışmaları Venedik'in Yunan matbaacılığının Avrupa'daki başkenti haline gelmesini sağlamıştır.

Aldus Manutius Roma'nın 50 mil güneyindeki küçük bir kasaba olan Bassiano'da doğmuş, Venedik'te matbaacılıkta çığır açtırmıştır. Roma Üniversitesi'nde eğitim gören Alduis Rönesans eğitimiyle Gaspare da Verona ve Domizio Calderini adlı öğretmenlerden dersler almıştır.¹¹⁹⁰ Yunanca eğitimini ise Ferrara'da tamamlamıştır.¹¹⁹¹ Alduis Manutius'un büyük çabalarıyla kurulan Venedik'teki matbaada Yunanca karakterli ilk basılan kitap 1471 yılında Manuel Chrysoloras'ın "*Erotemata*" adlı kitabıdır. Aldus Manutius'un ölümünden sonra dahi Venedik, Yunancayla ilgili çalışmalar yapmak isteyenler için başkent niteliğinde olmaya devam etti. Yunanca'ya dair kitapların birçoğu San Marco Kütüphanesi başta olmak üzere manastırlarda ve kamu kütüphanelerinde muhafaza edilmiştir.¹¹⁹² Hanya başrahibi ve Mikhael Apostolis'in öğrencisi Laonikos Kavvadhotos ve rahip Georgios'un oğlu Aleksandros Pseudo Homeros'un "*Batrachomyomachia*" ve "*Mezmun*" kitaplarını Yunanca olarak basmışlardır.¹¹⁹³ Matbaacılıkta öncü olan Aldus Manutius'un ardından Yunanca kitap basımı için Girit'in Resmo kentinde doğan Zacharias Kallergis adlı bir kişi ön plana çıkmıştır. Onun Aldus Manutius'tan farkı sadece Yunanca kitaplarla ilgilenmesidir. Hatta bir mektubunda kendisini Romalı yani Bizanslı olarak nitelemiştir. Ayrıca Zacharias Kallergis'in Girit'te XIII. yüzyıldan itibaren siyasi ve sosyo-ekonomik hayatta çok etkin olan Kallergis ailesinin bir üyesi olduğunu belirtmek gerekir. Zacharias Kallergis'in bir özelliği de 1453 sonrası İtalya'ya sığınmacı olarak değil gönüllü olarak gelmesidir. Fakat genç yaşları ve özel hayatı hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

¹¹⁸⁹ Rosa Maria Piccione, "Greek Books in Renaissance Venice: Methodological Approaches and Research Perspectives", ed. Rosa Maria Piccione, **Greeks, Books and Libraries in Renaissance Venice**, De Gruyter, 2021, s.1.

¹¹⁹⁰ Paul F.Grendler, **Aldus Manutius Humanist, Teacher and Printer**, The John Carter Brown Library, Rhode Island, 1984, s.8.

¹¹⁹¹ Grendler, **Aldus Manutius Humanist, Teacher and Printer**, s.9.

¹¹⁹² Piccione, "Greek Books in Renaissance Venice", s.2.

¹¹⁹³ Holton, "The Cretan Renaissance", s.5.

1499'ta "*Etymologicum Magnum*" adlı ilk yayını veren Kallergis, zengin bir kişi olan Giritli Nikolaos Vlastos ile birlikte ortaklaşa dil, felsefe ve tıp üzerine kitaplar yayınlamışlardır.¹¹⁹⁴ *Etymologicum Magnum* adlı eser Orta Çağ Bizans Yunancası'na dair en kapsamlı sözlüktür.¹¹⁹⁵ Zacharias'ın Kallergis'in en dikkat çekici özelliklerinden bir tanesi de çalışma arkadaşlarının Venedik kolonilerindeki Giritlilerden oluşması ve Hellenizmi yaymaya çalışmasıdır.¹¹⁹⁶ 1500 yılında Girit'e seyahat eden Zacharias Kallergis sonrasında ailesini de alarak Padova'ya gelmiş ve yakın arkadaşı Ioannes Gregoropoulos'a Padova'ya ulaştığını ve bir diğer yayıncı olan Aldus'un evine geldiğini yazmıştır.¹¹⁹⁷ Zacharias Kallergis, Padova'ya gitse dahi Aldus ve Venedikli hümanist yazar Pietro Bembo gibi kişilerle işbirliğini sürdürerek yayıncılığını geliştirmiştir. Zacharias Kallergis'in bir diğer yayını 1509'da "*Horologion*" adıyla yayınlanan bir dua kitabı idi.¹¹⁹⁸ Fakat Venedik Cumhuriyeti'nin yaşadığı Cambrai Savaşı'ndan sonra Aldus ile birlikte Zacharias da yayınevini kapatmak zorunda kalmıştır. Cambrai Savaşı çıkınca Zacharias Kallergis Roma'ya giderek burada kurulan bir Yunan okulunun aracılığıyla yayın faaliyetlerine devam etmiştir. Dönemin Papası X. Leo da Yunanca el yazmalarını ve üniversitede Yunan dilinin öğrenilmesini teşvik etmiştir. Ayrıca Papa Leo üniversiteye bir Yunan olan Basilios Chalkondyles'i atamıştır.¹¹⁹⁹ Zacharias Kallergis Roma'da yayınlara devam etmiş ve 1517 yılında XIV. yüzyıl Bizanslı yazar Thomas Magister'in bir sözlüğünü yayımlatmıştır ki bu eser Bizans hanedanı olan Palaiologos dönemi için önemli bir eserdir.¹²⁰⁰ Zacharias Kallergis bu yıllardan sonra da bir süre daha yayıncılığına devam etmiştir.

Zacharis Kallergis ile aynı dönemde yaşayan bir diğer söz edilmesi gereken Giritli yayıncı Marcos Musuros'tur. Zacharias Kallergis gibi erken yaşlarına dair bilgilerin olmadığı Marcos Musuros'un, Floransa, Venedik ve son olarak Roma'da öğrenci, yayıncı ve öğretmen olarak bulunduğu bilinmektedir. Musuros 1470 yılına

¹¹⁹⁴ Holton, "The Cretan Renaissance, s.6; Geanakoplos, **Greek Scholars**, s.202; Orsola Braides-Elisabetta Sciarra, "Reconstructing a Library: Case Studies from the Archivio dei possessori of the Marciana National Library in Venice", ed. Rosa Maria Piccione, **Greeks, Books and Libraries in Renaissance Venice**, s.304.

¹¹⁹⁵ Geanakoplos, s.204.

¹¹⁹⁶ Geanakoplos, s.205.

¹¹⁹⁷ Geanakoplos, s.209.

¹¹⁹⁸ Geanakoplos, s.212.

¹¹⁹⁹ Geanakoplos, s.216.

¹²⁰⁰ Geanakoplos, s.218.

doğru Resmo'da doğmuştur.¹²⁰¹ Marcos Musuros'un Zacharias Kallergis'ten bir farkı da onun gibi Girit'in önde gelen ailelerinden değil eski tüccar bir Giritli aileden gelmiş olmasıdır. Latince ve Yunanca dersleri alan Marcos Musuros, Mikhael Apostolis'in oğlu Arsenios Apostolis ile birlikte Kandiye'deki Aziz Katerina Manastırı'nda eğitimler almıştır.¹²⁰² Marcos Musuros da Venedik'e gönüllü olarak gelmiş ve Venedik Senatosu'nun Giritli gençleri desteklemesinden yararlanarak dönemin önde gelen yayıncılarından olmayı başarmıştır. Fakat Marcos Musuros Venedik'e gelmeden önce Medicilerden muhteşem lakaplı Lorenzo'nun Floransı'nda Marsilio Ficino, Mikhael Marullus Tarchaneiotes ve Demetrios Chalcondyles gibi kişilerle bir arada bulunmuştur.¹²⁰³ 1494 yılında Musuros, önceki satırlarda sözü edilen Aldus'un yayımlatma girişimleriyle "*Hero ve Leander*" adıyla iki Yunan epigramı yayımlatmıştır.¹²⁰⁴ Marcos Musuros Padova'da öğretmenlik yapsa da bir süre sonra üniversite rektörüne yazarak görevinden ayrılmak istemiştir.¹²⁰⁵ Fakat Musuros görevinden ayrılrsa da Batı Avrupa'nın birçok yerinden öğrencinin dikkatini çekmiş ve onları Padova'da yetiştirmiştir. Sonraki satırlarda değinilecek olsa da burada Girit entelektüelliğinin yoğun olarak görüldüğü yerlerin başında Padova'nın da geldiğini söylemek gerekir. Nitekim birçok Giritli Yeni Çağ'da Padova Üniversitesi'nde görülmektedir. Musuros'un yetiştirdiği en bilindik isimlerden biri de "*Deliliğe Övgü*" adlı eseriyle bilinen Rotterdamlı Erasmus'tur. Erasmus, Marcos Musuros için "Latince'de mükemmel donanıma sahip bir Yunan" ifadesini kullanmıştır.¹²⁰⁶ Marcos Musuros, Padova Üniversitesinde Aristoteles üzerine verdiği derslerle burayı Aristoteles çalışmalarının merkezi haline getirmiştir.¹²⁰⁷ Marcos Musuros'un Padova'da verdiği eğitimlerin önemini Demetrios Ducas güzel bir şekilde aktarmıştır:

Ey değerli Musuros her yıl senin okulundan adeta bir Truva atından çıkar gibi pek çok asil öğrenci yetişip mezun oluyor ki onlar senin yanında Yunancayı titizlikle öğrendikten sonra sadece mantıksız düşünceleri eleştirmekle

¹²⁰¹ Francesco Foffano, "Marco Musuro Proffessore di Greco a Padova e a Venezia", **Nuovo Archivio Veneto**, III (1892), s.454.

¹²⁰² Geanakoplos, s.112.

¹²⁰³ Geanakoplos, s.113.

¹²⁰⁴ Geanakoplos, s.120.

¹²⁰⁵ Foffano, s.462.

¹²⁰⁶ "Musurus died before old age, after he had been made an archbishop by the favour of Pope Leo,- a Greek by birth, being of Crete, but marvellously skilled in Latin tongue, an accomplishment attained by scarcely any Greek, except Theodore Gaza and John Lascaris, who is still living." Francis Morgan Nichols, **The Epistles of Erasmus**, Longsman Green, New York, 1901, s.449.

¹²⁰⁷ Geanakoplos, s.137.

*kalmıyorlar... Bu niyetini bilmeyen okul öğrencileri her yerden gelerek Musuros'un yanında onun eğitiminin tadını çıkarmak için Padova'da toplanıyorlar.*¹²⁰⁸

Marcos Musuros görevinden ayrılmasının ardından Giritli Ioannes Gregoropoulos ve Aldus'un kurduğu Neakademia'ya yani Yeni Akademi'ye girmiştir. Neakademia'nın öncelikli amacı Yunan yazarların yayın yapması ve dilbilimsel ve edebi gibi alanlarda var olan sorunlara çözüm bulmaktır. Aldus Manutius'un öncüsü olduğu ve Venedik Akademisi olarak da bilinen bu akademiye toplantılar Yunanca yapıldı. Akademinin hedefi her ay bir yayın yapmaktır.¹²⁰⁹ Üyeleri arasında Pietro Bembo, Marino Sanuto, Carpi Prensi Alberto Pio gibi önemli kişiler bulunmaktaydı.¹²¹⁰

Venedik'in yaşadığı Cambrai Savaşı'ndan sonra Aldus'un yayınevi ve Neakademia kapanmıştır. Bu savaşlardan dolayı da bilim insanları ve yayıncılar kendilerine yeni bir yol bulmuş ve tam da bu sırada aynı akademinin bu sefer Roma'da kurulması için yazı kaleme alınmıştır:

*Aynı zamanda, kaliteli edebiyatı seven bazı arkadaşlarımızın dileğini de yerine getirdik. Her ne kadar bunu kendi isteğimle yapacak olsam da arkadaşlarım samimi bir şekilde bana bu Tanrısal adamın çalışmaları hakkında seni bilgilendirmem gerektiğini söylediler. Yıllarca oluşturduğumuz akademiye inanılmaz bir şekilde fayda sağlayacağını umarak, bizi desteklemeni ve bu görevimizi, her büyük liderin desteği ve yardımıyla hak ettiğini kabul etmeni, hatta bu akademinin kurulmasını, insanlar için sonsuz bir iyilik olarak Roma'daki Yüce Papalık makamı tarafından sağlanmasını istediler. Bu kişilerin başında, Platon'un kitaplarını en eski örneklerle karşılaştırarak titizlikle gözden geçiren büyük bir eleştiri yeteneğine ve bilgiye sahip olan Giritli Musuros gelmektedir. Her zaman yaptığı gibi hem Yunanlara hem de kendi insanlarımıza büyük yardım sağlamaktadır.*¹²¹¹

¹²⁰⁸ “ὁ καλὲ Μουσούρε, ὥς, καθ’ ἕκαστον ἕκαστον ἔτος, ἐκ τῆς σῆς σχολῆς, ὥσπερ ἕκ τινος ἵππου Δουρείου, προιέναι πολλοὺς καὶ γενναίους μαθητὰς, οἱ παρὰ σοὶ τὸν ἐλληνικὸν λόγον διηκριβωμένως παιδευθέντες, οὐ μόνον ἐλέγχουσι παραλογιζομένους... Ταύτην δὴ σου τὴν προαίρεσιν οὐκ ἀγνοοῦντες οἱ σχολαστικοὶ πανταχόθεν ὁρμώμενοι τρέχουσιν εὐτὶ Παταβίου συνεσόμενοι τῷ Μουσούρῳ τῆς Μουσούρου παιδείας ἀπολαύσοντες.” Emile Legrand, **Bibliographie Hellenique**, Ernest Leroux, Paris, 1885, ss.86-87.

¹²⁰⁹ John Edwin Sandys, **Harvard Lectures on the Revival of Learning**, Cambridge University Press 1905, ss.100-101.

¹²¹⁰ Geanakoplos, s.129.

¹²¹¹ “Simulque ea in re morem gessimus quibusdam amicis nostris, amantissimis bonarum litterarum, qui etsi id mea sponte eram facturum, tamen amice me monuerunt ut nulli magis divini hominis lucubrationes quam tibi, summo divinarum rerum antistiti, nuncuparentur, sperantes eam rem academia, quam tot annos parturimus, mirum in modum profuturam, ut scilicet nos foveas, provinciamque hanc nostram, maximi cuiusque principis favore ac auxilio dignissimam, amplectaris ac potius eam ipsam academiam, sempiternum bonum hominibus, tu, Pontifex Maxime, in urbe Roma cures instituendam, quorum unus ac praecipuus est Musuros Cretensis, magno vir judicio, magna doctrina, qui hos Platonis libros accurate recognovit, cum antiquissimis

Bu yazıda görüldüğü gibi akademide Marcos Musuros dönemin kültürel ortamı için oldukça önemliydi. Musuros'un Türk tarihi için dikkati çekebilecek isteği ise Papa'dan Hristiyan dünyasının birleşmesini sağlayarak İstanbul'un tekrar Türklerin elinden alınmasıdır.¹²¹² Papa X. Leo, daha sonra Marcos Musuros'u Yunanistan'daki Monemvasia'ya Latin başpiskoposu olarak atamıştır.¹²¹³ Venedik ve Roma'daki Yunanca ve Latince çalışmaları dahil birçok kitap basılmasına vesile olan Marcos Musuros 1517 yılında ölmüştür.

Önceki satırlarda sözü edilen Yunan kardeşlik okulunun başkanı olan Gabriel Severos Venedik'e geldikten sonra 20 Aralık 1577 tarihinde Dukalık Sarayı'nda büyük bir yangının şahidi olmuştur ki bu yangın devlet arşivlerinin birçoğunu yok etmişti.¹²¹⁴ Gabriel Severos, Yunan kardeşlik okulunda önderlik yaparken Yunanca ve tıp eğitimi alan Danil Furlan ve Girit'te eğitim gören Vicenzalı botanikçi Onorio Belli ile bir arada bulunmuştur.¹²¹⁵ Gabriel Severos ayrıca Venedik'te ve Padova'dayken teolog ve klasik eser uzmanı Martin Crusius ile iletişim halinde olmuş ve kendisine Yunanca konusunda yardımcı olmuştur. Venedik'te kültürel ortamın canlanmasına katkıda bulunmasına karşın Gabriel Severos bir Ortodoks olduğu için bir dönem Venedik Cumhuriyeti için bir tehdit olarak görülmüştür. Bu nedenle dönemin Provveditore Generalesi Giacomo Foscarini tarafından Girit'ten Venedik'e dönmesi istenmiştir. Peki Gabriel Severos'un tehdit olarak görülmesinin asıl sebebi neydi? 1571 yılında Osmanlıların Kıbrıs'ı ele geçirmesinin ardından Venedik'te Girit Adası'nın kaybedileceği korkusu oluşmuştu. Venedik Cumhuriyeti, adanın kaybedilmemesi için de her anlamda elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Giacomo Foscarini de Ortodoksluğun parlamasının adadaki Venedik çıkarlarına zarar vereceğini düşünerek hem Gabriel Severos'u geri çağırması hem de Ortodoks rahiplerin sayısının azaltılmasını emretmiştir. Gabriel Severos yeni dogenin Yunanlarla arasının iyi olduğunu düşünerek Girit'e dönmek istese de bu isteği Venedik'teki Onlar Meclisi

conferens exemplaribus, ut una mecum, quod semper facit, multum adjumenti afferret et Graecis et nostris hominibus." Emile Legrand, s.105.

¹²¹² Geanakoplos, s.151.

¹²¹³ Geanakoplos, s.160.

¹²¹⁴ Caterina Carpinato, "Venice in the Time of Gavriil Seviros (before 1540-1616): People, Books, Languages and Images. Dialogue with Greeks and with Greek", ed. Rosa Maria Piccione, **Greeks, Books and Libraries in Renaissance Venice**, De Gruyter 2021, s.15.

¹²¹⁵ Carpinato, s.16.

tarafından reddedilmiştir.¹²¹⁶ Onun döneminde Giovanni Battista Giralaldi Cinzio'nun dil ve tiyatro üzerine yazdığı "*Ecatommiti*", Luigi Grotto'nun eserleri; Petrarca'nın şiirleri, Georgios Chortarzi ve Vitsentsos Kornaros gibi büyük Giritli edebiyatçıların eserleri basılmıştır.¹²¹⁷ Yine Gabriel Severos döneminde 1549-1589 yılları arasında yaşayan Girit'te doğup Padova'da yaşamını yitiren Tommaso Garzoni Homeros, Virgilius ile Ariosto ve Tasso'yu karşılaştırdığı eserini "Il teatro dei vari e diversi cervelli mondani" ve "La piazza universale di tutte le professioni del mondo" gibi başlıklarda toplamıştır.¹²¹⁸ Gabriel Severos'un kendi yazdığı kitaplar ve günlükler bulunmakla birlikte bu arşiv bugün Venedik'teki Bizans ve Bizans Sonrası Çalışmaları Enstitüsü'nde (Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Post-Bizantini) yani eski Yunan kardeşlik okulunun olduğu binada saklanmaktadır. Ayrıca Gabriel Severos'un Venedik'te sattığı 30 adet el yazması şu anda Ambrosiana Kütüphanesi'nde tutulmaktadır. Onunla bağlantılı kitapların bir kısmı da Venedik'teki Marciana Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹²¹⁹

Giritli öğrenciler, bilim insanları veya düşünürler yalnızca İtalya'nın Venedik kentinde mi etkiliydi yoksa başka bir kente daha olumlu anlamda etkileri olmuş muydu? Bu sorunun cevabı Giritli önemli bilim insanlarının Venedik'in çok yakınındaki Padova'da da oldukça etkin olduklarıdır. Giritli öğrencilerin Padova'daki eğitimleri 1453 yılı sonrasında Girit Savaşı'nda dahi durmamış ve onlar Venedik Cumhuriyeti'nin onlara sağladığı büyük ayrıcalıklardan yararlanarak hem üniversitede profesörlüğe kadar yükselmişler hem de kendi vatanlarına dönerek akademiler kurmuşlardır.¹²²⁰ Venedik ile Osmanlı arasında meydana gelen Girit Savaşı'nın daha ilk yıllarında Giritli öğrenciler rahat bir ortam için Venedik'in sahip olduğu Padova Üniversitesi'ni tercih etmişlerdir. XVII. yüzyılda Padova'daki öğrencilerin yaklaşık %33,6'sının Giritli öğrencilerden oluştuğu bilinmektedir.¹²²¹ Osmanlı-Venedik savaşları sırasında Padova Üniversitesi'nden 19 öğrenci doktora mezunu olurken

¹²¹⁶ Carpinato, ss.17-18.

¹²¹⁷ Carpinato, s.23.

¹²¹⁸ Tommaso Garzoni, **La piazza universale di tutte le professioni del mondo**, Venetia, 1593.

¹²¹⁹ Erika Elia-Rosa Maria Piccione, "A Rediscovered Library. Gabriel Severos and His Books", ed. Rosa Maria Piccione, **Greeks, Books and Libraries in Renaissance Venice**, De Gruyter 2021, s.34

¹²²⁰ Panagiota Tzivara, "Spoudes kai Pthia sta xronia tou polemou kai tis prosfigas: I Krites fitites sto Panepistimio tis Padovas", **Cretica Chronica**, Vol.:39 (2019), s.409.

¹²²¹ Tzivara, s.412.

1670-1699 yılları arasında 80 Giritli profesör görülmektedir.¹²²² Giritli öğrenciler hukuk, felsefe ve tıp gibi alanları ağırlıklı olarak tercih etmişlerdir. Sonuç olarak XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Giritli öğrenciler ve bilim insanları çoğunlukla Padova'yı tercih etmişlerdir.¹²²³ Giritli öğrenciler savaş yıllarında Roma'daki okulu da tercih etme yoluna gitmelerine karşın burada başarılı olamayıp 1665 yılından itibaren Venedik'te eğitim hayatına başlayan Flanginiyan Okulu'na kaydolmuşlar ve 1669 yılına kadar burada kalmışlardır. 18 öğrenci ise Flanginiyan Okulu'ndan Padova'ya geçmişlerdir.¹²²⁴ 1665-1797 yılları arasında rakamlar kesin olmasa da bir Yunan okulu olan Flanginiyan Okulu'na kayıtlı olan 517 öğrenciden 142'si Padova Üniversitesi'nde eğitimlerini devam ettirmiştir.¹²²⁵ Padova Üniversitesi'nde eğitim gören Giritli öğrencilerin çoğu ise "nobili Cretensi" yani soylu Giritliler, az bir kısmı ise "cittadini" yani vatandaşlar grubundaydı.¹²²⁶ 1697 yılındaki sınav tutanağında Hieronymus Ambrosius Magnanimo ve 1684 yılında ise Marco Vlasto adlı öğrenciler soylu Giritli ve Resmolu olarak kaydedilmişlerdir.¹²²⁷ Resmolu Caniolos Girit soyluluğuna dair şunları kaleme almıştır: "Bu krallık ilk olarak Türkler tarafından işgal edildiğinde babam ve atalarımızdan beri biz Girit soylularının bir parçası olarak yaşadık ve feodal mülklerimizle birlikte Girit soyluluğunun görevlerini ve faydalarını onurla yaşadık."¹²²⁸

Padova'daki Giritli öğrencilerle ilgili ifade edilmesi gereken son nokta onların Venedik ve Padova ile ilgili övgü ve kutlama konuşmalarında Girit Savaşı ile ilgili hem adanın savunucu önderleri ve provveditoreleri hem de diğer Giritlileri bir araya getirmeleridir. Bu tarz konuşmalarla birbirleri arasında sevgi ve saygı bağı oluşturmuşlardır. Venedik yanlısı olan bu Giritli öğrencilerin yazdığı bir şiirde Gerolamo Foscarini adlı kişinin Ege Denizi'nin özgürlük kahramanı olarak nitelendiği

¹²²² Tzivara, s.412.

¹²²³ Holton, "The Cretan Renaissance", s.7.

¹²²⁴ Tzivara, s.418.

¹²²⁵ Panagiota Tzivara, "Studenti Greci Presso Il Collegio Flangini e Padova, Proffesionisti in Patria. Tracce di un Luogo Percorso", **Collegio Flangini 350 Anni Xronia Kollegio Flangini**, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Atene-Venezia, 2016, s.360.

¹²²⁶ Kostas Lambrinos, **Oi cittadini sti Benetiki Kriti (15os-17os)**, Atina, 2015, ss.130-131.

¹²²⁷ Tzivara, "Spoudes kai Pthia sta xronia tou polemou kai tis prosfigas", s.419.

¹²²⁸ "Prima fusse invaso da Turchi questo regno, essendo noi della conditione et ordine de nobili Cretensi viveva esso mio padre et suoi antenati con i nostri benni feudali et altri honoratamente godendo gli uffitti et benefitii della nobiltà cretense come membri di quella università" Panagiota Tzivara, "Spoudes kai Pthia sta xronia tou polemou kai tis prosfigas", s.419.

görülür.¹²²⁹ Thomas Cattaneo, Francesco Morosini'nin Ege'deki bazı yerleri geri almasından sonra ona atıfta bulunarak Girit Krallığı'nın Venedikli komutan tarafından 25 yıllık kölelikten sonra özgürleştirilmiş halini hayal etmiştir.¹²³⁰ Girit ile bağlarını hiçbir zaman yitirmemiş olan Giritli öğrencilerin ve bilim insanlarının isimleri ise bugün hâlâ Padova Üniversitesi'nin avlusundaki ve dersliklerindeki duvar resimlerinde bulunan aile armalarında görülmektedir. Bu noktadan itibaren 1453 yılından sonra yalnızca Venedik ve Padova'da mı Girit Rönesans'ının etkisi görüldü sorusu sorulabilir. Elbette ki İtalya ve diğer Avrupa kentlerinde var olan Girit etkisi adanın kendisinde de görülmüştür. Avrupa'da eğitim alan kişiler Girit Adası'nda da akademiler kurarak edebi ve bilimsel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İstanbul'un fethinden sonra da Kardinal Bessarion'un isteğiyle Kandiye'de bir okul kurulmuş ve XVI. yüzyıla kadar faaliyetini sürdürmüştür. Ancak bu okulun katı Katolik eğilimi Ortodoks öğrencilerin burada rahat eğitim almalarını engellemiştir. XV. yüzyılda Girit'teki bu kısıtlı eğitim ortamı XVI. yüzyıldan itibaren Padova, Venedik veya Roma'dan geri gelen kişilerle bu ortam olumlu anlamda değişmiştir. Bu kişilerin gelmesiyle beraber özellikle başkent Kandiye olmak üzere Resmo ve Hanya'da akademiler kurulmuştur.

4.4.1.Venedik Hâkimiyetinde Girit'te Kurulan Akademiler

Resmo'da önceki satırlarda sözü edilen Girit soylusu Francesco Barozzi tarafından kurulan akademinin ismi Vivi'dir. Francesco Barozzi 1537 yılında Kandiye'de doğmuş ve 1604'te Venedik'te yaşamını yitirmiş önemli sayıda esere sahip biridir. Kandiye'de doğup Venedik'te ölmesinin yanı sıra Francesco Barozzi Padova Üniversitesi'nde felsefe ve matematik dersleri almıştır.¹²³¹ Francesco Barozzi'nin en bilindik eseri "*Kozmografi*" olmakla beraber o, bilimsel araştırmalarını insani bilimlere ve esoterizm üzerine de yoğunlaştırmıştır. Yaşamı boyunca topladığı kitaplar Codices Barocciani ismiyle Oxford'da Bodleian Kütüphanesi'nde korunmaktadır. Francesco ayrıca Proclus'un Euclid'in "*Elemanlar*" adlı eserini hem çevirmiş hem de

¹²²⁹ Tzivara, "Spoudes kai Pthia sta xronia tou polemou kai tis prosfigas", ss.462-463.

¹²³⁰ Tzivara, "Spoudes kai Pthia sta xronia tou polemou kai tis prosfigas", s.464.

¹²³¹ Matteo Cosci, "Francesco Barozzi", ed. Marco Sgarbi, *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, Springer 2016.

yorumlamıştır. Francesco Barozzi yaşamının bir döneminde astroloji, simya ve büyücülükle ilgilenmesi onun başına iş açmış ve iki büyücü kadınla ilişkiye girdiği suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır.

Girit'in Kastro bölgesinde 1591 yılında Andrea Cornaro tarafından kurulan bir diğer akademi "Stravaganti" adlı akademidir. Andrea Cornaro "*Erotokritos*" adlı eserin yazarı olan Vincenzo Cornaro'nun abisiydi.¹²³² Vincenzo Cornaro'nun "*Erotokritos*" eseri on beş hecelik 10.000 dizeden oluşan bir aşk hikayesidir. Eserin kahramanları Erotokritos ile Atina Kralı Herakles'in kızı Aretousa'dır.¹²³³ 1696 yılında Venedik'te ilk kez basılan eser daha sonra da birçok kez basılmıştır.¹²³⁴ Cornaro, aynı zamanda Girit tarihini anlatan "*Istoria Candiana*" adlı kitabın da yazarıydı.

Stravaganti Akademisi'nde Cornaro, Dandolo, Foscarini ve Pasqualigo gibi Venedikli soylular bulunmakla birlikte İtalya'dan resmi iş için gelen Giambattista Basile ve Romano Alberti gibi kişilerce akademi faaliyetleri desteklenmiştir. Akademinin kurucusu Andrea Cornaro'nun "herkesin ayrı ayrı ürettiği çalışmalara nefret ve kıskançlık duymadan birlikte keyif aldığı küçük bir erdemliler cumhuriyeti" olarak akademiye nitelemesinden herkese açık bir kuruluş olduğu anlaşılmaktadır.¹²³⁵ Stravaganti Akademisi kurulduktan sonra burada sadece edebi üretimler yapılmamış aynı zamanda oyunlar, eğlenceler ve kutlamalar gibi sosyal faaliyetler de gerçekleştirmiştir.¹²³⁶ Stravaganti Akademisi aracılığıyla Girit ve İtalya yarımadasında yoğun bir kültürel alışveriş yapılmıştır. Stravaganti Akademisi'nin üretken isimlerinden birisi olan Giambattista Basile "*Lo cunto de li cunti*" adlı bir eser vermesinin yanı sıra bir Yahudi kadın için de onu vaftiz olmaya ikna etmeye çalışsa da bir şiir yazmıştır.¹²³⁷

¹²³² Georgios I. Pilidis, "Fuor dal comun sentiero. L'Accademia degli Stravaganti di Candia: innesto socio-culturale italiano", a cura di Chryssa Maltezou-Angeliki Tzavara-Despina Vlassi, **I Greci durante la venetocrazia Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)**, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venezia, 2009, s.617.

¹²³³ Moorey, s.108.

¹²³⁴ Detorakis, s.219; Bu eser bir süre önce Türkçeye çevrilerek basılmıştır. Vitsentzos Kornaros, **Erotokritos**, (Çev: Hakkı Bilgehan) Lozan Mübadilleri Vakfı Yayını, İstanbul, 2011.

¹²³⁵ "come in picciola repubblica de' virtuosi gli uomini affaticandosi, et per se medesimi, et per gli altri, quasi api sollecite, et industrie, et imparando, et insegnando ciascuno di loro separatamente, e tutti insieme godono i frutti delle proprie fatiche, e delle altrui senza odio, e senza invidia." **Orazione inedita di Andrea Cornaro Nobile Veneto nella Fondazione della Accademia degli Estravaganti in Candia**, Venezia 1856, s.15.

¹²³⁶ Pilidis, s.619.

¹²³⁷ Giambattista Basile, **Delli Madriali, et Ode**, Mantova, 1613, s.45.

Stravaganti'nin bir başka üyesi ressam ve yazar olan Romano Alberti'dir (1555/1504). “*Trattato della nobiltà della Pittura*” adlı bir esere sahip olan Romano 1590 yılında Venedik Cumhuriyeti tarafından asker olarak Girit'e gönderilmiştir.¹²³⁸ Stravaganti Akademisi'nin üyelerinden biri olan Antonio Muazzo'nun Kandiye Krallığını ve Osmanlı ile yapılan savaşları anlattığı “*I Fragmenti e memorie istoriche del regno e della guerra di Candia*” isimli bir eserin yanı sıra Venedik Cumhuriyeti'nin yönetim şekline dair de bir eseri bulunmaktadır.¹²³⁹ Andrea Cornaro'nun ölümünden sonra akademideki faaliyetler azalsa da bir süre sonra yeni gelen üyeler tarafından tekrardan canlandırılmıştır. Stravaganti Akademisi, Osmanlı ile Venedik arasında yaşanan Girit Savaşı nedeniyle kapanmış ve buradaki üyeler Venedik'e göç etmişlerdir. Resmo ve Kandiye'deki akademilerin dışında bir de Hanya'da “Sterili” adıyla bir akademi kurulmuştur. 1632 yılında kurulan bu akademi muhtemelen Girit Savaşı'nın başladığı 1645 yılına kadar kısa bir süre faaliyet göstermiştir. Fakat bu bu akademi hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır.

4.4.2. Resim ve Müzik

1453 yılı sonrasında Girit Rönesansı'na etki eden diğer alanlar ise resim ve müziktir. 1453 yılına kadar özellikle dini açıdan Bizans Ortodoksluğu'na bağlı olan Giritliler doğal olarak Bizans'ın ikon sanatından da etkilenmişlerdir. Venedik'in Girit'teki ilk hâkimiyet yıllarında resme dair çok fazla bir iz bulunmasa da Kandiye'de bulunan Aziz Titus Kilisesi'ndeki Meryem ikonu çok fazla saygı duyulan bir ikon olarak bilinmektedir. Bu ikon Türklerle yapılan savaşlar nedeniyle korunmak amacıyla Venedik'teki Santa Maria della Salute Kilisesi'ne taşınmıştır.¹²⁴⁰ Resim sanatında Girit okulu dinin yanı sıra güzellik unsurunu da resimlerine yansıtmaya başlamıştır. Venedikli soylulara tablo göndermekle beraber ürettikleri Bizans ikonlarını Akdeniz

¹²³⁸ Pilidis, s.622.

¹²³⁹ “Come nell'ordine. Questi si e Gionantonio Muazzo, gentiluomo che dedico e l'ozio privato a si fatte applicazioni il quale s'e voluto qui fare espressa a maggiore illustramento della materiane codici abbiamo di lui fra'nostri. L'altro al n.CII, contiene l'Istoria del governo della repubblica di Venezia, in due parti.” (Bu, Gionantonio Muazzo'dur ki kendisi bu tür çalışmalara özel zamanını adanmış bir soyludur. Burada konuya daha fazla açıklık getirmek adına özellikle belirtilmiştir. Kendi yazmaları arasında bulunan bir diğer eser iki bölümden oluşan Venedik Cumhuriyeti'nin yönetiminin tarihidir.) **Della Letteratura Veneziana del Doge Marco Foscarini**, Venezia, 1854, s.352.

¹²⁴⁰ Detorakis, s.222.

ve Kuzey Avrupa'ya yaymışlardır. İstanbul'un fethinden sonra edebiyatçılar ve bilim insanları gibi Nikolaos Philantropenos, Emmanuel Ouranos, Aleksios ve Angelos Apokaukos, Manuel Phokas adlı kişiler Girit'e gelmişler ve Palaiologos sanat okulunun özelliklerini taşımışlardır.¹²⁴¹ Özellikle XVI. yüzyılda başkent Kandiye'de kendi loncalarına sahip iki yüzden fazla ressam olduğu söylenmektedir.¹²⁴² Girit'e gelen ressamlar hem Katolik kiliselerinde ve manastırlarında çalışarak hem de Venedikli soyluların evlerinde bulunan İtalyan sanatçıların eserleriyle karşılaşarak Batı ve Bizans sanatını harmanlama fırsatı bulmuşlardır.¹²⁴³ Angelos, Ritzos, Tzafouris ve Paviyas gibi Giritli ressamların eserlerinde gerek Bizans gerek İtalyan etkisi görülmektedir.¹²⁴⁴ Theophanes adlı ressam duvar resmi tarzında sanatını icra ederken Mikhael Damaskinos taşınabilir ikonlar çizmiştir. Ayrıca Mikhael Damaskinos İtalyan resmiyle Bizans geleneğini birleştirerek Girit Okulu'nu en üst seviyeye çıkarmıştır.¹²⁴⁵ Resim alanında söz edilmesi gereken oldukça önemli bir ressam da "El Greco" lakabıyla bilinen ve bir tüccarın oğlu olarak Kandiye'de dünyaya gelen Domenikos Theotokopoulos'tur (1541-1614). İlk eğitimlerini Girit'te Aziz Katherina Kilisesi'nde Mikhael Damaskinos'tan alan El Greco, 1567 yılında Venedik ve ardından da İspanya'nın Toledo şehrine gidip sanatını icra etmiştir. Giritli diğer ressamlar gibi Bizans ve İtalyan kültürünü çalışmalarında bir araya getirmiştir.¹²⁴⁶ Onun El Greco olarak bilinmesinin nedeni Girit Rönesansı'na etki etmesinin yanı sıra Toledo'da da İspanya Rönesansı'nın gelişimine katkıda bulunmuş olmasıdır. İtalyan sanatından da etkilenen Domenikos Theotokopoulos 1565 yılında meydana getirdiği "l'Adorazione dei Re Magi (Müneccim Kralların Tapınması)" adlı bir ikonda Venedik sanatının etkileri görülmektedir.¹²⁴⁷ El Greco'nun bugün hâlâ çok ünlü olan Venedikli Titian ve Tinteretto gibi sanatçıların olduğu yerde bulunması İtalyan sanatından etkilenmesini sağlamıştır.¹²⁴⁸ El Greco'nun tablolarına bakıldığında ise ağırlıklı olarak dini figürlerin

¹²⁴¹ Detorakis, s.222; Maria Constantoudaki-Kitromilides, "La Pittura di Icone a Creta Veneziana (Secoli XV e XVI): Questioni di Mecenatismo, Iconografia e Preferenze Estetiche", **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale, Iraklion-Chania**, 30 settembre-5 ottobre 1997, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, s.460.

¹²⁴² Moorey, s.111.

¹²⁴³ Kitromilides, s.461.

¹²⁴⁴ Kitromilides, s.463.

¹²⁴⁵ Detorakis, s.223.

¹²⁴⁶ Holton, s.9; Philip Troutman, **El Greco**, Marboro Books, New York, 1963, s.8.

¹²⁴⁷ Kitromilides, s.477.

¹²⁴⁸ Paul Kelemen, s.63.

çizildiği görülür.¹²⁴⁹ Girit sanatının önde gelenlerinden El Greco Modern Yunan edebiyatının dünyaca bilinen ismi Nikos Kazancakis'in bir romanına da doğrudan ismini vermiştir.

El Greco'dan sonra Georgios Klontzas, Ieremias Palladhas ve Emmanouil Lambardhos gibi Giritli ressamalar görülse de Girit Savaşı'nın başlamasıyla bu ressamalar İtalya başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli yerlerine göç etmişlerdir. Girit'te resim sanatının dışında bilgiler kısıtlı da olsa müzik sanatı da bulunmaktaydı. Venedik hâkimiyetindeki Girit müziği daha çok kilise korosunda söylenen ilahilerle ilişkiydi. 1453 sonrası Konstantinopolis'ten göç eden birçok cantor yani korolardan sorumlu kişiler Girit'teki Ortodoks kiliselerde görev almışlardır. İtalyan müziğinden de etkilenen Girit müziğinin tanınan tek Giritli kompozitörü Katolik Rahip Frangiskos Leondaritis'tir.¹²⁵⁰ Eğitimini İtalya'da alan Leondaritis 1536 yılından itibaren Aziz Titus Kilisesi'nde çalışmıştır. Ardından 1549 yılında Venedik'teki San Marco Kilisesi'nin korosunda cantor olarak görev almıştır. Leondaritis El Greco'nun müzikteki "Il Greco" su idi. O en son olarak 1568'de Girit'e dönerek Aziz Titus Kilisesi kanonu olarak görev almıştır. Eğitim ve kültür kısmını kapatmadan önce 1453 yılından sonra Girit'e ve başta Venedik olmak üzere Avrupa'nın çeşitli yerlerine göç eden bilim insanlarının, ressamaların, edebiyatçıların Bizans ve İtalyan kültürlerini harmanlayarak hem adada hem de Avrupa'da bir "Girit Rönesansı" oluşturdukları ve bu etkinin neredeyse günümüze kadar sürdüğünü söylemek mümkündür. Fakat burada önemle belirtmek gerekir ki sözü edilen "Girit Rönesansı" eğitim, bilim, kültür ve sanat alanlarında görülmüş olmasına karşın mimari açıdan bir rönesans yaşandığı söylenemez. Öte yandan 1571 yılında İnebahtı ve Kıbrıs savaşlarından sonra Giacomo Foscari gibi provveditorelerin adaya gönderilip burada gerçekleştirdikleri Rönesans kavramıyla bağlantılı olmayıp bunlar reform adı altında ele alınmalıdır. Giacomo Foscari ve Dolphin Venier gibi görevlilerin adada gerçekleştirdikleri eylemler mevcut ahlaki yozlaşmaları ve sosyo-ekonomik anlamdaki bozulmaları düzelterek Girit Krallığı'nı geliştirerek Türk tehdidine karşı hazırlamaktı.

¹²⁴⁹ Andrew R. Casper, *Art and the Religious Image in El Greco's Italy*, The Pennsylvania State University Press, 2014, s.4.

¹²⁵⁰ Holton, s.10.

SONUÇ

Venedik Cumhuriyeti, IV. Haçlı Seferi'nden sonra Doge Enrico Dandolo'nun ısrarlı çabalarıyla 465 yıl boyunca egemenliğini sürdüreceği Girit Adası'nı Monferrat Markizi I. Bonifacius'tan satın alarak Doğu Akdeniz'deki sayılı büyük güçlerden biri olma yolunu açmış oldu. 1204 yılında adayı satın alan Venedik 1211 yılında "sestiere" sistemiyle Girit Adası'na yerleşmeye başlamıştır. Venedik Cumhuriyeti yine aynı tarihte adaya hem bir duka atamış hem de "sestiere" şeklinde bölünen topraklara yerleşmeleri için soylu vatandaşlarını göndermiştir. Adanın ilk dukası Giacomo Tiepolo öncülüğünde bazı sorumluluklar ve görevler karşılığında soylu Venedikliler büyük miktarlarda toprak elde etmişler ve yerli Ortodoks halkı ikinci plana atmışlardır. Venedik Cumhuriyeti adaya bir duka ve consigliere adıyla bilinen 2 yardımcı ataması yapmasının dışında capitaneus, rector, provveditore, camerarius ve cancellarius gibi farklı görevlere sahip kişilere de adanın farklı bölgelerinde görevler vermiştir. Fakat Venedik Cumhuriyeti uygulamaya koyduğu bu sistem nedeniyle yüzyıllar boyunca yerli Ortodoks halkın ve soylu ailelerin (archontlar) ayaklanma hareketleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle kökenleri Bizans dönemine dayanan Kallergis, Melissenos, Vlastos ve Syvritos gibi archont aileler Venedik yönetimine zorluklar çıkarmışlardır. Daha sonra soylu Venediklilerin de dahil olacağı isyanların 1453'teki Konstantinopolis'in fethi/düşüşüne kadar devam etmesi Venedik Cumhuriyeti'nin adaya tam olarak yerleşmesinde belki de en büyük sorunu oluşturmuştu.

1453 yılından sonra Ortodoks halkın isyanları önceki yüzyıllara göre durulmuş olmasına karşın adada görev alan bazı ducalar ve provveditoreler Girit topraklarında usulsüzce yönetim sergiledikleri için isyanlar devam etmiştir. Fakat bu isyanlar bazı zamanlar çok sert bir şekilde bastırılmıştır. Girit Adası'nda Venedikli yöneticilerin kötü yönetimi 1574-1577 yılları arasında Provveditore Generale görevinde bulunan Giacomo Foscarini gibi kişiler tarafından yapılan bazı reformlarla giderilmeye çalışsa da bunların çok faydalı olduğu söylenemez. Ancak Venedik'in adada kurduğu sistem isyan iklimine sebebiyet vermesinin yanı sıra Ortodoks, Katolik ve Yahudi halkının bir arada yaşamasına da fırsat vermiştir. Nitekim her ne kadar adada en az nüfusa sahip olsa da kendi mahallerine sahip olan ve iç işlerinde serbest bırakılıp kendi mesleklerinin sürdürülmesine imkân tanınan Yahudiler, Girit'teki bir arada yaşama

kültürünün en iyi örneğidir. Bir diğer örneği ise Katolik Venediklilerle Ortodoks Giritliler arasındaki karma evliliklerdir.

Venedik Cumhuriyeti, adadaki yönetiminin ilk iki yüzyılında isyanlarla uğraşmasının yanı sıra Doğu Akdeniz'deki ekonomik, siyasi ve askeri meselelerinin neredeyse tamamını Girit Adası'ndan yürütmüştür. Venedik Devlet Arşiv'inde bulunan Duca di Candia, Senato Misti ve Senato Mar ve Senato Dispacci Provveditore da terra e da mar e altre cariche belgeleri incelendiğinde Girit Adası'nın ekonomik açıdan Venedik Cumhuriyeti için hem başkent hem de sahip olduğu diğer yerler adına kritik bir değere sahip olduğu rahatlıkla görülmektedir. Venedik, can damarı olan ticari faaliyetlerini ve şarap, buğday ve peynir gibi ürünlerin üretimini yoğun olarak Girit Adası'nda gerçekleştirmiştir. Venedik yönetimi Kandiye Dukalığı aracılığıyla 1300'lü yıllardan itibaren bu ürünleri Konstantinopolis, Menteşe, Ayasuluk, İskenderiye, Beyrut, Flandra ve Londra gibi yerlere ihraç edip ekonomisini sağlamlaştırmıştır. Bizans döneminde Konstantinopolis'e sıkı sıkı bağlı olan Girit Adası'nın ticari alışverişleri başkentin Osmanlı Devleti'nin eline geçişinden sonra dahi kapsamlı bir şekilde devam ettiği görülmüştür. Bununla birlikte 1500'lü yıllarda İngilizlerin sadece Girit şarabı için adada açmış olduğu konsolosluk ekonomik anlamda ne kadar zengin olduğunu göstermektedir. Ayrıca bilindiği üzere Venedik kendi başkentinde coğrafi şartlarından dolayı tarımsal faaliyet gerçekleştiremediğinden özellikle buğdaya ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle Girit Adası'ndan Venedik'e yüklü miktarlarda buğday taşınyordu. Venedik Cumhuriyeti yalnızca barış zamanlarında değil Osmanlı Devleti ile savaştığı sırada da adadan kadırgalarla buğday temin ediyordu. Fakat buğday üretimi ve ihracatı her zaman artı değerde değildi aksine bazı dönemlerde buğday kıtlığının yaşandığını söylemek mümkündür. Nitekim Venedikli yetkililer böylesi durumlarda buğdayın adadan çıkmaması için kararlar alıyorlardı ve zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'ndan dahi buğday temin etmek zorunda kalıyorlardı. Buğday ve şarap dışında Venedik'in tersane yapımı için adanın kerestesi de en az diğer ürünler kadar önemliydi ve bu nedenle kereste Venedik başkenti başta olmak üzere diğer bölgelere taşınyordu.

Girit Adası, ekonomik açıdan önemli olmasının yanı sıra Venedik Cumhuriyeti için askeri ve siyasi meselelerde de merkez konumdaydı. Venedik XIV. yüzyılda Batı Anadolu Türk beylikleri ile mücadelesinde olduğu gibi XV. yüzyılda da Osmanlı

İmparatorluğu ile gerçekleştirdiği savaşlarda Girit Adası'ndan lojistik anlamda sık sık yararlanmıştı. Peki Venedik Cumhuriyeti bu savaşlar sırasında Girit'ten nasıl faydalanmıştı? Bunun cevabı ise aslında Senato Misti ve Mar kayıtlarında açık bir şekilde bulunmaktadır. 1453 yılında Osmanlı Sultanı II. Mehmed, Bizans'ın başkentini aldıktan sonra Ege Denizi'ne yöneldiği için Venedik ile Osmanlı'nın çıkarları çatışmıştır ve bu da savaşlar silsilesinin başlamasına neden olmuştur. Bilindiği gibi İstanbul alındıktan sonra Venedik ile Osmanlı arasındaki ilk savaş da 1463-1479 gerçekleşmişti. Bu savaşlar çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Eğriboz kuşatması sırasında Venedik Cumhuriyeti Girit Krallığı'ndan kadirgaların yanı sıra askeri destek almıştır. Venedik, yine İnebahtı Savaşı'nda Girit'ten önemli donanma desteği alarak savaşın kutsal birlik adına kazanılmasını sağlamıştır. Osmanlıların Kıbrıs'ı fethi sırasında da Girit Adası Hristiyan donanmalarının toplanma yeri olsa da Venedik'in Girit'ten sonra ikinci önemli kolonisi olan Kıbrıs'ın elden çıkması engellenememişti. Kıbrıs'ın fethinden sonra da Girit, Venedik'in ve Hristiyan dünyasının Doğu Akdeniz'deki son kalesi olarak değerini sürdürmüştür. Ayrıca Girit, Venedik'in İtalya'daki Cambrai Birliği Savaşı'nda da donanma desteği açısından önemli bir rol oynamıştır.

Söz konusu çalışmada üzerinde durulan ve konu bütünlüğü bakımından önem arzeden mevzulardan biri ise 1453 yılında Konstantinopolis'in düşmesinden/fethedilmesinden sonra araştırmacılar tarafından tabir edilen “Girit Rönesansı”nın yaşanıp yaşanmadığı veya yaşandıysa bunun ne derece “Girit Rönesansı” olarak tanımlanması gerektiği idi. 1453 yılından sonra İstanbul'dan ve Girit'ten çok sayıda insan Venedik'e ve Veneto bölgesinde bulunan Padova'ya göç etmiştir. Göç eden bu insanların birçoğu da Padova'da üniversite okuyan gençlerdi. İtalya'nın en köklü üniversitelerinin başında gelen Padova Üniversitesi'nde okuyan Giritli gençler bir süre sonra Avrupa'nın önemli üniversitelerinde dersler vermişlerdir ve Venedik'te matbaacılığın gelişmesinde oldukça önemli rol oynamışlardır. Avrupa'da dersler veren ve Venedik'teki matbaacılığı geliştiren Giritliler XVI. ve XVII. yüzyıllarda doğdukları yere dönerek burada resim, edebiyat, felsefe ve müzik alanlarının gelişmesinde etkin rol oynamışlardır. Ayrıca bununla da yetinmeyerek Girit'te akademiler kurmuşlardır. Girit Adası'nda kültür ve sanat anlamında yaşanan rönesansın en göze çarpan örneklerinden birisi de bugün hâlâ Avrupa'nın çeşitli

yerlerinde tabloları sergilenen El Greco'dur. Resim, müzik, edebiyat alanında Yunan ve Latin sentezinin oluşturularak bir "Girit Rönesansı" yaratıldığı doğru olmasına karşın bu Rönesans etkisinin Girit'teki mimari yapılarda da var olduğu söylenemez. Nitekim başkent Kandiye başta olmak üzere Hanya ve Resmo şehirlerinin sivil ve dini yapılarına bakıldığında mimari açıdan hiçbir şekilde İtalya'daki Rönesans mimarisi görülmemektedir.

Ele alınan çalışmanın bir diğer sorusu Venedik'in Girit Adası'nı ne derece kolonileştirdiği ve bıraktığı miras üzerine idi. Öncelikle Venedik 465 yıl boyunca yönettiği Girit Adası'nı büyük oranda kolonileştirdiğini ve baş kolonisi haline getirdiğini söylemek gerekir. Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'nı kolonileştirme sürecinde Venedik'te var olan mimari yapıların hemen hemen aynılarını adada da inşa ettirmiştir. Sivil mimari açısından bakıldığında Venedik başkentinde yer alan loggianın adanın 4 önemli kenti Kandiye, Resmo, Hanya ve Sithia'da da inşa edildiğini ve bugün hâlâ ayakta olduğunu ifade etmek gerekir. Venedikli yetkililer aynı zamanda sivil mimari olarak Venedik'teki Dükler Sarayı'nın bir benzerini Girit'teki başkenti Kandiye'de inşa ettirerek "kolonileştirme" anlayışını sergilemişlerdir. Venedik'in Girit Adası'nı koloni haline getirmesine en güzel örneklerden birisi de inşa ettirdiği surlar ve tersanelerdir. Venedik başkentinde bulunan tersanenin benzerlerinin Venedikli yetkililer tarafından yukarıda sözü edilen yerlere inşa edilip ticari ve asker açıdan sıklıkla kullanılması adanın kolonileştirildiğine dair dikkati çeken bir örnektir.

Tersanelerin yanı sıra Venedik Cumhuriyeti, stratejik açıdan kavşak noktasında bulunan Girit Adası'nı olası tehlikelerden korumak için surlar inşa etmiştir. Her ne kadar Venedik başkentinde sur yapısı bulunmasa da Venedikli yetkililer Doğu Akdeniz'deki varlıklarının sürdürülebilmesi açısından Girit Adası'nda inşa ettirdikleri surlara ayrı bir önem vermişlerdir. Venedik'in Girit Adası'ndaki surlara bu denli dikkat etmesi "Senato, Dispacci Provveditore da terra e da mar e altre cariche" başlığı altındaki arşiv belgelerine açık bir şekilde yansımıştır. Girit Adası'nda görev alan "provveditore generale" adlı memurlar bu belgelerde surların görsellerini vererek surlarla ilgili alınması gereken nlemleri Venedik başkentine iletmişlerdir. Girit ducaları ve provveditoreleri ayrıca Kandiye, Resmo ve Hanya'da Venedik kültürünü yansıtan çeşmeler inşa ettirerek Girit Adası'nın kolonileşmesine katkıda bulunmuşlardır. Sözünü ettiğimiz bu yapıların tamamında Venedik'in bayrağındaki

sembol olan San Marco aslanının bulunması cumhuriyetin adada kurduğu hâkimiyeti ve kolonileşmeyi yansıtmaktadır.

Venedik Cumhuriyeti, 1204 yılında satın aldığı ve 1211 yılında yerleşmeye başladığı Girit Adası'nda çok az bir süre dilimi dışında sürekli olarak sorunlarla karşılaşmıştır. Dönemin teknolojisi ve adanın büyüklüğü düşünüldüğünde Venedik'in Girit Adası'nı rahat bir şekilde yönetememesi doğaldır. Venedik, adada ilk olarak ezeli rakibi olan Ceneviz ile adayı elde tutmak için mücadele etmiş ve ardından 1217-1453 yılları arasında da Ortodoks soylu ailelerin, halkın ve bazı Venedikli soylu ailelerin isyanlarıyla uğraşmıştır. Öte yandan Venedikli yetkililer, bu sorunlarla uğraşırken adadan her anlamda yararlanmasını da bilmiştir. 1453 ile 1570 yılları arasındaki dönemde ciddi ve büyük isyanlarla uğraşmasa da adadaki yetkililerin bazı kötü yönetimleri ada yaşantısını olumsuz anlamda etkilemiştir. 1570 yılından itibaren de Osmanlı İmparatorluğu'nun Kıbrıs'ı ele geçirmesiyle birlikte Doğu Akdeniz'de kalan son kale olduğu için Girit Adası'nın kaybedilmemesi için San Marco Cumhuriyeti büyük çaba sarfetmiştir. Bu noktada Venedik'in Girit Adası'na Kıbrıs'ın 1489'da alınmasından önce dahi çok fazla kıymet verdiğini belirtmek gerekir. Araştırmacılar her ne kadar Osmanlılar tarafından Kıbrıs'ın fethinden sonra Venedik Cumhuriyeti'nin Girit Adası'na fazlasıyla değer vermeye başladığını düşünselerde arşiv belgelerine bakıldığında durumun böyle olmadığı görülecektir. Venedik Cumhuriyeti 1570 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğu ile herhangi büyük bir çatışma yaşamamış, daha çok İtalya'daki meselelere odaklanmış gözüксе de Osmanlıların olası Girit Adası'nı kuşatmasına karşı sürekli olarak önlemler almaya devam etmiştir. Fakat alınan tüm önlemlere ve yapılan tüm reformlara rağmen 24 yıllık yıpratıcı bir savaş sonunda Venedik adanın kaybını önleyememiştir.

Ele alınan çalışma yukarıda değinilen sorunsallara cevap bulma amacıyla yazılmasının yanı sıra Osmanlı öncesi Girit Adası'nın tarihiyle ilgili var olan açığın kapatılabilmesi hedefiyle de kaleme alınmıştır. Söz konusu çalışma, günümüze kadar ağırlıklı olarak Osmanlı dönemine odaklanıldığı için Venedik dönemi Girit'i çalışmaları adına önemli bir katkı sağlamayı amaçlamıştır. Ayrıca Türkiye dışında Venedik hâkimiyetindeki Girit Adası'na dair akademik çalışmalar oldukça geniş olmasına karşın 1453-1669 yılları arasındaki dönem ile ilgili toplu bir çalışmanın bulunmaması bu tezin ortaya konulmasındaki en önemli nedenlerden biriydi.

Dolayısıyla ele alınan çalışma Girit'teki sosyo-ekonomik durum, siyasi, askeri ve idari yönetim gibi konuları bir araya getirerek hem Girit'in Akdeniz'deki konumunu hem de Venedik'in "Stato da Mar" yani "Deniz İmparatorluğu" çerçevesinde kolonyal yönetim anlayışını yeniden değerlendirmeyi de amaçlamıştır.

Bu çalışma Duca di Candia, Senato Dispacci Provveditore da terra e da mar e altre cariche, Senato Mar gibi Venedik arşiv belgelerinin ışığında Girit Adası'nın yalnızca askeri üs veya askeri amaçlı bir yer değil aynı zamanda "ticaret imparatorluğu" olan Venedik'in ticareti açısından fazlasıyla faydalanılan ve kültürel anlamda üretim noktası olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Girit Adası sadece Venedik'in Doğu Akdeniz'deki en uzun ömürlü kolonisi değil aynı zamanda Ortodoks ve Katolik dünyanın iç içe geçtiği bir yer olmuştur. Fakat bu iki toplumun bir araya gelmesi ve aralarındaki çatışmanın sona ermesi ancak 1571 yılında Kıbrıs'ın fethinden sonra Osmanlıların Girit Adası'nı da alacağı "korkusu"nun yerleşmesinin ardından gerçekleşebilmiştir. 1574 yılında adaya provveditore generale olarak atanan Giacomo Foscarini ve kendisinden sonra gelen görevliler adanın kalkınması ve Katolik ve Ortodoks halkın huzurlu bir şekilde beraber yaşamaları için uğraşmışlardır. Çalışma süresince gerek ağırlıklı olarak arşiv kaynaklarından adadaki toplulukların yaşantısı incelenmiş gerekse de Venedik hâkimiyetindeki Girit Adası'nın Kandiye, Resmo ve Hanya gibi üç büyük önemli şehirleri ziyaret edilip Venedik'in adadaki kolonizasyon izleri aranmış ve bu izler çalışmada konu alınmıştır. Osmanlı dönemi Girit çalışmalarında dillendirilen bir teori vardır. Derler ki, Girit'teki Osmanlı uygulamaları birçok açıdan Venedik dönemi uygulamalarının devamıdır. Bu çalışma ile Girit'teki farklı Osmanlı uygulamalarının kökeni bir parça da olsa aydınlatılmıştır.

KAYNAKÇA

1.ARŞİV KAYNAKLARI

1.1.Archivio di Stato di Venezia

ASV, Alvise Buonrizzo, **Relazione**, b.4, marzo 27, 1570.

ASV, Collegio, **Relazioni**, b.5.

ASV, **Commemoriali della Repubblica di Venezia Regesti**, Venezia, 1883, n.3.

ASV, **Consiglio di Dieci Registro**, 27, 20 Aralık 1497.

ASV, **Diario di prigionia**, b.4, 1571-1573

ASV, **Duca di Candia Bandi (1313-1329)**, ed. P. Ratti Vidulich, Venice, 1965.

ASV, **Duca di Candia Quaternus Consiliorum (1350-1363)**, ed. P. Ratti Vidulich, Venice, 2007.

ASV, **Duca di Candia**, b.14 fol 146 n2.

ASV, **Duca di Candia**, b.16, reg.10 (1566-1570)

ASV, **Duca di Candia**, b.17.

ASV, **Duca di Candia**, b.26, q.2

ASV, **Duca di Candia**, b.61.

ASV, **Duca di Candia**, b.65bis, q.6

ASV, **Duca di Candia**, b.78.

ASV, **Duca di Candia**, b.85.

ASV, **Duca di Candia**, b.87, q.1

ASV, **Duca di Candia, Ducali e lettere**, Ocak 1454.

ASV, **Giovanni Correr Relazione**, 1578.

ASV, **Liber Secreti Collegio**, 12 Şubat 1365.

ASV, **Collegio, Relazioni finali di ambasciatori e pubblici rappresentanti**, b.75.

ASV, **Libri Commemoriali**, 30 Temmuz 1347, n.209.

ASV, **Maggior Consiglio**, 3 Ekim 1274.

ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Pilosus, 26 Temmuz 1293.

ASV, **Maggior Consiglio, Fronensis**, 25 Ocak 1318.

ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Ursa, 26 Mayıs 1422.

ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Regina, 28 Ocak 1459.

ASV, **Maggior Consiglio**, Liber Regina 25 Kasım 1463.

ASV, **Maggior Consiglio, Presbiter**, 1 Nisan 1315.

ASV, **Maggior Consiglio**, Registri, Comune I.

ASV, **Notai di Candia**, b.10.

ASV, **Notai di Candia**, b.273.

ASV, **Pacta e Aggregati**, Liber Albus I.

ASV, **Relazioni**, LXXVIII.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, 6 Nisan 1608, b.529.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.523, f.773.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.526, f.770.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, Lorenzo de Mula, b.501.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.529, f.773.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.515, f.754.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.522, f.762.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.526, f.769.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.502, f.732.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.538.

ASV, **Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche**, b.501.

ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b.540, f.791.

ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b.541, f.793-794.

ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b.508, f.744.

ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, Secreta 3, 14 Kasım 1560.

ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b.535, f.738bis.

ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b.544, f.797.

ASV, Senato Dispacci Provveditori da Terra e da Mar e altre cariche, b.526.

ASV, Senato Dispacci Provveditori da Terra e da Mar e altre cariche, b.536.

ASV, Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche, b.556.

ASV, Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche, 22 Şubat 1667.

ASV, Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche, b.498, 6 Ağustos 1668.

ASV, Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche, b.559, filza. 824, 24 Mart 1604.

ASV, Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche, b.528, filza.772.

ASV, **Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche**, b.529, f.773,
26 Mart 1608.

ASV, **Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche**, b.534, f.782,
5 Mayıs 1619.

ASV, **Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche**, b.538, f.727,
22 Ağustos 1626.

ASV, **Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche**, b.539, f.788.

ASV, **Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche**, b.507, 18
Şubat 1579.

ASV, **Senato Dispacci Provveditore da Terra e da Mar e altre cariche**, b.545, 15
Ocak 1649.

ASV, **Senato Mar**, 13 Aralık 1440.

ASV, **Senato Mar**, 21 Aralık 1440.

ASV, **Senato Mar**, 1 Mart 1451.

ASV, **Senato Mar**, 9 Ağustos 1453.

ASV, **Senato Mar**, 31 Ağustos 1453.

ASV, **Senato Mar**, 12 Haziran 1455.

ASV, **Senato Mar**, 20 Mayıs 1459.

ASV, **Senato Mar**, 21 Kasım 1460.

ASV, **Senato Mar**, 13 Mart 1461.

ASV, **Senato Mar**, 21 Temmuz 1461.

ASV, **Senato Mar**, 13 Ağustos 1462.

ASV, **Senato Mar**, 24 Kasım 1462.

ASV, **Senato Mar**, 4 Aralık 1462.

ASV, **Senato Mar**, 30 Kasım 1463.

ASV, **Senato Mar**, 8 Aralık 1463.

ASV, **Senato Mar**, 12 Aralık 1463.

ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1464.

ASV, **Senato Mar**, 24 Mart 1466.

ASV, **Senato Mar**, 15 Haziran 1466.

ASV, **Senato Mar**, 11 Temmuz 1466.

ASV, **Senato Mar**, 25 Ağustos 1466.

ASV, **Senato Mar**, 25 Ekim 1466.

ASV, **Senato Mar**, 10 Mart 1467.

ASV, **Senato Mar**, 7 Nisan 1467.

ASV, **Senato Mar**, 27 Nisan 1467.

ASV, **Senato Mar**, 4 Kasım 1468.

ASV, **Senato Mar**, 6 Nisan 1469.

ASV, **Senato Mar**, 5 Ağustos 1469.

ASV, **Senato Mar**, 8 Mart 1470.

ASV, **Senato Mar**, 15 Mart 1470.

ASV, **Senato Mar**, 4 Haziran 1470.

ASV, **Senato Mar**, 22 Haziran 1470.

ASV, **Senato Mar**, 11 Ekim 1471.

ASV, **Senato Mar**, 18 Aralık 1471.

ASV, **Senato Mar**, 6 Mart 1473.

ASV, **Senato Mar**, 8 Şubat 1474.

ASV, **Senato Mar**, 7 Mart 1474.

ASV, **Senato Mar**, 16 Eylül 1474.

ASV, **Senato Mar**, 13 Haziran 1475.

ASV, **Senato Mar**, 4 Nisan 1476.

ASV, **Senato Mar**, 9 Haziran 1477.

ASV, **Senato Mar**, 12 Mart 1478.

ASV, **Senato Mar**, 15 Mart 1479.

ASV, **Senato Mar**, 15 Haziran 1479.

ASV, **Senato Mar**, 4 Mart 1485.

ASV, **Senato Mar**, 24 Mart 1485.

ASV, **Senato Mar**, 10 Aralık 1490.

ASV, **Senato Mar**, 23 Aralık 1490.

ASV, **Senato Mar**, 11 Eylül 1497.

ASV, **Senato Mar**, 8 Mart 1498.

ASV, **Senato Mar**, 5 Mayıs 1511.

ASV, **Senato Mar**, 14 Mart 1534.

ASV, **Senato Mar**, 23 Mart 1534.

ASV, **Senato Mar**, 9 Nisan 1534.

ASV, **Senato Mar**, 28 Nisan 1534.

ASV, **Senato Mar**, 11 Eylül 1534.

ASV, **Senato Mar**, 19 Ekim 1534.

ASV, **Senato Mar**, 1 Temmuz 1536.

ASV, **Senato Mar**, 2 Ekim 1536.

ASV, **Senato Mar**, 5 Şubat 1537 (1538).

ASV, **Senato Mar**, 6 Mayıs 1537.

ASV, **Senato Mar**, 11 Haziran 1537.

ASV, **Senato Mar**, 14 Eylül 1537.

ASV, **Senato Mar**, 20 Ekim 1537.

ASV, **Senato Mar**, 10 Kasım 1537.

ASV, **Senato Mar**, 1 Mart 1539.

ASV, **Senato Mar**, 6 Eylül 1539.

ASV, **Senato Mar**, 7 Eylül 1539.

ASV, **Senato Mar**, 22 Eylül 1539.

ASV, **Senato Mar**, 4 Mart 1540.

ASV, **Senato Mar**, 4 Nisan 1540.

ASV, **Senato Mar**, 20 Aralık 1540.

ASV, **Senato Mar**, 25 Şubat 1569 (1570).

ASV, **Senato Mar**, 6 Temmuz 1569.

ASV, **Senato Mar**, 30 Mart 1570.

ASV, **Senato Mar**, 3 Aralık 1570.

ASV, **Senato Mar**, 1600.

ASV, **Senato Misti Registre**, 3 Ocak 1301.

ASV, **Senato Misti Registre**, 1330.

ASV, **Senato Misti Registre**, 1330-1331.

ASV, **Senato Misti Registre**, 7 Temmuz 1334.

ASV, **Senato Misti Registri**, 20 Mayıs 1335.

ASV, **Senato Misti Registre**, 26 Ekim 1335.

ASV, **Senato Misti Registre**, 6 Temmuz 1340.

ASV, **Senato Misti Registre**, 6 Mart 1341.

ASV, **Senato Misti Registre**, 25 Mayıs 1350.

ASV, **Senato Miste Registre**, 29 Nisan 1353.

ASV, **Senato Misti Registre**, 4 Temmuz 1359.

ASV, **Senato Miste Registri**, 10 Şubat 1371.

ASV, **Senato Misti Registre**, 27 Mart 1403.

ASV, **Senato Misti Registre**, 29 Mart 1414.

ASV, **Senato Misti Registre**, 23 Mayıs 1440.

ASV, **Senato Misti Registre**, 27 Ekim 1448.

ASV, **Senato Misti**, 27 Haziran 1460.

ASV, **Senato Misti**, 14 Ağustos 1462.

ASV, **Inquisitori Stato Dispacci**, b.274. 5 Şubat 1650.

ASV, **Senato, Deliberazioni, Incanti di Galere**, Registro V, 17 Mart 1548.

1.2.Biblioteca Nazionale Marciana

BMC, **Cod. Venet. Correr 245**.

Raccolta di Decreti di Giacomo Foscarini dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577,
BMC, ita 326.

1.3.Archivio di Stato di Firenze

ASF, **Carte Stroziane**, Serie I, filza 304, carte.92.

1.1.Biblioteca Apostolica Vaticana

Codici Barberini latin, n.5522.

1.4.Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

A.DVN. DVE, d 016/4.

2.TEMEL KAYNAKLAR

Alighieri, Dante. **İlahi Komedya**, çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1998.

Anonim Yazar. **Geoponika**, trans. Thomas Owen, London, 1805.

Auvray, Lucien. **Les registres de Gregoire IX**, Paris, 1896.

Barbaros Hayrettin Paşa Gazavâtnâmesi ve Zeyli. haz. Abdullah Gündoğdu-Hüseyin Güngör Şahin ve Dilek Altun, Panama Yayıncılık, Ankara, 2019.

Basile, Giambattista. **Delli Madriali, et Ode**, Mantova, 1613.

Battista, Nani. **Historia della Republica Veneta**, Bologna, 1680.

Bembo, Pietro. **History of Venice**, ed and trs. Robert W. Ulery, Vol.:1, The I Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, Cambridge, 2007.

Bitlisi, İdris-i. **Heşt Behişt (VII. Ketîbe)-Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481**, çev. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK, Ankara, 2019.

Brusoni, Girolamo. **Historia dell’Ultima Guerra tra Veneziani, e Turchi di Girolamo Brusoni; nelle quale si contengono i successi delle passate Guerre nei Regni di Candia, e Dalmazia, dall’Anno 1644 fino al 1671**, Libro: XVII, Bologna, 1674.

Buondelmonti, Cristoforo. **Descriptio insule Crete et Liber insularum**, cap. XI: Creta, ed. Marie-Anne Van Spitael, Syllogos politistikes anaptyxeos Herakliou, Heraklion, 1981.

Canon Pietro Casola's Pilgrimage to Jerusalem in the year 1494, ed. M. Margaret Newett, Manchester University Press, 1907.

Cornaro, Andrea. Add MS 8640.

Della Letteratura Veneziana del Doge Marco Foscarini, Venezia, 1854.

Dolfin, Giorgio. **Cronicha dela Nobil Cità de Venetia et dela sua Proventia et Destretto Origini 1458**, a cura di Angela Caracciolo Arico, Centro di Studi Medievali e Rinascimentali, Venezia, 2007.

Ed. S.G. Spanakis. **Minimeia tis Kritikis Istorias**, Vol.: 3 (relazione **Filippo Pasqualigo, capitano di Candia, 1594**), Iraklio 1953.

Efendi, Peçevi İbrahim. **Peçevi Tarihi**, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Cilt: 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, haz. Seyit Ali Kahraman, 8. Kitap Cilt: 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Garzoni, Tommaso. **La piazza universale di tutte le professioni del mondo**, Venetia, 1593.

Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemed Hân (İzladî ve Varna Savaşları 1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme, Haz. Halil İnalcık ve Mevlûd Oğuz, TTK, Ankara, 1989.

Graziani, Giovanni. **Francisci Mauroceni Peloponnesiaci, Venetiarum principis gesta**, Patavii, 1698.

Hierokles Synecdemus. ed. A.Burckhardt, Lipsiae, 1793.

Homeros. **İlyada**, çev. Azra Erhat, Can Yayınları, İstanbul, 2006.

Itinerarium Symonis Semeonis ab Hybernia ad Terram Sanctam, ed. Mario Esposito, Scriptores Latini Hiberniae, Vol.: 4, Dublin, 1960.

Iulius Caesar. **Gallia Savaşı**, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.

Kaminiates, Ioannes. **The Capture of Thessaloniki**, trs. David Frendo-Athanasios Fotiou, Brill, Boston, 2017.

Khoniates, Niketas. **Historia (1195-1206)**, çev. Işın Demirkent, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Malipiero, Domenico. **Annali Veneti dall'anno 1457-1500**, Archivio Storico Italiano La Storia D'Italia, Tomo: VII, Firenze, 1843.

Muratori L.A, **Laurentii de Monacis Chronicon Rebus Venetis**. Venetiis, 1758.

Muratori L.A. **Andrea Dandolo, Ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta: aa. 46-1280 d.C**, Zanichelli, Bologna, 1958.

Nasuh, Matrakçı. **Tarih-i Sultan Bayezid**, Klasik Türkçeden çev. Mertol Tulum, Avarna Yayınları, İstanbul, 2015.

Raccolta di Decreti di Giacomo Foscari dal 14 ottobre 1574 al 2 novembre 1577, BMC, ita 326.

Relazione di Domenico Marcello ritornato di Consigliere di Candia delle Cose di quel Regno 1574, 3 Maggio, Venezia, 1858.

Quirini, Leonardo. **Relazione dell'Isola di Candia**, Firenze, 1897

Sanuto, Marino. **I Diarii**, Cilt: 1, cura. G. Berchet, Venezia, 1897.

Sanuto, Marino. **I Diarii**, Cilt: 2, cura. G. Berchet, Venezia, 1897.

Stergiou, G. Spanaki. **Relazione 1630 Pietro Giustiniano**, Mnimeia tis Kritikis Istorias, Irakleio, 1969.

Stergiou, Spanaki. **Relazione di Candia Francesco Moresini**, Vol.: 2, Minimeia tis Kritikis Istorias, Irakleio, 1950.

Tacitus. **Germania**, çev. A. Birley, Oxford University Press, 1999.

Tafur, Pero. **Pero Tafur Seyahatnamesi**, çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.

Tariffa del pagamento di tutti i dacia di Venetia, composta per Alessandro Moresini, Venezia, 1547.

The Pilgrimage of Arnold von Harff, trs. Malcolm Letts, Printed for the Hakluyt Society, London, 1946.

Thukydides. **Peloponnesos Savaşları**, çev. J. M. Dent, New York, 2010.

Thukydides. **Peloponnesos Savaşları**, çev. Tanju Gökçel, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1976.

Valier, Andrea. **Dell'Istoria della Guerra di Candia**, Baglioni, 1679.

V. Coronelli. **Isolario Veneto**, Vol.:1, Venetia, 1696

Villehardouin, Geoffroi. **IV. Haçlı Seferi Kronikleri**, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

3.ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

Abulafia, David. **The Great Sea A Human History of the Mediterranean**, Penguin, Books, 2011.

Adams, Ellen. **Cultural Identity in Minoan Crete Social Dynamics in the Neopalatial Period**, Cambridge University Press, 2017.

Adıyeke, Nuri. “XVII. VE XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları”, **Belleten**, Cilt: 79 Sayı:285 (2015), ss.559-587.

Adıyeke, Ayşe Nükhet-Nuri Adıyeke. **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2021.

Adıyeke, Ayşe Nükhet. **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Adıyeke, Nuri. “Girit Savaşları ve Birleşik Hıristiyan Orduları”, **Yeni Türkiye** 66/2015, ss.706-714.

Agoston, Gabor. **Osmanlı’da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları**, çev. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Alexiou, Stylianos. **Minos Uygarlığı**, çev. Elif Tül Tulunay, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991.

Ancori, Zvi. "Giacomo Foscarini and the Jews of Crete: A Reconsideration", **Michael: On the History of the Jews in the Diaspora**, Tel-Aviv University, 1981.

Angold, Michael. **A Byzantine Government in Exile Government and Society under Laskarids of Nicaea**, Oxford University Press, 1975.

Angold, Michael. **Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261) A Byzantine Government in Exile**, Oxford University Press, 1975.

Angold, Michael. **Konstantiniye 1453 Fetih/Düşüş**, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Anderson, R. C. "The Cretan War, 1645-69", **History**, April-June 1914, Vol.:3, ss.69-80.

Arbel, Benjamin. "Creta nel Commercio Mediterraneo", **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale**, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, ss.245-261.

Arbel, Benjamin. "Venetian Trade In Fifteenth Century Acre: The Letters of Francesco Bevilaqua (1471-1472)", **Asian and African Studies**, Vol.:22, 1988.

Avcı, Necati. "Osmanlıların Rodos Şövalyeleri ile İlk Temasları ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Adayı Fethi", **Journal of Islamic Research**, Vol.:13, No. II, 2000, ss.213-214.

Balard, Michel. "L'Amministrazione genovese e veneziana nel Mediterraneo Orientale", a cura di Gherardo Ortalli-Dino Puncuh, **Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV**, Atti del Convegno Internazionale di Studi Genova-Venezia, 10-14 Marzo Atti della Società Ligure di Storia Patria Nuove Serie-Vol.: 46 (CXV), Genova, 2000, ss.201-212.

Başar, Fahmeddin. "Fetret Devri", **TDV, Cilt: 12**, İstanbul, 1995, ss.480-482.

Baykara, Tuncer. **Aydınoğlu Gazi Umur Bey**, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990.

Bellone, Nunzio Maria. **L'Arsenale di Venezia: officina delle meraviglie**, Università Ca'Foscari, Corso di Laurea Magistrale, Venezia, 2004.

Evangelia Balta-Yücel Dağlı, “Evliyâ Çelebi’ye Göre Mora Yarımadası ve Girit’te Bağcılık ve Şaraplar”, çev. R. Aslıhan Aksoy Sheridan, **Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar**, haz. M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, ss.103-127.

Berchet, Federico. **La Loggia Veneziana di Candia**, Venezia, 1901.

Bertele, Tommaso. **Venedik ve Konstantiniyye: Tarihte Osmanlı Venedik İlişkileri**, çev. Mahmut H. Şakiroğlu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Bondioli, Mauro. “The Arsenal of Venice and the Art of Building Ships”, ed. Carlo Beltrame, **Boats, Ships and Shipyards Proceedings of the Ninth International Symposium on Boat and Ship Archaeology Venice 2000**, Owbox Boox, Oxford, 2003, ss.10-13.

Bora, Siren. “Girit Yahudi Tarihi Araştırmalarında Metodoloji (Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler)”, **Ege Araştırmaları I Batı Anadolu’da Giritliler**, ed. Tuncay Ercan Sepetçioğlu-Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, İzmir, 2019, ss.131-145.

Borysek, Martin. **A Collection of Legislative Statues as a Source for the Assessment of Laymen’s Legal Authority in a Jewish Community in Venetian Crete Takkanot Kandyah**, Doktora Tezi, Cambridge University, 2015.

Bostan, İdris. “Kanuni, Barbaros ve Akdeniz’de Değişen Güç Dengeleri”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 34, Ankara, 2005, ss.172-180.

Bowman, Steven B. **Jews of Byzantium 1204-1453**, Bloch Publishing, 2001.

Braides, Orsola-Elisabetta Sciarra. “Reconstructing a Library: Case Studies from the Archivio dei possessori of the Marciana National Library in Venice”, ed. Rosa Maria Piccione, **Greeks, Books and Libraries in Renaissance Venice**, De Gruyter, 2021, ss.285-307.

Braudel, Fernand. **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Cilt: 2, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.

Braudel, Fernand. **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Cilt: 3, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, ss.274-295.

Brown, Patricia Fortini. “The Venetian Loggia: Representation, Exchange and Identity in Venice’s Colonial Empire”, ed. Kathryn A.S mith, **Viewing Greece: Cultural and Political Agency in the Medieval and Early Modern Mediterranean**, Brepols, New York, 2016, ss.209-235.

Brummet, Palmira. **Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz’de Diplomasi**, çev. H. Nazlı Pişkin, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Buonsanti, Michele. **Candia Veneziana**, Mystis, 2023.

Buratti, Bruno. **L’ultimo eroe della Serenissima Francesco Morosini e il suo tempo**, a cura di Bruno Buratti, Marsilio, Venezia, 2022.

Calimani, Riccardo. **Storia della Repubblica di Venezia**, Mondadori, 2019.

Cameron, Averil. **Bizanslılar**, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Candiani, Guido. “Tra controllo del territorio e sorveglianza navale: la leva marittima veneziana a Creta, 1575-1645”, a cura di Livio Antonielli e Stefano Levati,

Controllare il territorio. Norme, corpi e conflitti tra medioevo e prima guerra mondiale, ss.129-167.

Candiani, Guido. **Dalla Galea alla Nave di Linea Le Trasformazioni della Marina Veneziana (1572-1699)**, Città del Silenzio Edizioni, 2009.

Carpinato, Caterina. “Venice in the Time of Gavriil Seviros (before 1540-1616): People, Books, Languages and Images. Dialogue with Greeks and with Greek”, ed. Rosa Maria Piccione, **Greeks, Books and Libraries in Renaissance Venice**, De Gruyter, 2021, ss.15-33.

Andrew R. Casper, **Art and the Religious Image in El Greco's Italy**, The Pennsylvania State University Press, 2014.

Charalambos, Gasparis, “O Rektoras Retimnou Apodidei Logariasmo 3 Ianouariou 1416”, **Antidorima**, Ypo tin Aigidia Dimou Retimnis, Retimno, 2013, ss.95-106.

Charalambos, Gasparis, “I elia kai to ladi. Paragogi kai emporio sti mesaioniki Kriti (13os-14os aionas)” **Elia kai Ladi**, D'trihmero ergasias Kalamata 7-9 Maiou 1993, Athens, 1996, ss.151-158.

Charalambos, Gasparis, “Capitaneus Crete”, **Byzantina Symmeikta** 12, Etniko Idrima Erevnon Institouto Bizantinon Erevnon, Atina, 1998, ss.171-214.

Gasparis, Charalambos. Μαλεβίζι Το όνομα η αμπελοκαλλιέργεια και τα κρασία στον 13^ο και 14^ο αιώνα (Malevisi: The name, the viniculture and the wines in the 13th and 14th century Crete), Μονεμβάσιος οίνος-Μονοβας(ι)ά- Malvasia, επιμ. εκδ. Η. Αναγνωστάκης, IBE/EIE-Διεθνή Συμπόσια 17, Αθήνα, 2008, ss.147-158.

Chojnacki, Stanley. “Identity and Ideology in Renaissance Venice The Third Serrata”, ed. John Jeffries Martin-Dennis Romano, **Venice Reconsidered The History and**

Civilization of an Italian City-State 1297-1797, The John Hopkins University Press, London, 2002, ss.263-295.

Ciccolella, Federica. **Donati Graeci Learning Greek in the Renaissance**, Brill, Boston, 2008.

Colferai, Luca. **Breve Storia di Venezia**, Newton Compton Editori, 2021.

Constantoudaki Maria, Kitromilides, “La Pittura di Icone a Creta Veneziana (Secoli XV e XVI): Questioni di Mecenatismo, Iconografia e Preferenze Estetiche”, **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale, Iraklion-Chania**, 30 settembre-5 ottobre 1997, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, ss.459-509.

Costantini, Massimo. “I Galeoni di Candia nella Congiuntura Marittima Veneziana Cinque-Seicentesca”, **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale**, Iraklion Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, ss.207-233.

Çiçek, Kemal. “Kıbrıs”, **TDV**, Cilt: 25, Ankara, 2002, ss.373-379.

Delilbaşı, Melek. “Selanik’in Venedik İdaresine Geçmesi ve Osmanlı Venedik Savaşı (1423-1430)”, **Belleten**, Cilt: 40/150, Ankara, 1976, ss. 576-588.

Detorakis, Theocharis E. **History of Crete**, Translated by John C. Davis, Iraklion, Crete, 1994.

Di Cosmo, Nicola- Lorenzo, Pubblici, **Venezia e i Mongoli Commercio e diplomazia sulle vie delle seta nel medioevo**, Viella, 2022.

Diplomatarium Veneto-Levantinum 1351-1454, ed. George Martin Thomas, Vol.: 2, Cambridge University Press, 2012.

Dökmeci, Volkan. **Akdeniz’de Devletler ve Kusanlar (Venedik Kaynaklarına Göre II. Bayezid ve I. Selim Dönemlerinde Osmanlı Denizciliği ve Korsanlık**, Babil Kitap, İstanbul, 2020.

Dursteler, Eric R. **İstanbul’daki Venedikliler-Yeniçağ Başlarında Akdeniz’de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş**, çev. Taciser Ulaş Belge, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.

Emecen, Feridun M. “Aydınöğlu Umur Bey: Kısa bir Biyografi Denemesi”, **Aydınöğulları Tarihi**, ed. Mehmet Ersan, Cüneyt Kanat ve Mehmet Şeker, TTK, Ankara, 2013.

Emecen, Feridun M. “Çift Resmi”, **TDV**, Cilt: 8, İstanbul, 1993, ss.309-310.

Emecen, Feridun M. “Süleyman I”, **TDV**, Cilt: 38, İstanbul, 2010, ss.62-74.

Emecen, Feridun M. **Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı**, TTK, Ankara, 2022.

Emecen, Feridun M. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Encyclopedia of Renaissance Philosophy, Zygolamas, John and Theodius ed. Marco Sgarbi, Springer, 2015.

Erdoğan, Mehmet Akif. Kanuni Sultan Süleyman’ın Rodos Seferi Ruznamesi, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 19, Sayı:1, 2004, ss.55-71.

Ersan, Mehmet, Mustafa Alican. **Türklerin Kayıp Yüzyılı Beylikler Devri**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

Ertaş, Mehmet Yaşar, Hacer Kılıçarslan. “Rodos’un Fetih Günlüğü Kanuni Sultan Süleyman’ın Rodos Seferi Ruznamesi”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt: 12, Sayı:1, 2017, ss.1-36.

Eufe, Rembert. “La Cancellaria del Duca di Candia e il volgare a Creta”, ed. Daniele Baglioni, **Il Veneziano, “De La da Mar”**, Gruyter, 2019.

Ferrero, Larrie D. **Ships and Science**, The Cambridge University Press, 2007.

Fisher, Sidney Nettleton. **Sultan Bayezid Han (1481-1512)**, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Foffano, Francesco. “Marco Musuro Proffessore di Greco a Padova e a Venezia”, **Nuovo Archivio Veneto**, 3 (1892), ss.453-470.

Fotheringham, John Knight. **Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago**, Oxford, 1915.

Freely, John. **Grand Turk**, The Overlook Press, New York, 2009.

Gallina, Mario. **Una Società Coloniale del Trecento Creta fra Venezia e Bisanzio**, Deputazione Editrice, Venezia, 1989.

Gallotta, Aldo. “Ceneviz”, **TDV**, Cilt: 7, İstanbul, 1993, ss.363-365.

Georgopolou, Maria. **Venice’s Mediterranean Colonies**, Cambridge University Press, 2001.

Gerola, D.Giuseppe. **La Dominazione Genovese in Creta**, Rovereto, 1902.

Gerola, Giuseppe. **I Monumenti Veneti dell’Isola di Creta**, R.Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, 1905.

Gertwagen, Ruthy. “The Contribution of Venice’s Colonies to Its Naval Warfare in the Eastern Mediterranean in The Fifteenth Century”, **International Journal of Maritime History**, XIX, No.: 1 (June 2007), ss.113-173.

Gibbons, Herbert Adams. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu (1300-1403)**, çev. Hüseyin Dağ (Osmanlıcadan) çev. Bülent Arı (İngilizceden), 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1998.

Goffman, Daniel. **Osmanlı İmparatorluğu’nda İngilizler 1642-1660**, çev. Ayşe Başçı-Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.

Gökbilgin, Tayyip. **Kanuni Sultan Süleyman**, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

Grendler, Paul F. **Aldus Manutius Humanist, Teacher and Printer**, The John Carter Brown Library, Rhode Island, 1984.

Guerre in ottova rima Guerra contro i Turchi (1453-1570), a cura di Marina Beer e Christiana Ivaldi, Edizioni: Panini, 1988.

Gülsoy, Ersin. “Girit Adası’nda Savaş ve Abluka: Adadaki Kalelerin Savunma Sistemleri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması”, **Türk-İtalyan Müşterek Harp Tarihi Sempozyumu Bildirileri 21-22 Ekim 2019**, Yayına Hazırlayan: Gültekin Yıldız- Serkan Osmanlıoğlu, Milli Savunma Yayınları, İstanbul, 2020, ss.87-113.

Gülsoy, Ersin. “Kandiye”, **TDV**, Cilt: 24, İstanbul, 2001, ss.303-305.

Gülsoy, Ersin. **Girit’in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1997.

Güneş, Cüneyt. **Bizans Anadolu’sunda Askeri ve İdari Bir Sistem Thema Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021.

Herrin, Judith. “Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos (1180-1205), **Dumbarton Oaks Papers** Vol.:29 (1975), ss.253-284.

Herrin, Judith. **Ravenna Capital of Empire, Crucible of Europe**, Princeton University Press, 2020.

Heyd, W. **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Hirouchakis, A. **I Benetokratoumeni Anatoli. Kriti kai Eptanisos**, Atina, 1934.

Holy Women of Byzantium, Ten Saint’s Lives, ed. Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, 1996.

Irene Papadaki, “From Crete to Venice the Transfer of the Archives”, **Thesaurismata**, 46 (2016), **Thesaurismata**, 46 (2016), Periodikon tou Ellinikou Institoutou Bizantinon kai Metabyzantinon spoudon, Venetia, ss.235-306.

Iliopoulou, Maria Ntourou. “O Xandakas sto deutero miso tou 16ou aiona”, **Parousia** 7 (1991), ss.7-60.

Iliopoulou, Maria Ntorou. **Relatione del Regno di Candia presentata a di 15 Decembrio 1563 per Dominium Gasparem Rhenerio capitaneum**, Tomo: I, EKPA, 1982.

İnalcık, Halil, “Osmanlıların Trakya’ya Yerleşmesi (1352-1361)”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 52, Ankara, 2010, ss.9-22.

İnalcık, Halil. “Batı Anadolu’da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar”, ed. İdris Bostan & Salih Özbaran, **Türk Denizcilik Tarihi**, Cilt: 1, Deniz Basımevi, İstanbul, 2009.

İnalcık, Halil. “İmtiyâzât”, **TDV**, Cilt: 22, İstanbul, 2000, ss.245-252.

İnalcık, Halil. “Orhan Bey”, **TDV**, Cilt: 33, İstanbul, 2007, ss.375-386.

İnalcık, Halil. **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

İnalcık, Halil. **Devlet-i Aliyye-Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 2009.

İnalcık, Halil. **İki Karanın Sultanı, İki Denizin Hakanı Kâyser-i Rûm Fatih Sultan Mehmed Han**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi**, Cilt: 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

İnalcık, Halil. **Kuruluş Dönemi Sultanları**, İsam Yayınları, İstanbul, 2010.

İnalcık, Halil. **Osmanlı ve Haçlılar**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Jacoby, David. “Byzantine Trade with Egypt”, in **Commercial Exchange Across the Mediterranean**, Routledge, London, 2005.

Jacoby, David. “Creta e Venezia nel Contesto Economico”, **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale**, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, ss.73-107.

Jacoby, David. “Cretan Cheese: A Neglected Aspect of Venetian Medieval Trade”, in **Commercial Exchange Across the Mediterranean**, Routledge, London, 2005.

Jacoby, David. **Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion**, Routledge, London, 1989.

Jones, Michael R. “Cargo Ships and War Galleys in the Byzantine Empire”, ed. Engin Akyürek-Koray Durak, **Anatolia in the Byzantine Period**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.

Jorga, Nicolae. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Nilüfer Epçeli, Cilt: 2, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.

Kabağaç, Sina, Erdal Alover. **Latince Türkçe Sözlük**, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995.

Kaçan, Meryem. **XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 1995.

Karapidakis, N. **Administration et milieux administratifs en Crete venitienne (XVIe siecle)**, Inconnu, Parigi, 1983.

Karapidakis, Nikos E. “I Elia kai to Ladi stin Kriti: I Dieksodos pros Disi (15os-17os ai.)”, **Elia kai Ladi stin Anatoliki Mesogeio apo tin arxaiotita stin Probiomixaniki Epohi**, e. Ilias Anagnvostakis-Evangelia Balta, Politistiko Idrima Omilou Peiraios, Piraeus, 2020, ss.319-326.

Karsten, Arne. **Venedik Tarihi**, çev. Hülya Kaya, Runik Kitap, İstanbul, 2021.

Kaymakçı, Emre. “Modern Dönem Öncesi Kolonizasyonuna Bir Örnek: Venedik Cumhuriyeti’nin Girit Adası’na Yerleşme Süreci”, **CAHIJ**, 2024, ss.43-59.

Kaymakçı, Emre. **Ege Adaları’nda Hâkimiyet Mücadelesi (Bizans ve Venedik’in Türkleri Durdurma Teşebbüsleri-XI.-XV. Yüzyıllar)**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Kaymakçı, Emre. **Venedik Hâkimiyetinde Girit Adası (1204-1453)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2024.

Kaymakçı, Hülya Çiçek. “Venedik Arsenal’i ve Denizciliğine Dair”, ed. Derya Gürtaş DüNDAR, **Orta Çağ Dünyası**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2025, ss.197-229.

Kaymakçı, Hülya Çiçek. “Venedik Girit’inde Archontlar: 16. ve 17. Yüzyıllarda Ayrıcalıklı Bir Grup ve Gelişimi”, **CAHIJ**, Vol.:21 (2023), ss.135-144.

Kaymakçı, Hülya Çiçek. “Theocharis E.Detorakis, History of Crete, Translated by John C.Davis, Iraklion, Crete, 1994, 510p.”, **OTAM** 54 (2023), ss.239-243.

Kelemen, Pal. **El Greco His Byzantine Heritage Candia, Venice**, Toledo, Macmillan, 1963.

Kızıl, Süleyman, Neşet Arslan. “Bazı Çivit Otu (*Isatis tinctoria* L., *Isatis constricta* Davis) Türleri ile Yün Hali İpliklerinin Boyanması ve Elde Edilen Renklerin Bazı Haslık Değerlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma”, **Tarım Bilimleri Dergisi**, 2001, 7 (3), ss.42-47.

Kiel, Machiel. “Eğriboz”, **TDV**, Cilt: 10, İstanbul, 1994, ss.491-493.

Koçu, Reşat Ekrem, **Kızlarağasının Piçi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2002.

Kostas Tsiknakis, “Atastalies Beneton Aksiomatouxon sto Diamerisma tis Sitias sta teli tou 16ou Aiona H Periptosi tou Rektora Zuan Antonio Diedo”, **Pepragmena T Dietnous Kritiologikou Sinedriou**, Irakleio, 2004, ss.243-256.

Köktürk, GülDen. “Türk Denizcilik Tarihinde Barbaros Hayreddin Paşa: Hayatı, Denizcilik Tarihi Açısından Yeri ve Önemi”, **Uluslararası Piri Reis ve Türk**

Denizcilik Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı, Cilt: 6, TTK, İstanbul, 2013, ss.81-101.

Kumrular, Özlem. “Avrupa Kroniklerinde ve Edebiyatında Savaş Sebebi Olarak Bir Dümece Şehzâde ve Annesi Zafira-İtalyan, İspanyol ve Hırvat Kaynaklarına Göre Girit Savaşı’nın Başlangıcı”, **Geçmişten Günümüze Girit, (Tarih, Toplum, Kültür Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı)**, ed. A. Nükhet Adıyeke- T. Ercan Sepetçioğlu, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, ss.33-44.

Laflı, Ergün. “Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu’da Bağcılık ve Şarapçılık”, ed. Ertekin Akpınar-Ekrem Tükenmez, **Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu**, İzmir Büyükşehir Belediyesi İzmir Akdeniz Belediyesi, ss.19-41.

Lambrinos, Kostas E. “Gli Archontoromei nella Creta Veneziana. Un Gruppo e la Sua Evoluzione nel XVI e XVII secolo.”, **Mediterranea Ricerche Storiche**, No.: 27, Aprile 2013, ss.149-160.

Lambrinos, Kostas E. “I Katoikoi tis Kritikis İpatrou kata to 16o kai 17o Aiona Koinoniko-Politika Gnorismata kai Praktikes Ekprosopisis”, **Thesaurismata** 32 (2002), ss.97-151.

Lambrinos, Kostas E. “Il Popolo nei centri urbani veneto-cretesi: status istituzionale e socio-politico (XVI-XVII sec.)”, **Akademia Atinon Kentron Erevnis tou Mesaionikou kai Neou Ellenismou Mesaionika kai Nea Ellinika**, Atina, 2023-2024, ss.189-206.

Lambrinos, Kostas E. “Il Vocabolario sociale nella Creta veneziana e i problemi del censimento di Tri(vi)san. Approcci interpretativi e desiderata di ricerca”, **I greci durante la Venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)**, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Venezia, 3-7 dicembre 2007, a cura di Chyrssa Maltezou-Angeliki Tzavara-Despina Vlassi, Venezia, 2009, ss.183-197.

Lambrinos, Kostas E. **Koinonies tis ipetrou stin ellinobenetiki Anatoli (13os-18os ai)**, Akademia Atinon Kentron Erevnis tou Mesaionikou kai neou Ellinismou, Atina, 2018.

Lane, Frederic C. “Venetian Merchant Galleys, 1300-1334: Private and Communal Operation”, **Speculum**, Vol.:38, No.: 2 (1963), ss.179-205.

Lane, Frederic C. **Le navi di Venezia fra i secoli XIII e XVI**, Eiuadi, 1983.

Lane, Frederic C. **Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance**, The John Hopkins University Press, 1992.

Lane, Frederic C. **Venice and History**, John Hopkins University Press, Baltimore, 2020.

Lauer, Rena. “Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the Fifteenth Century”, **Mediterranean Historical Review**, Vol.:27, No.: 2 (2012), ss.129-140.

Lauer, Rena. **Colonial Justice and the Jews of Venetian Crete**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019.

Legrand, Emile. **Bibliographie Hellenique**, Ernest Leroux, Paris, 1885.

Lias, Erika, Rosa Maria Piccione. “A Rediscovered Library. Gabriel Severos and His Books”, ed. Rosa Maria Piccione, **Greeks, Books and Libraries in Renaissance Venice**, De Gruyter, 2021.

Luca, Giovanni Scarpa. Braidotti-Francesco Mauro-Giorgio Trincas, “The Bucintoro Preliminary Desing: Static and Hydrodynamic Assessment”, **Technology and Science for the Ships of the Future Proceedings of NAV 2018: 19th International Conference on Ship&Maritime Research**, ed. Alberto Marino-Vittorio Bucci, ss.541-551.

Madden, Thomas. **Venice A New History**, Viking, 2012.

Maltezou, Chryssa. “From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)”, **Mediterranean Historical Review**, 1995, ss.189-201.

Maltezou, Chyrssa. **I Kriti sti Diarkeia tis Periodou tis Venetokratias (1211-1669)**, Sindesmos Topikon Enoseon Dimon kai Koinotiton, Kriti, 1990.

Maltezou, Chyrssa. “The historical and social context”, ed. David Holton, **Literature and Society in Renaissance Crete**, Cambridge University Press, New York, 1991.

Mansel, Arif Müfid. **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Margaritis, Stephen. **The Colonial Administration of Venice: 1204-1669 Crete and the Ionian Islands**, Yüksek Lisans Tezi, The University of Southern California, California, 1958.

Markaki, Tatiana, “Innovations and the art of deception: mixed cloths in Venetian Crete (17th century)”, ed. G. Nigro, **La moda come motore economico: innovazione di processo e prodotto, nuove strategie commerciali, comportamento dei consumatori**, Datini Studies in Economic History, Vol.: 2, Firenze University Press, 2022, ss.15-24.

Mason, Norman David. **The War of Candia, 1645-1669**, Doktora Tezi, Louisiana State University and Agricultural & Mechanical College, 1973.

Mavroidi, Fani. “I Serbi e La Confraternita Greca di Venezia”, **Balkan Studies** 1983, ss.511-529.

Mayor, Adrienne. **Mithradates**, çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Mckee, Sally. "Greek women in Latin households of fourteenth century Venetian Crete", **Journal of Medieval History** 19, ss.229-249.

Mckee, Sally. "Women Under Venetian Colonial Rule in the Early Renaissance: Observations on their Economic Activities", **Renaissance Quarterly**, 51 (1998), ss.34-67.

Mckee, Sally. **Uncommon Dominion Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity**, University of Pennsylvania Press, 2000.

Merçil, Erdoğan. "Aydinoğulları", **TDV, Cilt: 4**, İstanbul, 1991, ss.239-241.

Merzios, K.D. "I Sintiki Eneton-Kallergi kai i sinodevontes autin katalogi", **Kritika Xronika** 3 (1949), ss.262-292.

Mola, Luca, **The Silk Industry of Renaissance Venice**, The Johns Hopkins University Press, London, 2000.

Montemezzo, Stefania. "Ships and Trade: The Role of Public Navigation in Renaissance Venice", **Maritime Networks as a Factor in European Integration**, ed. Giampiero Nigro, Firenze University Press, 2019, ss.473-484.

Moorey, Chris. **A History of Crete**, Haus Publishing, London, 2019.

Morin, Marco F. "Le galeazze a Lepanto", **Oltre Lepanto**, Centro Studi Vox Populi, 2012, ss.103-124.

Moro, Federico. **Venezia nella Tempesta 1499-1517 (La Crisi della Serenissima)**, Le Guerre, Venezia, 2020.

Moro, Federico. **Venezia e L'Assedio senza Fine L'Epopea di Candia 1646-1669**, Leg Edizioni, Venezia, 2022.

Moro, Federico. **Lepanto, fuochi nel crepuscolo Venezia e gli Ottomani 1416-1571**, Leg Edizioni, Venezia, 2020.

Morin, Marco. “Lepanto: Fearlessness Was Not Enough”, **Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Cilt: 3, İstanbul, 2013, ss.251-261.

Morris, Jan. **The Venetian Empire A Sea Voyage**, Penguin Books, 1990.

Mparoutsos, Fotis. “Per il viaggio de ponente. To Kritiko krasi pera apo to Gibraltar (16os ai.)”, **Epikoinonies kai Metafores stin Probiomixaniki Periodo**, IA’ Symposio Istorias kai Texnis Kastro Monembasias, 23-26 Iouliou 1998, Monembasiotikos Omilos Politistiko Texnologiko Idrima Etba.

Nichols, Francis Morgan. **The Epistles of Erasmus**, Longsman Green, New York, 1901.

Nicol, Donald. **Bizans ve Venedik Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine**, çev. Gül Çağalı Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000.

Nicol, Donald. **Bizans’ın Son yüzyılları 1261-1453**, çev. Bilge Umar, Türkiye İş Bankası kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Nigro, G. **La moda come motore economico: innovazione di processo e prodotto, nuove strategie commerciali, comportamento dei consumatori**, Datini Studies in Economic History, Vol.:2, Firenze University Press, 2022.

Norwich, John Julius. **A History of Venice**, Penquin Books, England, 2003.

O’Connell, Monique Elaine. **Venice outside the Lagoon: Politics and Local Administration in Fifteenth Century**, Doktora Tezi, Northwestern University, 2002.

Oberoi, Preet Singh. "Understanding Guerrilla Tactics in International Arbitration", **Christ University Law Journal**, 3/2(2014), (69-84).

Örenç, Ali Fuat. "Sakız Adası", **TDV**, Cilt: 36, İstanbul, 2009, ss.6-10.

Panopoulou, Aggeliki. "I Texnites ton Nayphgeion tou Xandaka kai ton Xanion kata to 16o kai 17o Aiona", **Kritiki Estia**, t.3 1989/1990, ss.173-194.

Panopoulou, Angeliki. "I protomastores tou Xandaka (16os-17os ai.)", **Pepragmena T' Dietnous Kritologikou Sinedriou**, v. 2/1: Bizantini kai Metabizantini periodos, Istoria, Glossa kai Logotexnia, Herakleion, 2004, ss.257-270.

Papadaki, Aspasia. "I Benetoi Eugeneis tis Kritis kata to 16o Aiona", in: **Pepragmena tou ST' Dietnous Kritologikou Sinedrou**, Chania, 1991, ss.431-438.

Papadaki, Irene. "From Crete to Venice the Transfer of the Archives", **Thesaurismata**, 46 (2016), ss.235-306.

Papadia-Lala, Anastasia. "Soldati Mercenari Stranieri e Vita Urbana nella Citta di Candia Veneziana(Secoli XVI e XVII)", **Thesaurismata** 29 (1999), ss.273-285.

Papadia-Lala, Anastasia. "To Diamerisma ton Xanion sta mesa tou IST' AI I Ektesi toy Rektora Xanion A. Barbarigo (1549)", **Thesaurismata**, Vol.:19, Venezia, 1982, ss.62-79.

Pashley, Robert. **Travels in Crete**, Vol.:1, Cambridge University Press, London, 1837.

Pedani, Maria Pia. **Doğu'nun Kapısı Venedik**, çev. Gökçen Karaca Şahin, Küre Yayınları, İstanbul, 2015.

Pedani, Maria Pia. **Osmanlı Padişahının Adına (İstanbul'un Fethinden Girit Savaşı'na Venedik'e Gönderilen Osmanlılar)**, çev. Elis Yıldırım, TTK, Ankara, 2011.

Pilidis, Georgios I. "Fuor dal comun sentiero. L'Accademia degli Stravaganti di Candia: innesto socio-culturale italiano", a cura di Chryssa Maltezou-Angeliki Tzavara-Despina Vlassi, **I Greci durante la venetocrazia Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)**, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venezia, 2009, ss.617-629.

Pozza, Marco-Ravegnani, Giorgio. **I trattati con Bisanzio 992-1198**, Il Cardo, Venezia, 1993.

Preto, Paolo. **Venezia e i Turchi**, Viella, Roma, 2013.

Pryor, John. **Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler**, çev. Tunç Tayanç-Fusun Tayanç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

Randolph, Bernard. **Ege Takımadaları Arşipelago**, çev. Ümit Koçer, Pera Turizm Alaeddin Eser Kitaplığı, İstanbul, 1998.

Rapp, Richard Tilden. **Industry and Economic Decline in Seventeenth-Century Venice**, Harvard University Press, Cambridge, 1976.

Ravegnani, Giorgio. **Bisanzio e Venezia**, Mulino, 2020.

Roberts, J. M. **Avrupa Tarihi**, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2010.

Romanin, Samuele. **Storia documentata di Venezia**, Socio del Veneto Ateneo e dell'Accademia di Padova, Venezia, 1855.

Rosemary, E. Bancroft-Marcus, “Women in the Cretan Renaissance (1570-1669)”, **Journal of Modern Greek Studies**, Vol.:1, No.: 1 (May 1983), ss.19-38.

Rossini, Egidio. “La Via dell’Adige e Il Commercio del Legname nel Basso Medio Evo”, **Congresso Medievo Vol.:2, Atti Acc. Agiati**, 236 (1986), ss.243-256.

S, Xanthoudidis, **I Enetokratia en Kriti kai oi kata ton Eneton agones ton Kriton**, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, Athens,1939.

Scaife, J. **Venetian trade and commercial relations with England in the early Tudor period, 1485-1550**, University of Kent, Doktora Tezi, 1979.

Setton, Kenneth M. **The Papacy and the Levant (1204-1571)**, Vol.:3, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1984.

Setton, Kenneth M. **XVII. Yüzyıl Dünyasında Venedik, Avusturya ve Türkler**, çev. Arif Erbil, Al Baraka Yayınları, İstanbul, 2022.

Sevim, Ali, Yaşar Yücel. **Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, TTK, Ankara, 1989.

Sherwin-White, A.N. “Lucullus, Pompey and the East”, ed. J.A. Crook-Andrew Lintott, **The Cambridge Ancient History The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C**, The Cambridge University Press, 2008.

Siman, Bruno. “On altıncı Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu ve Girit İlişkileri Hakkında Birkaç Not”, **X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler**, 4, (Ankara, 1993), ss.1815-1820.

Solnon, Jean François. **Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa**, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Stallsmith, Allaire B. "One Colony, Two Mother Cities: Cretan Agriculture under Venetian and Ottoman Rule", **Hesperia Supplement**, Vol.:45 (2007), ss.151-171.

Stamoulou, Eva. **Candia and the Venetian Oltremare: Identity and Visual Culture in the Early Modern Eastern Mediterranean**, Doktora Tezi, The University of Manchester, 2011.

Starr, Joshua. "Jewish Life in Crete Under the Rule of Venice", **Proceedings of the American Academy for Jewish Research**, 1942, Vol.:12, (1942), ss.59-114.

Steimann, Ilona. "Making Illuminated Hagganot in Venetian Candia", **Mediterranean Historical Review**, 27/2, ss.161-173.

Steiris, Georgios. "Science at the Service of Philosophical Dispute: George of Trebizond on Nature", **Philotheos** 12 (2012), ss.103-119.

Steriotou, Ioanna. **Ta Benetika Teixi tou Xandaka (ton 16o kai ton 17o ai.)**, Bikelia Bibliotiki Dimou Irakleiou, Irakleion, 1998.

Sussman, Edna, Solomon Ebere, "All's Fair in Love and War- Or Is It? Reflections on Ethical Standarts for Counsel in International Arbitraiton", **The American Review of International Arbitration (ARIA)**, 22/4(2011), ss.611-623.

Şakiroğlu, Mahmut. "1521 Tarihli Osmanlı-Venedik Antlaşmasının Asli Metni", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 12, İstanbul, 1981-82, ss.387-403.

Şakiroğlu, Mahmut. "II. Selim'in Venedik Cumhuriyeti'ne Verdiği 1567-1573 Tarihli Ahidnâmeler", **Erdem Dergisi**, 1996, s.527-554.

Tafel, G. L.-G. M. Thomas. **Urkunden zur Alteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig**, Vol.:3, Vienna, 1857.

Tansel, Selahattin. **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri**, TTK, Ankara, 2004.

Tansel, Selahattin. **Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı**, TTK, Ankara, 2017.

Tarakçı, Nejat. **Deniz Gücünün Osmanlı Tarihi Üzerine Etkileri**, Deniz Basımevi, İstanbul, 2009.

Tekin, Oğuz. **Eski Yunan Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Tekin, Oğuz. **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

The Encyclopaedia of Islam, ed. E. Van Donzel, B. Lewis ve Ch. Pellat, Vol.:4, Brill 1997.

Thiriet, Freddy. **La Romanie Venitienne Au Moyen Age Le developpement et l'exploitation du domaine colonial venitien XII-XV siecles**, Bibliotheque des Ecoles Francaises d'Athenes et de Rome, Paris, 1959.

Tiepolo, Maria Francesco. "Le Fonti Documentarie di Candia", **Venezia e Creta atti del Convegno internazionale di studi**, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997, a cura di Gherardo Ortalli, Venezia, 1998, ss.43-73.

Tokaloğlu, Aysun. **Tarihten Günümüze Ege Adaları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 1991.

Tsiknakis, Kostas. "Opseis tis ampelokalliergeias stin Kriti sta teli tou 16ou aiona", **Monembasios Oinos-Monobasia-Malvasia**, ed. Ilias Anagnostakis, Etniko Idrima Ereunon Institoyto Bizantinon Ereunon, Atina, 2008, ss.159-176.

Tsiknakis, Kostas. "Periodevontas stin ipatro tis Kritis gia tin aponomi dikaiosinis. Feoudarhies katapiesis kai metra peristolis tous apo ton Giacomo Foscarini sta xronia

1574-1577”, ed. Kostas Lambrinos, **Koinonies tis ipatrou stin ellinobenetiki Anatoli (13os-18os ai.)**, Akademia Atinon Kentron Erevnis tou Mesaionikou kai Neou Ellinismos, Atina, 2018, ss.165-196.

Tsougarakis, Dimitris. **Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Rule**, Historical Publications, Athens, 1988.

Tsougarakis, Dimitris. “I Sitiki Politiki tis Benetias stin Kriti ton 13o-14o Aiona”, **Akademia Atinon**, Atina, 1990.

Tucci, Ugo. “Il Commercio del Vino nell’Economia Cretese”, **Venezia e Creta: atti del Convegno internazionale**, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997, a cura di Gherardo Ortalli, Istituto veneto di scienze lettere ed arti, Venezia, 1998, ss.183-207.

Tukin, Cemal. “Girit”, **TDV**, Cilt: 14, İstanbul, 1996, ss.85-93.

Turan, Şerafettin. “Barbaros Hayrettin Paşa”, **TDV**, Cilt: 5, İstanbul, 1992, ss.65-67.

Turan, Şerafettin. **Türkiye- İtalya İlişkileri (Selçuklulardan Bizans’ın Sona Erişine)**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 1, TTK, Ankara, 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 2, TTK, Ankara, 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 3, I. Kısım, TTK, Ankara, 2009.

Vaccher, Roberto. **L’Esercito veneziano e la difesa di Candia 1645-1669**, Yüksek Lisans Tezi, Università Ca’Foscari, Venezia, 2013.

Vasiliev, A.A. **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Vincent, Alfred. “Money and Coinage in Venetian Crete”, c.1400-1669: An Introduction”, **Thesaurismata**, 37 (2007), ss.268-326.

Witteck, Paul. **Menteşe Beyliği**, çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1944.

Yılmaz, Fazlıhan. “Çivit Otunun Yünlü Kumaşlar İçin Doğal Boyarmadde Kaynağı Olarak Kullanılması”, **GSED**, 2020, Cilt: 26, Sayı: 45, ss.485-490.

Yücel, Yaşar, Ali Sevim, **Osmanlı Klasik Döneminin Üç Hükümdarı Fâtiḥ-Yavuz-Kanûnî**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Zachariadou, Elizabeth. **Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Monteshe and Aydın (1300-1415)**, Library of the Hellenic Institute of Byzantine Studies, Venice, 1983.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt: 2, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

Zinkesein, John Wilhelm. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt: 4, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

Zorzi, Alvize. **La Repubblica del Leone Storia di Venezia**, Bompiani, Milano, 2017.

4.İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.treccani.it/vocabolario/provveditore/> (Erişim Tarihi 01.02.2023)

https://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-valier_%28Dizionario-Biografico%29/
(Erişim Tarihi 01.02.2023)

Diodorus Siculus, XXXIII. 10. <http://attalus.org/translate/diodorus33.html> (Erişim Tarihi 02.03.2023)

https://penelope.uchicago.edu/thayer/e/roman/texts/cassius_dio/36*.html (Erişim Tarihi 03.03.2023)

<https://www.treccani.it/enciclopedia/libro-d-oro> (Erişim Tarihi 21.11.2023)

[https://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_(Enciclopedia-Italiana)/) (Erişim Tarihi 29.11.2023)

<https://www.treccani.it/enciclopedia/eliyyah-capsali/> (Erişim Tarihi 15.12.2023).

<https://www.treccani.it/vocabolario/zecchino> (Erişim Tarihi 17.12.2023)

Ed.C. Kafadar- H. Karateke- C. Fleischer, **Historians of the Ottoman Empire**, Elia Capsali https://ottomanhistorians.uchicago.edu/sites/default/files/capsali_en.pdf
(Erişim Tarihi 27.12.2023)

<https://www.treccani.it/enciclopedia/michele-sanmicheli> (Erişim Tarihi 01.01.2024)

<https://www.treccani.it/enciclopedia/podesta/> (Erişim Tarihi 15.01.2024)

<https://www.kastra.eu/castleen.php?kastro=focas> (Erişim Tarihi 17.02.2024)

<https://www.kastra.eu/castleen.php?kastro=ierapetra2> (Erişim Tarihi 18.02.2024)

<https://religiana.com/church-st-rocco-kania> (Erişim Tarihi 24.02.2024)

[http://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_\(Enciclopedia-Italiana\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/avogadori_(Enciclopedia-Italiana)/) (Erişim Tarihi 18.05.2024)

<https://www.comune.venezia.it/it/content/cronologia-storica> (Erişim Tarihi 29.07.2024)

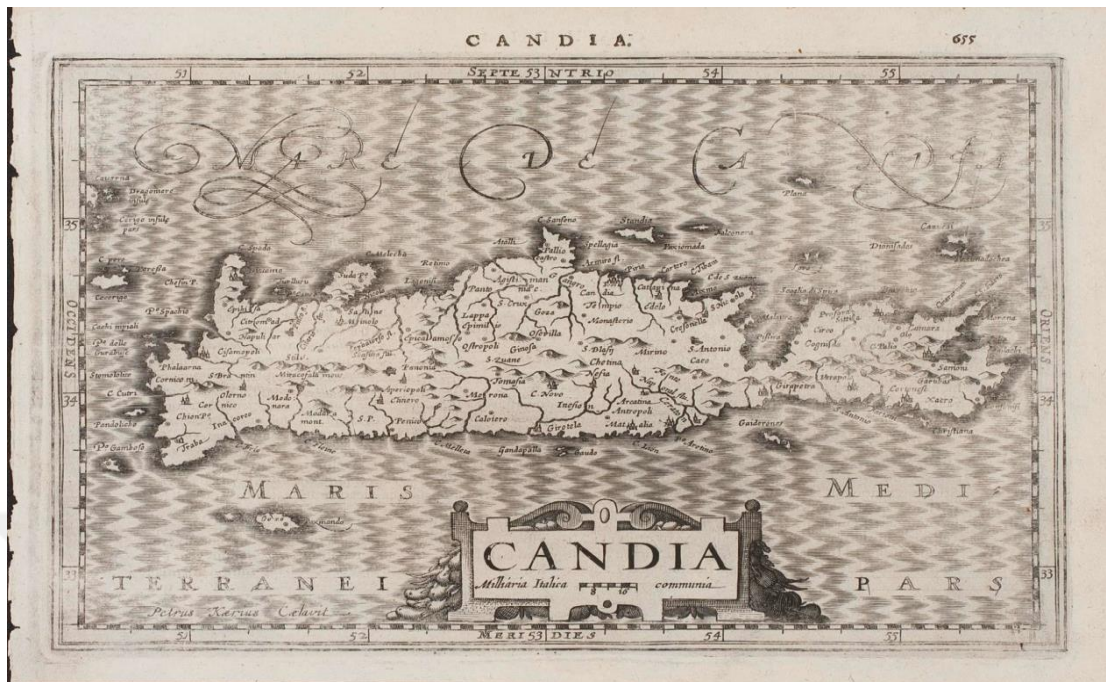
Jean-Claude Hocquet, La politica del sale, Treccani, <https://www.treccani.it/enciclopedia/la-politica-del-sale> (Erişim Tarihi 13.08.2024)

<https://deremilitari.org/2014/03/foundations-of-venetian-naval-strategy-from-pietro-il-orseoto-to-the-battle-of-zoncho-1000-1500> (Erişim Tarihi 04.08.2024)

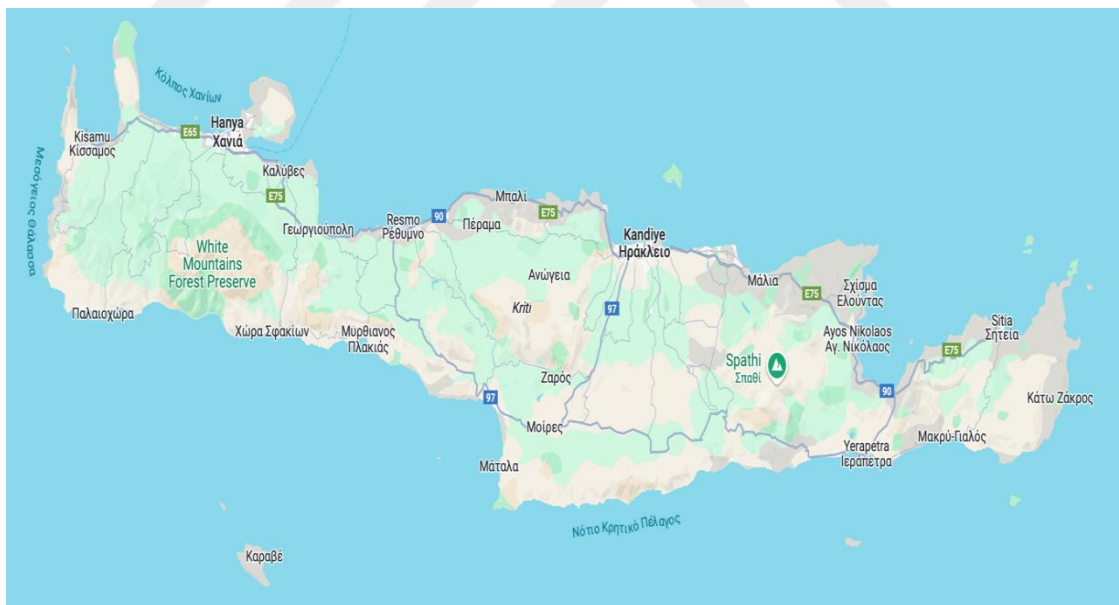

EKLER

EK 1: Girit Haritası Kaynak: www.europeana.eu

EK 2: Modern Girit Haritası Kaynak: Google Maps

EK 3: Knossos Sarayı'nı ortaya çıkaran İngiliz Arkeolog Sir Arthur Evans,
Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 4: Kandiye’de bulunan Venedik Loggiası, Foto: Hly ek Kaymakçı

EK 5: Kandiye’de Venedik Dnemi emesi-Bembo emesi, Foto: Hly ek Kaymakçı

EK 6: Kandiye-Francesco Morosini Çeşmesi, Foto: Hlyla Çiçek Kaymakçı

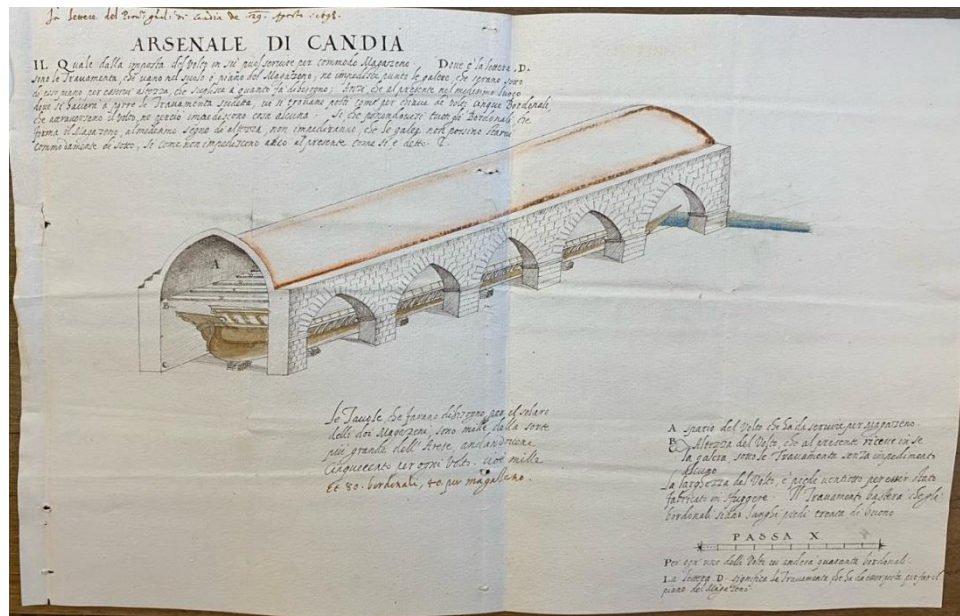
EK 7: Kandiye’de bulunan Venedik Limanı, Foto: Hlyla Çiçek Kaymakçı

EK 8: Venedik Dönemi Kandiye Tersanesi, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 9: Venedik Dönemi Kandiye Tersanesi, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı ASV-Senato,
Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche b.525, filza 767-768

EK 10: Candia (Kandiye) Venedik Dönemi Liman Surları, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

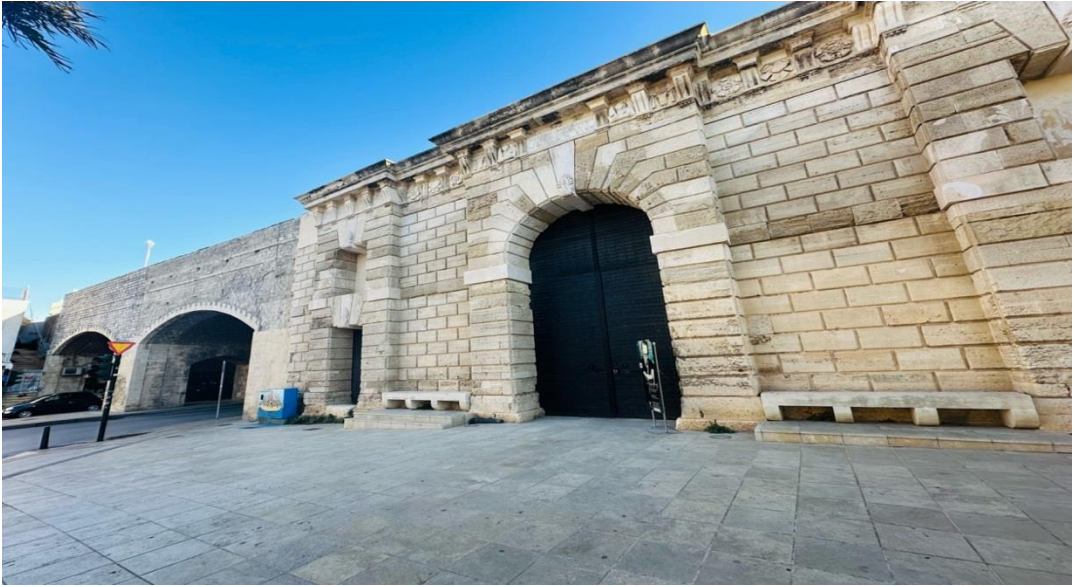
EK 11: ASV, Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b.536, filze 784, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 12: Kandiye Deniz Müzesi, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 13: Ioannes Mocenigo Dönemi Venedik Surları-Kandiye, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 14: Aziz Marcus Kilisesi-Kandiye, Foto: Hlyla iek Kaymakı

EK 15: Rimondi emesi-Rethimno (Resmo), Foto: Hlyla iek Kaymakı

EK 16: Rethimno'daki (Resmo) Venedik Loggiası, Foto: Hlyla ek Kaymakı

EK 17: Venedik Dönemi Rethimno Kalesi ve Surları, Foto: Hlyla ek Kaymakı

EK 18: Rethimno Kalesi, Foto: Hlyya iek Kaymakçı

EK 19: Venedik Limanı ve Feneri (Rethimno), Foto: Hlyya iek Kaymakçı

[illegible][illegible]

EK 22: Venedik Limanı ve Feneri (Canea-Hanya), Foto: Hlyla iek Kaymakçı

EK 23: Venedik'in Canea'daki (Hanya) Byk Tersanesi, Foto: Hlyla iek Kaymakçı

EK 24: Girit Savaşı'nda görev alan Venedikli Ranieri'nin Hanya'da ikâmet ettiği yer
Yazıt: Multa Tulit, Fecitque Pater, Sudavit et Alsit et Studuit, Dulces Semper
Requiescereant (Babamızın çok sayıda yükü ve başarısı vardı hem sıcakla hem
de soğukla başa çıktı ve yakınlarının her zaman huzurlu bir hayat sürmelerini
arzuladı.) Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 25: Venedikli Ranieri'nin ikamet ettiği yerin içten görünüşü, Foto: Hülya Çiçek
Kaymakçı

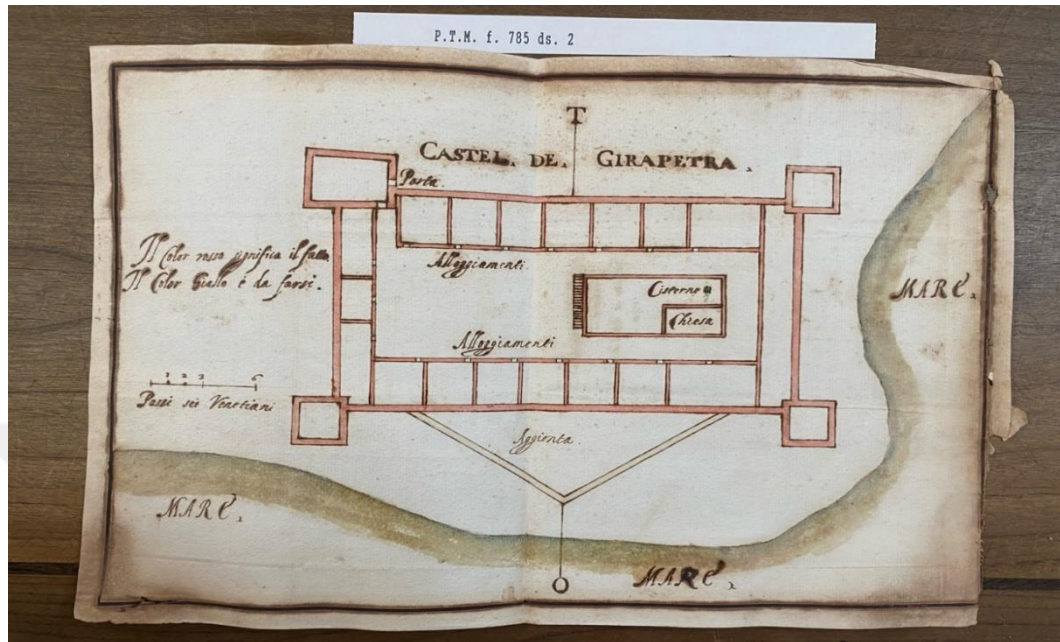
EK 26: Venedik Surlarının Temeline İnşa Edilen Hanya Deniz Müzesi, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

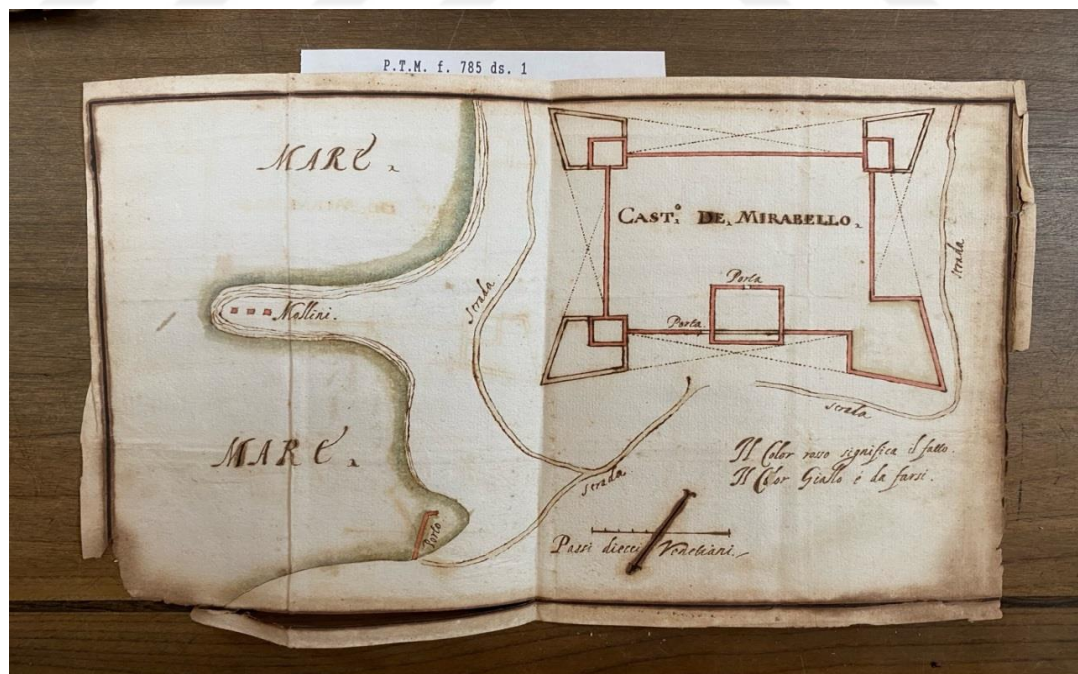
EK 27: Canea'daki Venedik Surları, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 28: ASV Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche b.536,
f.785, Girapetra Kalesi, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

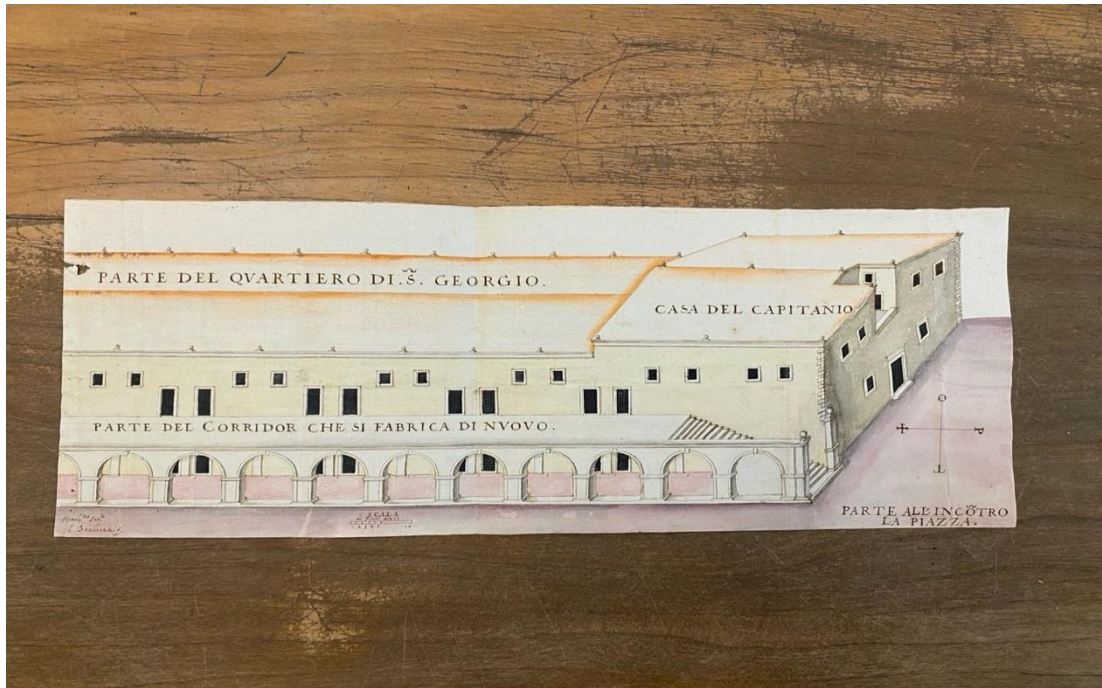
EK 29: ASV Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 536, filza 785, Mirabello Kalesi, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 30: ASV Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche b. 538, filze 787 Sithia Kalesi, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

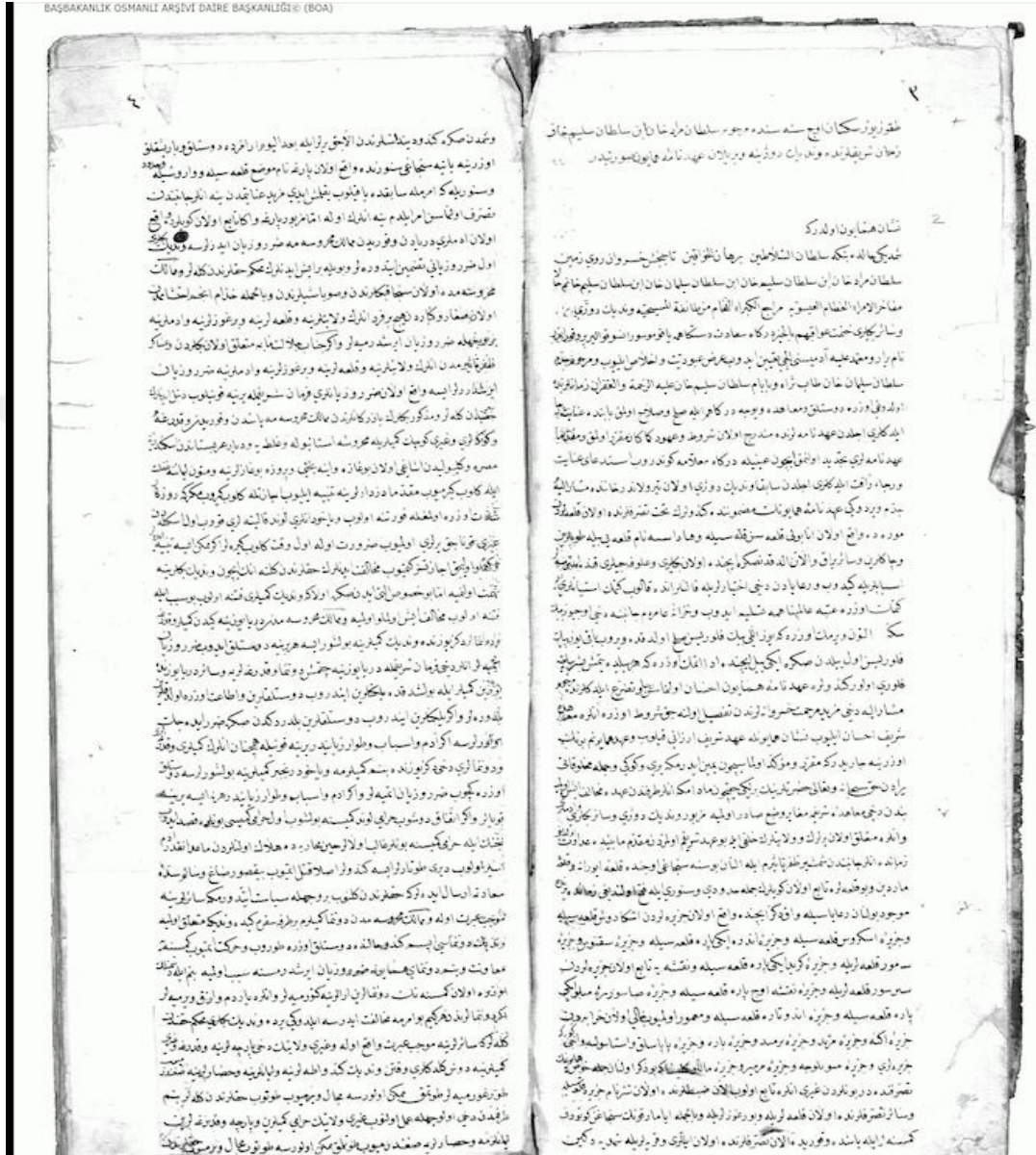

EK 31: ASV Senato Dispacci Provveditori da terra e da mar e altre cariche b. 538, filze 787, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

EK 32: 1668 Yılı Osmanlı Birliklerinin Kandiye’yi Kuşatması- Kaynak: Biblioteca Nazionale Marciana, Foto: Hülya Çiçek Kaymakçı

DUCE DI CANDIA (KANDİYE DUKALARI) 1453-1669	PROVVEDITORE GENERALE Dİ CANDIA	DOGI DI VENEZIA (VENEDİK DOGELERİ)
Alvise Lando (1453-1454)	Gian Matteo Bembo 20 Nisan 1553 6 Mayıs 1564 Hanya	Francesco Foscari (1423-1457)
II.Giovanni Delfino (1454-1459)	Luca Michiel 2 Eylül 1573- 27 Şubat 1575	Pasquale Malipiero (1457-1462)
Marco Venier (1459-1460)	Giacomo Foscari 1575-1577	Cristoforo Moro (1462-1471)
Antonio Grimani (1460-1463)	Luca Michiel 1579 Spinalonga	Nicolo Tron (1471-1473)
Niccolo Diedo (1463-1465)	Luca Michiel 1581-1582 Hanya	Nicolo Marcello (1473-1474)
Alvise Contarini (1465-1470)	Francesco Molin 28 Mart 1581-17 Şubat 1582 Kandiye-Spinalonga	Nicolo Marcello (1473-1474)
Girolamo Minotto (1470-1472)	Alvise Grimani 1 Mart 1583-31 Ağustos 1583 Kandiye-Resmo	Pietro Mocenigo (1474-1476)
Antonio Loredan (1472-1474)	Francesco Molin 1 Eylül 1583 Spinalonga	Andrea Vendramin (1476-1478)
Domenico Trevisan (1474-1479)	Alvise Grimani 7 Eylül 1583-28 Şubat 1586 Kandiye	Giovanni Mocenigo (1478-1485)
Marco Minotto (1479-1480)	Giovanni Mocenigo 1586-1588 Kandiye	Marco Barbarigo (1485-1486)
Agostino Contarini (1480-1483)	Gerolamo Contarini 1 Mart 1588-10 Eylül 1588	Agostino Barbarigo (1486-1501)

Alvise Contarini (1483-1486)	Alvise Giustinian 1589-1591 Kandiye	Leonardo Loredan (1501-1521)
Marco Barbarigo (1486-1489)	Giovanni Mocenigo 15 Şubat 1593-16 Haziran 1593 Kandiye-Hanya	Antonio Grimani (1521-1523)
Antonio Loredan (1489-1492)	Giovanni Mocenigo-Nicolo Dona 16 Haziran 1593 Hanya	Andrea Gritti (1523-1538)
Marco Cornaro (1492-1496)	Nicolo Dona 24 Haziran 1593-28 Şubat 1594 Resmo-Kandiye	Pietro Lando (1538-1545)
Girolamo Priuli (1496-1498)	Nicolo Dona 7 Mart 1594-27 Şubat 1597	Francesco Donato (1545-1553)
Leonardo Loredan (1498-1501)	Benedetto Moro 2 Mart 1598-17 Şubat 1599 Hanya	Marcantonio Trevisan (1553-1554)
Marco Venier (1501-1503)	Benedetto Moro 8 Mart 1599-26 Ocak 1600 Hanya-Ierapetra	Francesco Venier (1554-1556)
Antonio Grimani (1503-1507)	Benedetto Moro 5 Mart 1600-27 Şubat 1601 Kandiye	Lorenzo Priuli (1556-1559)
Leonardo Loredan (1507-1511)	Alvise Priuli 1 Mart 1602-27 Şubat 1603 Hanya-Sithia	Girolamo Priuli (1559-1567)
Pietro Lando (1511-1513)	Nicolo Sagredo 28 Şubat 1606-25 Mart 1608 Kandiye	Pietro Loredan (1567-1570)
Andrea Gritti (1513-1523)	Gerolamo Capello 22 Şubat 1609-12 Mart 1610 Kandiye	I.Alvise Mocenigo (1570-1577)

Antonio Grimani (1523-1527)	Girolano Capello 1610 Kandiye	Sebastiano Venier (1577-1578)
Francesco Donato (1539-1545)	Gian Giacomo Zane 1613-1615 Kandiye-Hanya	Nicolo da Ponte (1578-1578)
Girolamo Priuli (1545-1556)	Pietro Bondumier 1616-1619 Kandiye	Pasqual Cicogna (1585-1595)
Francesco Venier (1567-1573)	Marc'Antonio Venier 1620-1622 Kandiye	Marino Grimani (1595-1606)
Nicolo da Ponte (1573-1578)	Gerolamo Trevisan 1622-1624 Kandiye	Leonardo Donato (1606-1612)
I. Alvisi Mocenigo (1578-1585)	Francesco Morosini 1625-1630 Kandiye-Hanya-Resmo	Marcantonio Memmo (1612-1615)
Pasquale Cicogna (1585-1591)	Lorenzo Contarini 1631-1633 Kandiye	Giovanni Bembo (1615-1618)
Marino Grimani (1591-1605)	Lorenzo Contarini 1633-1635 Kandiye	Nicolo Donato (1618-1618)
Leonardo Donato (1605-1612)	Pietro Loredan 1635 Kandiye	Antonio Priuli (1618-1623)
Marcantonio Memmo (1612-1615)	Giuseppe Civran 1637-1640 Kandiye	Francesco Contarini (1623-1624)
Giovanni Bembo (1615-1617)	Michele Priuli 1640-1643 Kandiye	I. Giovanni Cornaro (1624-1630)
Girolamo Lando (1617-1620)	Andrea Corner 1643-1646 Kandiye-Hanya-Resmo	Nicolo Contarini (1630-1631)
Nicolo Contarini (1620-1624)	Nicolo Dolfin 1647-1648 Kandiye	Francesco Erizzo (1631-1646)
Francesco Morosini (1624-1635)	Alvisi Mocenigo 1648 Kandiye	Francesco Molin (1646-1655)
Giovanni Grimani (1635-1638)	Antonio Lippomano 1648-1650 Kandiye	Carlo Contarini (1655-1656)

Francesco Erizzo (1638-1646)	Giorgio Morosini 1650-1652 Kandiye	Francesco Cornaro (1656-1656)
Francesco Molin (1646-1657)	Giacomo da Riva 1652-1653 Kandiye	Bertuccio Valiero (1656-1658)
Giovanni Pesaro (1657-1661)	Andrea Corner 1654-1655 Kandiye	Giovanni Pesaro (1658-1659)
Francesco Cornaro (1661-1667)	Francesco Morosini 1655-1657 Kandiye	II.Domenico Contarini (1659-1674)
Giovanni Francesco Sagredo (1667-1669)	Luca Francesco Barbaro 1657-1659	
	Marco Bembo 1659-1662 Kandiye	
	Nicolo Corner 1662-1664 Kandiye-Hanya	
	Antonio Priuli 1664-1667 Kandiye	
	Antonio Barbaro 1667-1668 Kandiye	
	Andrea Corner 1668-1669 Kandiye	